**ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ,
ПОЛИТОЛОГИИ И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ
КОМИТЕТА НАУКИ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ ӨМІРІ: ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

**Алматы
2015**

УДК 1/14
ББК 87.3
Д 85

Рекомендовано Ученым советом Института философии, политологии и религиоведения Комитета науки МОН РК

Редакционная коллегия:
З.К. Шаукенова (ответственный редактор)
С.Е. Нурмуратов, Б.М. Сатершинов,
Н.Л. Сейтахметова, А.Г. Косиченко

Д 85 Духовная жизнь Казахстана: история и современность = Қазақстанның рухани өмірі: тарих және қазіргі заман. Сборник межд. науч.-теорет. конф. / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, – 2015. – 448 с.

ISBN – 978-601-304-048-6

Сборник содержит материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной проблемам национальной истории. В работе представлены материалы по следующим научным проблемам: определение идейных и духовных истоков мифологического, религиозного, научного и философского миропонимания, являющихся различными историческими формами этнического мировоззрения казахского народа; историко-философский анализ онтологической сущности и значения идеи свободы в духовном пространстве тюркского мира и этнокультурной преемственности в духовном мире прошедших веков, раскрытие особенностей религиозных учений и духовной жизни народа.

Материалы сборника рассчитаны на специалистов в области гуманитарных наук и широкий круг читателей.

УДК 1/14
ББК 87.3

ISBN – 978-601-304-048-6

© Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ..... 7

Нысанбаев Ә.Н., Нұрмұратов С.Е.
Қазақ халқының рухани-құндылықтық әлемі:
теория және практика..... 10

Дербісәлі Ә.Б.
Орта ғасырлық Шауғар, Йасы, Түркістандық
ойшылдар жайлы жаңа деректер..... 22

Ли Бёнг Джо
Духовно-культурные ценности корейцев Казахстана:
преемность, трансформация и взаимовлияние..... 38

Колчигин С.Ю.
Шакарим и развитие профессиональной
философии в Казахстане..... 45

Қалижанов У.Қ.
Ұлтты ұйыстырған «Мәңгілік ел» идеясы..... 54

Курмангалиева Г.К.
Духовный мир казахов: тюркский ценностно-
мировоззренческий контекст..... 61

Кулсариева А.Т., Султанова М.Э., Шайгозова Ж.Н.
Ортеке: от мифа к обряду и игре..... 73

Абдильдина Р.Ж.
Методологическое значение трудов Ч.Ч. Валиханова
в исследовании социальных явлений..... 88

Myrzaly S.K.
On the Relationship Between Politics and Morality
in Modern Society..... 100

Молтобарова К.И.
Қазақ мәдениетіне алтын арқау болған дүниетаным..... 108

Әлжан Қ.Ұ.
Институт ханства и батыры как символ духа степной
демократии и свободы..... 118

Габитов Т.Х.
Поиск идентичности и тюркские
корни казахской культуры..... 127

Раев Д.С.
Қазақ би-шешендерінің саяси көрегендік
ой толғамдары..... 138

Молдабеков Ж.Ж.
Проблемы интеллектуальной нации:
основание и обоснование..... 155

Шайкемелев М.С.
Социально-культурные аспекты формирования
национальной идентичности в контексте
миграционных процессов..... 168

Барлыбаева Г.Г.
Философия казахского Просвещения как важный этап
в становлении духовности казахского народа..... 179

Сағикызы А.С., Конырбаева К.М.
Гуманистические идеи в мировоззрении
биев и риторов..... 190

Байдаров Е.У.
Абай и Бехбуди: к единству знания и веры..... 203

Батырхан Б.Ш.
Абай, Гете, Хафиз: рухани үндестігі..... 218

Берикова А.К.
Роль традиционных религий в возрождении
духовных ценностей..... 228

Габдсаттарова М.Г.
Духовность казахстанского полиэтнического
и поликонфессионального общества в контексте
общенациональной идеи «Мәңгілік ел»..... 235

Аташ Б.М., Таңжаров М.И.
Адамзат қоғамының болашақтағы
рухани-адамгершілік келбеті..... 246

Құрманбаева Л.Т., Досжанова А.И.
Қазақ мәдениетіндегі кеңістіктің ерекшелігі мен рәміздік негіздерінің рухани құндылықтық сипаты..... 257

Дайрабаева Г.Б., Малдыбек А.Ж., Балтабаева А.Ю.
Некоторые вопросы формирования культуры толерантности в современном казахстанском обществе..... 264

Изотов М.З.
Научные знания и духовная сфера общества..... 273

Нурбосынова Л.С.
Смысл как интегрирующее понятие духовности..... 280

Әубәкір А.
Мемлекеттік идея сабақтастығы: Көне Түрік қағандығы, Қазақ хандығы, Алаш Орда..... 284

Мейірманов А.Д.
Өзін-өзі тану – Шәкәрім рухани мұрасының өзегі..... 297

Ешпанова Д.Д.
К вопросу об особенности общественного сознания казахстанцев: феномен патернализма и иждивенчества..... 309

Ошақбаева Ж.Б.
Шалкиіз жырау – ұлттық рухтың жаршысы..... 319

Бижанова М.А.
Алтын Орда дәуіріндегі түркі ойшылдарының этикалық ой-толғамдары..... 327

Бегдаулетова Қ.Д.
Көшпелі бабаларымыздың болмыс танымы..... 335

Орда Г.
Қазіргі қазақ прозасындағы Мәңгілік ел идеясы..... 345

Ергалиева Р.А.
К проблеме самоидентификации живописи Казахстана в период глобализации..... 354

Спанкулова Л.С.
Культура самосохранительного поведения населения..... 364

Мұхтарова Ә.С.
Абай «Қара сөздерінің» рухани-философиялық мәні..... 373

Молотова Г.М.
«Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» как источник
по духовной культуре тюркоязычных народов
Центральной Азии..... 379

Кемелбеков Қ.Б.
Ұлттық мәдениеттің өзіндік құндылықтары..... 390

Дайрабаева Г.Б., Малдыбек А.Ж., Ахметова Г.
Евразийская цивилизация – импульс в возрождении
культурных ценностей Казахстана..... 400

Килыбаев Т.Б.
Философия тарихындағы адам капиталы
ұғымының қалыптасуы..... 410

Сиқымбаева Д.А., Әбжетов Н.
ҚР зайырлы мемлекет ретінде қалыптасуы:
тиімді үлгіні қалыптастырудағы негізгі бағыттар..... 419

«Қазақстанның рухани өмірі: тарих және қазіргі заман»
атты халықаралық ғылыми-теориялық
конференцияның қарары..... 430

Резолюция международной научно-теоретической
конференции «Духовная жизнь Казахстана:
история и современность»..... 435

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану
институты туралы мәлімет..... 439

Информация об Институте философии, политологии
и религиоведения Комитета науки Министерства
образования и науки Республики Казахстан..... 442

Information about the Institute for Philosophy, Political
Science and Religion Studies of Committee Science
of the Ministry of Education and Science
of the Republic of Kazakhstan..... 445

ПРЕДИСЛОВИЕ

Организаторами международной научно-теоретической конференции «Духовная жизнь Казахстана: история и современность» выступили Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК и ОО «Философский конгресс».

Данная конференция проводилась согласно Плану мероприятий Комитета науки МОН РК по реализации целевой научной программы «Народ в потоке истории» (2014-2016 гг.) и Плана Нации – 100 конкретных шагов «Современное государство для всех».

В этой связи освещение злободневных проблем, связанных с историческим и современным развитием духовной жизни казахстанцев в контексте общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», празднования 550-летия образования Казахского ханства подтверждает мысль об актуальности и необходимости научного осмысления важнейших сфер духовной жизни общества – науку, философию, религию и образование.

В рамках работы конференции были проведены Круглые столы: «Роль религии в культурном и социально-политическом развитии Казахстана» и «Учебник как гуманитарно-диалогический проект».

Широкий круг и тематика обсуждаемых проблем конференции, предполагала рассмотрение следующих актуальных вопросов: духовная жизнь общества в контексте ценностно-мировоззренческих ориентиров и новых подходов в методологии научного исследования; формирование и развитие духовной жизни казахов в культурно-историческом процессе; духовная самоидентификация Казахстана в эпоху глобализации и ци-

вилизационных вызовов современности; религия и ее роль в духовной жизни казахстанского общества; вопросы преподавания истории религии и истории ислама в Казахстане.

В конференции принимали участие известные отечественные и зарубежные (Россия, Республика Корея, Узбекистан, Египет, Турция) ученые-философы, политологи, культурологи, религиоведы, историки, работники сферы культуры и образования и др.

Данная научно-теоретическая конференция была направлена на консолидацию казахстанского народа, воспитание патриотизма, гражданской ответственности, формирование национальной идентичности, сохранение духовной преемственности поколений. Эти составляющие определяют государственность, задают модель социально-экономического развития. Достижения этих высоких целей во многом зависит от уровня духовного развития человека, общества и государства в целом. В этой связи вспоминаются глубокие мысли восточных и западных мыслителей о значимости в жизни общества высокой духовности и гуманизма.

Институт философии, политологии и религиоведения и Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова по линии Комитета науки МОН РК в последние годы активно исследуют ряд серьезных научных проектов в рамках программы «Народ в потоке истории». К ним относятся такие фундаментальные и прикладные научно-исследовательские проекты, как «Духовный мир казахов: от аль-Фараби до Абая», «Роль религии в историческом и духовно-культурном развитии Казахстана: традиции и современность», учебники – «История религий на территории современного Казахстана» и «История исламской культуры на территории современного Казахстана».

Само название этих научных проектов уже говорят об актуальности и своевременности исследования проблем, исходя из девальвации нравственно-духовных ценностей цивилизации и все более очевидных мировоззренческих зигзагов в начале XXI века.

Как мы видим из тематики материалов конференции, стоит серьезная задача изучения этнокультурных и религиозных процессов, происходящих внутри казахстанского общества и ее влияние на все сферы социальной жизни. В современном Казахстане гуманитарная наука в целом работает на одну цель – улучшение жизни человека и общества. Доказательством этого, являются формат научной конференции «Духовная жизнь Казахстана: история и современность», участие в которых принимали ученые-специалисты из разных отраслей знания и из разных регионов страны.

Следует отметить, что научные выводы и результаты международной научно-теоретической конференции будут востребованными в профессиональном и духовно-нравственном совершенствовании молодежи, дальнейшей межконфессиональной и социально-политической консолидации и модернизации современного казахстанского общества.

Нурмуратов Серик Есентаевич,
доктор философских наук, профессор, заместитель директора Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ-ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ ӘЛЕМІ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ ПРАКТИКА

Нысанбаев Әбдімәлік Нысанбайұлы,
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты директорының кеңесшісі, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан)

Нұрмұратов Серік Есентайұлы,
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институты директорының орынбасары, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан)

Қазақстан Республикасы Президенті Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың елдің болашағын айқындауға арналған «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» [1] біздің еліміз үшін өзара сұхбат және өзара түсінісу философиясы алға шығарды. Өйткені кез келген қоғамда адамаралық, мәдениетаралық өзара сыйластықты орнатпай алға қарай жылжуға кедергілер көбейеді. Сондықтан, біздің пайымдауымызша, барлық деңгейлерде көпэтносты қазақстандық қоғамның қабырғасын нығайтамыз, әлеуметтік кеңістікте рухани келісімді орнатамыз десек, оның рухани-құндылықтық негіздерін анықтаймыз десек, онда дүниетанымдық бағдарларымыздың теориялық және практикалық қырларын айқындап алуға тиістіміз. Бұл өз кезегінде азаматтар арасында рухани тәрбие, рухани сауаттылық мәселесін маңыздандыра түседі. Қазақстандағы зиялы қауымның қазіргі замандағы абыройлы парыздарының қатарына – Отанымыздың тарихи қалыптасқан руханият әлемін нығайтуға, өркендетуге өз үлесін қосу жатады.

Жалпы соңғы уақытта «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының қоғамда өзектендірілуі кездейсоқ дүние емес. Шын мәнінде

ұлттық идеяның тарихта, қоғамдық үдерістерде атқаратын жасампаз қызметі жоғары екені анық. Ұлттық идея негізінен ұлт элитасының көмегімен әлеуметтік ортада туындап, содан соң жалпы бұқара халықтың ортасында қолдауын тапқанда ғана өзінің тарихи миссиясын толығымен орындай бастайды [2].

Қазақ Жерінің тарихын жақсы білетін кез келген сауатты азамат Елбасының ұсынған жаңа ұлттық идеясының халқымыздың болашағы үшін маңызы зор екенін түсінеді. Сонымен қатар бұл рухани құбылыстың ел тарихында өзіндік эволюциялық тамырлары, қайнар көздері болғанын атап өтуге болады. Қазақ хандығы қалыптаса бастаған XV-XVI ғасырларда Асан Қайғы өрнектеген «Жер ұйық» идеясы болғаны белгілі. Ол идея ата-бабамызды қанаттандырды, өзінің этникалық бірегейлігін нақты анықтауға көмектесті. Кейінгі тарихта жоңғар шапқыншылығы заманында «Атамекен» идеясы үш жүздің басын біріктіріп, этностың өзін-өзі сақтап қалуына рухани тірек болды. XX ғасырдың басында қазақ қоғамына ең қажетті ұлттық идея ретінде М. Дулатов «Оян, қазақ» идеясын алға тартты. Қазіргі кезеңде елдің болашағын нақты істерімен күйттеуі үшін әмбебап, толыққанды рухани платформа болатындай ұғым қажет болатын. Міне сондықтан Елбасымыз ортақ мүддені, ортақ мақсатты, ортақ болашақты көксейтін «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын қазақ халқына, қазақстандықтарға дер кезінде ұсынды.

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының жалпы терең мазмұны Қазақстан халқының әрбір азаматының мүддесін қорғауға бағытталған. Бұл жерде әрбір жеке азамат үшін қажетті құндылықтар жүйесінің үйлесімді қалыптасуы мен дамуына мемлекетіміз өзіндік кепілдік беріп отырғанын атап өту керек. Жалпы өркениетті елдердің қатарына қосылудың бастамасы елдегі адам құқығы мен оның еркіндігін қамтамасыз ету және тұлғаның мүдделерінің оның ұлтына, тіліне, дініне, көзқарастарына қарамастан қорғалуын жүзеге асырылуында болып отыр. Осы бағытта біздің мемлекеттік және қоғамдық органдар өздерінің тарапынан білікті істерді атқарып келеді.

Тәуелсіздік жылдары қазақ халқының рухани-құндылықтық әлемі, оның ұлттық санасы мен дүниетанымы жаңарып, өзін-өзі тану, өзін басқаға таныту, өзінің бай ежелден қалыптасқан тарихы мен ұлттық дәстүрлерін ардақтау, қазақ халқының генофонындағы ұлы ойшылдары мен тұлғаларын бүкіл әлемге таныту, бай рухани және мәдени қазынасын әлемдік өркениетпен ұластыру бағытында қыруар шаруалар атқарылды.

Қазақ халқының рухани әлемі сонау ежелгі түркілік кезеңнен Абайға дейінгі дәуірде қалай өзгерді, қалай жаңарды, халықтың даналыққа құштарлығы артты ма, әлде өмірдің материалдық жағы басым болды ма? Тұлғаның рухани әлемін сақтау мен дамыту бойынша қандай үдерістер жүріп жатыр? Әл-Фарабиден Абайға дейінгі қазақтардың рухани өмірінде қандай өзгерістер бар? «Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін» ғылыми-зерттеу жобасы «Халық тарих толқынында» деген мемлекеттік бағдарлама ауқымында кездейсоқ орындалып отырған жоқ.

Бұл ғылыми-зертеу жұмысының өзіндік ерекшелігі бар, себебі онда этностың рухани өмірінің ерекше белгісі сөз болады, нақты тарихилық ұстанымы – принципі негізінде құндылықтық-мәндік, әр ғасырдағы рухани мәдениетке салыстырмалы, тарихи тұлғалардың шығармаларының мәтіндеріне герменевтикалық талдау жасалады.

Ғылыми-зерттеу ізденістерін пайдалана отырып, ең алдымен сол бір ғылыми нысанның объективті дамуын сипаттауға мән береміз. Бұл принципті дұрыс пайдалану ғалымдарға тарихтың иррационалдылығын, фрагментарлылығын шектеуге, тарихи субъектінің рухани-адамгершілік тәжірибесін бағаламалауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге қазіргі жағдайда гуманитарлық ғылымдарға (тарих, археология, тарихи тіл білімі, философия тарихы және т.б.) тән теориялық білімнің ерекше үлгісін көрсететін тарихи қайта құру мұратына ие болады.

Қандай болмасын тарихи білім терең жүйелілігінің, яғни ғылыми тарихи білімнің табиғи бірлігінің арқасында зерт-

теу әдісі бола алады. Жүйеленбеген білім кенеттен ғылыми әдіске айнала алмайды, себебі ол дәлелденбеген, ғылыми рәсімделген күйде болады. Сондықтан бұл көптеген қазіргі заманның ғылымдары мен теорияларына, оның ішінде тарих ғылымына да әмбебап талап болып табылады. Тарихи ғылымның әдіснамалық принциптері жүйеленуі тиіс, тек сонда ғана нағыз ғылыми теорияға, тұтас құрылымға айналады. Бұл жүйелену тарихи білімнің барлық формалары мен әдістерінің бірлігі мен өзара байланысы негізінде тарихи ақиқат пен ерекше ұлттық әлем логикасында шартталған оның даму логикасының, адамзаттың метатарихы, жалпыадамзаттық негізгі құндылықтар бірлігі идеясы сипатында жүргізіледі.

Қазіргі тарихи ғылым барлық елдерде мыңдаған жылдар бойы жинақталған дәстүрлі адам ойының стилі мен түріне сай желілік, ресми-логикалық сипатқа ие екендігін айта кету керек. Бірақ қазіргі жағдайда жаппай желіліктің өзгеруіне, оның қирауына байланысты адам ойының, адамның дүниені түсіну логикасының өзгеруінен белгілі бір үрдістер көрініс табады. Бұл үдерісте планетарлық деңгейдегі адам өмірінің мәні мен бағытын жаңаша түсінудің орны маңызды.

Адам мәдениетінің желісіздігі жалпы мақсатқа сәйкес тарихи ғылымда нақтыланады – барлық маңызды салалардан алынған тарихи білімді біртұтас жүйеге шоғырландыру, біріктіру дегенді білдіретін сияқты. Бұл біріктіру мен оның даму идеясын ғылыми зерттеу мен тарихшы-мамандарды оқытуда тарих пәнін оқыту арқылы жүргізу қажет.

Әрқашан жаңа тарихи немесе археологиялық деректерді ашқаннан кейінгі әлем халықтарының тарихынан көрінетіндей теориялық ой қашанда олардың жалпыадамзаттық көзқарастың мәні мен маңызын түсіндіруге тырысатынын ескеруіміз керек. Тарихи ғылымға іргелі қағидатқа, ғылыми-тұжырымды көзқарасқа құрылған тарихи білімнің біртұтас жүйесі қажет, себебі мұндай жүйе адамзаттың жалпы тарихын, оның ішінде ұлттық тарихты терең біртұтас түсінуге алып келеді. Тарихи түсіндірудің

саны да сапасы болу керек. Жалпы тарихи білім бірлігінің екі жолы бар: мәндік-дүниетанымдық және тарихнамалық тәсіл. Сондықтан басымдық танытатын екі әдіснамалық тәсіл – тарихи-философиялық және тарихнамалық болып келеді. Олар бірін-бірі жоққа шығармай, керісінше, өзара толықтырып отыратын қағидаттар деп пайымдауға болады, себебі олар дамудың ішкі қажеттілігінен бірлікке қарай ұмтылады.

Тарихи ғылымда әдіснамалық тұрғыда «тарихи дерек» феноменінің ерекшелігін оқыту үлкен мәнге ие болады. Кеңестік кезеңде көптеген гуманитарлық сала ғалымдары тарихи үдерісті дәл түсіну үшін тарихи деректің маңызына көңіл аударған. Теориялық қыры жағынан өткен ғасырдың атақты ғалымдары А.Я.Гуревичтің [3], В.С.Библердің [4], А.Г.Пасыкиннің [5] және басқа зерттеушілердің мақалалары үлкен пікірталастар тудырды.

Қазіргі тарихи ғылымда тарихи дерек тарихи білімнің іргелі ұғымы ретіне мойындалады. Тарихи дерек өзінше түрлі бағыттарды түсіндіруде қатысы жоқ, яғни ол инвариантты және объективті. Негізінде тарихи деректер даму жағдайындағы қарама-қайшылықты үрдістерді көрсете отырып, адамның рухани әлемінің мәнін анықтайды. Қазақстандық тарихшылар тарихи деректердің күрделі жағына көбірек көңіл аударады және «инварианттылық – барлық тарихи деректерге тән. Тарихи дерек қандай теорияда қолданылса да оқиғаның нақты бейнесі ретінде бір ғана мәнде болады, яғни тарихи шындық жайлы нақты білім болып табылады және бұл білім қалай алынатыны, тарихи нысанды бейнелеуші субъект қандай қатынаста болатыны жайлы тәсілге да байланыты емес» [6, 117 б.] деп көрсететіні бекер емес.

Көптеген тарихшылар тарихи деректерді түсіндіру мәселесіне және ғылым әдіснамасына сын көзбен қарайды. Мысалы, тарихшы И.Ф.Ерофеева былай деп жазады: «қоғамның тарихи даму заңдылықтары мен тарихи деректерді салыстырмалы талдау арқылы жасауға тырысатын

толық ғалымнан айырмашылығы тарихшы-мифтудырушы үшін оның жұмысы кезеңге бөлінген тарихи деректер және олардан алынған жеке тарихи деректер негізінде алдын ала құрылған немесе таңдалған тарихи үлгінің дұрыстығы жеке тұлғаның өзін көрсету тәсілі болып табылады» [7, 158 б.].

Ғылыми мақала авторы зерттеуші материал іздеу үстінде түрлі сипаттағы ғылыми мақалалар табуы мүмкін және оның пікірінше бұл ғылыми үдерістің заңды танымдық жағы болып табылады. Зерттеуші ғалым-тарихшының ғылыми-зерттеу қызметін, яғни ғылыми ақиқатты іздеу үрдісіндегі негізгі мақсатты нұсқаулар мен әдіснамалық бағдарларды дұрыс анықтайды: «барлық алғашқы өзаратолықтырушы және өзарааныктаушы ақпаратты тарихшы алдымен жүйелі-құрылымды талдау тәсілі және деректанулық зерттеудің арнайы жолдары арқылы таладуға тырысады, содан кейін ғана өткеннің деректі картинасын құра отырып тұтас тұжырымды құрылымды іске асырады» [7, 159 б.].

Ұлттық тарих объективтілік пен ғылымилық нысанына сай келетін тұтас іргелі әдіснамалық принцип ұстанымы арқылы түсіндірілуі тиіс. Қазіргі жағдайда біздің ақиқат шындықты толық тарихи қалпына келтірудің нақты-ғылыми, әдіснамалық және тарихи-философиялық алғышарттары жинақталады. Әлемнің жаңа ғылыми бейнесі әлемнің тарихи бейнесінің бірлігі қағидатында көрсетілгендей әдіснамалық қызметті орындай алады. Бірақ, сонымен бірге кең түсінік беру, ғылыми зерттеулер кезінде көрінетін жаңа тарихи деректерді түсіндіру үшін дәстүрлі білімді амалын тауып пайдалану керек.

Қазақстандық тарихшы, белгілі этнолог Ж.О.Артықбаев қазақ дәстүрлі көшпелі қоғамын талдау кезінде «ең алдымен экономикалық жағын емес, әлеуметтік жағдайларды, яғни әлеуметтік байланыстар формасын көрсету қажет. Себебі, қазақ қоғамында жеке адамның орны экономикалық емес, туыстық байланыстармен анықталады... Туыстық адамдардың қатар өмір сүруінің шынайы негізін құрайды және негізгі әлеуметтік құндылықтар болып табыла-

ды, сондықтан оның өмір сүру принципі байланыстың (аймақтық, ауылшаруашылық, саяси және т.б.) барлық желісіне әсер етеді)» [8, с. 195].

Автор қазақтың дәстүрлі көшпелі қоғамын зерттеуде әлеуметтік-мәдени басымдықтың мәнділігін көрсетеді. Мұндай көзқарастың маңыздылығында сөз жоқ және ол ұлттық тарихты біржақты түсіндіруден құтылуға мүмкіндік береді. Кезеңдік тәсілдің өз тарихы бар және оған Жаңа Уақыттың батысеуропалық ғалымдары – Ж. Руссо, Сен Симон, О. Конт, А. Смит, Г. Гегель мен К. Маркс өздерінің көзқарасын білдірді. Кейбір жеке зерттеушілердің пікірінше кезеңдік тәсіл өзінің барлық теориялық-әдіснамалық мүмкіндіктерін бітірген жоқ. Дегенмен бұл дәстүрлі тәсіл ең алдымен «зерттеушілердің бұрынғыдай көңілін аудармайды, яғни адам әлеуметін тануға жеңіл жол ашып беретін әмбебап кілт ретінде қарастырылмайды» [9, 7 б.].

Ұлттық тарих туралы әдіснамалық бағдарға өздерінің көзқарасын басқа зерттеушілер де білдіреді. «Дәл бұрынғы, сызықты-кезеңдік еуропаорталықтық белгіні жақтайтын тәсіл, – деп жазады М.С.Шәйкемелев, – көшпелі мәдениетті қандай мемлекет түріне жатқызатынын білмей тұрып оны ескермейді немесе оны жабайылар қатарына енгізеді.

Негізінде қазақ көшпелі қоғамы тарихи тұжырымдар шеңберінде сіңіспейді, себебі оның өзіндік ерекшелігі бар. Бұл бірегейлік рулық өзарақатынастар мен руаралық реттеу саласында негізделеді, яғни қоғамның барлық әлеуметтік құрылымына еніп, тек топтар арасына сөз болып, тұлғааралық және отбасы арасындағы байланыстарды белгілеп, көшпенділердің ойлау құрылымын анықтайды» [10, 132 б.].

Ертедегі және қазіргі дәуірлердегі мемлекеттіліктің болуы құқықтық ережелер қорында үстем діндердің де болуын түсіндіреді. Исламдық кезеңге дейін номадтар, көне түркілер үшін мұндай дін тәңіршілдік – Тәңіріге деген сенім, аспанда өмір сүретін құдай және оның аспанның дараланған бейнесі болды. Тәңіршілдікте Орталық Азия көне тұрғындарының келісімді ментальдылығы ерекше айқын көрінеді. Аспан

– барлығына біреу, дегенмен күн түнмен алмасады, ол өз қарама-қарсылығында біртұтас. Тәңіріне табынумен бірге Жер-суға, жер-судың әйел құдай бейнесіне табыну да кең орын алған.

Қазіргі Қазақстан аймағында буддизмнен басталып, христиандықпен аяқталатын басқа да діни сенімдер кең өріс алғанын жоққа шығаруға болмайды, бірақ олар отырықшы тұрғындар арасында көп тараған және тәңіршілдік сияқты беделді болған жоқ. Кейінірек отырықшы тұрғындар мен ақсүйектер діні болған тәңіршілдікті ислам ығыстырып шығарды, бірақ көшпелі ортаған енген ислам Тәңірге табынуды тұтас ығыстыра алмады. Тіпті қазірде де егер қазақтар ділінің ерекшелігін және екі діннің де монотеистік негізде болғанын еске түсірсек, қазақтар арасында мұсылмандық ырымдарды жасау кезінде де көне тәңіршілдік ырымдардың қалдығы байқалатыны таң қаларлық емес.

Монотеизм түркілік суперэтностың әлеуметтік құрылымына көп әсер етті. Көптеген түркілердің қазірге дейін сақталған жазба ескерткіштері халықты қаған мен биге бағынуға шақырады, себебі қаған Аспанның еркімен көкке көтерілген. Сонымен, қаған Аспан еркімен басқара отырып, номадтардың әскери демократиясына сай, мүлтіксіз бағынуды талап ете отырып, түркілердің өркендеуі үшін істеді. Білге қаған былай дейді: «Егер түркі халқы сен өз қағаныңнан, өз биіңнен, өз отаныңнан ажырамасаң ... сен бақытты өмір сүресің, өз үйлеріңде болып, қайғысыз өмір сүресің». Бұл сөздер көнетүркілік қоғамның әлеуметтік қатынасы мен идеологиясын сипаттайды.

Түркілік өркениет қыпшақ, кейіннен қазақ өркениетінің қалыптасуында негіз болатын буын болып табылады. Корей шығанағынан Каспиге дейін және Гобиден Байкалға дейін созылған мемлекет құрған түркілер басқа мәдени әлемге өзінің төзімділігі мен ашықтығын көрсетті. Көптеген, көпшілігі қазір де бар қалалар мен мекендер (Тараз, Түркістан) жасай отырып олар түркілердің орналасу кеңістігінен тыс ұқсастығы жоқ, материалдық және рухани мәдениет

ескерткіштерін сыйлаған Орталық Азия түркілерінің өзіндік отырықшы мәдениетінің бастауын берді.

Отырықшы, жартылай отырықшы және көшпелі үш үлгіні жинақтаған түркілер мәдениеті – өзінің негізінде номадтардың мәдени-дүниетанымдық философиясын жинақтаған. Мысалға Қорқыт туралы аңызды алайық. Аңыздың мазмұнынан-ақ оның көшпенділіктен шыққанын білеміз. Қорқыттың барған жерлері туралы сипаттама беретін жиһанкездік туралы хикаясын отырықшы адам бере алмас еді. Ол үшін қазіргі жағдайда да қиындықтар туындайтын ол барған көптеген аймақтарды аралау қажет. Аңыз бойынша Қорқыттың өзі жасаған қобыз аспабының өзі де қызықты. Оның дауысын естіген қандай жан болмасын қобыздың тылсым, қарлығыңқы дауысын қаланың тар көшелерімен, оның жабық кеңістігін даламен, оның жазық жерлерімен, дала шөбінің ауыз қуыратын иісі мен әуедегі еркін музыкасымен үйлестіреді. Кейінірек қобызды көшпелі көріпкелдер – ата-бабаларының рухымен – әруақтармен байланыс жасау үшін қолданған. Бірақ олар ешқашан қызық үшін қалалықтар арасында тарамаған.

Қазіргі адам үшін Қорқыт туралы мифтің өзі керемет көрінеді: музыка – өлімді, адамның жасампаздығы мен шығармашылығын жеңген, уақытты тоқтатуға қабілетті, Мәңгілікті тұрақтандырушы. Түркілердің ұлы гуманизмі, олардың рух еркіндігіне тырысуы, бірлік мұратына жетуі көрініс табады.

Қазіргі уақытта қазақстандық философия, қазақстандық қоғамның өзіндік санасы үшін түркілік рухани қайнардың құрылуы мен қазақ халқының рухани өмірінің қалыптасуы жайлы мәселенің түбегейлі мәні бар. Бұл бірнеше ықпалдың себепшісі болады. Ең алдымен, Қазақстанның тәуелсіздік алуы түркі рухани мәдениетінің өмірмәнділік координаттары мен құндылықтарының мәнін түсінуде ерекше мағынаға ие болатын рухани-мәдени тамырыңды білуге деген заңды қызығушылықты тудырды. Қазақстандық мемлекеттілікті анықтау мен бірегейлікті іздеуде негізі қазақ халқына мән берілетіндіктен, оның мәдениеті, тарихы, құндылықтары мен

дәстүрінің түркілік негізін ашу мен дәлелдеу мәселесі заңды түрде өзектілендіріледі.

Тарихқа жүгінсек, Абай адами тұлғаның мән-маңызын алғырлықпен терең түсіне білді, адамды асқақтатты және «Адам бол!» тұжырымын философиялық ұстын деңгейіне дейін көтерді. Бұл, біздің ойымызша, оның әлеуметтік онтологиясының мәнін білдіретін тәрізді. Мұндай онтологияда қоғам адамға қысым көрсетпейді және оны әлеуметтік жүйенің жәй бұрандасы немесе өндірістің механикалық қосымшасы етпейді, керісінше, әрбір адам рухани және адамгершілік тұрғыда дами отырып, жүрегінің түкпірінде Жаратқанның өсиеттеріне деген адалдықты сақтай отырып, өзінің ар-ожданының үніне құлақ түре келе, қоғамдық тұтастықты құрайды. Дәл осы себепті, біздің пікірімізше, Абай адамдардың достығына соншалықты үлкен көңіл бөледі. Қоғамдық қатынастар мен қоғамдық өзара әрекеттердің осы басты екпіні ойшылдың поэзиясында да жүйелі түрде естіледі және оның философиясында да бірдей табандылықпен жүргізіледі.

Абай шығармашылығы – қазақ халқының бай руханилығының шоғырланған көрінісі, Абай – қазақ халқының арожданы. Абайдың философиясы әртүрлі мәдениеттердің түйіскен тұсын білдіреді, ол мәдениеттердің бір-бірімен және автордың өзімен өзінің көп деңгейлі сұхбатын айқара ашады. Абай уақыттан тыс және кеңістіктік шекарадан тыс биік кемелдікке деген жалпыадамзаттық ұмтылысты білдіруші, сондықтан ол арқылы және оның шығармашылығы арқылы қазақ мәдениеті әлемнің көптеген мәдениеттеріне үйлесе түсінікті болып шықты. Қазақ халқы және оның бай рухани мұрасы өзге халықтардың өкілдерінің жүрегінен орын тепті және бұл үдеріс – жаңа бүгінгі адамзаттық қауымдас-тықты қалыптастырудың, оның гуманистік құндылықтары мен мұраттарының бастауы.

Қазақтың этникалық тарихындағы мәдени және рухани мұраны игеру – халық рухын жандандырудың бірден-бір жолы. Қазақ хандығы дәуіріндегі биліктің қызмет

ету ұстындарының бірі саяси тепе-теңдік пен мәмілеге келу болып табылады. Қазіргі Қазақстандағы жаңғыру жағдайындағы биліктің, қоғам дамуының өзіндік сипатын терең ұғыну үшін, алдымен қазақтардың дәстүрлі саяси мәдениетінің, құндылықтарының сатысын, саяси дәстүрлерін және олардың қазіргі Қазақстан өміріндегі орны мен рөлін болашақта жан-жақты терең ғылыми зерттеу қажет.

Әдебиеттер

1 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». – Алматы, 2012. – 109 с.

2 *Назарбаев Н.* Тарих толқынында. – Алматы, 1999. – 190 б.

3 *Гуревич А.Я.* Что такое исторический факт? // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. – М.: Наука, 1969. – С. 59-87.

4 *Библер В.С.* Исторический факт как фрагмент действительности (логические заметки) // Источниковедение. Теоретические и методологические проблемы. – М.: Наука, 1969. - С. 89-101.

5 *Пасыкин А.Г.* Некоторые проблемы биохимической кибернетики // Вестник АН ССР. – 1962. – № 87. – С. 25.

6 *Несипбаева Ж.Ж.* Методологические вопросы изучения истории Казахстана в контексте мирового интеллектуального опыта // История Казахстана: новый взгляд. – Алматы: «Изд. Елтаным», 2014. – С. 111-131.

7 *Ерофеева И.В.* События и люди Казахской степи (эпоха позднего средневековья и нового времени) как объект исторчекой ремистификации // Масанов Н.Э. и др. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана / Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 296 с.

8 *Артыкбаев Ж.О.* Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). – СПб.: Мажор, 2005. – 320 с.

9 *Абылхожин Ж.Ж.* К вопросу о некоторых методологических проблемах отечественной истории // История Казахстана: новый взгляд. Алматы: «Издательство Елтаным», 2014. – С. 7-22.

10 *Шайкемелев М.С.* Казахская идентичность. – Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2013. – 272 с.

Резюме

Нурмуратов С.Е., Нысанбаев А.Н. Духовно-ценностный мир казахского народа: теория и практика

Впервые в казахстанской и мировой философии вводится представление о целостной природе казахского духовного мира в историческом процессе, что позволяет принципиально по-новому взглянуть на сущность этнического самосознания. Особенности духовности казахского народа состоит в ее постоянно осуществляющейся культурной преемственности, которая пока еще представлена в исследовательских изысканиях поверхностно. При этом духовная преемственность народа принципиально отличается от простой последовательности исторических событий, буквально по всем параметрам – от мифологических понятий тюркского мира до формирования целостного мировоззрения казахского этноса в этнокультурном развитии.

Summary

Nurmuratov S.E. Nysanbayev A.N. Spiritual world of values of the Kazakh people: theory and practice

For the first time in the Kazakh and world philosophy introduced an idea of the holistic nature of the Kazakh spiritual world in the historical process, enabling an entirely new look at the nature of ethnic identity. Features of the spirituality of the Kazakh people is to continuously implement its spiritual continuity, which is still represented in the research surveys surface. In this spiritual continuity of the people is fundamentally different from a simple sequence of historical events, literally in all aspects – from the mythological concepts of the Turkic world to form a holistic outlook of the Kazakh ethnic group in the ethnic and cultural development.

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ШАУҒАР, ЙАСЫ, ТҮРКІСТАНДЫҚ ОЙШЫЛДАР ЖАЙЛЫ ЖАҢА ДЕРЕКТЕР

Дербісәлі Әбсаттар Бағысбайұлы,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР Жоғары Мектеп ҒА-ның академигі, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының директоры
(Алматы қ., Қазақстан)
shighistanu@mail.ru

Қазақ жерінің байырғы шаһарларының бірі әрі бірегейі көне Түркістан ертеректе бірде Шауғар делінсе, енді бірде Йасы, ал орта ғасырлардан бастап Түркістан деп атала батады.

2000 жылы еліміз осы көне қаланың 1500 жылдығын ЮНЕСКО-ның қатысуымен үлкен салтанатпен атап өтті.

Көне Шауғар шаһарын археологтар Сырдария бойында, Түркістан маңында болған деп есептейді. В.В.Бартольд (1869-1930): «Шауғар Кедерден бір асу жерде. Ол ауқымды аймақты, үлкен бекіністі, базар жанында күмбезді мешіті бар» [1, 234] десе, ал «Қазақстан тарихында»: «Отырардан оңтүстікке таман бір күншілік жерде өзі аттас орталығы бар Шауғар округі болды. Шауғар округі осы күнгі Түркістан ауданын алып жатты, ал Шойтөбе қала жұртымен теңдестірілетін қаланың өзі Түркістан қаласынан оңтүстікке таман 8 шақырым жерде болған. XI ғасырда Шауғар құлдырап, округ астанасы Йасыға (Ясыға) көшірілді, мұнда XI ғасырдың аяғында Ахмет Йасауи мавзолейі салынып, қала діни орталыққа айналған» делінген. [2,2 том,75-бет]

Шығыстанушы Ш.С. Камалиддинова да осы мәселе туралы: «Шауғар Түркістанның батыс шығысында 8 шақырым жерге орналасқан Шойтөбе қаласының орнында болған. Соғд тілінен аударғанда ол «қара тау» деген мағынаны білдіреді. Қаланың Қаратау етегінде орналасуы Шойтөбенің Шауғарға балануына қосымша дерек бола алады» [3, 83] дейді.

Орта ғасырлық Орта Азиялық атақты шежіреші Әбу Саъд ас-Самани (Абд әл-Карим бин Мұхаммед бин Мансур) (1113-1167) осы Шауғардан көптеген ғалымдар шыққан дей отырып X-XII ғасырларда өмір сүрген хадисші екі ғалымның атын атайды:

1. Әбу-л Хасан Әли аш-Шауғари

«Ол қазы, әрі тамаша оқымысты болған. Әбу-р Рабина әл-Хасан ибн Абд әл-Карим аш-Шимали ас-Сахилиден хадис риуаят еткен.

2. Әбу Мұхаммед Абдалла бин Мұхаммед аш-Шауғари әл-Мустамли

Ол Әбу Абдалла әл-Хусайын ибн Исмайыл аш-Шайбанидің (749-805) шәкірті еді. Ол туралы хадисші, тарихшы әл-Хаким Абд Абдалла әл-Хафиз (? – 1014) «Тарих-и Нисабур» («Нишапур тарихы») атты еңбегінде: «Әбу Мұхаммед аш-Шауғари бізде, Нишапурда бірнеше жыл тұрды, сонан соң Ирақка кетті. Содан кейін ол жайлы ештеңе естімедім» [4, 68-69] деп еске алған.

Иә, Әл-Хаким ибн әл-Баййи әл-Хафиз деген атпен көбірек мәлім Әбу Абдалла Мұхаммед ибн Абдалла ан-Нишапури (Нисабури) хадистанушы, белгілі тарихшы болатын. Оның «Тарих-и Нашапур» («Нишапур тарихы») атты араб тілінде жазылған еңбегі біздің заманымызға жетпеген. Бірақ Әбу Саъд ас-Самани оны кезінде көп пайдаланса керек. Әр жылдары Нишапурге келген Орта Азиялық 50 ғалым жайлы әңгімелер мен дәйектемелер осы еңбектен алынған. Әуелде «Тарих-и Нишапур» үш томнан тұрса керек. Соңыра парсы тіліне қысқартыла аударылған. Сол нұсқасы біздің заманымызға жетіп 1961 жылы Тehранда басылып шықты. Олай болса осы кітаптан шауғарлық қана емес, сондай-ақ қазақ жерінің өзге де зиялылары жайлы мәліметтер табуға болады деп ойлаймыз.

3. Әли бин әл-Хасан аш-Шауғари

Әбу-л Қасим Камал ад-дин Умар бин Ахмад Һибатулла әл-Укайли әл-Халаби ибн ал-Адим (1192-1262) «Буғыйату-т талаб фи тарих Халаб» атты еңбегінде имам Әли бин әл-

Хасан аш-Шауғариді атай отырып, оны «Имам әл-Маджид Әбу ар-Рабиғ ас-Сахили әл-Йамамидің шәкірті еді» [5, 5 том, 2458-бет] деп жазады. Сондай-ақ ол имам Әлидің хазіреті Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың хадистерімен айналысқанына (риджал ал-хадис ан-набауи аш-шариф) тоқталады. Одан басқа дерек жоқ.

4. Хамдан бин Ахмад аш-Шауғари

Ол да хадис ғылымымен айналысқан. Имам Рафиғи (Әбу-л Қасим Абд әл-Карим бин Мұхаммед бин Абд әл-Карим бин әл-Фадл ар-Рафиғи әл-Казуини) (1160-1226) «Ат-Тадуин фи ахбар Қазуин» [7] атты еңбегінде өзінің хадис шәріптерімен айналысқанын, осы орайда Хамдан бин Ахмад аш-Шауғаридың риуаяттарына сүйенгені жайлы ескерткен.

Орта Азия мен Қазақстаннан шыққан ойшыл кемеңгерлер ішінде Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) ғылымның барлық саласы, Әбу Райхан әл-Бируни (973-1048) география, Әбу Әли Ибн Сина (980-1037) медицина, Ұлықбек (1394-1449) астрономия, Әбу Ибраһим Исхақ әл-Фараби (951 – ө.ж.б.) мен Исмайл әл-Жауһари әл-Фараби (т.ж.б.-1002) араб тіл білімі ғылымына өзіндік үлес қосса, бұлармен қатар Исфиджаб – Сайрам, Йасы – Түркістаннан шыққан асыл перзенттеріміз де мұсылман заңы мен хадистану, тәпсір секілді Ислами ілімдер саласына қалам тербеп, Ислам мәдениеті мен ғылымынан өзіндік орын алды. Солардың арасынан біз күні бүгінге дейін XI-XII ғасырларда өмір сүріп «Диуан-и хикмет» («Даналық кітабы») атты тамаша шығарма қалдырған ойшыл, кемеңгер, түркі халқының рухани атасы Қожа Ахмет Йасауиды (Ясауида) (993-1167) ғана білеміз. Сол себепті Йасыдан өзге ғұламалар шыққан жоқ па деген сауалдардың қойылатыны да заңды.

Иә, Йасы тек Қожа Ахмет Йасауиды ғана емес, өзге де даналарды дүниеге келтірген. Ислам ғылымы әсіресе, қазақ даласында қарахандықтар билік құрған тұста (X-XIII ғ. басы) мықтап дамыды. Өйткені олар Ислам дінін мемлекеттік дін деп жариялап, ғылым, білімнің дамуына, өркен жаюына барынша жағдай жасады.

Сөйтіп аталмыш орталықтардан шыққан ойшылдар тізбегі үзілмей және олар тек қана Ислам өркениетінің орталықтары Таяу және Орта Шығыс жұртымен ғана емес, сондай-ақ алыстағы Үнді елімен де тығыз рухани, мәдени байланыста болды. Осындай қарым-қатынастардың орталығы ретінде туған еліміз тарихында Йасы шаһарының өзіндік орны бар екендігін айтқан жөн.

Ортағасырлық түрік ғалымы Хаджы Халифа (1609-1657) «Кашф аз-зунун ан асами әл-кутуб уа-л фунун» және Индиялық көрнекті ғалым Абд ал-Хаий әл-Хусайни әл-һинди (1847-1886) «Әл-Ағлам. Нузһат әл-хауатир уа баһджат әл-масамиғ ан-науазир» атты еңбектерінде Йасыдан шыққан, бізге бұрын-соңды белгісіз болып келген бірнеше ойшылдардың атын атаған. Ал сондай Йасы ойшылдары кейбірінің өздері ғана емес, сондай-ақ ұрпақтарының да аталары секілді өздерін Йасауи-Кашмири деп көрсеткендерін байқаймыз. Сонымен олар: Әбу-л Аббас Ахмед бин Мұхаммед әл-Йасауи, Аш-Шейх мутасаууф аз-Заһид Ахмет Йасауи, Аш-Шейх Шамс ад-Дин Ахмед бин Абд әл-Муъмин ат-Түркімани әл-Банипати, Мирза Ахмед әл-Йасауи бин Малик Мұхаммед (әл-Кашмири), Аш-Шейх Нұр әл-һуада бин Абд Алла бин Мұхаммед Фадл әл-Йасауи әл-Кашмири, Әбу ат-Таийб бин Ахмед бин Мұстафа ибн әл-Мұғаийн әр-Рафиқи әл-Кашмири, Аш-Шейх Әбу Рида Мұхаммед бин Мұстафа бин әл-Мұғаийн ар-Рафиқи әл-Кашмири.

Сөйтіп бұлардың бірқатарының түпнегізі йасылық болғанымен, өмірлері мен қызметтері Үндістан және оның уәлаятының бірі Кашмирде өткен. Мұнда да кездейсоқтық жоқ. 1998-1999 жылдары мен орта ғасырларда Кашмирдің әміршісі болған, дулаттан шыққан Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499-1551) қалай қаза тапқаны, жерленген жерін анықтау үшін Кашмирге бірнеше рет барғанымда Кашмир ғалымдары Ислам дінінің Үндістанға, әсіресе Кашмирге тарап, біржола орнығуына, ортаазиялық түркілердің (біздің ата-бабаларымыздың) үлкен рөл атқарғанын, орта ғасырларда 700-ге жуық мауараннаһрлік сопылардың

Үндістанға келгенін айтып еді. Мен *ол* сөздерге әуелде онша мән бере қойған жоқпын. Енді оның ақиқаттығына көзім жетіп отыр.

Сөйтіп Үндістан және оның Кашмир өлкелерімен ойшыл бабаларымыз қатынастарын үзбеген. 1526 жылы Үндістанды атақты Мұхаммед Заһир ад-Дин Бабыр (1426-1530) алып, ұрпақтары онда мемлекет құрып, оны үш ғасыр билегені белгілі. Делидегі бас мешіттің бас имамы етіп кезінде Бабырдың өзі ата-жұрты Бұхара, Самарқаннан шыққан діндарларды ғана тағайындап отырған. Осылай етуді кейінгілерге де өсиет еткен. Сол дәстүр бүгінге дейін сақталып отырғанын көрдік. Делидің осы күнгі бас имамының ныспысы да Бұхари (бұхаралық) боп шықты.

Гималай тауларының арасындағы сырт көзден таса Кашмир көпке дейін жұртқа жұмбақ болып келсе, ал бабаларымыз оны жақсы білген.

Кашмир жан-жағын Гималай таулары қоршап жатқан, көлденеңі 30, ұзындығы 220 шақырымдық үлкен аңғар. Кашмирде орта және кіші шаһарлар мен кенттер баршылық. Астанасы Сринагарды Желам өзені жарып ағып жатыр. Қаланың солтүстік жағында аумағы ат шаптырым Дал көлі бар. Сринагар және тау етегіндегі тау, төбелердің бәрі жалпақ жапырақты және шырша, қарағайлы орман. Олар өлкеге көрік беріп тұр.

Міне осындай ғажайып мекенге Ислам дінін таратып, орнықтыруды ортаазиялық бабаларымыз үлкен де сауапты іс санаған.

Йасылық дегенде әдетте біріншi Қожа Ахмет Йасауи еске түседі. Дей тұрғанмен біздің ізденістеріміз бен зерттеулеріміз Қожа Ахмет бабамыздан 100 жылдай бұрын өмір сүрген жаңа Йасауиды тауып отыр. Енді сол туралы деректерге көз жүгіртейік.

1. Әбу-л Аббас Ахмед бин Мұхаммед әл-Йасауи (? – 1004). Парасат иесінің өз аты – Әбу-л Аббас Ахмед. Әкесінің есімі – Мұхаммед әл-Йасауи. Өкінішке орай ол жайлы өзге мағлұматтар жоқ. Оның «ат-Табақат ас-Суфия» («Сопылық топтар») атты кітабы болған. Ол туралы ортағасырлық түрік

ғалымы Хаджы Халифаның (1609-1657) аталмыш «Кашф аз-зунун ан асами әл-кутуб уа-л фунун» атты еңбегінде айтылған [10, 2 том, 1104-бет].

Өмір сүрген жылдарынан байқағанымыздай ол Қожа Ахмет Йасауиден көп бұрын өмір сүрген.

2. Қожа Ахмет Йасауи.

XI ғасырдың екінші жартысында Йасы кемел бір дананы дүниеге келтірді. Ол сопы, ақын Қожа Ахмет Йасауи (1093-1167). Оның есімі әдебиеттерде әдетте түркі текті ортаазиялық ең бірінші, өзінің атын алған тариқат негізін салған, «машаих-и түрк» («түркі машайықтарының көшбасшысы») ретінде аталады. Қожа Ахмет Йасауидің өмірі және шығармашылығымен жұрт жақсы таныс болғандықтан, бұл жерде оған тоқталмаймыз.

Кейбір кемеңгерлердің базбірінің арғы ата-тегі ғана Йасылық, ал өздері Кашмирде туылғанымен тектерін бәрібір Йасауи деп көрсетуді ұмытпаған. Енді солардың да өмір жолына көз жүгіртіп көрейік.

3. Аш-Шейх Шамс ад-Дин ат-Түркімани әл-Банипати. Абд әл-Хайй әл-Хұсайни әл-hинди оны «үлкен шейх Қожа Ахмет әл-Алауи әл-Йасауидің ұрпағы. Ныспысы бойынша Қожа Ахмет әл-Йасауи Мұхаммед ибн Ханафия ибн әл-Имам Әли ибн Әбу Талибке барып тіреледі» [9, 2-том, 50] дейді.

Сөйтіп оны Қожа Ахмет Йасауидің тікелей ұрпағы деу керек.

Ойшылдың өз аты – Шамс ад-Дин. Әкесінің аты – Ахмет. Бабасының есімі – Абд әл-Муъмин ат-Түркімани. Бұл жерде көңіл аударатын екі мәселе бар. Олар оның есім тізбегінде көрсетілген ат-Түркімани және әл-Банипати (Пани-Пати) деген екі атау жайы. Әуелгі ат-Түркімани деген сөз бабамыздың түркі текті екенін ғана білдіре ме, жоқ түркімен тайпасынан шыққандығын көрсетіп тұр ма? – мәселесіне келейік.

Түркімен деген этникалық атауға байланысты Махмұд Қашғаридің «Диуан лұғат ат-түрік» атты еңбегінде: «Түркіман гуз (оғыз) тайпасына жатады. Зұлқарнайын (Александр Македонский) түркілер елінен өтіп бара жатып түркі тайпасының

бір топ кісілерін көріп парсыша: «Түркман анд», яғни «олар түркілерге ұқсайды» деген екен. Содан бері осы атау күні бүгінге дейін (XII ғ.) оларға таңылып, сақталып қалды», – дейді [12, 1051-1052].

Зұлқарнайынның түркі тайпасының кісілерін көрген жері қазіргі Оңтүстік Қазақстан мен Жамбыл облысы.

Шамс ад-Диннің түркі текті және Қожа Ахмет Йасауидің зәузаты екендігін ортаазиялық тарихшы, шежіреші Абд әл-Қадыр (XIX ғ.) «Маджмаға әл-ансаб уа-л ашджар» [13, 58] деген еңбегінде растайды. Ол оны «Шамс ад-Дин түрк Банипати, Әлилік саййдтар әулетінен, насабы Ахмад Йасауиге жетелейді. Шамс ад-Дин хазраты шейх Махдум-и Алам Ала ад-Дин Әли Амад Сабридің (Алла рахым етсін), ал ол хазіреті шейх Фарид Хаққ уа-д Дин Масуд Аржағанидің (Алла оны есіркесін) мүриді» [13, 58] дей отырып, әрі қарай үнділік чиштийа сопылық тариқатының ізбасарларын тізбектеп кетеді.

Ал Панипат Үндістандағы қала. Ол қазір де бар. Делидің солтүстігінде 120 шақырымдай жерде. Атақты Мұхаммед Заһир ад-Дин Бабыр (1483-1530) Үндістанды жаулау кезінде оның шешуші шайқасы 1526-27 жылы дәл осы жерде өткен.

Шейх Шамс ад-Дин алғашқы білімді өз отаны Йасыда, өз ортасында алған. Сонан соң туған жерінен шығандап шығып, Мауараһрдің үлкен машайықтарынан білімін толықтырғаннан кейін, Үндістанға аттанады. Панипат қаласына келіп сонда ұмыр кешіп, атағы шыққан ғалым болады. Ол һижраның 716 (1315) жылы жұмада әл-ахира айының 10 күні дүниеден өткен.

Шамс ад-Дин туралы аз жазба деректер осылар ғана. Оның неге Кашмирге бармай Панипатта тұрақтап қалғанын білмейміз.

Ал йасылық келесі дана XVI ғасырдың екінші, XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген. Ол кезде Мұхаммед Заһир ад-Дин Бабыр да, оның туған бөлесі Мұхаммед Хайдар Дулати де тірілер санатында жоқ еді. Бұл Үндістанды Кашмирмен қоса Бабырдың шөпшегі, әлемдегі жеті кереметтің бірі Таж-Махалды салдырған шаһ Жаһан

(1627-1658) мен оның баласы Аурангзеб (1658-1707) билеген тұс. Олар Кашмирге қазір де бар әдемі бақтар мен салтанатты сарайлар салдырды.

Әйтсе де Үндістан мен Кашмирге Исламның орнығуы оңай бола қойған жоқ. Жаңа дінді қабылдағандар оның қырсырын білмегендіктен де түрлі секталарға жем болып жатты.

4. Йасыда туып Кашмирде тұрған бабалар туралы Абд әл-Хайй әл-Хусайни әл-Һиндиден басқа Исмаил паша әл-Бағдади (? – 1920) және Умар Рида Каххала да жазған. Исмаил паша «Һадияту-л арифиин» атты еңбегінде йасылық Камил бин Мырза Ахмед әл-Йасауи бин Малик Мұхаммед ат-Ташкандиді әл-Кашмири деп те атайды [14, 5-том, 837]. Кашмири деген ныспы оған кейінірек сонда көшіп барған соң берілсе керек. Исмаил паша оның Кашмирде һижраның 1131 (1719) жылы дүниеден өткеніне тоқталады да «Бахр аз-Заман» («Заман теңізі») атты кітабы барын айтады [14, 5-том, 837].

Сонымен ғалымның өз аты – Мырза Камил болса, әкесінің есімі – шейх Ахмед, ал бабасының аты – Малик Мұхаммед әл-Йасауи ат-Ташканди. Ташканди дегенге қарағанда бабасының туған жері Ташкент болса керек. Содан кейін ол Йасыға көшіп келген соң ұлы Ахмед және немересі Мырза Камил Йасыда дүниеге келген деуге болады.

Ал, Умар Рида Каххала да «Муғджам әл-муаллафийн тараджим мусаннафи әл-кутуб әл-арабийа» [8] атты еңбегінде оның аты-жөнін: «Камил бин Ахмед бин Мұхаммед әл-Йасауи ат-Ташканди, соңыра әл-Кашмири» [8, 8-том, 139] деп жазады. Бірақ мұнда жоғарыда Исмаил паша көрсеткен «мырза» деген сөз жоқ. Оған ол Камил деген есімді Исмаил паша әл-Бағдади секілді қосқан.

5. Аш-Шейх Абд Алла әл-Кашмири. Абд әл-Хайй әл-Хұсайни әл-һинди (1847-1886) оның толық аты-жөнін «Маулана Аш-Шейх Абд Алла бин Мұхаммед Фадл әл-Йасауи әл-Кашмири» [9,] деп жазады. Өз есімі – Аш-Шейх Абд Алла, әкесінің аты – Мұхаммед Фадл әл-Йасауи. Иә, ол сөйтіп қазақ жеріндегі Йасыдан шыққан. Содан Кашмирге қоныс аударған. Кашмирде Молла Мұхаммед Мухсин және Шейх шаһид

Аманулла және басқа да ғұламалардан ғылым үйренген. Содан Қазы шаһтан сопылық тариқатты алды. Еліне оралып, машайықтар дәрежесіне жеткеннен кейін Кашмирге қайтып оралады. Пәтуа шығару міндетін алады. Ол жайлы Мұхаммед Усман, Баба Абдалла, Молла Абд әл-Муъмин, Мир Мухи ад-Дин және қазы Мұхаммед Хұсейн Молла Нұр ад-Дин һәм Мүфти Қауам ад-Дин секілді Кашмирдің өзге де тұрғындарынан ұсыныстар алады. Ол һижраның 1171/1757 жылы шаууал айының ортасында қайтыс болған [9, 6-том, 165-166].

6. Аш-Шейх Нұр әл-һуда бин Абд Алла бин Мұхаммед Фадл әл- Йасауи. Оның өз аты – шейх Нұр әл-һуда. Әкесінің аты жоғарыда аталған Абдулла әл-Йасауи әл-Кашмири. Бабасының есімі – Мұхаммед Фадл әл-Йасауи. Ол да өз кезінде Кашмир өлкесінің белгілі машайықтарының бірі болған. Абд әл-Хаий әл-Хусайни әл-һинди Нұр әл-һуданы «һижраның 1129 (1716) жылы туып, оның ілімінен көп адам пайда тапқанын еске ала келе, оны һижраның 1197 (1784) жылы жұмада әл-ула айында дүние салды» [9, 6-том, 396], – дейді.

7. Аш-Шейх Әбу Рида Мұхаммед бин Мұстафа бин Муғаийн әр-Рафиқи әл-Кашмири. Өзінің аты – Әбу Рида Мұхаммед. Әкесінің есімі – Мұстафа. Бабасының ныспысы – Мұғаийн әр-Рафиқи әл-Кашмири. Ол да ағасы сияқты Кашмирдің үлкен машайықтардың бірі болған. Әбу Ханифа мазһабын ұстанған. Әбу Рида һижраның 1154 (1740) жылы дүниеге келген. Ол хадистану (илм әл-хадис), сондай-ақ суфизм (тасаууф) бойынша да еңбектердің авторы.

Әбу Рида содан һижраның 1218 (1804) жылы ағасынан кейін бір жылдан соң қайтыс болған [9, 7-том, 421].

8. Әбу ат-Тайиб Ахмед бин Мұстафа ибн әл-Муғаийн әр-Рафиқи әл-Кашмири. Өзінің аты – Әбу ат-Таийб Ахмед. Әкесінің есімі – Мұстафа. Бабасының ныспысы – әл-Муғаийн әр-Рафиқи әл-Кашмири. Ол шариғат ілімінің көрнекті өкілі, мухаддис (хадисшы). Абд әл-Хайй әл-Хусайни әл-һинди оның жоғарыда аталған Нұр әл-һуданың отбасынан шыққанын айтады. Ол Әбу ат-Таийбтың һижраның 1150 (1736) жылы

туғанын еске алумен қатар хадис ғылымы, хазіреті Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың өмірбаянын зерттеуші (сира набауия), сопылық ғылым, поэзияда да өзіндік із қалдырғанына тоқталады. Оның еңбектерін кашмирлік көп адам (машайықтар мен ғұламалар) пайдаланған. Әбу ат-Тайиб тариқат жетекшілерінің бірі болған. Ол һижраның 1219 (1803) жылы раджаб айында пәниден бақиға озса керек [9, 7-том, 35].

Кашмир кітапханасының қолжазба қорында оның парсы тіліндегі сопылық сарында жазылған «Рисала хамдийа» («Мадақ трактаты») бар.

Әбу ат-Тайиб жалғыз емес еді. Оның ғылым жолына түскен бауыры да болған.

Міне, Йасыда туып, Кашмирде Ислам дінінің өркен жаюына қызмет еткен жерлес ғұламалар жайлы қолда бар мағлұматтар осылар.

Тек Йасы ғана емес, сондай-ақ күллі Мауараннаһр өлкесі тарихын зерделеген де бірқатар ғалымдар бар. Солардың еңбектерін тауып, орта ғасырларда қазақ жерінен шыққан данышпандар анықталса ғанибет іс болар еді. Солардың бірі «Тарих-и Түркістан» («Түркістан тарихы») атты еңбектің авторы шейх Мадж ад-Дин Мұхаммед Инан. Өз шығармасын ол Тамғаш (1050-1068) ханға арнаған.

Көрнекті түрік ғалымы, әдебиетші, тарихшы Исмайыл паша бин Мұхаммед Амин Мир Салим әл-Бабани (? – 1920) Мадж әд-Динді һижраның 992 (1515) жылы дүниеден өткен деп көрсетеді.

Орта ғасырлық араб тарихшысы Әбу-л Фадл Джалал ад-дин Әбу Бакр ас-Суйути (1445-1505) «Түркістан атауының екі түрлі мәні бар. Біріншісі, жалпы түрік елі дегенді, ал екіншісі, түркі еліндегі кішкентай қалашықты білдіреді» және де «Түркістан Мауараннаһрдегі бүкіл түркі еліне қойылған атау, ол Бұхараның солтүстігінде, ал кішкентай Түркістан қалашығы жоғарыда айтылғандай түрік жұртында», – дейді.

Түркістан тарихынан сыр шерткендердің тағы бірі тамаша тарихшы, әдебиетші Абд әл-Карим әл-Бұхари. Ол һижраның 1246 (1828) жылы Константинопольде (Стамбұлда)

қайтыс болған. «Түркістан және Ауғанстан тарихы» атты еңбектің авторы. Абд әл-Карим өз дүниесін түрік тілінде жазған. Осы кітапты да бір сүзіп шықса оңды іс болар еді. Мүмкін одан да тың, соны деректер табылып қалар.

9. Имам Замин Түркістани. Йасы, Түркістан дегеннен шығады, соңғы жылдары Үндістанға бірнеше рет бардым. Дели, Аградағы бабаларымыз салған сәулет өнерінің озық үлгілерімен таныстым. Делидің оңтүстік жағында осы елді XII ғасырда билеген түркі текті, ортаазиялық Құтб ад-Дин Айбек (1191-1210) салдырған «Құтб минар» («Құтб мұнарасы») атты діни кешен мені қатты қызықтырды. Құтб ад-Дин мен Илтұтмыш (Елтұтқа) (1210-1235) бабаларымыз Үндістанда өздері билік еткен жылдары алып мұнара, тамаша мешіт, медресе, кесене салдырған. Солардың көпшілігі біздің заманымызға дін аман жетіпті.

Кешендегі Алай дарбазаның шығыс жағындағы Имам Замин Түркістанидің кесенесі көңіл аудармай қоймайды. Кесене жанындағы тумбаларға оның есімі Имам Замин Түркістани деп hинди және ағылшын тілдерінде жазылып қойылыпты. Кесене есігінің үстіңгі жағындағы мәрмәр тақтада ол жайлы парсы тілінде төмендегі дей мағлұматтар бар. Онда:

«Бисмилланир рахманир рахим. Аллаһтың дәргейіне жақын болғандар мен әрі бұл дүние мен ақыретін Оның жолына пида ететін жандар жүрек пен жанын шексіз (сүйіспеншілікке) бөлеп мадақ пен дұғасын оның дәргейіне бағыштаса, міндетін атқарып, киелі қоныстың – достық гүлзарының тұрғыны болады.

Қиямет күн Арашашысының (Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбарымыздың) хош иісті ***һәм*** *нұрлы мекеніне (зиратына) және Оның пәк жанұясына, сондай-ақ Оның пәк ұрпақтары мен сахабаларына сансыз сәлемдер болсын.*

Аллаһтың жанында қайырымдылық, пәктікке жол аша шексіз жеңіске жетіп, байлыққа кенелген, дін мен тариқат жетекшісі ретінде тура жолға жетелейтін мәртебелі хазірет Мұхаммед ибн Мұхаммед Әли Сафави Хасанидан тәрбие алған (Хүсейни насабінен, жалпы ұлық сейіттер, тақуалы жомарт

жандар қатарында тұрған ғалым ... Иса ... Мұса... Сейіт Хасани әл-Хүсейн әулетіне осы әзиз, мөлдір кесенені салдыруды Жаратушы нәсіп, әрі оны халыққа тарту етті. Оның (Имам Замин Түркістани – Мұхаммед Әли) өмірі... мәңгі... қиямет күніне жалғаса бергей. Ол (Имам Замин) мүміндердің сәлеміне кенеліп «жаннатқа аман-есен, тып-тыныш кіріңдер» («Хиджр» сүресі, 46-аят) деген аятқа сай жаны жаннат бақтары мен достық гүлзарына қарай ұшып кетті. Бұл нұрлы зират (Имам Замин Түркістани) есімін әйгілі етпек.

Зираттың құрылысы һижраның 944 (1538/39) жылы бітті» деп жазылыпты.

Құтб ад-Дин Айбек (1191-1210), Илтұтмыш (1210-1235), Ала ад-Дин (1295-1315) патшалар ордасы бас қақпасының кіре берісіне көзі тірісінде-ақ осындай кесене салынуына қарағанда Имам Замин Түркістани деген есіммен белгілі Мұхаммед Әли шынында да жай кісі болмаған сияқты. Ол бақылыққа 1537 жыл көшкеніне қарағанда мұнда ол Дели сұлтаны Сикандар Лоди тұсында (1489-1517) келген деуге болады. Сондай-ақ оны Бабыр (1483-1530) да білген деп шамалауға болатын сияқты. Өйткені Бабыр Сикандар Лодиді 1526-1527 жылы Делиден 120 шақырымдай жердегі Панипатта жеңіп, Үндістанды алды. Имам Замин Бабырдың ұлы Һұмайун (1508-1556) билігі кезінде дүниеден өткен.

Индиялық автор Дипа Кришнан «Қызық кезде өмір сүрген кісі» атты мақаласында былай деп жазады:

«Досым екеуміз Құтб кешенінде серуендеп жүрген кезде, көрші учаскіге монтиа жайғасқан сегіз бұрышты кесенеге келдік.

Құтб кешенінде сән-салтанаты жарасқан монументтер өте көп, олар: тастан қаланған Құтб Минар, Қуат әл-Ислам атты үлкен мешіт және өрнекті Алай Дарбаза. Көптеген ғимараттарды құлдар (мамлюктер) XIII ғасырдың басында салса, ал мынау шағын кесене қосымша ретінде XVI ғасырда тұрғызылған.

Делидегі ғажайып ғимараттар жанына өзінің кесенесін салдыруға батылы барған бұл кім деп таң қалдым. Ол неге

өте маңызды болды. Мүмкін ол Сұлтан немесе елге белгілі ақсүйек болар? [Кесене маңдайындағы] жазуларға көз жүгірттім. Ол имам Замин аталған имамның кесенесі екен.

Оның кім екенін өрнектелген жазуларды оқып білуге біраз уақытым кетті. Имам Заминнің тағы бір аты – Сайд. Бұл сөзбен Мұхаммед пайғамбардың еркек кіндік ұрпақтары аталатын. Сайдтар шежіресі пайғамбардың екі немересі Хасан, Хүсейннен, яғни VII-ғасырдан бастау алады.

Саид Имам Замин Индияға XVI ғасырда Орта Азиядан (Түркістаннан) [Ибраһим] Сикандар Лоди билігі кезінде келді. Р.В. Смит «Ешкім білмейтін Дели» атты кітабында» Сайд Қуат әл-Ислам мешітіне тағайындалған бас имам еді. [Сұлтан] Сикандар Лодидің өзі де оған рухани басшы ретінде құрметпен қарады.

Бұл имам сопы болатын, дүнияуи жетістіктерге ол селсоқтық танытты. Сол себепті де Лодидіде де Алланың бірлігіне мойынсынуға шақырды дейді.

Р.В. Смит сондай-ақ «Имам Заминге Лоди сарайындағы саяси әзәзілдік ұнамады. Мен оған таңданбаймын. Суфизм исламдағы ең бір жұмбақ аспект және суфизм имамдары дүнияуи нәрселерден (дүниенің байлығынан) бас тартуларымен белгілі.

Моғолдар империясының негізін қалаушы Бабыр Лодиді жеңгеннен кейін Имам Заминге келіп, оған деген құрметін білдірді. Бабырдың баласы Хумайун де имамға үлкен құрметпен қараған. Міне дәл осы Хумайунның тұсында имамның кесенесі салынды.

Хумайун ауған текті Шер шаһтан жеңіліп, аз уақытқа билік тағынан ажырап қалған кезде, Шер шаһ та имамға келіп, одан бата алу үшін көңілін табуға тырысқан.

Бұл өзі бір ғажайып нәрсе ғой. Құтб кешенінің шағын бір бұрышында ғұмыр кешкен кішкентай кісінің көз алдында патшалар билік құрып, (кезегімен) дүниеден өтіп жатты.

Ол қалай тамаша өмір сүрді екен. Мен оны былай деп елестетем. Ол шаңды аулада, манго дарағының астында, ішкі қорада Дели тауыстарының әуезді үнін есітіп отырғанда им-

периялар гүлденді және құрдымға кетіп отырды, ал билік басындағылар оған бата алу үшін бас иіп келіп тұрды».

Кесене мұқият, әрі аса ұқыптылықпен салынған. Күмбез сыртындағы боғатқа кесенені айналдыра 61 рет «Алла» және «Субхан Алла», сондай-ақ кесенеге керегесінің үстіндегі жазуы бар мәрмәр тақтадан биіктеу жерге айналдыра 36 рет «Алла» және «Субхан Алла» деп жазылған. Осы сөздер арасына шеңбер жасалып, оған гүл салынған.

Имам Замин Түркістани жайлы мағлұмат жазылған тақта

Құлпытас ортада тұр. Кесененің батыс жағына михраб жасалыпты. Оның сыртқы рамасының жоғары жағы доғал. Ішіне «Бисмиллаһир рахманир рахим», одан төменіректегі таға іспеттес жарты шеңбер ішіне қасиетті Құранның «Бақара» сүресінің «Аяту-л курсиі» жазылған. Михрабтың доғал тұсы біткен төменгі жағына екі белдемше жасалып, оның оң жағына екі рет және сол жағына сонша рет және төменгі белдемшеге де дәл осылай «Алла» деп жазылған. Михраб қуысының жоғары және төменгі жағына да екі реттен «Алла» деп жазылған. Михрабтың оң және сол жақтарына гүл өрнектеліпті. Түркістандық имамның өмірі және Үндістанға Түркістан қаласынан, яки жалпы Түркістан өлкесінен келген бе деген сауалдарға зерттеулерден кейін ғана жауап беруге болады.

Иә, X және XVIII ғасырларда Йасы-Кашмирде туылып, бірақ саналы бар өмірін Кашмирде өткізіп және Ислам дінінің осы өлкеде біржола тұрақтап қалуына қызмет етуге арнаған аталмыш ойшылдар ғана емес, сондай-ақ XVI ғасыр ұланы, тамаша тарихшы ғалым, мемлекет қайраткері, Ислам дінінің білгірі Мұхаммед Хайдар Дулати 1499-1551 де осы Кашмирде Ислам діні, оның ішінде суннизмнің Әбу Ханифа мазһабының өркен жаюына барынша қызмет етіп, үлкен рөл атқарған. Соның арқасында қазіргі Үндістан һәм Кашмир мұсылмандарының басым көпшілігі Орта Азия мен қазақстандық мұсылмандар сияқты Әбу Ханифа мазһабын берік ұстанып келеді.

Әдебиеттер

1 *Бартольд В.В.* Сочинения. – Москва, 1963. – 1 том. – 234 стр.

2 Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – Алматы, Ғылым, 1983. – 2-том. – 75 бет.

3 Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии. – Ташкент, 2003.

4 Сонда, 68-69 бет.

5 *Ибн ал-Адим.* Буғйату-л талаб фи тарих Халаб, Бейрут [жылы көрсетілмеген]. – 12 том.

6 Сонда.

7 *Имам ар-Рафиғи.* Ат-Тадуин фи ахбар Казуин. – Бейрут, 1987. – 4 том.

8 *Умар Рида Каххала.* Муғджам әл-муаллафиин тараджим мусаннафи әл-арабийа. – Бейрут [жылы көрсетілмеген], 15 том.

9 Әл-Аллама аш-шариф Абд әл-Хайй бин Фахр ад-дин әл-Хасани. Нузһат әл-хауатир уа баһджат әл-масами уа-н науадир. – Хайдарабад, 1954. – 6-том. – 165-166 беттер.

10 Аллама әл-Маулай Мустафа бин Абд Алла әл-Қустантини ар-Руми. Кашф аз-зунун ан-асами әл-кутуб уа-л фунун. – Бейрут, 1992. – 2 том.

11 Сонда, 2-том. – 50-бет.

12 *Махмуд әл-Кашғари.* Диуан лұғат ат-түрк. [Перевод, предисловие и комментарии З.-А.М. Ауезовой]. – Алматы, 2005. – 1051-1052-беттер.

13 *Абд әл-Қадир ибн Мұхаммед-Амин.* Маджмағ әл-ансаб уа-л ашджар. [История Казахстана в персидских источниках. II том]. – Алматы, 2005. – 58-бет.

14 *Исмаиыл паша әл-Багдади.* Һадйату-л арифиин асмаи-л муаллафиин уа асар әл-мусаннафиин мин «Кашф аз-зунун». – Бейрут, 1992. – 5-том. – 837-бет.

15 Сонда, 1-том. – 837-бет.

16 Әл-Аллама аш-Шариф Абд әл-Хайй бин Фахр ад-дин әл-Хасани. Нузһат әл-хауатир уа баһджат әл-масамиғ уа-н науазир. – Хайдарабад, 1959. – 5-том. – 837-бет.

17 Сонда, 6-том. – 396-бет.

18 Сонда, 7-том. – 35-бет.

19 Сонда, 7-том. – 421-бет.

Резюме

Дербисали А.Б. Новые сведения о средневековых мыслителях Шаугара, Йасы, Туркестана

В 2000 году наша республика под эгидой ЮНЕСКО отметила 1500 летие древнего города Туркестана. Он в разные века назывался то Шавгар, то Йасы, а позднее Туркестаном. Город в разные века сыграл большую роль в истории культуры и духовности нашего народа. Он дал много выдающихся личностей, имевших определенное место в истории не только казахского народа, но и народов Средней Азии.

Автор статьи на основе средневековых арабских, персидских и индийских письменных источников описывает жизнь и творчество мыслителей, поэтов, ученых, носивших имена Шаугари, Йасауи, Туркестани.

Summary

Derbisali A.B. New Information on Medieval Thinkers of Shaugara, Yasy, Turkestan

In 2000, our country under the auspices of UNESCO celebrated 1500 anniversary of the ancient city of Turkestan. He called Shavgar, Yasy and Turkestan at different times. The city played an important role in the history of culture and spirituality of our people in different centuries. He gave many outstanding individuals who had a particular place in the history not only of the Kazakh people, but also the peoples of Central Asia.

Based on medieval Arabic, Persian and Indian written sources the author describes the life and work of thinkers, poets, scientists, which names were Shaugari, Yasaui, and Turkestani.

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ КОРЕЙЦЕВ КАЗАХСТАНА: ПРЕЕМНОСТЬ, ТРАНСФОРМАЦИЯ И ВЗАИМОВЛИЯНИЕ

Ли Бёнг Джо,
заведующий отделением кореееведения
кафедры Дальнего Востока
КазНУ им. аль-Фараби, Ph.D., профессор

1. История переселения и обоснования корейцев в СНГ и формирование духовно-культурных ценностей корейцев

С середины 19 века началось переселение корейцев в Россию, а в Центральную Азию с 1937 года. С этого момента складываются отношения между казахами и корейцами. 2014 год стал 150-летним юбилеем проживания корейцев в СНГ, в Казахстане же корейцы проживают уже почти 80лет. За 150 лет корейцы из стран СНГ создали разнообразные материальные и духовные историко-культурные ценности (исполнительное искусство, народная медицина, сельское хозяйство, устные предания, самобытность, сезонные обычаи, ритуалы, развлечения, фестивали и прочее). Духовные историко-культурные ценности по сей день сохранены и преумножаются корейцами, но в большей степени, уже в смешенном виде через взаимовлияние культур.

Перед тем, как узнать о духовно-культурных ценностях корейцев, автором рассмотрена концепция духовно-культурного наследия (нематериальное культурное наследие) международных организаций (UNESCO, WIPO). Согласно статье №2 Соглашения о защите нематериального культурного наследия (2003 г., всего 9 гл. 40 ст.) ЮНЕСКО в категорию нематериального культурного наследия отдельных государств и обществ (включая личности и группы) включаются не только элементы духовной культуры (исполнения, выражения, знания, технологии и т.д.), но и элементы материальной культуры (орудие передачи, предметы, артефакты, культур-

ное пространство и т.д.). Международная организация WIPO (Всемирная организация интеллектуальной собственности) также, как и ЮНЕСКО, определяет Концепцию о нематериальном культурном наследии.

Какие духовно-культурные ценности были сформированы внутри корейского общества Казахстана, насчитывающего почти 80-летнюю историю со дня переселения? Какое значение имеют данные ценности для нас?

2. Духовно-культурные ценности корейцев Казахстана

На основе концепции духовно-культурного наследия (нематериального культурного наследия) международных организаций (UNESCO, WIPO) автор классифицировал духовно-культурные ценности корейцев Казахстана на следующие аспекты:

Классификация	Раздел
традиционное исполнительное искусство	Музыка, танцы, игры, сознание, боевые искусства
традиционные знания о медицине (лечение народными средствами), в сельском хозяйстве, рыболовстве	Медицина (народные средства); сельское хозяйство, охота и собирательство, рыболовство, животноводство и т.д.
устная традиция и выражения (устное народное/традиционное творчество)	Сказки, народные песни, песни шаманов, пансори, пословицы и поговорки, загадки и т.д.
традиционные житейские обычаи / сезонные обычаи питания и одежды	Одежда, питание, жильё/ сезонные обычаи и т.д.
народные верования и другие виды общественных обрядов/ основные обряды в жизни человека	Деревенские верования, семейные верования, шаманская вера/ Основные обряды в жизни человека и т.д.
Традиционные игры и фестивали, ремесла и боевые искусства	игры, фестивали и т.д.

3. Традиционное исполнительное искусство

В 1931 году во Владивостоке в России был организован театр «Чосон» (в настоящее время театр «Корё» в г. Алматы). После репрессии 1937 г. во времена Сталинского режима театр «Чосон» был реорганизован под названием «Корё» в Казахстане. На сцене театра «Корё» проходили выступления (песни, танцы и постановки) ансамбля «Ариран», а также в разных регионах выступали маленькие творческие группы («Ариран», «Корё», «Торади» и т.д.), и таким образом наследовали и передавались духовно-культурные ценности корейцев.

4. Традиционные знания о медицине (лечение народными средствами), в сельском хозяйстве, рыболовстве и т.д.

Хоть и не в полной мере, но все-таки духовно-культурные ценности сохранились и в медицине (лечение народными средствами). Среди «народных методов лечения» передается редкое целительное заклинание Бангто, которое трудно встретить даже в Корее, а также методы лечения (в частности, лечение расстройства желудка) с помощью полыни или пустырника (трава). Кроме этого, в некоторых районах Казахстана (Бахбахты, Уштобе) сохранилась традиция выращивания риса (в Узбекистане, Каракалпакстане и Хорезме). Корейцы распространили технологию выращивания риса в России и Средней Азии, и благодаря увеличению производительности внесли большой вклад в СССР через колхозы во времена Второй мировой войны. Многие корейцы были удостоены звания героя труда.

5. Устная традиция и выражения (Устное народное творчество)

Рассказы, пословицы и поговорки, народные песни и другие элементы устной традиции продолжаются (передаются) старшим поколением корейцев (1-е поколение репрессированных). Мифы и легенды услышать практически невозможно. Согласно истории про «огненный призрак» у корейцев есть поверье о том, что, если зайдёт «огненный призрак», то дома случится беда. Среди песен очень распростра-

нены полевые песни. В частности, старшим поколением были сформированы музыкальные ансамбли (например, ансамбль «Торади» в Уштобе), благодаря которым продолжается традиция распевания народных песен. Следы шаманских песен и пансори найти трудно, но пословицы и поговорки, а также загадки остались.

6. Традиционные житейские обычаи (одежда, питание, жильё) /сезонные обычаи

Одежда и жильё ассимилировались с местной культурой и значительная часть традиций образа жизни исчезла. Только в жилищной культуре частично сохранился способ обогрева полов «ондоль», который используется и по сей день. Что касается еды, то во многих случаях можно наблюдать разницу (трансформацию) в ингредиентах и приправах. Также, пищевая культура корейцев испытала на себе влияние местной культуры. Однако, традиционная ценность основных национальных корейских блюд (кимчи, твенджан, канджан, кочуджан, твенджан-гук, куксу, тубу, чартог, чынпён, кадюри и т.д.) сохранилась и продолжается. Среди сезонных обычаев сохранились такие праздники как корейский новый год, хансик, тано, чусок, донгджи(зимнее солнцестояние) и другие. В частности, во время праздника Хансик корейцы посещают могилы предков и выражают почтение своим родителям.

7. Народные верования и другие виды общественных обрядов / основные обряды в жизни человека

Традиции деревенских и семейных верований, а также светская вера практически не передаются (гадание уже давно не существует, но в случае светской веры частично сохранились методы избавления от злых духов (н-р, Бангто)). Сре-

ди обрядов продолжаются традиции «доль» (первое день рождения ребенка), а также «дольчаби», изменившиеся под влиянием местной культуры. Древний обычай порядка проведения свадебной церемонии исчез. В случае с юбилеем и похоронами, значительная часть традиций сохранена, но обычно справляют в больших ресторанах.

8. Традиционные игры и фестивали и т.д.

Традиционные игры, фестивали обычно проходят во время праздников (новый год по лунному календарю, тано, чусок, полнолуние и т.д.). Трудно встретить коллективные игры (джисинбалки, перетягивание каната и т.д.). Продолжается традиция национальных игр (хато, корейские шахматы, игра в резинку и т.д.) таких как, лянга, ютнори, катание на качелях, прыжки на доске (В Уштобе сохранились различного вида традиционные игры).

9. Духовно-культурные ценности корейцев как ресурс развития страны!

Корейская диаспора, которая насчитывает почти 80-летнюю историю со дня репрессий, получила помощь и поддержку казахского народа в процессе пострепрессионного расселения. В течение почти 80-ти лет корейцы хранили и хранят свои национальные духовно-культурные ценности, которые ассимилировались и подверглись изменениям под влиянием местной культуры, таким образом, сформировался «новый» вид духовно-культурных ценностей казахстанских корейцев. Духовно-культурные ценности корейской диаспоры, т.е. историко-культурные материальные и нематериальные ценность, без преувеличения можно назвать государственным ресурсом и имуществом многонационального государства Казахстана (н-р, газета Корё Ильбо, корейский театр). В эпоху глобализации, для гармоничного и стабильного государственного развития Казахстана, существует необходимость сохранения духовно-культурных ценностей корейской диаспоры в надлежащей форме.

Литература

1 *Ким Г.Н., «История иммиграции корейцев, в.п.19-1945вв.»*. – Алматы, 1999.

2 *Петров А.И., «Корейскя диаспора на Дальнем Востоке России 60-90е годы 19века»*. – Владивосток, 2000.

3 _____, «*Корейскя диаспора в России 1897-1917 гг.»*. – Владивосток, 2001.

4 *Пак Б.Д., «Корейцы В Российской империи* (Дадьневосточный период)». – М., 1993.

5 _____, «*Корейцы В Советской России(1917-конец 30-х годов)*». – М., – Иркутск, – СПб, 1995.

6 *Канг Хён Мо*, «Значение и формы передачи устного творчества корейцев Узбекистана – на базе способов передачи», (исследование сравнительного фольклора, № 45, 2011).

7 Государственный музей народного творчества, «Бытовая культура корейцев Узбекистана» (Сеул: Государственный музей народного творчества, 1999).

8 Государственный музей народного творчества «Бытовая культура корейцев Казахстана» (Сеул: Государственный музей народного творчества, 2000).

9 Государственный музей народного творчества «Бытовая культура корейцев Сахалина и Приморского края» (Сеул: Государственный музей народного творчества, 2001).

10 *Ким Бёнг Хак, Хан Яков*, «В поисках песен корейцев СНГ», Песенное творчество корейцев в СНГ.1-2 (Сеул: Хванам, 2002).

11 *Пак Мая*, «Еда корейцев колхоза Сионго в Узбекистане» (Сонгнам: магистерская диссертация при Академиикорееведения, 2011).

12 *Ан Санг Кёнг, Ли Бёнг Джо*, «Исследование передачи общей корейской житейской культуры корейцев СНГ: на базе общей житейской культуры корейцев Узбекистана», Славяноведение №29-1 (Сеул: Институт России, 2013).

13 _____, «Исследование о передачи общей корейской житейской культуры корейцев Сахалина: на базе житейской культуры корейцев Южного Сахалина», Исследование зарубежных корейцев №31 (Сеул: Ассоциация зарубежных корейцев, 2013).

14 _____, «Исследование о передачи общей корейской житейской культуры корейцев Приморского края», Исследование этнографии №56.

15 *Ли Бенг Джо*, «Осознание и реальное состояние культурного наследия корейцев стран СНГ: на базе нематериального культурного наследия корейцев России и стран ЦА», Исследование зарубежных корейцев №28 (Сеул: Ассоциация зарубежных корейцев, 2012).

16 *Лим Ёнг Санг*, «Культурное наследие и традиционные праздники корейцев Узбекистана, Исследование зарубежных корейцев № 20 (Сеул: Ассоциация зарубежных корейцев, 2009).

17 *Чжон Кёнг Су*, «Корейцы Казахстана» (Сеул: издательство Сеульского университета, 2002).

ШАКАРИМ И ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ФИЛОСОФИИ В КАЗАХСТАНЕ

Колчигин Сергей Юрьевич,
главный научный сотрудник Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, профессор, доктор философских наук, (г. Алматы, Казахстан)
skolchigin@mail.ru

Характер мировоззрения у разных народов внутренне детерминирован тем идеалом, который у того или иного народа считается высшим и выступает в качестве ориентира и цели жизнедеятельности человека.

Таких образца-идеала, говоря обобщенно, в истории культуры было три. Это определялось именно тремя возможными вариантами соотношения низшего и высшего уровней бытия, земного и небесного, эмпирического и трансцендентного.

Первый из этих вариантов – растворение человека в Абсолютном и уход с земного плана бытия. Он был свойствен мировоззрению Индии.

Второй из вариантов – полное подчинение человека Высшему Началу бытия вплоть до отказа от творческой инициативы – был характерен для философии древнего Китая, прежде всего – даосской с ее принципом у-вэй (недеяния).

Наконец, третий вариант предполагает, что Высшее Начало должно осуществляться в межчеловеческих отношениях, т.е. человеку не следует отказываться от человеческого ни для мира потустороннего, ни для мира здешнего. Гораздо более важным считается другое: жить на Земле, исполняя высшие ценностно-смысловые задания среди людей и во имя людей. Этот вариант мировоззрения весьма характерен для истории казахской культуры. Ее справедливо называют «этической», и это надо понять не только в том смысле, что в ней идея этичности присутствует как одна из важнейших, а так,

что эта идея является своего рода альфой и омегой казахского философствования.

Квинтэссенция этого мировоззрения представлена двумя классиками этого типа мироотношения: Абаем Кунанбаевым и Шакаримом Кудайбердиевым.

Сущность идей Абая выражена в его важнейшем понятии нұрлы ақыл, что означает «озаренный, одухотворенный разум», т.е. разум, мыслящий позитивно, воплощающий собою высшие нравственные принципы.

Что касается Шакарима, он считается первым профессиональным философом в Казахстане, поскольку с него в казахской культуре начинается серьезное обращение к истории философии, без которой, как известно, не может быть философии как таковой.

Шакарим Кудайбердиев выдвигает в качестве ключевого принципа своей философии понятие совестливого разума, принципиально схожее с понятием нұрлы ақыл Абая. При этом он отчетливо понимает специфику разума в сравнении с душой, справедливо полагая, что наличие разума само по себе не гарантирует его духовного (нравственного и социально-этического) применения. «Просвещенные умы, – пишет он в «Записках Забытого», – владеют тайнами ремесел, их возможности неограниченны. Но где, в каком деле используют они свои знания? Насколько я знаю, с помощью науки люди научились делать смертоносные орудия, нашли ядовитые газы, истребляют друг друга, как диких зверей, сильные превратили слабых в рабов, вся планета обагрена человеческой кровью. Пример тому Америка и Англия – государства, считающиеся самыми развитыми и цивилизованными» [1].

Отсюда, из осознания этой чудовищной коллизии, и вырастает попытка Шакарима дополнить разум этичностью, одухотворить его, органично соединив с началами души. В этом стремлении гармонизировать разум и душу – как в теории, так и на практике, – собственно говоря, и состояла сверхзадача, идейная программа Шакарима. При этом, естественно, следовало глубоко прояснить, что же такое разум,

сознание, с одной стороны, и что такое совесть, душа, одухотворенность – с другой.

Шакарим поэтому останавливается на исследовании феномена души чрезвычайно подробно, как никто до него в казахской мысли. И это давно подмечено учеными Казахстана. Так, профессор Е. Сыдыков прямо указывает: «Ключевой вопрос всей философской системы Шакарима, как видно, о душе» [2]. Действительно, Шакарим размышлял и писал на эту тему всю жизнь. Особенно развернуто и глубоко он анализирует проблему души в своем труде под названием «Три истины» [3].

В этой книге казахский философ, сделав обширный обзор разнообразных учений и точек зрения по вопросу, что такое душа, делает следующий вывод. Душа – это «сила», энергия всякого вещества, т.е., по существу, – дух жизни, витальное начало. Именно о таком понимании души Шакаримом свидетельствует его утверждение о том, что душа существует изначально и, даже покидая тело, продолжает существовать во всем окружающем [3, с. 70].

Но пойдем дальше и посмотрим, ограничивается ли только этим понимание души казахским философом.

Согласно выводам Шакарима, душа (дух жизни, витальность, энтелехия) идет постепенно ко всё большему возвышению, через разнообразные тела. Эволюционируя, она доходит до души человеческой, главное качество которой – совесть (уждан) [3, с. 71-72].

Здесь, в этом эволюционном подходе к вопросу, Шакарим во многом прав: человеческая духовность, действительно, возникает позже общего духа жизни, позже витальной энергии как природного качества, на некоем пике развития биологической жизни. При этом совесть, по Шакариму, – одно из проявлений души.

Вообще же, душа, согласно казахскому мыслителю, – это энергия, которая всеобъемлюща, извечна и принимает разнообразные содержания и качества в зависимости от формы и качества того тела, в которое вселяется. Но у человеческой

души есть и своя энергия: ««Мен жан да бар, жын да бар, адамның өз жанының қуаты да бар деймін» («Я говорю – есть и душа, есть и злой дух, есть и своя энергия у человеческой души») [3, с. 33/76]. Иными словами, в человеке душа обладает особыми свойствами, не такими же, как у других существ. В человеке Мировая Душа обретает, так сказать, новую форму, становится особым формообразованием.

Однако Шакарим понимает, что в этом пункте вопрос о душе, о ее происхождении и сущности содержит в себе весьма серьезное затруднение. Как возможно, чтобы природа, если она бессознательна и невежественна, была способна в то же время возвышать человека [3, с. 73-74]?

Можно сказать без преувеличения: вот проблема, заданная Шакаримом на годы вперед, как своеобразный план-задание философам будущего.

Спустя десятилетия, в конце 50-х – начале 60-х годов в Алма-Ате, как известно, были впервые созданы философские подразделения. В эти годы начался мощный философский подъем, сложилась группа молодых философов, которая скоро выросла в представительную казахстанскую философскую школу под руководством Ж.М. Абдильдина. В период шестидесятых-девяностых годов исследовались главным образом проблемы мышления, его категории, законы, принципы, формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности и индивидуального развития, проблемы логики и методологии современного научного познания.

Эта часть философской истории Казахстана хорошо известна и многократно описана. Поэтому хочу подчеркнуть лишь один момент, касающийся темы статьи. По сути дела, в эти годы в Казахстане своеобразно продолжилась линия, намеченная в наследии Абая и Шакарима, а именно – разрабатывалась одна из сторон искомого Абаем и Шакаримом двуединства, сторона, которую они именовали ақыл (разум). В этих исследованиях казахстанских философов-профессионалов значительно преобладали, соответственно, рационалистические начала.

Но не были совсем забыты и духовные аспекты человеческого бытия. Справедливо считалось, что всесторонне развитый человек – это тот, кто владеет не только определенным видом деятельности и мышления, но прежде всего является человеком, понимающим добро и чувствующим красоту. Не случайно в те годы интенсивно исследовались не только категории разума, но и отношения диалектики и этики [4].

Так, В.И. Ротницкий писал в те годы, что для ребенка, поскольку он ещё не вошел в производственную, политическую и т.п. деятельность, общественные отношения выступают в их непосредственности, т.е. как отношения человеческие, нравственные. «Ребенок, таким образом, начинает прямо с верхнего этажа – с нравственности, являющейся воплощением и императивом всеобщего человеческого смысла <…> Нравственное для ребенка дошкольного возраста – это начальная форма его субъективности, человеческой целостности, личностности, самого его как индивидуального воплощения всеобщего. Иначе говоря, первоначальной формой личности (взятой, конечно, в онтогенетическом, а не историческом плане) является человек нравственный» [5].

В начале нового века приходит осознание и другой стороны указанного двуединства.

В 2003 году академик Ж. Абдильдин поставил перед философией новые принципиальные задачи. Сегодня, указал ученый, наблюдается «дефицит чувственности», т.е. деградация высших, духовных чувств человека, в основе которых – чувство нравственное. Поэтому, по словам Абдильдина, нужна «теория чувственности», философам нужно «глубже изучать душу» с целью ее развития. Эта проблема в наше время обретает чрезвычайную актуальность в силу глобально-критического состояния человечества, когда единственный выход из кризиса, единственное спасение, как подчеркнул Ж. Абдильдин, – в нравственности. Что касается изучения мышления, то оно, по выражению академика, – «только подступ к нравственности» и, следовательно, не должно становиться самоцелью. Подобно тому как для И. Канта «Критика чисто-

го разума» была ступенью к анализу практического разума и способности суждения, так и для современных философов исследования по диалектике, логике, теории познания отныне должны рассматриваться как условие и преддверие исследования проблем этики и эстетики. Свое выступление Абдильдин закончил призывом к созданию новых, современных «трех критик», с тем чтобы истина, добро и красота предстали в неразрывном и гармоничном единстве [6].

Действительно, к тому времени, к началу XXI века, вероятно, пришло время осознать первостепенную значимость духовности в сравнении с разумом. Поэтому отнюдь не случайным фактом явилось то, что философы Казахстана на рубеже XX-XXI веков заговорили о необходимости синтеза рационализма и внерациональных форм отношения к миру. Так, профессор М. Изотов одним из первых подчеркнул особую важность ценностного, аксиологического подхода в философских исследованиях, который должен дополнить хорошо апробированный к тому времени принцип предметно-практической деятельности [7]. А. Капышев и С. Колчигин раскрыли корневой смысл онтологии духа и стали рассматривать ее как философию грядущего [8]. С. Нурмуратов предпринял социально-философский анализ духовных ценностей [9], а И. Ергалиев подошел к изучению философии как формы духовности [10].

Еще одним шагом к реализации идеи духовности как неотъемлемого качества подлинной философии стала коллективная монография, посвященная роли философии в духовном развитии человека (ее авторами были С. Колчигин, А. Косиченко, В. Фидирко, А. Хамидов) [11]. А чуть позже вышла в свет монография Н. Сейтахметова о нравственном смысле германского идеализма, имеющая поистине инновационное звучание, поскольку идея разума в немецкой философии была интерпретирована в ней не в качестве самоцели, а как одно из условий изучения и проявления человеческого духовного начала [12].

Резюмируя, нужно подчеркнуть: сегодня становится всё более очевидным: разум – свойство энергоинформационной

ткани Вселенной, и движется он по форме и логике природного бытия. Следовательно, он не есть то, что отличает человека в Мироздании как существо действительно уникальное. Сам по себе разум – способность ментальная, головная и инженерная. Его интересуют вопросы «логично – нелогично», «справедливо – несправедливо», «полезно – бесполезно – вредно» и т.п. В нравственном отношении разум нейтрален. И именно поэтому он во всем сомневается, не доверяя бытию. Значит, разум не есть то, что само по себе делает человека бесконечно ценным для Мира. Таковым делает человека его духовное начало, душа.

Конечно, нельзя разделить человека на душу (духовное) и разум (природное) прямолинейно, хотя в принципе это проявления принципиально разных законов. Разобраться, где проходит сущностная граница, разделяющая их, необходимо.

Поэтому в перспективе сохраняется и ещё более актуализируется выдвинутая Шакаримом задача гармонизировать душу и разум, духовное и ментальное, а также усилить исследования в этой области, не только в плане задач теоретического синтеза, но и в плане жизненно-практическом. Так, истинное образование человека не есть вкладывание в него готовой информации или даже колоссального объема знаний. Человек – это в первую очередь видящий такого же человека в другом и возвышенное начало – в природе.

Философии Казахстана, вместе со всей мировой мыслью, предстоит включиться в огромную работу по созданию единой теории сознания и духа, по освоению принципов и содержания единого миропонимания, в котором разум и душа предстают как органично взаимосвязанные, дополнительные друг для друга качества человека. Одновременно с этим необходимо разрабатывать не только новые методологические подходы в познании, но и инновационные технологии духа, связанные с непосредственно-практическим осуществлением философии.

Литература

1 *Шакарим*. Записки Забытого // Абай. Книга слов. Шакарим. Записки Забытого. – Алма-Ата, 1993. – С. 100.

2 *Сыдыков Е.* Шакарим. – М., 2012. – С. 284.

3 *Құдайбердіұлы Ш.* Үш анық (Три истины). – Алматы, 1991.

4 *Акмамбетов Г.Г.* Проблемы нравственного развития личности. – Алма-Ата, 1971.

5 *Ротницкий В.И.* Онтогенез целеполагания и становление нравственной личности // Диалектика и этика / Под ред. Ж.М. Абдильдина и Л.М. Архангельского. – Алма-Ата, 1983. – С. 293-294.

6 См.: Адам әлемі-Мир человека. – 2003. – № 2. – С. 116.

7 См. напр.: Изотов М. П*роблема культурного единства в Республике Казахстан в контексте общечеловеческих ценностей // Мир начинается у твоего порога*: *Сборник статей. – Алма-Ата, 2000.*

8 См. напр.: Капышев А., Колчигин С. Философия Грядущего. – Алматы, 1999; – М., 2006 (2-е изд.).

9 См.: *Нурмуратов С.* Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы, 2000.

10 См.: *Ергалиев И.* Философия как духовная деятельность. – Астана, 2003.

11 См.: Философия в духовном развитии человека. – Алматы, 2003.

12 См.: *Сейтахметов Н.К.* Нравственный смысл германского идеализма. – Алматы, 2007.

Түйін

Колчигин С. Шәкәрім және Қазақстандағы кәсіби философияның дамуы

Шәкәрім Құдайбердиев өз философиясының негізгі қағидасы ретінде арлы ақыл ұғымын алға тартады. Ол арлы ақылды жанмен салыстырғандағы ерекшелігін ескере отырып, тек қана ақылдың болуы әр кезде де рухани (адамгершіліктік және әлеуметтік-этикалық) мақсатта қолданбайтындығын пайымдайды. Сондықтан да Шәкәрім өзгелерге қарағанда жан феноменін зерттеуге ерекше мән береді.

50-ші жылдардың аяғы мен 60-шы жылдардың басында Алматы қаласында заманауи ғылымдық танымдағы ойлау, логика мен

әдіснама мәселелері зерттеле бастады. Жаңа ғасырдың бас кезінде академик Ж. Әбділдин философияның алдында жаңа мәселені көтерді. Оның ойынша, бүгінде «сезімдік теориясы» қажет, философтар оны дамыту мақсатында «жан мәселесін терең зерттеулері» керек. Бұл бағытта алғашқы қадамдар жасалды, Шәкәрімнің жан мен ақылды, рухани және менталдықты үйлестіру, сана мен рух теориясын бірыңғайлап құру жұмысына атсалысу сияқты алға қойған міндеті әлі күнге дейін сақталып, өзектеніп келеді.

Summary

Kolchigin S. Shakarim and the Forming of Professional Philosophy in Kazakhstan

Shakarim Kudaiberdiev puts as a key principle of his philosophy the notion of conscious reason. He understands the specifics of reason and soul, because the reason in itself is not a spiritual (moral and social-ethical) beginning. Therefore Shakarim researches the phenomenon of soul very scrupulously.

At the end of fifties – beginning of sixties in Almaty there were investigated the problems of thinking, of logic and methodology of modern scientific cognition. And in the beginning of new century the academician Zh. M. Abdildin put forward new principal philosophical tasks. Today, said he, we need «the theory of senses», we must «research a soul deeper» to develop it. First step on this way have already done and in the prospects there is still keep and actualize the task of harmonizing soul and mind, the spiritual and the mental, the task of forming the united theory of consciousness and spirit.

ҰЛТТЫ ҰЙЫСТЫРҒАН «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ

Қалижанов Уәлихан Қалижанұлы,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан)

Қай заманнан бері ынтымақ-бірлікті, тату тірлікті ту еткен дана халқымыздың «Бірлігі жоқ ел тозады, Бірлігі күшті ел озады» деген асыл сөзі бар. Расында қазақ елінің бүгінде ырысы мен ынтымағы, бірлігі мен тірлігі жарасқан мемлекет болып қалыптасқандығының куәсі болып отырмыз. Халқымыздың кеңдігі мен жомарттығы ешбір ұлттың этникалық тегіне, әлеуметтік бөлінісіне, діни көзқарасына қарамай бір шаңырақтың астына ұйысуына негіз болды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында ең қиын кезеңді бастан өткізген шақта халқымыздың даналығы мен көрегенділігінің, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың кемеңгерлігінің, саликалы саясатының арқасында елімізде ешбір ұлтаралық жанжалдарға, қоғамның өзара бөлінуіне жол берілген жоқ.

Бүгінде Қазақстанды мекен еткен, тілі, діні, ділі басқа болғанымен, тілегі, теңдігі бір, мақсаты ортақ біртұтас халыққа айналып, көк Туымыздың астында бейбіт өмір кешуде.

Осыдан жиырма жыл бұрын, 1995 жылы 1 наурызда Елбасымыз ел бірлігінің бірегей және айқын жолын тауып, Қазақстан халқы Ассамблеясын құрды.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының XXI сессиясында сөйлеген сөзінде: «Ассамблея әр кезде де уақытпен бірге қадам жасауда. Оның қолдауы біздің Тәуелсіздігіміз тарихының барлық тағдыршешті сатыларында шешуші болып келді. Мен бірлік пен топтасқандықтың қоғамның ең басты құндылықтары екенін қайталаудан ешқашан жалықпаймын. Соның арқасында біз экономиканы көтердік, халықтың әл-ауқатын нығайттық, елдің болашағын

көрсеттік», – деп атап өткен болатын. Елбасының Жарлығымен құрылған Ассамблея содан бері елдегі жүздеген ұлттар мен этностар достығының ұйытқысы болып келеді.

Қазір ол қоғамдық ұйымнан заңмен бекітілген бірегей саяси институтқа айналды.

Ел Президенті «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «2015 жыл – ұлттық тарихымызды ұлықтау және бүгінгі биіктерімізді бағалау тұрғысынан мерейлі белестер жылы. Қазақ хандығының 550 жылдығын, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Конституциямыздың 20 жылдығын, Ұлы Жеңістің 70 жылдығын атап өтеміз», – деген еді. Республикадағы маңызды жиындардың қатарында Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығын атап өту ұрпақ жадына патриотизмді сіңіруде айрықша рөлге ие екенін де атап өткеніміз жөн.

Президент Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050 стратегиясы: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауындағы «Мәңгілік Ел» идеясы халық арасында ерекше қолдауға ие болып, ұлттың ортақ құндылығына айналғаны анық. Елбасы Тәуелсіздік тарту еткен баға жетпес құндылықтардың жеті басым бағыттарын атап, соның ішінде «Мәңгілік Ел» патриоттық актісін әзірлеп, мазмұнын ашып, орындау жолдарын айқындауды ҚР құзырлы органдарымен бірге, Қазақстан халқы Ассамблеясына тапсырған болатын. Содан бері ұйым Елбасының осы жалпыұлттық идеясының басым бағыттарын талдап, түсіндіру шараларын әр аймақта өткізіп келеді.

Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың 2015 жылдың 20 мамырында, «Нұр-Отан» партиясының съезінде жария еткен Қазақстан дамуының 5 институционалды бағдарламасының шешуші рөл атқарғанын айтуға тиіспіз. Болашаққа бағдаршам болып отырған 100 қадамның төртінші тармағы Қазақстандағы біртектілік пен бірлікті қалыптастыру шараларына арналған. Реформаның 85-қадамындағы «Мәңгілік Ел» патриоттық актісінің, 86-қадамдағы Қазақстан халқы Ассамблеясының «Үлкен ел – үлкен отбасы» кең көлемді жобасы мен 89-қадамындағы «Нұрлы болашақ» ұлттық жо-

басын әзірлеу және жүзеге асыру, мектептердің білім беру бағдарламаларына «Мәңгілік ел» құндылықтарын енгізу шаралары айқындалған. Әрине, мұның барлығы Қазақстандағы ұлт пен ұлыстың арасын берік жақындастыра түсетіні анық. Осыған орай, еліміздің әр аймағында Қазақстан халқы Ассамблеясының тарапынан өткізіліп жатқан маңызды шаралардың басты мақсаты да барша қазақстандықтардың біртұтас ұлтқа айналып, бірлігі жарасқан ел болуын көздейді. Еліміздегі барлық этномәдени бірлестіктердің өкілдері Президентіміз атап өткен біртектілік пен бірлік ұғымдары үстемдік құрған елдің дамуына үлес қосады деп сенеміз.

Сонымен бірге, Қазақстанда 2015 жыл – Қазақстан Халқы Ассамблеясының жылы деп жарияланды. Тарихшылар, әдебиетшілер емес, қазақтың тарих таңдаған перзенті, ұлт көшбасшысы Нұрсұлтан Назарбаев көтерген Тәуелсіздіктің өмірлік философиясы – «Мәңгілік Ел» идеясы Ассамблея жылының басты ұстанымы болды. Яғни, «Менің елім – Мәңгілік Ел» деген ұғымға негізделген.

Қазақстан халқы Ассамблеясы елімізде саяси салмағы басым ұйым болып есептелетіндіктен, оның аясында өткізілетін шаралардың маңыздылығы да артып келеді. 2008 жылдан бастап Парламент Мәжілісіне өз кандидаттарын ұсына алатын ірі саяси құрылымға айналды. Қазақстан ұлтаралық институттарға осындай үлкен өкілеттілік беріп отырған әлемдегі жалғыз мемлекет екенін есте ұстағанымыз абзал.

Ұлы далада «Мәңгілік Ел» үшін өз өрнегін салған, ұлттық құндылығын, тарихын жасаған, жерін қалыптастырып, қоғамдық қатынас орнатқан халық қана рухани дүние қалдырмақ.

«Отан деген ұлы ұғым бар, – деп ой бөлісті Елбасы өзінің өткен жылғы Ұлытаудағы маңызды сұхбатында, – Сондықтан өз тарихымызды білуіміз керек. Өз тарихын білмейтін және қадірлемейтін халықтың болашағы мүлдем бұлыңғыр». Президент бұл сөздерін: «Ескі еменнің тамыры терең болмаса, дауылға қарсы тұра алмайды» деп бейнелі теңеумен бекітті.

Ұлы дала ғасырлар бойы тарихи тұлғаларға бай болды. Сол Ұлы дала ежелден Байкалдан Балқанға дейінгі

Еуразияның ұлан-ғайыр аймағында аса қуатты империялар құрған, тарих дамуына өзгерістер енгізген көптеген аса көрнекті ұлыларды туғызған барлық түрік халықтарының жұлдызды күмбезі қызметін атқарды.

Бүгінгі Қазақстан тағдырын Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевсыз елестету мүмкін емес. Тәуелсіздіктің қалыптасуы мен бүкіл әлем таныған республиканың өркендеуі оның есімімен етене байланысты екендігі даусыз. Елбасы өзінің сөйлеген сөздерінде де, жазылған ғылыми-тарихи еңбектерінде де біздің тарихымызда қазіргі ұрпақ ұялатындай ештеңе болмағандығын айтып келеді. Қазақ халқының тарихы ат тұяғымен жазылған. Тағы бір маңызды сәт – «біздің бабаларымыз аман қалу үшін күресті, ал біз ұлы халық болу үшін күресуіміз керек».

Ұлт көшбасшысы Ұлытауда сөйлеген сөзінде қазақ халқының ата жұрты мен арғы тегі туралы: «Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі. Осындай үлкен тарихымыз бар. Жастарымыз мұны білуі керек. Біз кеше ғана пайда бола қалған халық емеспіз. Бұл – жаңағы айтқан ғұндардың да, көк түріктердің де, Алтын Орданың да орталығы болған жер. Өзінің тұрған жері – Қазақстанның кіндік ортасы», – дей келіп, қасиет қонған қазақ жерінің арғы-бергі тарихынан мысалдар келтіргені де есімізде.

Елбасы айтқандай, бүгінде біз тарихымызды түгендеп, өткенімізге үңіліп жатқан елміз. Біздің елдігіміз бен бірлігіміздің түп төркіні сонау хұн дәуірінен бастау алатынын өскелең ұрпақтың санасына сіңіру басты міндетімізге кіретіні сөзсіз.

Президентіміз «Тарих толқынында» атты танымдық-зерделік кітабында: «*...Мен қазақ болғандықтан, қазақ мемлекеттігінің ғұмыр-шежіресін ізге көтерген кезден бастағанның өзінде, қазақтың бес ғасырлық төл тарихын білуге тиіспін. Бұған қоса бүкіл түркі халықтарының тарихи бесігі – түркі қағанатын естен шығаруға болмайды, ал бұл дегеніміз, асау ат-*

тай 1500 жыл бұрынғы тарихи кезең...» (Н.Назарбаев. Тарих толқынында. – А. 1999. 5 б.) – деп тарихшылар алдында тұрған басты міндеттерді баса көрсеткен болатын.

Ол:

– Ұлт мәдениетінің ұлы тұлғалық-кезеңдік тарих сахнасындағы орнын айғақтау;

– Бүгінгі таптаурын жолдан шығып, тарихты безбендейтін жол тауып, тәсіл жасау;

– Біз кімбіз, шұғыл тарихтың жолы бізді қайда апарды және қайда апармақ?

– Жойдасыз ауыр міндетті тарихшы кемесі жолаушы келер ұрпаққа жеткізуге тиіс;

– Тарихқа археологиялық зерттеулер тұрғысынан қарамай, өмір тану тұрғысынан қарау керек;

– Бүгінгінің тұнығы мен тұманы қабаттасқан тарихтың тұңғиығы мен тамырластығын ашу қажет.

Қазақстанның тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың осы атақты еңбегі 1999 жылы жарық көріп еді. Содан бері он алты жыл өте шықты. Қазақ елі тарихының концептуальды жолы тайға таңба басқандай жазылған-ды. Қазақтың рухани тарихы қазақтың тарихи тұлға ретінде қалыптасқанынан жазылып отыр.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігіне қарасты еліміздегі ғылыми зерттеу институттар да этносаралық және конфессиялық татулық тақырыбы бойынша көптеген ғылыми жобаларды жүзеге асыруда. Философия, саясаттану және дінтану институты, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы мемлекеттік басқару Академиясының этносаралық және конфессияаралық қатынастарды зерттеу орталығы ғылыми-теориялық негіздегі зерттеулерді жүргізуде. «Еліміздің зияткерлік әлеуеті» деп аталатын қоғамдық-гуманитарлық сала бойынша көптеген ғылыми жобаларды жүзеге асырып жатыр.

Республикада тұратын ұлттар мен ұлыстардың өз дәстүрі, әдебиеті мен мәдениеті бар. Бұл орайда, М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты атқарған жобаны

атап өтуге болады. «Қазіргі кезеңдегі Қазақстан халықтарының әдебиеті» жобасы бойынша қазақ, орыс, ұйғыр, корей, неміс, татар, күрт, өзбек, шешен, тағы басқа ұлттардың әдебиеті зерттеліп, монография дайындалды. Сондай-ақ, институт ғалымдары «Қазақстан халқы музыкасы» атты жобаны іске асырды. Институттың өнертанушы ғалымдары орыс, дүнген, корей, қырғыз, татар, ноғай, қарақалпақ, ұйғыр, азербайжан, түрік, тағы да басқа халықтардың музыкалық мұрасын зерттеуді аяқтады. Осы сала бойынша бірнеше ғылыми-танымдық мақала жарияланып, 20-дан астам халықаралық және республикалық ғылыми конференцияларда баяндама жасалды. Осы монографияларды дайындау үшін институт ғалымдары Қазақстанның барлық өңірлеріне ғылыми іс-сапарлар ұйымдастырды.

Астана қаласындағы Ұлттық кітапханада Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығына арналған осы кітаптардың үлкен тұсаукесер рәсімі өткізілді. Оны Қазақстан халқы Ассамблеясы төрағасының орынбасары Е.Л. Тоғжанов мырза ашып, жүргізіп отырды. Сондай-ақ бұл шараға сол кездегі Қазақсан Республикасы Премьер-министрінің орынбасары Б.М. Сапарбаев мырза қатысып, сөз сөйледі. Ол Елбасы, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 5 институционалды бағдарламасынан туындаған 100 қадамдағы келелі міндеттерді саралап, «Мәңгілік ел» идеясының ұлтты ұйыстырған ұлттық идеяға айналып отырғандығына баса назар аударды.

Иә, Н.Ә.Назарбаев болашақты болжайтын, тарихты терең білетін ренессанстық тұлға. Сондықтан да «Мәңгілік ел» идеясының темірқазығы – «Мың өліп, мың тірілген қазақтың» тарих сахнасынан жоғалып кетпеуі үшін күрес. Шын мәнінде Н.Ә.Назарбаев айтқандай қазақ халқы талай аласапыран замандарды бастан өткерді. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаны» көрді. «Елім-айлап» зар заманда көз жасы құрғамай жылады. Бірақ ұлт болып ұйысудың арқасында аман қалды. Олар «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» заманды аңсады. Бұл бейбіт өмір мен өсіп-өркендеу үшін қажет болды. Кейінгі аласапыран уақытта колхоздастыру,

тап күресі, ашаршылық жылдарында өз халқының жартысынан айырылып қалған халық трагедиясы ұмытыла ма? Міне, сондықтан да «Мәңгілік ел» идеясы ұлттық брендке айналып отыр. Өйткені осынау кең даланы алып жатқан қазақ елін, қазақ жерін ұлттың ұлы мұраты етіп, көздің қарашығындай сақтау қажет. Міне, осы асыл мұраттарды қазақ халқы Қазақстанда тұратын ұлттар мен ұлыстар өкілдерімен бірлігінде ғана сақтай алады. Сондықтан да Қазақстан – ынтымағы жарасқан ұлы мекен, ортақ үй, ортақ шаңырақ, бір мұддеге топтасқан Егемен ел, Тәуелсіз мемлекет.

Резюме

Калижанов У.К. «Мәңгілік ел» как консолидирующая идея нации

В статье также отмечается важная роль преложенных Главой государства 20 мая 2015 года на съезде партии «Нур-Отан» 5-ти институциональных реформ, вызванных изменениями ситуации в мире, требующими принятия ответных шагов.

Автор статьи заострил внимание на четвертой части реформ, направленных на формирование нации единого будущего, в связи с чем рассказывается о реализуемых Институтом литературы и искусства имени М.Ауэзова проектах по изучению состояния современной литературы проживающих в Казахстане народов.

Summary

Kalizhanov U.K. «Mangilik El» as the idea of consolidating the nation

The article also notes the important role of the Head of State proposed May 20, 2015 at the Congress of «Nur-Otan» 5 institutional reforms, caused by changes in the world situation requires the adoption of retaliatory steps.

The author focused on the fourth part of the reforms aimed at creating a single nation of the future, in connection with which describes the ongoing Institute of Literature and Art named after M. Auezov projects on the state of contemporary literature of the peoples living in Kazakhstan.

ДУХОВНЫЙ МИР КАЗАХОВ: ТЮРКСКИЙ ЦЕННОСТНО-МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ

Курмангалиева Галия Курмангалиевна,
главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук, доцент
(г. Алматы, Казахстан)
galiya2206@gmail.com

Изучение ценностного содержания тюркской духовной традиции продолжается. И оно остается настолько востребованным, насколько актуальным является наследие прошлого для современников, насколько прочно наше настоящее связывается с культурой прошлого. Когда мы задумываемся над тем, что значит для нас духовная традиция и в чем заключается духовно-ценностная преемственность идей прошлого и настоящего, тогда становится очевидным, что ценности, откристаллизованные в ходе исторического развития, обладают непреходящим онтологическим смыслом, и потому могут воздействовать на формирование идеалов человека и общества, участвовать в процессах воспитания, обучения и образования, передаваться из поколения в поколение.

Когда в Стратегии, определяющей наше будущее более чем на три десятилетия вперед, мы читаем, что «мы, народ Казахстана, выбрали суверенитет, свободу, открытость миру» и «гражданский мир и межнациональное согласие – наша главная ценность» [1, с. 14, 12, 16], то мы обнаруживаем глубинную онтологическую связь, проистекающую из недр тюркской духовности. Ведь это она, прежде иных, став нашим истоком, завещала жить в согласии, мире и открытости всему, что нас окружает, – природе, мирозданию, другим людям.

Обретенная независимость и свобода обусловили новые перспективы исторического видения пути, пройденного в течение длительной истории, факты и события которой осмыс-

ливаются по-новому, в обновленной мировоззренческо-идеологической парадигме и с новых методологических позиций. В этой ситуации наука делает прорыв в нашем историческом сознании, кардинальным образом меняя ракурс видения прошлого в перспективе будущего. Казахстанская философия начинает глубинные исследования в области казахской и тюркской философии, в которых ей еще предстоит открыть много неизведанных и новых страниц в этих областях историко-философского знания.

Это подвигает к переосмыслению и концептуализации ценностного мира и багажа тюркской духовности. Заново прочитываемое и открываемое тюркское наследие вызывает дискуссии по многим вопросам теоретического характера, которые затрагивают основополагающие вопросы философии: ее предмет и исторические формы философии, универсально-всеобщий и особенный характер философии, понимание прогресса, развития и т.д. Но эти вопросы также фундаментально связаны с практическими аспектами, имеющими своей проекцией выход на уровень современной политики, геополитики и геостратегии глобализирующегося мира. Среди них вопросы региональной интеграции, общетюркской идентичности, геостратегической ориентации центрально-азиатских государств в постсоветский период и перспективы их партнерского вхождения в мировое сообщество в условиях, как одно-, биполярного, так и многополярного мира.

Одним из важных вопросов, подвергающих анализу духовную жизнь казахского народа в исторической ретроспективе, является вопрос о протоконфессиональном дискурсе тюрков и его роли в формировании ценностного мира казахской Степи, духовно-нравственного содержания мировоззрения казахского общества. Новым аккордом в исследовательских программах по тюркской культуре и истории звучит тезис о том, что вся история тюркских народов огромного евразийского суперконтинента представляет собою метаморфозу тюркской духовности и путь, который прошел тюркский дух в его историческом развитии.

Не только длительное время замалчиваемая и нередко искажаемая история тюрков, но и их культура, становясь центром исследовательского внимания, подвергаются переосмыслению и «переформатированию», оценке с точки зрения иных, чем это было раньше, методологических и ценностных критериев и масштабов изучения. Для нас в этом процессе важно то, что тюркская духовность, ее парадигма духовно-нравственном совершенствования актуализируются в качестве сердцевины тюркского мировоззрения, из лона которой вышли ее жизнеутверждающие идеи, свидетельствующие о том, что история тюрков оказала влияние на региональную и мировую историю. Артикулированные в политике, традициях, устном народном творчестве, практике повседневной жизни, эти идеи сформировали не только духовный мир казахов в своей основополагающей сути, но оказали также влияние на духовную культуру сопредельных народов. Факт сам по себе высоко значимый, однако, до сих пор остающийся далеко не полностью раскрытым.

Если рассматривать ареал распространения и расселения тюрков, прежде всего, с точки зрения духовно-онтологической, то нам необходимо констатировать, что до принятия мировых религий он был охвачен древней религией, почитавшей верховное божество – Тенгри. Как известно, наиболее показательной в процессе исторического развития той или иной этносоциальной, этнокультурной общности, свидетельствующей о ней именно как об общности, является господствующее в нем мировоззрение, его онтологическая картина мира, представленная в мифологическом или религиозном и философском понимании и видении мира и человека.

На том историческом отрезке времени, о котором идет речь, превалирующим мировоззрением было мифо-религиозное мировоззрение. Именно оно как наиболее древняя и ранняя форма мировоззрения человека, вырабатывающая принципы охраны и сохранения священного для человека, содержит в себе определенную матрицу поведения, мироощущения и миропонимания, консолидируя ее привержен-

цев в социокультурную общность, позволяющую отличать себя от других. Поэтому тенгрианство – это та артикуляция смысловых и жизненно-поведенческих ценностей, которая является матрицей коллективного бессознательного и устойчивой характеристикой тюркского мировоззрения.

Тенгрианство освящало повседневную жизнь тюрков, придавая ей глубинный метафизический и экзистенциальный смысл, оно транслировало идею уважительного и почтительного сосуществования человека и окружающего его природного мира. Оно было порождено одухотворением природы, сакральный смысл которой распредмечивался в сказаниях и легендах, передаваемых от поколения к поколению. Тенгрианство почитало духов предков, через поклонение которым осуществлялась онтологическая связь индивидов в социальном пространстве бытия. Их почитаемое отношение к природе рождалось не только и даже не столько из страха перед силами природы, перед которыми человек был нередко бессилен, сколько из культивируемого тенгрианством нравственного императива уважительного отношения к природному миру как одушевленному живому существу. Человек в тюркской системе мироздания был органической и неотъемлемой ее частью. Он учился жить в гармонии с природным миром, подчиняясь ее естественному и закономерному циклическому ходу, воспринимая его как изначально и объективно заданный естественный ход событий, времени, жизни.

Тенгрианство, согласно исследованиям, имело законченную концепцию единого божества, космологию, представленную иерархией трех миров – нижнего, срединного и верхнего [2, с. 25-36; 3, 4, с. 25-46 и др.]. Она основывалась на духовно-нравственной парадигме, утверждавшей гармонию сосуществования человека и природы как постоянное соизмерение и корреляцию этих трех миров. Тенгрианство освящало непрекращающееся движение жизни, ее постоянное возрождение и культивировало веру человека в жизненное возрождение.

Все обряды, ритуальные действия и праздники, соблюдаемые в тюркском обществе, были по существу формой закрепления жизнеутверждающего смыслосодержания постоянного возрождения жизни. Они были отражением жизнедеятельности в условиях органического единства человека и природы, соизмерялись с природной циклической закономерностью, когда все «возвращается на круги своя». Поиски бессмертия выразились в мировоззренческо-духовной трактовке смерти как сна всего природного, в том числе включая и человека как природного, живого существа. Весна – рождение всей природы, осень ее угасание. Эти мировоззренческие представления выразись в праксисе тюркского общества, его ритуальные формы и виды отразили такое понимание в обрядах и культовой практике.

В тюркской духовности были заложены ценности непреходящего значения, вырабатывавшие уважение к природе и ее почитание, равно, как и в обществе, уважение к старшим и почитание духов предков, онтологизировавшие принцип взаимосвязанности, взаимосоединенности их друг с другом, изначального единства. Ценностное содержание духовного мира тюрков основывалось на приоритете нравственности, стержневым концептом которой, согласно А.Г. Аюпову, был концепт «адамгершілішк», на особой значимости общения индивидов, глубинной внутренней интенцией которого было общение на «потаенном душевно-духовном уровне» [5, с.92]. Они формировали основы, говоря современной терминологией, экологии человека, соответственно которой формировалось экологическое отношение к природе и к людям внутри сообщества в виде универсальной, согласно исследователям, геронтологической концепции, смысл которой может быть положен в основу современных геронтологических программ человека и человечества [6, с. 40-45].

Неписаный нравственный кодекс тенгрианства основывался на онтологической связи человека с родом, стремлением не наносить вреда природе, не вредить себе и своим сородичам, почитать старших и уважать достоинство рода,

помня своих предков и быть достойным их великой памяти. Метафизика тенгрианства, заключенная в концепте светлого, чистого, нравственного жизненного пути, выдвигала на первый план праведность, чистоту человеческих отношений, преданное, патриотичное, основанное на чести и долге служение Отечеству [7, с. 37; 5, с. 189-201].

Передаваемый отца к сыну, этот нравственный кодекс закреплял в традициях и обычаях означенную нравственную парадигму тюркской духовности, превращаясь в генетический код культуры, определенный кодификационный код, который способствовал в дальнейшем сохранять приверженность Тюркскому Элю. В последующей трансформированной под влиянием разных факторов истории вновь регенерироваться и соотносить свое прошлое с настоящим и будущим. Картина мира тюрков, духовно-нравственная парадигма, репрезентированная в системе этических, эстетических, когнитивных, политико-правовых ценностях, позволила представить тюркский мир – Тюркский Эль – в качестве целостного образования, воспроизводимого в качестве идентификационного истока.

Тюркский период является важным и значительным для понимания культуры казахов. В это время складываются основные понятия, мировоззренческие универсалии, характеризующие специфику отношений человека-номада к миру. Мировоззренческое ядро, сформировавшееся в тюркский период, сохранилось в составе ментальности казахов, несмотря на более поздние, привнесенные исторические и культурные наслоения.

Анализ творчества выдающихся мыслителей аль-Фараби, Ясави и Баласагуни, живших и творивших в условиях исламской духовности, дает нам возможность проследить тюркский контекст их философских изысканий и показать внутреннюю органичность в принятии исламской духовности как развертывающей и модифицирующей тюркскую ментальность.

Традиционными в определении теоретических источников философии аль-Фараби в казахстанской науке было

принято считать античную и исламскую культуры. В настоящее время этот поиск идет в отношении тюркской культуры, что является актуальным в связи с необходимостью восстановления целостности исторического процесса этно- и культурогенеза казахов. В этом поиске, как и во многих других относительно тюркской культуры, философии, истории, менталитета, наблюдаются разные точки зрения и концептуальные позиции [8, с. 60-61; 9, с. 382; 10, с. 337].

Большая часть исследователей полагает, что тюркские истоки философии аль-Фараби прослеживаются в социально-этических взглядах мыслителя. Центральной в ней является идея Добродетельного города, служащего достижению счастья его граждан. Это идеал, основанный на реализации принципов нравственности в совместной жизни людей друг с другом. Отличие «Добродетельного города» от «невежественных» заключается в том, что «части города и разряды его частей объединены и связаны между собой любовью; они сплачиваются и сохраняются справедливостью и [вытекающими из] нее действиями» [11, с. 222]. В понимании аль-Фараби истинное, справедливое и добродетельное были единым целым, поэтому и человек, и человеческое общество в своем развитии предполагали это единство и гармонию всех сторон жизни, как общественной, так и индивидуальной.

Именно нравственность и нравственная жизнь есть конечная цель государства и индивида в рассуждениях аль-Фараби. Политика лишь средство достижения этого. Политика должна осуществлять свои многочисленные функции в соответствии с принципами этики, нравственные идеалы выполняют регулирующую функцию императивов долженствования в обществе и в жизни индивидов. Именно поэтому интеллектуальное понимание того, что такое счастье, так важно для аль-Фараби. Обращаясь к духовным ценностям тюрков, необходимо подчеркнуть, что многие жизненные представления тюрков концентрируются вокруг главного стержневого компонента, олицетворяемого понятием «кут». Это понятие имело ценностное, аксиологическое содержание и выражало

ориентированность традиционного мировоззрения на «изобилие», «благополучие» в земном человеческом мире. С приходом ислама «кут» приобретает социальное значение, и понимается как «судьба», «доля», «счастье». Именно этот смысл и получает последующее развитие в социально-этическом учении аль-Фараби.

Ходжа Ахмет Ясави, в свою очередь, выразил духовно-нравственную парадигму совершенства как Пути, являющегося образом извечной дороги и пути номада. Ведь неспроста суфизм Ясави получил известность как тюркский суфизм. Направленность прозрений Хазрет Султана на практику индивидуального и неповторимого опыта опиралась на чистоту сердца и стремление человека к знанию, к Истине. Для достижения такого знания человек должен был развивать себя как высоконравственное существо, посвятившее себя служению Истине, развивающее в себе добродетельные качества – преданность и любовь к Богу и человеку, справедливость, дружбу, умеренность в потребностях, способность к самопожертвованию во имя высоких целей. «В Божественном учении, – говорит Ясави, – главная цель – очищаться от земных грехов» [12, с. 97].

Философия Юсуфа Баласагуни так же, как и философия аль-Фараби, демонстрирует собой переплетение и взаимосвязь идей восточного перипатетизма, неоплатонизма, ислама и тюркской духовности, сформированных в эпоху перемен и выбора культурных перспектив развития тюркского общества. Анализ текста поэмы Баласагуни «Кутадгу билиг» выводит на мировоззренческое и аксиологическое «столкновение», сравнивая позиции персоналий, являющихся поэтическими аллегориями этих традиций (так, Айтолды-»Счастье» представляет собой тюркскую духовность; Кюнтогды-»Справедливость» является носителем и «защитником Веры», представителем мусульманского традиционализма; Огдюльмиш – «Разум» основывает свои суждения на рациональных доводах и представляет прагматический рационализм; Одгурмыш – «Непритязательность» олицетворяет собой суфийскую мудрость). В

диалогах этих традиций на актуальные темы выявлялись и выкристаллизовывались общезначимые ценности Истины, Добра, Красоты, Справедливости, торжества чести, совести и достоинства человека, его служению благу государства, а тем самым всем его гражданам.

Различные культурно-цивилизационные модели ценностных ориентаций человека и общества представлены Баласагуни в традиции диалога культур, философии согласия и поиска Пути духовно-нравственного развития и совершенствования. Они представлены в символической форме, позволяющей находить ключи к раскрытию и новому открытию специфики и уникальности тюркского мировоззрения и традиции философствования в поэтической форме, что делает его творчество близким творчеству Ясави.

Творчество Баласагуни является одной из страниц, восстанавливающих страницы духовно-нравственной эволюции тюрок Центральной Азии. Оно развивает стилистику и активистскую жизненную позицию, заложенную проблематикой такого важного жанра адабной литературы, как «поучения владыкам» или «княжьи зерцала». Они были популярными, востребованными и показательны с точки зрения репрезентации их в качестве моделей социального поведения и организации социумной жизнедеятельности. Философско-назидательный труд Баласагуни «Кутадгу билиг» показывает нашим современникам трансформацию мировоззрения тюрок, определенную преемственность взглядов древних тюрок и тюрок-мусульман эпохи Караханидов.

Отмеченные важные для творчества выдающихся мыслителей тюркского мира, соприкоснувшихся, испытавших влияние, впитавших в себя лучшие достижения исламской, античной и древней мысли, явились духовно-нравственной предтечей глубинного понимания единства человека с миром, его открытости и свободы. Они были той основой, создававшей духовно-ценностные предпосылки формирования идеи страны, общества и государства, олицетворяющих благополучие и счастье своих граждан, – того, что лежит в

фундаменте национальной идеи суверенного Казахстана – «Мәңгілік Ел».

Творчество этих выдающихся представителей духовной культуры сохранило в сердцевине мировоззрения общечеловеческое содержание тюркской духовности, заключенное в гуманизме, в понимании глубинного единства человека с универсумом, что становится путеводной звездой в понимании путей формирования мировоззрения казахского общества, его философии. Казахская философия, воспринимая и сохраняя гуманистическую сущность тюркского духовно-нравственного контента, развивала его в новых исторических условиях.

Литература

1 *Назарбаев Н.А.* Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 г.) // Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» (Астана, 14 декабря 2012 г.): Материалы мероприятий, посвященных обсуждению Послания Главы государства / Отв. Ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. – 220 с. – С. 5-96.

2 *Аюпов Н., Нысанбаев А.* О тюркской фальсафе //Тюркская философия: десять вопросов и ответов. – Алматы, 2006. – 142 с.

3 *Аязбекова С.Ш.* Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: КИЦ ИФП МОН РК, 1999. – 285 с.

4 *Турсунов Е.Д.* Истоки тюркского фольклора. Қорқыт. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 168 с.

5 *Аюпов Н.Г.* Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. – Алматы: КазНПУ им. Абая: Издательство «КИЕ», 2012. – 264 с.

6 *Нурланова К.* Человек и мир: казахская национальная идея. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1994. – 48 с.

7 *Жангожа (Джангужин) Р.* Общетюркская идентичность: миф или реальность?... // Жангожа (Джангужин) Р. Туркестан – Туран: силуэты геостратегии (иллюзия реальности или… реальность ил-

люзии?). – Киев: Институт литературы им. Т.Г. Шевченко, 2014. – С. 22-39.

8 *Нуртазина Н.Д.* О синкретизме, универсализме и теоцентризме мировоззрения аль-Фараби // Наследие аль-Фараби и мировая культура. Материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура. 28-29 сентября 2000 г. – Алматы: КИЦ ИФП МОН РК, 2001. – С. 60-67.

9 *Аюпов Н.Г.* Доисламские традиции тюркской философии в творчестве аль-Фараби // Наследие аль-Фараби и мировая культура. Материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура. 28-29 сентября 2000 г. – Алматы: КИЦ ИФП МОН РК, 2001. – С. 381-386.

10 *Телебаев Г.Т.* Философия аль-Фараби в контексте традиции существования // Наследие аль-Фараби и мировая культура. Материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура. 28-29 сентября 2000 г. – Алматы: КИЦ ИФП МОН РК, 2001. – С. 335-341.

11 *Аль-Фараби.* Афоризмы государственного деятеля // Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алматы: Наука, 1973. – С. 169-273.

12 *Яссави Ходжа Ахмед.* Хикметы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 208 с.

Түйін

Құрманғалиева Ғ.Қ. Қазақ халқының рухани өмірі: түркілік құндылықтық-дүниетанымдық контекст

Мақалада қазақ халқының мәдени әлеміндегі руханият пен байлықты қалыптастырудың бастауы болып табылатын түркілік руханиаттың маңызды құнды алғышарттары қарастырылады. Автор түркі әлемінің ұлы ойшылдарының философиялық идеяларының бір бөлігі болған тәңіршілдік дүниетаным мен түркі руханиатының құндылықтық бағдарларының негізін құраушы құндылықтарын көрсетіп береді.

Әл-Фараби, Йассауи, Баласағұнидің шығармаларында бұл идеялар сақталып, мәдени-тарихи жағдайлар және руханият формаларына сәйкес өзгертілді. Осы әсердің нәтижесінде аталған идеялар еркіндік, әділдік, гуманизм мен бақыт идеясын әкелген қазақ руханияты мен дүниетанымының бастауы болған менталды әлемдегі тамырын жайды.

Summary

Kurmangaliyeva G.K. The spiritual life of the Kazakhs: Turkish values and ideological context

The article discusses valuable premises of the idea of «Mangilik El» inherent in the Turkic spirituality, which was the source of formation of spirituality and wealth of the cultural world of the Kazakhs. The author shows the fundamental values of Tengrian worldview and valuable guidelines of the Turkic spirituality, which have become an organic part of the philosophical ideas of prominent thinkers of the Turkic world. In the works of Al-Farabi, Yasavi, Balasaguni these ideas have been preserved and transformed in accordance with the cultural and historical conditions and prevailing forms of spirituality. In virtue of their influence and spread, they were rooted in the area of the mental world, which has become the source of Kazakh spirituality and worldview, cultivating the idea of freedom, justice, humanity and happiness.

ОРТЕКЕ: ОТ МИФА К ОБРЯДУ И ИГРЕ

Кулсариева Актолкын Турлукановна,
доктор философских наук, профессор
Султанова Мадина,
кандидат искусствоведения, член СХ РК
Шайгозова Жанерке,
кандидат педагогических наук, член СХ РК КазНПУ им. Абая
(г. Алматы, Казахстан)
aktolkyn777@mail.ru

Зазвучала домбра, замер в ожидании народ, и на ровной как сама степь кожаной поверхности, начала отбивать крохотными копытцами ритм маленькая деревянная фигурка горного козла таутеке, привязанная одной-единственной нитью к музыканту-кукловоду. Это завораживающее своей безыскусной и магической простотой действо, известное у казахов как «Ортеке», уходит корнями в глубокую древность. Ортеке увлекались как дети, так и взрослые. Это было и обрядом, и забавой.

В старину бытовала игра на инструменте не с одним, а с 8-10 козликами, а также с фигурами мужчины, женщины и коня. Чем больше фигурок, тем сложнее ими управлять: все зависит от степени мастерства музыканта-кукловода, его искусства вождения фигурок двумя руками. Сейчас специалисты технику вождения фигурок в ортеке двумя руками считают утерянной. В данный момент это древнее синкретичное искусство тюрков в научной литературе имеет общепризнанный статус кукольно-музыкального, так как здесь мы наблюдаем синтез нескольких видов художественного творчества: декоративно-прикладного искусства, музыки, танца, и искусства вождения марионеток.

Любая традиционная культура в куклу, в данном случае – ортеке, вкладывает несколько смысловых уровней: сакральный, мифологически-обрядовый и бытовой. Нам бы хотелось сосредоточить внимание на Ортеке не столько как на музы-

кальном феномене, развлечении или игре, сколько на его мистицизме и семантике как обряда. Поэтому мы намерены двигаться в своей работе от бытового к священному, постепенно раскрывая грани этого уникального древнего искусства.

Если в классических кукольных театрах актер-кукловод водит марионеток непосредственно сам (аналогия» управляющий-управляемый»), то в древнетюркском кукольном искусстве музыкант-кукловод «дирижирует» фигуркой или фигурками опосредованно через инструмент (материальный аспект), и музыку, исполняемую на инструменте (нематериальный уровень). При этом Ортеке контролируется одной нитью, а классические куклы-марионетки несколькими.

Именно музыка задает темп движения куклы (кукол): чем энергичнее музыка, тем интенсивнее движения фигурки. От мастерства музыканта зависит степень реалистичности и правдоподобности движений куклы: выше степень мастерства – пластичнее, естественнее движения ортеке. Но загадка не только в этом. Секрет заключается и в искусности художника-прикладника, мастера резьбы по дереву. Суставы у Ортеке настолько подвижные, что он может ходить, постукивать копытцамии скакать почти как настоящий горный козлик-теке. Это достигается с помощью особой инженерной конструкции суставов ортеке, которая делится согласно анатомии животного минимум на три части.

Раньше подвижные части соединялись между собой кишечными или жильными струнами. Современные мастера предпочитают крепить их изящными деревянными (реже металлическими) заклепками. Ноги фигурки прикрепляются к корпусу свободно, болтаясь. В отверстие специального рычажка, прибитого к подставке, продевается нить, один конец привязывали на куклу, другой через петельку надевал на палец руки музыкант-кукловод.

Цельным в кукле является только корпус животного. Голова горного козла с рожками, как правило,вырезаются вместе. Шейный отдел выпиливался отдельно и прикреплялся к туловищу заклепками. Вся фигурка затем насаживается на

стальной штырь. Фигурка ортеке стилизована и приводит на ум знаменитый звериный стиль – уникальное достижение древних кочевников Центральной Азии. При всей реалистичности образа, она вылеплена крупными, рельефными объемами и при этом изысканно-динамична.

Традиция изображения зооморфных образов в Казахстане, имеет древнейшую историю, начиная с петроглифов первобытной эпохи и заканчивая традиционным казахским орнаментом. Но по художественному исполнению Ортеке четко ассоциируется с зооморфными образами скифо-сакской эпохи: с силуэтными полнофигурными изображениями горного козла. Такие изображения найдены в могильниках Шиликты, Тасмола и других.

Первое, что бросается сразу в глаза любому человеку – гордо вздернутая голова таутеке, потом изящный абрис корпуса и мощные ноги. Горный козел издревле олицетворял мужскую силу, он – символ Хаоса, и вместе с тем обитатель небесных вершин. Поэтому его рога (чем больше и круче – тем лучше) осмысливались принадлежностью вождя, сильнейшего из воинов, и ярким доказательство являются выразительные изображения на головных масках коней вождей Берельских курганов, датируемых IV-III вв. до н.э.

Сейчас Ортеке устойчиво ассоциируется с домбровой музыкой, но в старинукукол водили с помощью шертера и шанкобыза. Независимо от музыкального инструмента принцип ортеке был тот же: управление только одной нитью, подвязанной к пальцу музыканта. Современный казахский мастер-изготовитель музыкальных инструментов икишечных струн для домбры Еркосай Абилов из Западного Казахстана (Актюбинск) (сейчас он практически единственный в Казахстане делает их на заказ) изготовил Ортеке, у которого голова двигается в такт музыке с помощью педали. В Ортеке Еркосай Абилова три привода, и мастер считает, что сделать куклу с более чем трех приводов реально. Это, конечно, творческая реминисценция, но мастер всегда руководствуется старинными технологиями.

Дерево, используемое мастерами для изготовления Ортеке, исконно сакрально для кочевников. В старину мастера предпочитали арчу и березу. Оно воспринималось как элемент Мирового Дерева. Многие современные мастера предпочитают тополь, так как качествоего древесины,по их мнению, отвечает функциям Ортеке.

Плоская поверхность поля, на которой танцует Ортеке, как правило, это круглая или четырехугольная кожаная мембрана. Форма постамента для куклы глубоко семантична. Круг –это проекция Земли как небесного тела, в данном случае аналог шанырака, символ юрты – мини-космоса казахов. Четырёхугольнаяформа трактуется как четыре стороны света, иначе – Срединный мир. И, можно сказать, что Ортеке танцует, властвуя над миром.

Интересно и показательно для сакральной сущности ортеке мнение некоторых мастеров о том, что раньше (еще на рубеже XIX и XX веков)бытовала традиция, где в ортеке как обряде предпочитали использовать круглую мембрану, а для игры и забавы – квадратную/прямоугольную. Мастера слышали это от своих отцов и дедов, но, конечно, научного или документального подтверждения этому нет.

Мембрана обычно изготавливалась из тонкой козлиной кожи, хотя непреложного правила здесь нет, и мастера могли использовать кожу другого парнокопытного животного, как в случае с даулпазом. Современные музыканты говорят, что даулпаз позволяет отлично воспроизвести цокот копыт.

Традиционная обработка кожи – отличительная черта прикладного искусства казахов, поэтому ремесленники превосходно знали, какой тип кожи какими признаками характеризуется. Козлиная кожа обладает массой полезных для ремесла качеств: она прочная, плотная, хорошо растягивается, эстетически привлекательна и намного крепче овечьей кожи.

Козлиная кожа, как и сам козел/коза, имеет глубокий символический смысл. Также как и олень, козел – индоевропейский и индоарийский архетипический образ. К примеру,

козлиная кожа использовалась в совершенно иной от тюркской этнокультурной реальности для изготовления борана, ирландского бубна.

Сходная семантика образа козла фигурирует во многих культурных традициях мира: «по ведической традиции он атрибут бога Агни. Скандинавы считали его священным животным Тора. Козлоподобным изображался греческий бог Пан. Козлиные мотивы неизменно присутствовали в символике дионисийских мистерий, да и сам Дионис зачастую принимал облик козла. Его свиту составляли козлоногие сатиры. На козьем молоке был взращен Юпитер. Козий рог, из которого пил Юпитер, получил наименование «рог изобилия» [1].

Козлиная кожа за счет своих материальных свойств – тонкости, прочности и звучности широко используется и сейчас во множестве культурных традиций мира. Практически везде, где согласно климату, водятся горные козлы или люди целенаправленно разводят коз, в музыкальных инструментах обязательно есть те, которые изготовляются на основе козлиной кожи.

Помимо знаний по выделке и сушке кож, казахи-кочевники прекрасно разбирались в их акустических свойствах кожи как возбудителях звуковых волн разных частот. «Звуки слишком резкие и оглушительные не являются естественными, так же, как издающие их инструменты. Этими звуками пользуются в особых случаях (на поле битвы), их действие можно сравнить с действием лекарств или даже яда, для того чтобы оглушать или ошеломлять…», – писал аль-Фараби [2].

Козлиная кожа давала возможность музыкантам извлекать их инструмента звонкие, яркие и чистые звуки. Кроме того, тонкость и прочность такой кожи обуславливала широкий звуковой диапазон. Это было не только важным инструментальным свойством (материальный уровень), но и непременным условием в обрядности, особенно шаманской (сакральный уровень). Чем чище «поет» шаманский бубен, тем слышнее его голос для духов, призываемых шаманом.

Мы не случайно привели здесь пример с шаманским бубном, ведь кожаная поверхность для танца ортеке есть не что иное, как специфический аналог бубна, сохраняющий некоторые его священные свойства. И ремесленники, и музыканты могли использовать разные материалы, но сознательно выбирали для мембраны козлиную кожу. Ее качественные характеристики – одно, семантическая природа – совсем иное.

В пользу этой теории говорит тот факт, что в алтайском, тувинском и южносибирском шаманизме бубен обтягивали только шкурой диких копытных животных и обязательно самцов (марала, лося, оленя, косули), и запрещалось использовать с этой целью шкуры домашних животных. Шкура символизировала верховое животное, на котором во время камлания шаман совершал свое путешествие [3].

Благодаря задумке и мастерству музыканта четкая дробь копыт таутеке создавала и задавала определенный ритм. И опять здесь мы видим явное сходство с шаманскими практиками, где «одиночные резкие удары в бубен соответствовали прыжкам, мелкая барабанная дробь – быстрому бегу или кружению» [4, 36].

Ортеке же в понимании казахов – особый обряд, осуществляемый на стыке священного /ритуала и мирского/ игры. Потому нам думается, что козлиная кожа здесь является своеобразным объединяющим началом небесного и земного. С одной стороны козел – носитель божественного Хаоса, с другой – человек способен им управлять, то есть «дикая» природа козла может быть при необходимости контролируема. Хотя традиционно баран является символом мужского начала, но и козел, обладает такими же характеристиками, только на другом, более высоком сакральном уровне. Можно сказать, что Баран – детище и персонификация Срединного мира, а Козел как «управляемый Хаос» способен объединить все три Уровня тюркского Космоса.

Не случайно у кочевников козла всегда ставят во главе стада баранов. Он – прирожденный лидер среди парнокопытных,

но, в отличие от баранов, часто совершенно непредсказуем. Козел – важный и популярный персонаж казахских сказок, и благодаря своему уму и смекалке часто помогает и направляет тугодумов-баранов. Семантика образа козла как пособника Хаоса четко читается в древнем казахском обряде-игре «Кокпар» (кок бори). Обезглавленная козлиная туша – главный приз для всадников-волков («бори» – каз. волк), которые, символически побеждая и часто раздирая на части тушу, торжествуют так победу человека над Тьмой и Беспорядком.

Каковы же истоки Ортеке? Некоторые современные исследователи (Г.Омарова, Б. Абишева и другие) считают, что Ортеке восходит к культу охотничьей магии. Об этимологии слова «ортеке» Г. Омарова, пишет: «в словарях это слово, в данном случае – приставка, имеет два смысловых перевода и значения: первое как темно-рыжая масть, второе – кроме слов: яма, канава, овраг, еще и западня, могила».

Для жанра ортеке оба значения приемлемы: обычно танцующее животное окрашивают именно в темно-рыжий или в темно-русый цвет. Сами теке или другие копытные, не менее священные киелі животные (это может быть киік – серна, түйе – верблюд) кажутся действительно попавшими в яму, западню, засаду: они в такт музыке то встают, то падают по очереди на передние и задние лапы, как бы, делая попытку встать, и потому танец ортеке, скорее, танец хромого, подбитого или подстреленного животного [5].

Но наш взгляд это не обязательно хромое, подбитое или подстреленное животное. Вообще, использование ловчих ям для добычи дикого животного – очень древний способ охоты, суть которого заключается в следующем: ямы для добычи копытных рыли на тропах миграции животного, как правило, продолговатой формы по величине животного, чтобы оно не имело возможности для прыжка. Естественно, яма маскируется. Устраивали ловчие ямы за несколько месяцев до сезонного хода животных, чтобы оно приняло естественный вид, ничем не выделяясь от окружающей обстановки и утратило бы запах человека. Животное, попавшее в яму, чаще горный

козел – теке, стремясь выйти на свободу, пыталось прыгать, кружилось и совершало другие резкие, ломаные движения, которые, по мнению Б. Абишевой, вероятно легли в основу Ортеке.

В тюркской традиционной культуре охота на козла или другого копытного животного строго регламентировалась. Во-первых, это были символы Срединного мира; во-вторых, дикие животные являлись посланниками Тэнгри, неотъемлемой частью Природы, часто воплощениями-аватарами «хозяев» гор и степей. Любой вред, наносимый им умышленно или даже несознательно со стороны человека, был чреват негативными последствиями для него.

Посвященные люди (в том числе и опытные охотники) прекрасно были осведомлены, что добыча посылается им свыше, и все, что выходит за рамки (здесь не было четких правил, охотник сам знал, когда следует остановиться), уже не от Тэнгри, а от темных сил. К тому же во всех традиционных культурах мира в охотничьих обрядах еще с глубокой архаики существовал негласный закон: охотники просили прощения у убитых ими животных, отдавая дань уважения их скорости, ловкости, силе духа и жертвенности и взывая к «духам-хозяевам», опасаясь их мести [6].

В казахской культуре существует четыре одноименных кюя и танец, некоторые из кюев входят в репертуар современных музыкантов. Г. Омарова пишет: «По нашим наблюдениям, кюи «ортеке» – это, чаще всего, квинтовые кюи восточных регионов Казахстана, которые исполняются штрихом «қарақағыс» (бряцание), и кюи с регулярным ритмом в традиции төкпе Западного Казахстана.

Так, например, у кюйши XIX века из Мангыстау Есбая есть кюй с одноименным названием «Ортеке», легенда которого, к сожалению, не сохранилась» [5]. В целом, специалисты отмечают: все четыре имеют общие черты, касающегося целого ритмического рисунка, особенностей мелодического движения, наличие скачков на широкие интервалы, что свидетельствуют о некоей единой праоснове [7].

Узбекали Джанибеков, вместе с «Ормек-би» (танец ткачей), «Каражорга» (бег иноходца), «Тепен-кок» (бег скакуна), относит «Ортеке» (танец козла-прыгуна) к бытовым подражательным танцам. Как известно все традиционные танцы имеют ритуальное происхождение. В этом контексте ортеке, скорее всего, – древний танец охотников.

Мы полагаем, что магическая охотничья природа ортеке, безусловно, один из аспектов этого феномена, но отнюдь неопределяющий. Скорее, это отражение более глубоких мифорелигиозных процессов, составляющих ядро картины мира древней кочевой культуры Центральной Азии.

Итак, по нашему мнению, в семантической основе Ортеке лежит один из архетипических мотивов Творения, где особенное существо, в нашем случае, Козел в ритуальном танце создает Нечто. Танец здесь – ключевой момент в процессе Созидания мира. Семантически танец является феноменом, объединяющим Звук и Действие, где первый управляет вторым, что можно трактовать как земную проекцию акта Творения: «В Начале было Слово…» [8]. Привилегией совершать «Танец Творения» обладали только избранные боги и, как правило, они часто имеют статус Демиургов.

Здесь доказателен и впечатляющ образ танцующего Шивы – узловой фигуры индуистской Тримурти, хотя корни Шивы можно проследить еще до доарийского и протодравидского периодов. Во время своего космического танца Шива «Натарадж» (неистово танцующий) разрушает прежний мир (как материальный, так и мировой порядок вообще), чтобы создать вместе с Вишну новый. Оргиастический танец Шивы тандава воплощает процесс аккумуляции и трансформации космической энергии созидания.

Сходные функции имеет великая китайская богиня Гуань-Инь – «Внимающая звукам мира». В космогоническом цикле Японии неистовый танец богини Амэ-но Удзумэ помог выманить из добровольного заточения созидательницу Аматэрасу, и мировой порядок был восстановлен. Чаще всего, танцы богов – акты творения, как и пляски камлающих

шаманов, предполагают кружения, вихревые и прочие движения, ломаный рисунок которых является специфическим рассказом о том, как создавался Мир. Плавность и округлость аморфного состояния первичной «непроявленности» должна смениться резкими, скачкообразными толчками-импульсами, подобно перемещениям растущего плодав утробе матери. По мере развития ребенка,мать все явственней ощущает в себе егочеткий ритм: биение сердца и пульсацию организма.

Мы бы сравнили семантику Ортеке именно с творением жизни, потому что в образе горного козла-теке тюрки, скорее всего, видели персонификацию Тэнгри. Гора, выбивающий ритм Козел-самец – это не что иное, как символы творящего начала.

Темп, скорость и характер музыки предопределяли движения куклы. Это был не просто танец, но целая история, разворачивающаяся на глазах у публики. Как и в любом кукольном театре, целью традиционного ортеке было спроецировать интерес зрителей на фигурку, музыку и действо, уведя персону музыканта немного в тень. Хотя музыкант находился в непосредственной близости, внимание свидетелей полностью захватывал Ортеке. Так игра из пространства забавы возвращалась своим истокам – обряду, а само действо становилось повествованием.

Сначала таутеке неподвижен, его фигурка с поджатыми ножками спокойно лежит в центре кожаной мембраны. Музыкант начинает играть, но чаще всего необходимо время – увертюра, прежде чем таутеке «оживет». Он должен услышать Музыку, понять ее, буквально, «поймать» ее ритм.

Приподнимаясь с колен, козлик начинает постукивать копытцами, сначала легко и негромко, затем все ритмичней, живей и звучней. Его движения из нарочито-ленивых становятся острыми, динамичными и отрывистыми. Цокая копытцами, притоптывая, таутеке символически «раскалывает» материю, руководствуясь божественной Музыкой невидимого Музыканта. Искусственное «затенение» музыканта не случайно. Мы полагаем, что это еще одно подтверждение

сакральной сути Ортеке как обряда: музыкант тут не для того, чтобы демонстрировать виртуозность своей игры на инструменте (это было и так очевидно, так как Ортеке как искусство давалось далеко не всем), он – посланник или, скорее, посредник.

Самым важным здесь была Музыка или Звук. Звук как первоначальный импульс, побуждение к Действию. Идея может родиться и полностью сформироваться, однако она никогда не станет ничем иным, пока не возникнет необходимость Действия. Возвращаясь к семантике Коркута как земного воплощения Тенгри согласно теории Т. Асемкулова и З. Наурзбаевой, мы видим в Ортеке как обряде разные священные ипостаси: вначале Музыка пробуждает дремлющего Деревянного (Дерево также является проекцией Земли) таутеке, и он копытцами начинает «дробить» первородный Камень, подобный пляшущим языкам Огня, теке все глубже погружается в танец; он словно Ветер господствует в вверенном ему пространстве; так постепенно пахтаются Земля и Вода, чтобы стать Материнским Молоком– жизнью, которая в положенное время завершит свои земные дела в Могиле.

Полевые исследования разных аспектов традиционных культур мира и их научное осмысление позволили М. Элиаде сделать вывод, что любой космогонический «миф рассказывает о деяниях сверхъестественных существ и о проявлении их могущества, и потом он становится моделью для подражания человеком» [8]. В связи с этим миф, представляющий собой метафизическую основу ортеке, призван быть овеществленным в кукольно-музыкальном действе по причине своей первостепенной важности для формирования картины мира, так как он – миф Творения. Это превосходно объясняет М. Элиаде: «в большинстве случаев знать миф о происхождении недостаточно, его нужно пересказывать и показывать» [9].

Как правило, мифы Творения – общекультурная ценность. В этом отношении показателен аналог казахского Ортеке у кыргызов, называемый «Так теке». В исследовании Баян Абишевой [10] приводятся сведения о кыргызском му-

зыканте Нураке Абдрахманулы, который виртуозно владеет техникой игры на комузе с так теке. Конструкция его так теке двухуровневая, на первом два козленка, на втором взрослые особи. Сначала музыкант приводит в танцевальное движение козлят, а затем два самца в такт музыке бегут на встречу и сталкиваются рогами. При этом возникает звук «тақ». Вероятно, поэтому Б. Абишева предполагает, что аналог казахского ортеке у кыргызов называется «так теке».

У кыргызов вместо козлика мог быть и жеребенок или другое животное. Иногда встречается даже всадник с лошадью. Музыканты использовали комуз и темир-комуз (варган). У казахов и кыргызов, как тюркских народов, сохранилось много общего в семантическом осмыслении образа горного козла-теке. Так, смысл лексемы «кыз-теке» одинаков у двух народов, так называют переодетого в девочку мальчика, чтобы скрыть его истинный пол и обмануть враждебных духов. У обоих народов бытовала игра «сокыр-теке» (слепой козел), аналог пряток.

Материал и форма любой куклы всегда этнокультурно маркированы. Поэтому появление Ортеке возможно было только в среде, где горный козел – значимая сакральная фигура, то есть в тюрко-монгольском мире. Его аналоги существуют в кыргызской, калмыцкой и ряде других культур Великого тюркского Эля. Например, у ногайцев ортеке так и называется «ортеке». Ногайцы ее считают детской забавой – кукольным театральным действием, разыгрываемым взрослыми по мотивам древних ногайских сказаний и легенд.

В калмыцких танцах «Текинби» и «Бухинби» (имитировавших повадки козла и быка) участвовали также кукольные персонажи этих же животных, придавая характер своеобразного музыкально-кукольного представления. Кукловодом был домбрист, играющий на домбре и одновременно нажимающий на конец веревки, которая приводила в движение фигурку животного, стоящую на специальной тумбе.

Фигурка в такт музыке подскакивала вверх, опускалась на передние и задние ноги, вскидывала их вверх… технический

прием не всегда давал нужный эффект, т.к. музыкант иногда забывал нажать ногой на веревочную педаль, и фигурка «немузыкально» танцевала. В более совершенном приеме конец веревочного каркаса-стержня прикреплялся к среднему пальцу правой руки домбриста, и в этом случае фигурка реагировала на каждый звук и аккорд, извлекаемый музыкантом» [11].

В пространстве современной тюркской культуры в Казахстане стал традиционным Международный фестиваль традиционного кукольного искусства «Ортеке», который проводится в Казахстане. Ежегодно в нем участвуют более 40 казахстанских исполнителей и изготовителей Ортеке.

Миссией фестиваля является популяризация казахского национального кукольного искусства – Ортеке, создание платформы для расширения круга общения мастеров владеющих традиционным кукольным искусством со своими коллегами из разных стран, а также воспитание эстетических вкусов и расширение художественного мировосприятия казахстанских зрителей.

Организаторы фестиваля пытаются закрепить лучшее в искусстве национального кукольного театра и не потерять его собственной неповторимости в будущем[1]. Среди современных исполнителей выделяется творчество Абдухамита Ыскакулы Раимбергенова – исполнителя ортеке на домбре, Жахангера Бекбосынулы Тельгожаева играет на шанкобызе с двумя козликами, Едиля Кусаинова шанкобыз с ортеке, группа «Туран» популяризирует игру на домбре с ортеке.

Литература

1 *Королев К.М.* Энциклопедия символов, знаков, эмблем. Мидгард, 2005. – 603.

2 *Аль-Фараби.* Большая книга о музыке // Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. – Алматы: Гылым, 1993. – с. 196.

3 *Потапов Л.П.* Алтайский шаманизм. – Ленинград: Наука, 1991. – С. 202

[1] Из информационного листа о Международном фестивале традиционного кукольного искусства «Ортеке».

4 *Новик Е.С.* Обряд и фольклор в сибирском шаманизме: Опыт сопоставления структур . – М.: Вост. лит., 2004. – 304 с.

5 *Омарова Г.* Синкретизм и образы животных в искусстве кочевников (на примере казахского инструментального жанра ортеке)// Республиканский общественно-политический журнал «Мысль», 20 февраля 2014 года, http://mysl.kz

6 *Фрэзер Дж. Дж.* Золотая ветвь. – М.: Издательство-АСТ, 2003. – С. 543-546.

7 *Кузбакова Г., Жумадилова Б.* Музыкально-театральное представление у казахов – ортеке//Алтаистика и тюркология, № 2, 2012. – С. 184-192.

8 Ветхий завет. – Кемеровское книжное издательство. – 1991. – С. 5

9 *Элиаде М.* Аспекты мифа. – М.: Академический проект, 2002. – С. 16.

10 *Әбішева Б.* Қазақтын «ортеке» өнері және оның түркі-моңғол елдері мәдениетіндегі баламалары//Новая музыкальная газета, 03.10. 2013, http://musicnews.kz

11 *Бадмаева Т.Б.* Калмыцкие танцы и их терминология. – Элиста: Калм. кн. изд-во, 1992 (96 с. ил.), с. 26.

Түйін

Құлсариева А.Т., Сұлтанова М., Шайгөзова Ж. Ортеке: мифтен рәсім мен ойынға дейін

Көшпенділер дүниетанымы мен тұрмыс-тіршілігінің ерекшеліктері олардың сенім, нанымдары мен салт-дәстүрлеріндегі көне белгілердің қазіргі уақытқа дейін сақталып жетуіне мүмкіндік берді. Оның көрнекі мысалы ретінде ғылыми әдебиетте музыкалды-қуыршақты өнер мәртебесін алған Өртеке киелі атауының семантикасын жатқызуға болады. Ұсынылып отырған материал аталған мәселе бойынша қорытынды шешім емес, автордың түркі және қазақ мәдениетіндегі осы ғажайып құбылысты мәдени-философиялық тұрғыдан талдауы, түсінуі болып табылады. Аталған сала бойынша жан-жақты ғылыми зерттеулердің болмауы бірқатар алқаптық іздеу жұмыстарын жүргізуге әкелді, және мақалада қолданылған мәліметтер киелі өнерді жандандыруға тырысып жүрген музыканттар, қолөнер шеберлерінен тікелей алынды.

Summary

Kulsarieva A.T., Sultanova M., Shaygozova J. Orteke: from myth to rites and game

Specificity of lifestyle and nomads' ideology allowed preserving and conveying to the present day some form of relic of archaic beliefs and ceremonies. A striking example of this is sacred semantics Orteke, received the status in the scientific literature, music and doll art. The proposed material does not claim to be «the ultimate truth», rather, it is the author's cultural and philosophical understanding of this amazing phenomena in the Turkic and Kazakh culture. The lack of deep research in this area prompted us to conduct a series of field studies, and much information used in this article were obtained directly from the manufacturers and craftsmen-musicians – people seeking to revive this sacred art.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТРУДОВ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА В ИССЛЕДОВАНИИ СОЦИАЛЬНЫХ ЯВЛЕНИЙ

Абдильдина Раушан Жабайхановна,
доктор философских наук, профессор Казахстанского филиала МГУ, член-корреспондент НАН РК
(г. Астана, Казахстан)
raukz@mail.ru

Чтобы талантливый ученый стал признанным человечеством гением, ему помимо исключительных способностей, высочайшего профессионализма, широкой эрудиции, необходимо разрешить судьбоносные в своей области знания проблемы, решение которых сразу расскажет и покажет мировому научному сообществу его значение как ученого.

За свою короткую жизнь Ч. Валиханов успел написать ряд работ, которые изменили современную ему науку, раздвинули ее горизонты, открыли перед исследователями новые пути, продвинули науку далеко вперед. Валиханов в этих трудах показал себя как выдающийся ученый с энциклопедическим складом ума, талантливейшая личность, истинный творец, оставивший свой особый и неизгладимый след в научном знании, вдохновляющий примером своей жизни новые поколения исследователей.

Особая результативность научных исследований Ч.Ч. Валиханова, необыкновенная плодотворность его экспедиций связана не только с присущими ему наблюдательностью, научной смелостью, аналитическим взглядом, но и методологическим качеством его работ. Исследования казахского ученого являются не просто описательными, но глубоко научными. Именно в силу своей научности они дали общественной мысли Европы, России наиболее точные, адекватные, объективные и достоверные знания о восточном Туркестане.

Ч. Валиханов является образцом ученого – методолога, и именно применение им прогрессивных, по-настоящему научных методов исследования и является причиной глубокой

содержательности и непреходящей ценности и актуальности его работ.

В этой связи остановимся на некоторых главных моментах методологического подхода Ч. Валиханова.

1. Для Валиханова как ученого характерен всесторонний, целостный, комплексный подход к изучаемому предмету, который дает возможность исследователю более глубоко и научно подойти к осмысливаемому явлению. Классическим примером такого комплексного подхода является его труд об Алтышаре, в котором ученый рассмотрел свой предмет всесторонне, системно, что дало ему возможность понять внутренние взаимосвязи, проследить логические цепочки, выделить определяющие факторы, в результате чего построить целостную картину, а, следовательно, раскрыть сущность исследуемого явления.

Прежде всего, ученый обратил внимание, тщательно изучил географические условия региона, его климатические условия, природу края, которые были им тщательно описаны и до сих пор имеют огромное значение для науки.

Валиханов также проявил исключительные способности, широкие и глубокие знания при исследовании топографии края, особенностей его народонаселения. Ученый в своем труде описывает все шесть городов, входящих в Алтышар, замечает, что главные массы населения сосредоточены в городах. Он свидетельствует не только о количестве населения городов, но дает описание его качественного состава: какую часть составляет местное население, какую приезжие. Его интересует, чем занимаются кашгарцы, указывает, что это земледелие, ремесленничество, промышленность, торговля. После описания народонаселения, его образа жизни ученый обращает внимание на культуру страны: образование, религию, музыку, танцы, описывает положение женщины в восточном Туркестане. Валиханов внимательно исследует политическую систему Кашгарии, представленную в Алтышаре китайской администрацией, местными чиновниками – хакимбеками, ходжами – проводниками ислама в Кашгаре.

После публикации труда Ч. Валиханова знание о Кашгарии в Европе, России стало широким и содержательным. Ученый дал точную и детальную характеристику исследованной страны. Его поразительная наблюдательность, удивительный описательный талант, глубокий аналитический ум проявились в этой работе в самой полной мере.

Исследователь не просто описал, а раскрыл влияние различных факторов на жизнь страны. Он показывает, как географическая среда влияет на способ существования, образ жизни местного населения, на их занятие земледелием и плодоводством, раскрывает, как трудность географических условий, географическая неприступность вкупе с нежеланием Китая пускать в страну иностранцев, делает ее совершенно закрытой. То есть, Ч. Валиханов не просто целостно рассмотрел, изучил регион, но пытался показать взаимодействие различных факторов между собой, в результате чего ему удалось дать о Кашгаре самое полное и всестороннее знание.

Метод целостного, комплексного анализа Ч.Ч. Валиханов использовал и в других своих трудах, в частности в изучении образа жизни дикокаменных киргизов, в исследовании их истории и культуры. Так, в экспедиционном исследовании района Иссык-Куля ученый также стремился показать, как географические условия этого района влияют на материальную, производственную жизнь киргизов, которые в основном занимаются животноводством – овцеводством и коневодством, реже верблюдоводством, имея летние кочевки в высокогорьях.

Изучая жизнь киргизов Прииссыккулья, ученый замечает, что «любовь к старине и богатство преданий составляют особое достояние кочевых народов Северной и Средней Азии. Предания эти сохраняются свято или в виде родовых воспоминаний в памяти старейшин, как например юридические предания и генеалогические, или в форме эпоса передаются из рода в род особенным сословием певцов» [1, с. 347].

Среди преданий, как подчеркивает Ч. Валиханов, особо выделяются генеалогические предания, на которых основан

родовой быт. Генеалогические предания важны в том отношении, что они представляют состав и образование народа.

Следующий вид преданий составляют ногайские былины – джиры, относящиеся к концу XIV, к XV, XVI векам. Они имеют эпический характер и поются рифмованными стихами и потому принадлежат к области народной устной литературы. Ученый в этой связи особо выделяет поэму «Манас», называет его энциклопедическим собранием «всех киргизских мифов, сказок, преданий, приведенных к одному времени и сгруппированных вокруг одного лица – богатыря Манаса. Это нечто степной Илиады. Образ жизни киргизов, обычаи, нравы, география, религиозные и медицинские познания киргизов, международные отношения их нашли себе выражение в этой огромной эпопее» [1, с. 350].

Таким образом, целостный подход, всестороннее рассмотрение географических, климатических, природных факторов, социально-исторических, культурных явлений в их внутреннем единстве является важнейшим методологическим принципом научного исследования, который придал трудам великого казахского ученого выдающееся значение, в связи с чем они не утрачивают актуальность и свое научное значение и в настоящее время.

2. Для Валиханова очень важное методологическое значение имеет сущностный подход к осмыслению изучаемого предмета, когда исследователь не останавливается на внешней стороне, на явлении, а движется вглубь, его интересуют внутренние причины, он обращает внимание на коренные противоречия реального исторического процесса. В частности, с точки зрения Ч. Валиханова – причиной восстаний, выступлений народа являются не столько деятельность отдельных вождей, которая, безусловно, имеет определенное значение, не просто идеологические факторы, критика существующего режима, по мнению казахского мыслителя, коренные причины народных восстаний не сводятся к субъективному фактору, а лежат гораздо глубже. У социальных конфликтов имеются коренные, объективные причины,

убежден ученый. Такими объективными причинами являются глубокие социальные противоречия в жизни народа, которые проявляются затем в осознанной форме в деятельности тех или иных оппозиционных лидеров.

Так, Ч. Валиханова интересовал ответ на вопрос: «Что является причиной многочисленных народных восстаний, столкновений с официальной властью, перманентно происходящих в Кашгарии?» После каждого такого восстания китайские власти, привлекая войска и силу, жесточайшим образом подавляли народные волнения, арестовывали и расправлялись с наиболее яркими участниками и вождями. Но, несмотря на жестокие преследования и беспощадное подавление, восстания и регулярные народные выступления так и не прекращались, вспыхивали снова и снова.

Исследуя Кашгарию, он обращает внимание на целую систему, гамму противоречий, существующих в стране, и посвящает свой труд их анализу.

Первое серьезное противоречие он видит между руководящим слоем, властью и простым народом. Исследователь отмечает, что простой народ, благодаря своему упорному и кропотливому труду, мог бы жить хорошо, намного лучше, но им не дают расправить крылья тяжелые налоги, как со стороны китайских властей, так и местных, назначенных цинскими властями чиновников – хакимбеков, то есть, народ со всех сторон обложен непосильной данью. Кроме налогов, непосильного экономического удушья, в стране имеет также место правовой произвол, отсутствие действия законов, в обществе присутствует моральное унижение народа.

Следующая группа противоречий – это противоречия между китайской администрацией и ходжами – местными дворянами, основывающими свое влияние на религиозной вере – исламе. Ходжи систематически выступают организаторами народного недовольства, социальных конфликтов. Также существует противоречие между Цинским Китаем и Кокандом. В Коканде живут большое количество ходжей, систематически через них Коканд влияет на Кашгарию. Уче-

ный также отмечает противоречие между местными товаропроизводителями и иностранными производителями.

Таким образом, Ч.Ч. Валиханов показывает целую систему противоречий, являющихся питательной средой для народного недовольства и конфликтов. Он прямо отмечает, что местный народ ненавидит китайцев, главным образом из-за неимоверных налогов, поборов, беззакония, религиозных противоречий. Простые униженные люди, настрадавшиеся от бесконечного бесчинства и произвола, ждут ходжей, способных возглавить их для борьбы. В восстаниях принимали участие различные социальные и этнические слои коренного населения, объединенные ненавистью к правящему цинскому режиму, восстания при этом носили религиозную окраску и проходили под лозунгом борьбы против неверных.

Ч. Валиханов убежден, и это верно в научном отношении, что люди склонны преувеличивать значение субъективных факторов. Они, несомненно, имеют значение, но однако, для того чтобы поднялся народ, чтобы простые труженики выступили, рискуя жизнью, за изменения условий своего существования, народ надо поставить в совершенно невыносимое положение. Поэтому, считает ученый, когда мы исследуем страну, изучаем жизнь того или иного народа, прежде всего, следует обращать внимание на коренные противоречия, пронизывающие жизнь этого народа, на его реальное бытие, исследовать, как живет народ, с каким трудом он создает средства к существованию, каково отношение к нему властей.

3. Ч. Валиханов предлагает подходить к решению проблем, к пониманию определенных социальных явлений конкретно-исторически, учитывая их особенности и специфику. Ученый понимает, что идеи могут быть сами по себе прекрасными и замечательными, но они должны рассматриваться в связи с историческим прогрессом, прогрессивным развитием человека, народа в целом. Потому в работе «Записка о судебной реформе» он подчеркивает мысль о том, что реформа на национальной окраине должна проводиться с учетом специфики и уровня развития ее населения.

Ч. Валиханов в работе «Записка о судебной реформе», имеющей ключевое значение для понимания его мировоззрения, показал, что является главным для жизни того или иного народа. Главным в жизни народа, с точки зрения ученого, является его социальное бытие, условия его материальной жизни. Казахский мыслитель утверждал, что общественный прогресс, прежде всего, заключается в повышении материального благосостояния народа, улучшении экономического положения людей. «Всякая реформа, имеющая целью общественное благосостояние, – писал ученый, – тогда только может достигнуть предположенной цели, когда известны общественные нужды и средства» [2, с. 78].

Ч. Валиханов в «Записке» неустанно проводит и доказывает научную верность и продуктивность своего методологического подхода, который, как он показывает, эффективно работает и в науке, и в сельском хозяйстве, и в медицине, и в изучении социальных явлений.

В этом методологическом подходе можно выделить три основных положения: во-первых, всестороннее исследование самого предмета, объекта; во-вторых, внимательное и тщательное изучение специфики, особенностей, условий его существования и жизнедеятельности; в-третьих, только на основе такого всестороннего анализа выработка рекомендаций, утверждение того, что способствует прогрессивному развитию предмета, и устранение всего того, что этому процессу мешает.

В работе Ч. Валиханова «Записка о судебной реформе» мы видим объективность и научность подхода ученого к вопросу о правовой реформе в степи. Являясь убежденным приверженцем идеи европейского просвещения, сторонником глубоких цивилизационных преобразований в жизни казахского народа, идеи общественного прогресса, Валиханов, тем не менее, в вопросе о судебной реформе остается сторонником традиционного суда биев, старой системы правосудия, которая, с его точки зрения, наилучшим образом отвечает требованиям социальной справедливости, учитывает особенности народного самосознания.

Ч. Валиханов в решении этого вопроса проявляет глубокий диалектический подход: «усвоение европейского, общечеловеческого просвещения и энергическая борьба с препятствиями, мешающими достижению этой цели, должна составлять конечную цель всякого народа, способного к развитию и культуре… Чтобы сделать киргиза способным к восприятию европейских преобразовательных идей, нужно предварительно путем образования развить его череп и нервную систему. Организм не может принять того, до чего он не дорос» [2, с. 80].

Отнюдь не идеализируя существовавшие в казахской среде судебные обычаи, Ч. Валиханов подчеркивал, что власть должна считаться с устоявшимися представлениями «большинства киргизского народа», его «родовым бытом и родовыми отношениями».

В связи с этой глубокой мыслью ученого, следует еще раз заметить, что всякого рода социальные реформы, касающиеся преобразования жизни народа, если они в недостаточной мере продуманы, просчитаны, всесторонне рассмотрены, чреваты серьезными и тягостными последствиями для жизни людей.

4. Ч. Валиханов демонстрирует в своих работах не абстрактный, а конкретных подход к исследованию социальных явлений. Так, вопрос о взаимоотношении религии и науки, ислама и просвещения решается им не абстрактно, а в контексте реального развития народа. Он не просто, «зряшно» отрицает религию, и не просто высоко ценит образование, а видит в просвещении тот локомотив, который выведет казахский народ на новую орбиту, будет способствовать его стремительному развитию, даст возможность встать в ряд с другими цивилизованными народами, тогда как религия такую функцию выполнить не может. Именно в этом ключе, как нам кажется, следует рассматривать ту беспощадную критику, которую обрушивает Валиханов на ислам, на мусульманскую религию.

Ч. Валиханов искренне возмущен религиозной пропагандой и насаждением отживших мировоззренческих уста-

новок, отвращающих людей от истинного просвещения и образования. Ученый призывает российскую администрацию вместо поддержки мусульманской религии способствовать образованию в степи светских школ, учебных заведений. С точки зрения казахского мыслителя, только путь светского образования и просвещения, даст казахам возможность приобщиться к настоящей современной цивилизации и проявить себя как развитый и многообещающий народ, поскольку «только истинное знание дает спасительный дух сомнения, и только оно научает его ценить жизнь и материальное благосостояние» [3, с. 72].

Все народы, достигшие высокого уровня развития, состояния развитой цивилизации, добились этого посредством знания, просвещения, науки, поэтому Валиханов призывал вместо религии распространять в степи светское знание, образование, приобщение к знаниям, формирующие культуру терпимости и толерантности, способствующие росту взаимопонимания.

Исходя из этого, ученый вырабатывает позицию, согласно которой рассматривает просвещение в качестве основного двигателя истории и основы общественного развития казахского общества. Задачу просвещения народов Ч. Валиханов связывал с идеями «преобразований», необходимых для Казахской степи.

5. Ч. Валиханов известен как неутомимый собиратель и вдумчивый исследователь фольклорных произведений и поэзии казахского народа. В трудах «Предания Большой киргиз-кайсацкой орды», «Исторические предания о батырах XVIII века», «Древности», «Язык», «Самородная словесность», «Формы казахской народной поэзии» ученый приводит и исследует множество народных поэм, сказок, легенд, преданий. «Народ наш – имеет богатую и не лишенную поэтических достоинств замечательную литературу, более близкую к индогерманскому эпосу, чем к восточным произведениям этого рода, – писал ученый. – Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в таком самом безыскусствен-

ном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатами высшего, культурного развития» [2, с. 81].

В этой связи, следует отчетливо понимать, что Ч. Валиханов не просто любил и бережно относился к народной культуре, народному творчеству, не просто высоко их ценил, ученый собирал этнографические материалы, записывал предания, эпосы не из одной лишь любви к фольклору. Казахский мыслитель осознавал колоссальную важность и ценность традиционной народной культуры для понимания истории народа, для развития его самосознания, так как только на основе освоения своей духовной культуры, своего исторического бытия отдельный человек и народ в целом могут стать по-настоящему живыми, творческими, конкретными. Потому к изучению фольклора, народного творчества необходимо подходить диалектически, как это делал сам Валиханов, избирая то, что представляет истинную ценность с точки зрения формирования человека, народа в целом, развития его самосознания.

Ученый был убежден, что в условиях отсутствия науки, философии, народная культура, а также традиционная религия помогали казахам выжить, решать насущные проблемы бытия. Традиционный казах осмысливал окружающую его жизнь, отношения человека к человеку именно посредством этой культуры, этих элементов фольклора. Ч. Валиханов считал, что все важнейшие принципы человеческой нравственности – патриотизм, честь, человечность, совесть, справедливость, а также эстетические, космологические представления казахи осмысливали и осваивали при помощи своей традиционной культуры.

Традиционная народная духовная культура, по убеждению Ч. Валиханова, имеет также большое методологическое значение как исторический источник: «Главным источником для истории народов кочевых и вообще племен, не имеющих письмен, были и будут полубаснословные их легенды и отрывки известий из летописей цивилизованных народов, с которыми они имели столкновения» [4, с. 49].

В данной статье была сделана попытка постижения методологической стороны трудов Ч.Ч. Валиханова, его методологической «кухни», позволившей ученому блестяще дать ответы на многие важные научные вопросы, волновавшие не только его современников, но продолжающие интересовать нас сегодня. Представляется важным ответить на вопрос: как и почему Валиханов достиг результатов такого высокого научного уровня и качества, что ему в этом помогло, какие способы он для этого использует, ведь именно это, в конечном итоге, и принесло ему мировое признание и заслуженную славу выдающегося ученого.

Именно с этой стороны интересны и важны сегодня уроки выдающегося казахского мыслителя, который за свою короткую жизнь успел сделать в науке так много по-настоящему значимого, увлекательного и содержательного. Творчество великих людей неисчерпаемо, оно удивительно тем, что каждый, кто к нему обращается, обязательно найдет в нем что-то новое, неизвестное, вдохновляющее на новые изыскания, на новые поиски, новые открытия.

Литература

1 *Валиханов Ч.Ч.* Очерки Джунгарии // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 3. – Алма-Ата, 1985.

2 *Валиханов Ч.Ч.* Записка о судебной реформе // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата, 1985.

3 *Валиханов Ч.Ч.* О мусульманстве в степи // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата, 1985.

4 *Валиханов Ч.Ч.* Записки о киргизах // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алма-Ата, 1985.

Түйін

Абдильдина Р.Ж. Әлеуметтік құбылыстарды зерттеудегі Ш.Ш. Уәлиханов еңбектерінің әдіснамалық мәні

Мақала қазақ халқының болашағы туралы мәселені адамды, халықтықазіргі заманғы еуропалық мәдениет формалары арқылы меңгере білу, ғылымға және білімге тарту қажеттіліктерімен байла-

ныстыра отырып алғашқы болып жаңаша шешкен әйгілі ағартушы ғалым Ш. Уәлихановтың еңбектерінің әдістемелік маңыздылығын айқындауға бағытталған.

Оның зерттеуде прогрессивті, ғылыми әдістерді қолдануы оның жұмысының терең мағыналы, құнды және өзекті болуының себебі болғандықтан бұл зерттеуде ғалымның шығармашылығының әдістемелік жағына ерекше көңіл аударылады.

Summary

Abdildina R.Zh. The methodological meaning of Shokan Ch. Valikhanov works in social phenomenons› research.

The aim of this article is to study the methodological value of the great scientist and educator Chokan Valikhanov's work. He became one of the first to analyze the issue of the future for the Kazakh people in a new way, tying it to the need for the people to master the contemporary European culture, science and education.

This study focuses on the methodology of Valikhanov's creative work, since it was the progressive scientific methods of research that resulted in the depth, enduring value, and relevance of his work.

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN POLITICS AND MORALITY IN MODERN SOCIETY

Myrzaly Serik Kazhi-Akhmetyly,
Prof., D-r of Ph.Sc., KazATC after M.Tynyshbaev,
(Almaty, Kazakhstan)
Myrzaly44@gmail.com

At the next turn of the so-called «delayed modernization» in the conditions of Kazakhstan's independence, there have been great changes in all spheres of society. The transition from a totalitarian to a democratic society demanded the mobilization of all human and natural resources. If in the economic life achievements are there, and they are recognized by the world community, anything similar we can not say about the spiritual and moral sphere.

We think that the life of modern mankind somewhere reminiscent of the famous painting of A.Durer, where a herd of pigs, was overcome by diabolical obsession, headlong rush toward the precipice. The only difference lies in the fact that modern man was overcome by lust consumerism, wealth, self-realization through the possession of these or other attributes of wealth. Huge skyscrapers that are built in the world, millions of cars running in the freeways, and much more – it is only corporeal body of society, which make our life comfortable. However, if you put the question how modern humanity has progressed in its spiritual and moral perfection, then the answer would be very sad. But how great was the fall of it, do we have passed the point, followed by irreversible? It seems that for such panic is no place, though there may have very serious concerns in this regard. Obviously, without the spiritual and moral reviving of the broad masses it is difficult to expect successfull implementation of reforms. Because society is highly organized whole, where all the structural components are closely interlinked with each other, where they should equally take into account of their interaction with each other.

The fact that we live in a so-called turbulent time when the Western world was seized by pride of scientism and technocracy, powerfully developed the productive forces, captured a historic initiative and expand into emerging markets. A.Toynbee in «Civilization before the court of history», pointed out that the main source of the clash of civilizations is the desire of the West to attach its values to other countries giving them universal meaning. Underscoring this fact, he wrote: «Western civilization is intended to not more and not less, as the inclusion of the whole of humanity into a single society and control over everything that is in the earth, air and water, and what can be applied for business use modern technology» [1, p.116].

However, as the great philosopher of the United States S.Huntington said, multinationals bring with them not only new technology, but «come as well with their flags», ie, with their philosophy of life, value orientations. And these orientations mainly focused on achievements in the sphere of material production in the framework so-called «state of law». Having achieved outstanding peaks in the knowledge and reconstruction of the world, the West fell into a deep crisis of spirit, amorality (homosexuality and lesbianism, fighting «without rules», when people injure each other for the «golden calf», etc.). How do they differ from the gladiatorial combat in ancient Rome? The roar of «fans» on the football field, those riots, sometimes fatal, remind us of the crowd in the ancient world, who wanted only one thing: «Bread and circuses». In the words of Russian philosopher Nicholas Roerich, «the higher the peaks, the deeper the abyss». The same S.Huntington cause of these troubles saw in the «relativization of moral values» when all spiritual values have been declared relative, whereby everyone would justify a moral position and their own behavior, even if it is contrary to fundamental moral values. Therefore, he sharply criticizes Western countries for what they are trying to impose their values on the rest of the world. In his view, «living outside the West is obvious ... the gap that exists between the proclaimed principles of the West and its actions. Hypocrisy, double standards, the game

of «yes» and «no» – that's the price of its claims to universalism» [2, p. 537].

In politics, international relations, it is found in the application of the so-called «double standards» that render blight and perverting affect to the spiritual world of modern man. This allows the powerful countries in the fight for markets and natural resources, wage war, carried out by outside influences so-called «color revolutions» in developing countries, etc., under the guise of democracy, bringing untold suffering to millions of people. In response to this amplified the terrorist and extremist movements, which are nothing more than the actions of desperate people in their powerlessness. Amazingly, in a review published immediately after the tragic events in «Charly Ebdo» Paris (01/07/2015), almost all unanimously declared assassination attempt on one of the main values of the Western world – freedom of speech, but no one said about the insult religious feelings of one and a half billion people professing Islam. There were statements such as «human rights and freedoms – is the religion of today's Western society ...»

Unfortunately, systemic reforms that began in the society after independence, took place in the context of such moral exhaustion. After years of living in the Soviet closed society, at the beginning of some common people affectionately looked at everything that came from developed countries. But in recent years, watching all the «charms» of modern mass culture with its films of violence, blood, sex and other people comes sobering, understanding that we have our own moral values that have been developed over thousands of years of life of previous generations ...

Another aspect of the matter was that we had to create a market economy, to move away from a situation where people have become cogs in the total nationalization of the economy, where «initiative is punishable». To do this it was necessary to carry out the privatization of state property, to unleash the initiative of the people. The process throughout the CIS led to restratification of society, it has become multi-layered. And if adults are aware of this, it is affected by an immature mind of

young people, especially school children, it is difficult to them understand the situation, when some of his peers come to school dressed «by Couturier» and others – darned socks. It gives them an internal protest, which develops into various forms of abnormal behavior ...

Today we can say that the foam of the initial steep reforms settled, evaporated pink romantic illusions about the next «market paradise» after «communist abundance.» «The oil needle» becomes increasingly thinner. But there is one firm rule that exists in all of the Millennium – the need for fruitful work for the good of society. And here in front of the Kazakh society revealed the prospect that the country's Leader outlined in his letter, which paid great attention to the need for further development of the infrastructure of the society, the construction of processing plants, quick solutions to housing and other social problems [3]. At a meeting with journalists, the media, referring to the youth, he urged them to become professionals in their chosen profession [4]. In a market economy, all professions are good if they are requested by the market, but you need to achieve excellence in their chosen profession. In fact, the shoe-maker who sews boots custom-made, receives not less than the one that sits as a clerk in some commercial or financial organization. Besides moral satisfaction he gets pleasure from his skill and his usefulness to others. The same applies to other specialties, such as: lathe operator, grinder, carpenter, weilder ...

Nowhere in the world descend from a totalitarian society to a democratic not carried out without hidden or open authoritarian power, commitment to democratic values. It is because of authoritarian democracy, through the principle of appointment formed the executive vertical managed in the most difficult years of the independence of the country to maintain the integrity of the society and solve acute social problems. But in politics there is a «pendulum effect» that led to the apogee of an authoritarian regime At this stage of development of society the principle of appointment, profane corruption poses the highest political elite complex issues of moral improvement of the state body that need

to be started by themselves. Awareness of the Leaders of country of that circumstance in recent years has led to a decisive struggle against the phenomenon of corruption, regardless of rank and title, when a number of senior executives convicted for bribery were brought to justice, adopted a program of institutional reforms, which will lead to the purification of the body's state from unworthy officials, the intention is to form a government apparatus based on the principle of meritocracies [5]. Without a doubt, these and other measures of the government lead to moral improvement of society

Nevertheless, today Kazakh society has made great strides in its development. Every year grow an increasing number of creative people looking for their place in society. As for the relationship between politics and morality, in the spiritual revival of society, it is one of the most difficult questions of social and human sciences. For it is necessary to determine, in our opinion, reveal the specific nature of the phenomena under consideration. In this regard, the essential objective of the policy is to reconcile the interests of different social groups, the search for compromise in the provision of certain benefits to those who are at the forefront of the modernization process, in order to preserve the integrity of society. Difficulties in the policies related mainly to the fact that it always has to do with the limited resources of society. As N. Machiavelli said at his time, politics has to do with «the bitter truth of things», and in ancient times the great Solon said that «by great deeds to please everyone is impossible.» And from this point of view in politics there are all sorts of contradictions that conduct to an incentive produce more informed decisions.

If the policy, using authority, regulates the global relationship of social groups, which deals with the fate of millions, the moral imperatives, emerging from the depths of the human soul, in the literal sense, penetrating all spheres of society. There is no sphere of life, which is not subjected to the court of morality. This important feature of morality is that its imperatives derived from the priority of the public interest. Person of high moral standards in critical moment limits his own interests in the name

of helping the needy, the sick, sufferer, which is called charity. Historically morality arises from the application of the first taboo, in particular, the prohibition of incest, which pulls of our animal ancestors from the primitive herd, turning it into a generic organization – the first form of sociality. Despite anything in real life morality requires «it should be», which has led I.Kant to exclaim: «Oh, duty – you are the radiant word!» This means that the requirements of morality are beyond this imperfect in front of us flowing reality, that philosophy is called transcendence. That is why religion believes that the moral precepts are the revelation of God. The difficulty of the problem lies in the fact that man, because of his limitations in space and time, hence its imperfections can not be the criterion of morality – not Obama, Merkel, Rothschild, Putin and other «powers that be», not to mention ordinary «mortals «. The power of religion is not in all kinds of myths, and the moral precepts that it proclaims in the name of God, ie, some ideal of what any man needs. Western thought, obsessed with romantic illusions about the human mind, starting with XV111 century began to fiercely criticize the Christian mythology (Montesquieu, Voltaire, Diderot etc.) showing its inconsistency. There were those who criticized even moral precepts (N. Machiavelli, A.Shopenhauer, F. Nietzsche and others.). Soviet ideology, which was in the paradigm of Western thought, openly propagated atheism in pursuit of «dissidents.» However, in the notorious «Party Program», it, in a modified form, has left all the commandments which is rooted in millennia of world civilization. Nothing new has been invented.

In fact, the moral precepts are nothing more than a spontaneous generalization of behavior, experience of human relationships that are truly get through suffering of humanity during thousand years of its existence. It is impossible to ignore the brilliant intuition of the prophets. Indeed, a person needs to worship something that above him (E. Fromm).

It follows a complete failure of «liberal-minded» theorists who try to separate on different sides of politics and morality (Mihranyan etc), Arguing that the policy should be «the

predominance of technology over ideology and values.» The author contradicts himself when he says «the choice of the» lesser evil «(and this is morality. SM) for political decision-making.»

There is also the opposite position, that policy should only have a high moral purpose (the common good, justice), under any circumstances violate the moral principles (truthfulness, benevolence to the people, honesty) using the only morally acceptable means. On this occasion, N. Machiavelli has said that the emperor, who set themselves such goals, digs its own grave in front of him. In modern societies, especially in developing countries, like Kazakhstan and other CIS countries undergoing systemic transformation, breaking the old stereotypes, such fluctuations occur, for which repayment is sometimes required the use of legitimate coercion in the name of continuing reforms.

We think that the most suitable is the so-called «compromise» approach, which is based on the recognition of the need to incorporate ethical standards in politics, in consideration of the specificity of the latter. For the out-of-limit nature of moral claims regardless of the specific historical situation, under all conditions can not be implemented (because the world itself is imperfect), and can lead to very undesirable negative consequences for society. It follows that only the arduous process of spiritual and moral revival, bearing in mind the idea of «eternal return to the roots» by Friedrich Nietzsche, will help preserve the identity of the people and engage in a worthy place in the world community of nations.

Literature

1 *Toynbee A.* Civilization before the court of history. – SPb., 1995.

2 *Huntington S.* Clash of Civilizations and the Remaking of World order // A new wave of post-industrial West: an anthology. – M., 1999. 537 p.

3 Message of the president to the people of Kazakhstan «Nurly Zhol – way of the future» ... zakon.kz/ poslanye

4 The meeting of Nursultan Nazarbayev with the media Akorda .... jdyjcnb matritca.kz/news/

5 Kapital.kz/gosudarstvo/38553

Түйін

Мырзалы С.К. Қазіргі қоғамдағы саясат пен мораль арақатынасы

Мақалада саясат пен мораль арасындағы бүгінгі қоғамдардағы қайшылықтар қарастырылған. Негізгі идея – рухани-моральдық тиістілік саяси мақсатқа лайықтық және экономикалық тиімділікпен әрқашанда тығыз байланыста болуы қажет. Сонда ғана қоғамда нағыз рухани өрлеу болмақ.

Резюме

Мырзалы С.К. Соотношение политики и морали в современном обществе

В статье рассмотрены противоречия между политикой и моралью, существующие в современных обществах. Основная идея – при выработке политически целесообразных решений и экономически эффективных программ необходимо их нравственное фундирование. Только в этом случае возможно духовно-нравственное возрождение общества.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНЕ АЛТЫН АРҚАУ БОЛҒАН ДҮНИЕТАНЫМ

Молтобарова Күмісбала Ищанқызы,
философия ғылымдарының докторы,
ҚР ҰҚК Шекара қызметі Академиясының профессоры
(Алматы қ., Қазақстан)
moltobarova@mail.ru

Кеудесіне жан берген табиғаттың туындысы ретінде құс бет алған бағытынан адаспау үшін қанатына қарап ұшада деген ел арасында әйгілі сөз бар. Ия, құстардың бағыт-бағдарынан адаспайтын басқада көптеген амалы бары. Ал біздің жас ұрпақтың тура жолдан адаспауының тиімді амалы қандай, қазіргі кезде алған өмірлік бағыт бағдары қандай, олардың тұлғалық қасиеттерінің дамуы нәтижелі болу үшін не істеу керек деген сұрақ казіргі кезде күн тәртібінде ашық түрде тұр. Сондықтан Қазақстан тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін өмір-болмыс мәнін, екпінін айқын көрсетумен қатар, адам санасының, таным мүмкіншілігінің, соның ішінде, қазақ мәдениетіндегі нағыз құнды танымның түп төркінін бойлап, қазақ халқының рухани бітім, өнеге құндылықтарын әсіресе жас ұрпаққа ұғынуға көмектесу мәселесі айдан анық. Мұны тоталитарлық қоғам кезінде, қуғын-сүргінге ұшыраған сананы, құлдық психологияны түбірімен өзгерту тәрізді күрделі міндеттерді шешуге тиіс қазіргі Қазақстан жағдайында қолдану да аз міндет жүктемейді.

Тарихтың өтпелі, дағдарысты кезеңдерінде әр халық бүгінгі күні өздерін толғандырып жүрген сауалдарына жауап табу үшін өзінің өткеніне, тарихы мен мәдениетіне зер салады. «Әр халық болашағына деген сенімді өз өткенінің ұлылығынан табады» – деген кеңінен таралған қағида бар. Сол себепті сан ғасырдан бері келе жатқан төл мәдениетіне оралудың маңызы зор. Өйткені, мұнда адам, өмір, бақыт, мейірім, сұлулық, шындық тәрізді мәңгі де, өзгеріссіз ұғымдар сияқты білімнің, ойлар мен сенімдердің, құндылықтар мен мұраттардың сарқылмас қуатынан нәр алуға болады.

Бірақ, жаңа дүниетаным бос орында қалыптаса алмайды. Қазақтарда халық тарихының бүкіл шиеленістеріне және оның дүниетанымдық негіздерін мақсатты құртып-жоюларға қарамастан ұлттың өзіндік дүниетанымы, дүниені зерттеп-білуі, қоршаған ортаға көзқарас әлі күнге шейін сақталып келеді. Ұлтымыздың осы сапалық қырлары әлі де тереңдете дамытып, жетілдіруді талап етеді. Осы орайда маркстік-лениндік мұралардың үстемдігін жеңудің бірден-бір тиімді құралы – дәстүрлі және қазіргі заманғы рухани мәдениет, оның танымдық және тәрбиелік қуат-күші болып табылатындығында сөз жоқ.

Әлбетте қиын, өтпелі кезеңде адамдар қайтадан мәңгі құндылықтардың бірі – «әсемдік әлемді сақтайды» деген тұжырымға үміт артады. Сондықтан да біздің ата-бабаларымыздың өмірінде сұлулыққа талпыныс, әдемілікті өз қолымен жасауға ұмтылыс қандай орын алып келсе, бұл тақырып барлық кезде де өзекті, бұлжымас, сарқылмас, мәңгі маңызын жоймайтын мәселе болып қала береді. Шындық, мейірім, әдемілік барлық уақытта да өзара байланысты болып келген. Осы өзара үйлесімді сақтауға қалай қол жеткізгендерінен бізге көп жағдайда үйренуге тура келеді.

Туған жер бедері – этнос бесігі деп айтылады. Бұл жөнінде эквадорлық ғалым әрі қоғам қайраткері: «Еуропа өркениетінде дәстүр де, табиғатпен үйлесімді өмір сүрудің дағдысы да жоқ» – деп атап көрсетті. Ал қазақ мәдениетіне адамның табиғатпен біте қайнасып, кірігіп кету ұғымы басымдық сипатта болуы тән. Қоршаған әлемге табиғи «бойлау», қоршаған ортаның үздіксіз айналымын сезіну, сыртқы өмір тарапынан болатын сынақтарды көтеруге бейімділік тұрады т.б.

Шынында да табиғат адамға адам болуы үшін керектінің бәрін береді. Бірақ табиғаттың үнемделуі мен дархандығы кейбір адамдар мен халыққа оның әлсіздігі мен жемісіздігі болып түсіндірілді. Осыдан соғыс басталады, бастысы ол табиғатқа қарсы жүргізіледі, бірақ соңынан ол соғыс адамдардың өзіне қарсы соғыс болып шығады. Мұны түсіну қазір ғана басталып жатыр, дегенмен әлі көптеген халықтың

санасына жетпестен, жас баладай танкі, ракета, самолеттермен т.б. апатты техникамен ойнауын жалғастырып келеді. Олжас Сүлейменовтың жазғанындай: «Соғыс – өзінің табиғаттан егемендігін түсінген адамзаттың мінезділігінің туындысы. Соғыс – адамның өзінің Ұлы ұстазы – табиғатқа қарсы тұру» [1, 110 б.].

Бірақ, адамзаттың көріпкелдері негізінен суреткерлер «әлемді әдемілік құтқарады» деп тұжырымдағандарын қойған жоқ. Қазіргі ғылымдағы сұлулық, – бұл жай аяқталған шексіздік емес. Ол – сезім арқылы жететін шексіздікке тәуелді. Осы негізінен эстетикалық болып табылатын, қазіргі заман үшін арнайы релятитивтендірілген шексіздік. Бұл – шексіз әлемді эстетикалық игеруге деген жаңа эстетикалық көзқарас. Мұны концептуалды танудан мегағылымдағы эстетикалық сапалардың ролі анағұрлым артады.

Сұлулықтың бұл онтологиялық сипаты қазақ мәдениетінде кеңінен өрістеген. Қазақтардың көп қырлы көркемдік шығармашылығында сұлулық табиғатқа да, адамға да тән. Өмірдің қуанышты сәттері бейнеленген кезде табиғат бояулары да қоса өрбіп отырады. Осы ретте түс, бұл мәдени-философиялық толғанудың ерекше саласы. Ежелгі кезеңнен ол танымның таңбасы ретінде түрлі халықтар санасында ерекше орын алғаны белгілі. Мысалы, ақ түс солтүстіктің белгісі, жыл мезгілінің анықтамасы ретінде қыс кезінің анықтамасы алынған. Ал сананың абстрактылық анықтамасына келсек, онда ақ түс бейбітшілік, тыныштық ұғымын білдіреді. Сондықтан болар мұсылмандар ақты өте оңды, адамның арманының белгісі деп ақ түсті киімге үлкен мән береді, демек ол – тазалықтың, адалдықтың, ақиқаттың, аманесендіктің рәмізі. Осы тұрғыда ақ түстің үш негізгі мазмұны бар. Бірінші – дүниеге келу, жасампаз болу. Сондықтан болар нәресте дүниеге келгенде ақ жөргекке орайтынымыз. Демек, адам дүниеге келгенде оның санасы таза, ешбір күнәмен қорланбаған деген ұғымда. Екінші – адам өмірі, ондағы сананың тазалығына деген ұмтылыс. Ал сананың тазалығы адамның денесінің, киімінің тазалығын айқындайды. Осыдан мұсылман халқында сананың тазалығының нәтижесінен

– дәрет алу, ізгілікті іс-әрекет жасау тұрақты орын алады. Үшінші – өмір мен өлім, өмірдің бастауы мен соңын белгілейтін екі абсолютті қарама-қайшылықтың рәмізі.

Жалпы алғанда түстердің арсеналында түссіздік жоқ. Түссіздік – ол қуыстық, бояудың жоқтығы. Мысалы, Әл-Фарабидің пікірінше, басқа бояудың жоқтығы әрбір бояуда жасырылып тұр, бірақта ақ бояудың болуы қараның жоқтығы емес. Демек түр деген түсінік ақиқаттылықтың ең сәтті ұғымы. Кең мағынада алсақ бұл ұғым жарық дүние. Осы тұрғыда діни жазбаларда да жарық мазмұнын түсіндірудің өзіндік мәні бар. Мысалы, Танахта айтты құдай жарық болсын деп. Жарық болды. Жарықтың қай кезде пайда болғанын атап көрсетпесе де, бірақта, бірінші күні жарық түнектен айырылғаны және одан кейін күн, жұлдыздар пайда болғаны аталады. Сонда жарық дүние болғандықтан түрлі түстер болады. Солар арқылы әлем өзгешеленеді. Бізге маңыздысы әлем жарықтан пайда болғандықтан, сол әлеммен үйлесімді өмір сүрген біздің ата-бабаларымыз ақ түсті жарық дүниемен теңестіріп оған терең мән-мағына бергендігі. Сондықтан да болар ақ түс қазақ фольклорының дәстүрлі элементі болғандығы. Ақ түстің символында қазақ халқының адалдық жөнінен қарастырылатын тазалық туралы түсінігі айқындалады. Әйгілі мәдениеттанушы Мұрат Әуезовтің жоғары мораль, адамгершілік, сұлулық ұғымдары «ақ» (белый) деген анықтамамен жанамаланады деген ойларына сәйкес келеді. Осы тұрғыда біздің пікірімізше бір нәрсе ақиқат. Игі ниет, ізгі ойлардың бәрі де адам болашағына жарығын түсіріп, нұрын шашады. Сондықтан қазақтар ақ бата беріп, ақ жол тілейді. Ал арулар, ақындар тілімен бейнелеп айтқанда, ақ сәулемен, аққумен теңестіріледі. Ал Қыз Жібектің сұлулығы оның тәнінің ақша қардай ақтығымен бейнеленеді. Бәлкім, шынында да қазақтар арасында айтылатын боз бие, боз қошқарды, ақ киізді қастер тұтуға байланысты ұғымдардың, ақ түстің күн шұғыласын кері шағылыстырып, ғарыштық радияцияны өзіне аз қабылдайтынымен қатысты шығар. Бұл ұғым осы күнге дейін, жемістілігін былай қойғанда, мазмұндық жағынан да мәдени

танымдық ғылыми әлеуетін толықтай танытып болған жоқ. Ойды ары қарай жалғастырсақ онда біздің ата-бабаларымыз кіндік қаным тамған жер деп, өздерінің бойындағы күш-қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау ұлттың өміршеңдігінің негізгі көрсеткіші деп осы әдемі де әсем кең байтақ жерді ақ найзаның үшімен, ақ білектің күшімен болашақ ұрпаққа сақтап қалды. Осыдан сұлулықтың негізі шынайы өмірдің өзінен туады деп ауыз толтырып айтуға бек болады. Мұның көрінісін бабаларымыздың мына бір сөздерінен байқаймыз: «Тік жардың ажарын өзен ашады, жауынгерді қасиетті ерлігі сұлуландырады». Эпостарда әсемдік тек біртұтас сыртқы құрылымға тән қасиет емес. Бірақ, ол өмір тәжірибелік, материалдық, прагматикалық, утилитарлық қажет, керекті жағдайлардың бәрімен өзара үйлесімді байланыста тұрады. Атап айтсақ қазақтардың ғарышпен байланысы негізгі өмірлік құндылықтары арқылы айқындалады. Көптеген қазақ эпостарының бірін – «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Айман-Шолпан», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» т.б. алайық. Осы эпикалық аңыздардың бәрінде де басты және қосалқы кейіпкерлер шым-шытырық, қиынқыстау оқиғалардың арасында жүреді. Ерлік, батылдық, арұят, мейірім, махаббат, сұлулық сияқты қасиеттерге небір қиын өткелдерден өте жүріп шыңдалады. Осы эпикалық кейіпкерлердің түрлі өмірлік сынақтардан өту сәттерінде халқымыздың ұлттық сана-сезімінің ғаламдық кеңістікте, өркениетте өзіндік орнын табуы, тарихы мен мәдениеті, тегі мен нәсілі, ұлт боп қалыптасуы, мемлекет пен жүздер, ғарыш пен ұлттық болмысы, отырықшылық пен көшпенділік, жер мен су т.б. негізгі халықтың өзіндік болмысы қалыптасады. Академик М.Қозыбаев кезінде қазақтардың ғарышпен байланысы өздерінің алдында өткендердің генетикалық зерделері арқылы қалыптасады деп, сондықтан біз қай жақтан келдік, біздің әлемдік өркениеттегі болмысымыз қандай болмақ, болашақтың керуен жолдары қайда апарады деген сауалдар қазақтарды ешқашан бейтарап қалдырған емес деген. Біздің бұған қосарымыз қазақтар тек мұндай сауалдарды

қойып қана қоймай, оған өз беттерінше ешкімге ұқсамайтын жауаптарды таба да білді. Қазақ мәдениеті, оның ішінде эпостар бағзы замандардан жинақталған тәжірибелерінде – негізгі өмірлік құндылықтарды – әлеуметтік, адамгершілік, эстетикалық, діни, саяси, құқықтық, және басқаларын жинақтай білді. Олар уақыт тезінен өткен, әрі алдағы кезде де маңызын жоймайтыны күмәнсіз. Енді бүгінгі қазақтарға атабабаларымыздан қалған осы мұраларымызды, баға жетпес байлықтарды терең зерттеп, жас ұрпаққа таныстыру парыз.

Көркемдік пен утилитарлықтың арақатысы жөніндегі айтыс Еуропада мыңдаған жылдар бойы жалғасып келе жатса, қазақтар үшін мұның мәні жоқ. Ұзаққа созылып келе жатқан осы айтыстың құны қазақ менталитеті үшін «сәбиден қандай пайда бар?» – деп сауал қойғандай әсер етеді. Қазақтар үшін дүниенің екі қыры бірдей – пайдалы да, әдемі де.

Қазақ мәдени ұғымында пайдалы нәрсе – барлық уақытта әсем. Ал әсем нәрсе – барлық уақытта пайдалы. Өмірді *дәл* осындай үйлесімді қабылдау жанды және жансыз табиғатпен астасып кетуге мүмкіндік берді. *Бұл* қарым-қатынастары шаруашылық пен тұрмыста да, өнер түрлерінде де көрініс табады. Жасалған заттардың әдемілігі ғалам мен ғаламның құрамдас бөлшегі тәрізді нақты және жан-жақты.

Қазақтардың бай көркем қолданбалы өнерлері әрі заттық, әрі рухани мәдениетіміздің бірегей бай қазынасы болып табылады. Осындағы жоғары эстетикалық айшықтар мен нақыштар қоршаған ортадан және қоғам өмірінен хабардар етеді. Бұдан біз қазақ өнерінде білім мен сұлулықтың егіз өріліп отыратындығын, олардың шынайы өмір көріністерін бейнелейтініне көз жеткіземіз.

Көшпенділердің күнделікті өмірі, шығармашылығы, тұрмысы, қарым-қатынасы олардың мәдениетінен тығыз көрініс тауып, таяу табиғатпен шексіз ғалам аясында астасып жатыр.

Олжас Сүлейменовтің пікірінше, мәдениеттің негізгі мазмұны мынадан тұрады:

«1. Адам табиғаттың патшасына айналды, өйткені ол ұзақ уақыт құлақасып әрі айтқанын бұлжытпай істейтін құлына айналды.

2. Адам оқушы болғаннан тайынбағандықтан ұстаз болды.

3. Адам кіші болудан арланбағандықтан ұлы болды» [1, 111 б.].

Сондықтан да қазақ халқының мінезінің және, демек, оның мәдениетінің қалыптасуындағы бірінші қуатты фактор жағрапиялық орта, табиғат болды. Осыдан да келіп әлемді үйлесімді түрде қабылдау – орта мен өмірді дұрыс қабылдау, дұрыс бағыт алу, жанды да жансыз табиғатпен тиімді қарым-қатынасқа түсудің басты себебі болды. Айталық көшпелілердің кескіндемелеріндегі, ою-өрнектеріндегі үйлесімді өрімдер олардың әлем туралы, ғаламшар жөніндегі түсініктерімен тығыз астасып жатады. Бұларда көшпелі халықтың салқар далаға, табиғаттың қайталанып келіп отыратын құбылыстарына деген асқақ сезімге толы көзқарастары терең философиялық мағынада көрініс береді. Адамның ерекше дүниетанымын қалыптастыратын әлемтанудың символикалық қалпы болмыстың өзіндік жасырын кілті болып табылатын көп мағыналы таңбалармен бекітілген. Әсіресе қос мүйіз, қошқар мүйіз, арқар мүйіз, қырық мүйіз, ырғақ оюлары бабаларымыздың дүниені ғарыштық ауқымда тануға талпынғанын көрсетеді. Демек олардың осындай эстетикалық қызметі «әлемнің шашылған мағыналарын» жинады да өтпелі үшін, әлемдегі өтпелі болмыс пен мәңгілікке қатысы бар оқиғалық құнды салмақ алатын сезімдік эквивалент пен құндылық ұстанымдарын жасап шығарды. Ілім мен ғылым дүниенің шар тәрізділігін, ғаламның шексіздігін анықтамай тұрып-ақ біздің бабаларымыз бұл ұғымдарды көркемдік сана-сезімдері арқылы танып білді.

Экзистенционалды-рухани философ ретінде М.М.Бахтин, болмыстың эстетикалық көріністері әу бастан-ақ өмірдің әртүрлі саласы – мәдениет ритуалдарында, адамдардың қарым-қатынасында, адам айтатын сөздер өмірінде, дауыстың ырғағы мен бөгеліс-іркілістерінде, мәтіндер мен таңбалық мәдениет шығармаларында тамырланғанына мейлінше сенімді болғаны осыдан шығар.

Қазақ үшін гармония, симметрия, ритмикалық ұйымдасқандық, тұтастық, байсалдылық, шамаластық қағидалары

табиғатта да, адамда да, адамдардың қарым-қатынасында да, өндіріс пен тұрмыста да бірдей болады, сондықтан да өндіріс заттарында да, өнерде де осылайша көрінеді. Өндірілген заттардың әсемдігі үлкен Дүние-әлемнің табиғи бөлігі ретінде объективті және әмбебап, сонымен қатар олар көркемдік пен эстетикалықтың ең биік талаптарына сай келеді, ал көп жағдайда одан асып та түседі. Демек, қазақтардың және олардың ата-бабаларының үш мыңжылдық бойына айнала қоршаған табиғи да тарихи қатал жағдайларда өмір кеше алу себебі – аса жоғары көркемдік таным қабылет-дарыны, табиғи ортамен үйлесімді-жарасымды ғұмыр кеше алу шеберлігінде жатыр.

Сабағынан үзіліп түскен алма Ньютонды гравитация теориясын (тартылыс заңын) ашуға итермелесе, ертеде адамдар өз өмір сүру тәсілдерін үзілмес бірлікпен және дүниенің тұтас бөлінбес бөлшегімен байланыстырды.

Әл-Фарабидің дүниеге көзқарасы туралы еңбектер қазір пайда болуда. Даналық сөздер мен өсиеттер жинағы «Құдатғу біліктің» авторы Жүсіп Баласағұни дәл Әл-Фарабидей танымал емес. Осы ғұлама бабамыздың ойымызға қатысты афоризмдерінен мысал келтірейік: «даналық бар жерде, ұлылық болады, білім бар жерде биіктік те бар», «білімнің маңызын оқыған біледі, сұлулықтың маңызын шебер біледі». Көріп отырғандай Баласағұни білімнің маңызын ұсақтатпай, ақыл мен әдемілікті одан да жоғары қояды. М. Қашқари, А. Иасауи, К. Жалайыр, XVIII-XIX ғасырдың жыраулары мен ақындары Қазтұрған, Шалкиіз, Жиенбет, Марғасқа, Тәттіқара, Үмбетей, Бұқар жырау, Көтеш ақын, Шал ақын т.б. Бүгінгі қазақ зиялылары осы тұлғаларымыз туралы мүмкіндігінше терең зерттеп, өз халқымызға, бүкіл әлемге кеңінен таныстыруға бет алуда. Өзімізді қызықтырған мәселеге байланысты ғана Бұқар жыраудың өлеңдерінен үш-бес жол шумағын келтірейін: «Адам білімге құмартады, адам бақытқа құмар, адам өмірге құмар», байқап отырғанымыздай білім тек адамзат өлшемінде өмір мен адамның бақытымен байланысты.

Ал Шәкәрім: «Ұмытылған жанның жазбаларында»: «Адамдарды еңбек етуге үйрету керек, оларға білім беру

керек. Бірақ, мұның бәрі де адамның адамгершіліктік бейшаралығын жойып жіберуге жеткіліксіз. Тәрбие ісінде ұят, ар туралы ғылымды жүргізу керек». Ал ар туралы басты ғылым өнер екені белгілі. Мағжан алғашқылардың бірі болып әлемдік поэзияда даланың урбанизацияға ұшырауынан туындайтын зардаптарға қарсы үн қосты. Басқаша айтсақ техникалық өркениетпен салыстырғанда мәдениет алдыңғы қатарда болуға тиіс екендігін мәселе етіп көтерді. Сондықтан әлем картинасы біздің ақылымыздың жәйі десек те, адам оған өзінің жан дүниесінің әрекетін үйлесімді тұрғыда енгізбесе, онда мәнгілік құндылықтарынан айрылып, жадысын жоғалтқан мәңгүртке айналады. Мұны жақсы түсінген ұлы ғұлама ойшыл әл Фараби да ақылды жан қасиетімен қатар сезімді жан қасиеті туралы ойларын алға тартқан. Бұл Шығыс мәдениетінің Батыста кездеспейтін дәстүр-салтының бір түрі, шығыс адамының өмірге деген көзқарасының өзіндік ерекшелігі, ауыспас құндылығы, тастай берік ұстанымының нәтижесі деуге болады. Осының барлығын еске сақтап қазіргі кезде батыс қоғамының мәдени экспансиясының объектісіне айналып бара жатқан жастарға, маңызы кеміген адамгершілік және рухани құндылықтарға қайта оралу тұрғысынан көрсету керек. Әрбір адамзат мәдениеті өзінде дәл осы этномәдени қоғам жасаған әлемнің моделін сақтайды. Әлемнің бұл үлгісі тіліміздегі, ертегі-аңыздарда орын алған, сондай-ақ діни нанымдардан байқалады, рәсімдер мен рәміздерден көрінеді, адамдардың тұрақ-мекендерінің жобалануында, тұрғын үйлердің ішкі құрылымында материалдандырылған. Әрбір жаңа буын осындай дүниетанымның нақты үлгісін мұраға алса, сол мұра әрбір адамның өзіне ғана тән дүнетанымын қалыптастырады, сонымен қатар адамдарды өзара біріктіретін мәдени қоғамдасуға жетелейді. Бұл тұрғыда көптеген ойшылдар бала санасын, баланың рухани әлемін міндетті түрде философиялық мәселе ретінде қарастырады. Психологтар мен философтардың сөзімен айтқанда, ішкі табиғи тазалық балаларға тікелей балалық шаққа тән сүйкімділік сыйлайды. Оған өз тарабымнан қосарым, балалық әлемнің тереңіне жету үшін балалармен бірге өмір сүріп, сөйлесуге, қоян-

қолтық араласуға тиіспіз. Сол әлемге көз салмай басқа адамдарды тәрбиелемек түгілі, өзіңді-өзің танып-білуге болмайды. Әсіресе, қазіргідей рухани бастауларымыздан айырылып, табиғи өмірдің жылуы мен берекесі кетіп жатқан кезеңде, адами бастаулардың дүниеге келуі қиындап кеткен өркениет ғасырында адамдарды өз санасына, өз жан-дүниесінің терең қатпарларына үңілуге үйретіп, жақсылық пен имандылық әлеміне, ізгілік пен адамгершілік дүниесіне бастайтын тура жолға апаратын іс-әрекетті қазақ мәдениетіне алтын арқау болған, қазіргі қоғамның логикалық таным мен рационалды білімінің алдында жекеше артықшылығын дәлелдейтін бабаларымыздың дүниетанымын қайта жаңғыртып, «рухы күшті халық», «рухани биік халық» екенімізді сезеніп, бәріміз жұдырықтай жұмылып, мемлекеттік деңгейде жүзеге асыру болып табылады.

Әдебиеттер

1 *Сулейменов О.* Народная культура – летопись Мира // Вопросы философии. – 1988. – № 8. – 110-111б.

Резюме

Молтобарова К.И. Мировоззрение, ставшее золотой опорой казахской культуре

В статье рассматриваются присущие казахской культуре особые представления о мире. Автор показывает, что мир казахов оказался столь жизнеспособным потому, что он был органично вписан в окружающий природный мир, космос.

Summary

M**oltobarova K.I. The Worldview that Become a Mainstay of Kazakh Culture**

The article reveals the inherent to Kazakh culture specific ideas about the world. The author shows that the world of the Kazakhs was so viable because it was seamlessly blended into the surrounding natural world space.

ИНСТИТУТ ХАНСТВА И БАТЫРЫ КАК СИМВОЛ ДУХА СТЕПНОЙ ДЕМОКРАТИИ И СВОБОДЫ

Әлжан Қуаныш Ұзақбайұлы,
заведующий сектором казахской философии Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, кандидат философских наук, доцент
(г. Алматы, Казахстан)

Согласно историческим данным и источникам, XV–XVIII века в Казахской степи считаются периодом становления и развития институтов ханов, биев, батыров и жырау, создания в результате процессов индивидуации и дифференциации тюркских народов казахского ханства, временем формирования мировоззрения нашего народа.

В тот период социально-политическая власть и социальный статус находили выражение в вербализации мировоззрения и жизненных принципов ханов, биев, батыров в духовно-культурном пространстве, а именно – в создании эпосов, в поэтической философии жырау, в пословицах, поговорках, легендах и др.

Считается, что институт ханства берет начало со времен гуннов-саков и является одной из особых моделей государственного управления, ярким проявлением степной демократии. Название «ханство» – это видоизмененное произношение слова «Кахан», обозначавшего правителя в тюркском каганате. Институт ханства является не только социально-политическим, он – значимое звено в отношениях между человеком и обществом, господствующими и подчиненными, национальным единством и естественным бытием народа, а также несет в себе многосоставное содержание в сфере ответственности и свободы. В этой связи необходимо обратить внимание на следующие моменты.

Если рассматривать социально-политический аспект вопроса о сущности ханства, то, во-первых, хан есть символ духа степной свободы и независимости и основной центр их

реализации на практике. Во-вторых, его свобода в этом случае не есть абсолютное своеволие или беспредел: хан контролирует соблюдение определенных норм ответственности, соглашений на общественном уровне, а также выступает с глубоким пониманием социокультурного, онтологического содержания свободы. В-третьих, он – влиятельный субъект, чья дееспособность определяется социальным статусом. В-четвертых, хан есть представитель свободолюбивого мировоззрения, духа свободы человека Великой Степи. Наконец, он является политиком, формирующим социально-политические отношения, культурно-духовный диалог с другими народами и т.д.

С культурно-экзистенциальной точки зрения хан, во-первых, призван демонстрировать другим правило «часть твоей жизни – моя жизнь», т.е. хан есть носитель физического и психологического «пограничного состояния». Во-вторых, он – лицо, ответственное за развитие своего внутреннего духа и духа народа. В-третьих, хан напрямую связан с жизнеспособностью нации. К примеру, если он приходит к перемирию с врагами, он тем самым спасает многие человеческие жизни; в противоположном случае судьба всех пленных и павших также определяется решением хана. Вместе с тем хан и практически разделяет свою судьбу с судьбой народа, вместе с ним он выступает против врагов как личность, активно участвующая в сопротивлении и вобравшая в себя воинские качества. Это объясняется тем, что в тюрко-казахской ментальности и мировоззрении избираемый хан должен был проявить мужество в боях еще до занятия престола (подобное мужество проявил в поединках с неприятелем хан Абылай).

Но у казахского народа хан не является авторитарным правителем, имеются яркие примеры степной демократии. Это можно проследить по смелым высказываниям в адрес ханов таких акынов, как Асан кайгы (Ей, хан Жанибек, задумайся), Бухар жырау (Ай, Абылай, Абылай, когда я тебя впервые увидел, ты был слугой, пасущим верблюдов султана

Абилмамбета), Махамбет (Ты не хан, ты – волк). Когда би, батыр и жырау вместе приходили к хану, то можно говорить, что они имели право в определенной мере критиковать его. Разумеется, критика должна была быть справедливой, а высказывающий ее – быть авторитетом и обладать высоким социальным статусом.

По этой причине казахские ханы, приложившие усилия к установлению степной демократии, формировали ее не бессистемно, не в форме «чистой» демократии, а в конкретных рамках степной свободы и ответственности. Это позволяет говорить, что ханы предлагали своеобразные правила и правовые нормативы, предназначенные для развития демократической традиции, выражаясь современным языком, связанной со стратегической программой, с необходимостью создания соответствующей методологии. Такая система государственного управления берет начало с самых древних веков; позже она получила развитие в улусе кыпчаков, во времена Чингиз хана, и сохранилась в казахском ханстве. Например, известно, что законы «Яссы» Чингиз хана долгое время были не только законодательно-правовой основой государства Золотой Орды, но и стали сводом жизненных правил. Эта тенденция получила свое продолжение во времена казахского ханства в «Прямом пути Касым хана», «Древнем пути Есим хана», своде законов «Семи уложений Тауке хана».

Философский анализ социально-политических аспектов этих «Путей» и «Уложений» выявляет следующие ценностно-смысловые аспекты.

– Они не являются только нормативно-правовыми кодексами: они подобны основным жизненным ориентирам, «обобщенной формулой жизни», которая показывает потомкам, что правильно, а что нет.

– Это хранилище духовных ценностей, особенно традиций и обычаев, способ их постоянного утверждения, гарантия того, что они не будут забыты и будут строго исполняться. Одновременно это и иная их форма, особый узаконенный вид.

– Они были не подражанием ценностям других народов, а своеобразным, самобытным казахским сборником правил оценки. В них учитывались складывавшиеся тысячелетиями мировоззрение, менталитет и потребности народа.

– Они не похожи на статичные религиозные догмы: подобно современным законам, они развиваются, совершенствуются (свидетельством тому является уже разнообразие их наименований, приведенных выше). Например, продвигаемая на сегодняшний день стратегия гендерного равенства (с национальной точки зрения) была реализована в них еще в давние времена.

В таком случае, можно сказать, что преемственность между традицией протоказахов с их тысячелетней историей и традицией казахов с 550-летней историей является закономерным, естественным эволюционным явлением. Эта преемственность имеет место и сегодня. Она связана не только с политико-правовыми аспектами провозглашенной Лидером нации идеи «Мәңгілік Ел», но и с ее культурно-духовными сторонами. В таком случае, мы можем стать свидетелями того, как «Светлый путь Нурсултана» станет преемником «Прямого пути Касым хана» и «Древнего пути Есим хана».

Сказания о батырах выступают наиболее достоверным историческим источником информации об этом важном звене в социально-политической структуре казахского общества. Поэтому необходимо проанализировать сказания о батырах в первую очередь с общей концептуальной позиции, выявить их особенности, которые в полной мере раскрывают образ реальных личностей батыров, помогают обосновать значимость философии богатырского эпоса для казахской духовности.

Основная проблема в лиро-эпических сказаниях состоит в следующем. Если сказания всегда переходят в размышления о проблемах смысложизненного характера, то в эпос о подвигах батыров добавляются такие ценности, как любовь к отчизне и защита родины.

Более того. Эти лиро-эпические сказания являются не просто литературными произведениями: они формируют тенденцию широкого обобщения экзистенциальных раз-

мышлений и умозаключений в тюркской философии любви. Образы Баян, Кыз Жибек, которые потеряли своих возлюбленных, представляют трагедию самопожертвования и ее философское осмысление. Это не психологические колебания, не азарт смерти (пушкинское: «Есть упоение в бою / И бездны мрачной на краю»), это форма внутреннего сопротивления нереализованности своего истинного бытия. Печаль от потери возлюбленного через обособление от общества, понимание своего одиночества в мире доходит до утраты смысла жизни. Через психологическое отречение личности от самой себя происходит отречение и в физическом плане. Любовный напев в начале сказания порождает онтологические размышления о бытии и небытии. Здесь сознание влюбленного человека приводит его к обесцениванию смерти и жизни (исключению альтернативы), однако это не пессимизм, проповедующий смерть, а лишь вариант раскрытия возможной модели абсолютной, безупречной любви. Вначале влюбленные проживают счастливые моменты своей совместной жизни, и такая жизнь становится неповторимой ценностью. Поэтому самопожертвование рассматривается влюбленным как высшая, последняя мера; иными словами, нет большей преданности и искренности, чем это.

Два основных направления героического эпоса – защита родины и любовь. В сказаниях о батырах любовные переживания обычно заканчиваются позитивно, мужчина проходит испытания как на фронте, так и в любви. Испытание обусловливается большими задачами, казахская степь становится полем тяжелых испытаний, и сыновья тюрков проходят через эти испытания для достижения зрелости. Здесь личности разрывают круг бытия, встречаются лицом к лицу с мировой свободой, и для победы над свободой заново раскрывают свое онтологическое предназначение. Здесь, в философии любви, такие моральные взгляды, как красота и соответствие, доверие и упорство, честность и доброта, становятся основной идеей, прорисовывается формула реализации их в реальной жизни. Здесь любовь выступает как творческая сила, как чистая экзистенция, которая одолевает все общественные

преграды, достигает цели, обретает жизненный опыт и превращает свои абстрактные мечты в конкретные возможности.

Вначале идеал рассматривается в абстрактной форме, его нелегко перевести в конкретную возможность, но эта проблема решается посредством результатов испытаний обязанностями. Обязанности – это уважение чести и совести, они порождает боевой дух. Борьба возводит на вершину любви проблему выбора между жизнью и смертью: рискованное решение – «ни смерть, ни жизнь» – становится основным принципом батыра. Это не просто мужество: через участие и действие женщины совпадают две цели, и истинное проявление этих двух интересов становится гарантом устойчивости и вечности любви (например, образ Назым в сказании о Камбар батыре).

Причина заключается в том, что они не выбирают свою судьбу из имеющегося множества возможных вариантов, они их вовсе не признают и только при возникновении «того самого», «своего» элемента смогут обрести вечное спокойствие души. В эпическом понимании жизнь находит продолжение в борьбе за победу, где цель становится обязанностью, ответственность становится долгом, а мораль превращается в закон. Иными словами, в своей воле правило «исполнять – не исполнять» принимается как норма законов степей. Например, если защита родины и любовь к отчизне являются моральным правилом, оно безоговорочно принимается батыром как закон степи. Само это приятие реализуется через господство морали, становится, говоря словами И. Канта, «нравственным императивом». Причина этого в том, что свободное бытие духа батыра обеспечивается не через принятие законов степи: наоборот, оно становится возможным через обеспечение свободы и независимости народа. Следовательно, батыр только тогда будет в полной мере ощущать свою свободу, когда его народ будет свободен. Этот национальный дух поддерживается не только с рациональной позиции, но и посредством мифологического сознания. Например, в сказаниях «дух Камбар ата» от имени батыра таким образом раскрывает свою загадочную сущность: жылқыға тіл бітеді, болашақ қатерді ескертіп отырады.

В сказаниях о батырах показывается бескрайняя широта духа тюркских народов, их честолюбивый характер, безграничное стремление к свободе, настойчивость в достижении цели. Можно сказать: если свобода не достигнута в полной мере, она не есть свобода, она рассматривается как незавершенная свобода и недостигнутая цель.

В эпосах глубина философии любви связана с целыми пластами смыслов. Так, например: 1) в любви вторая сторона всегда ограничивается обращенностью к разуму, это означает честность и преданность, принимается как нравственный императив; 2) жизнь, лишенная любви, понимается как «не своя» жизнь, как жизнь «другого человека», и это рассматривается как экзистенциальная проблема; 3) жизнь без любви сродни жизни без себя самого и т.д.

Представленный в таком символическом виде пример честной преданности любви вовсе не пропагандирует пессимизм и самоубийство, он помогает найти разрешение противоречия. Например, выход Кыз Жибек замуж за младшего брата Толегена позволяет реализовать соглашение посредством традиции аменгерства: «… Порадовав родителей, / После сорока дней празднования,/ Сансызбай женится на Жибек».

Если проблема любви в сказаниях о батырах проявляется в разных формах, то цель безупречной защиты родины рассматривается как чистая экзистенция, раскрывающая личностное бытие батыра. Батыр в казахском обществе играет роль свободного, статусного, уважаемого народного лидера: он самостоятельно может организовать восстание или набег. Его свобода в обществе связана с силой его воли, внутренней свободы. Он в полной мере чувствует постоянное «пограничное состояние» между жизнью и смертью, ставит общую судьбу выше своей личной, обязанность и цель защищать родину обращает в долг. Но в то же время не стирает разницу между справедливой и несправедливой войнами. Он выступает как для захвата чужой земли, так и для защиты своей родины от внешних захватчиков.

Батыр не только обладатель грубой силы подобно силачу, он мастер ловкости и военного дела, он же идеолог,

объединяющий народ. Одна из особенно важных экзистенциальных обязанностей батыра, связанная с судьбой народа, – момент битвы.

У многих народов есть неписаное, но принимаемое всеми, правило: «во многих случаях армия проигравшей стороны считается полностью проигравшей, и ею должны быть безоговорочно приняты любые условия». В таком случае мы можем оценить, какая ответственность возлагается на плечи батыра, вышедшего на битву. Вобравший в себя национальный дух всего народа, согласно общему проекту принимает на себя обязательство всегда быть победителем. Это взятое им на себя обязательство никогда не должно быть отвергнуто, батыр тем самым дает клятву. Например, ему чуждо заявлять: «Я долгое время был батыром, теперь перестал и займусь другими делами», он вовсе не имеет права на подобное уклонение от клятвы. Если обратиться к историческим источникам, то Райымбек батыр, глубоко постигший смысл традиций воинской жизни, 33 года воевал с жонгарами, 77 раз был ранен, 17 раз выходил на битву лицом к лицу, и побеждал во всех [1, с. 103].

Батыр самостоятельно принимает на себя обязанность обеспечивать жизнь и безопасность своего народа, посвящает свою неповторимую личность добрым целям. Он представляет собой передовой образец, доказавший свои достоинство, решительность, ловкость, ум, выносливость, настойчивость. Он достигает предела силы и мощи, при выборе между победой и остаться побежденным всегда жаждет победы, в нужное время обращается к предкам, перенимает их силу. Потому батыры сохранились в исторической памяти народа, стали его духовной ценностью.

Если рассматривать этот феномен с онтологической позиции, взвешивая позиции «быть или не быть», можно сказать: «Если бы в то время (конкретное историческое время) не было того или иного батыра, то сегодняшнее мое бытие или небытие также было бы неопределенным».

В таком случае, можем построить следующий конкретный алгоритм: «Вероятно, первопричиной существования

и жизни каждого из нас должно быть мужество батыров». Только по одному этому мы должны хотя бы прочесть сказания и легенды о батырах. Это не чтиво для досуга, а основа понимания с глубоких эмоциональных позиций того, что эти легенды по сей день содержат в себе первичные смыслы мировоззрения этноса.

Литература

1 *Берлібаев Б.* ХХ ғасырға дейін ұлттық тарихи білімнің ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: ҚазҰПУ, 2007. – 184 б.

Түйін

Әлжан Қ.Ұ. Хандар институты және батырлар демократиясы мен еркіндігінің рухани рәмізі ретінде

Мақалада Қазақ хандығы (XV-XVIII ғғ.) кезеңіндегі ұлттық болмысқа сәйкес рухани құндылықтарды тарихи-философиялық тұрғыда пайымдаудың талпынысы жүзеге асқан.

Қазақ қоғамының бұл кезеңінің рухани-адамгершілік тәжірибесін зерттеу қоғамдық таптар мен жеке тұлғаларды емес, сол заманның негізгі әлеуметтік типтерін (хандар, батырлар, билер,т.б.) қарастыру арқылы жүзеге асады.

Summary

Alzhan K.U. Institute of Khanate and Batyrs as a Symbol of the Spirit of Steppe Democracy and Freedom

The article attempts to historical and philosophical reconstruction of the spiritual values that correspond to existence of the nation during the Kazakh Khanate (XV – XVIII century).

Study of spiritual and moral experience of the Kazakh society of this period is conducted through consideration of the main social types of that time (khans, batyrs, biy, etc), not social classes or specific personalities.

ПОИСК ИДЕНТИЧНОСТИ И ТЮРКСКИЕ КОРНИ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Габитов Турсун Хафизович,
профессор КазНУ им. аль-Фараби, доктор философских наук,
(г. Алматы, Казахтан)
tursungabitov@mail.ru

Новые независимые государства и поиск идентичности. До середины XX в. притязания национальных государств на культурный традиционный суверенитет казались и резонными, и реализуемыми. Государство было в состоянии продемонстрировать, что оно хозяин в собственном доме. Оно довольно успешно контролировало процесс производства и циркуляции значений на своей территории. Притязания на культурный суверенитет, выдвигаемые постсоветскими государствами, вызывают разные реакции. Многие находят эти притязания безосновательными. При этом обычно отмечают скромные ресурсы, находящиеся в распоряжении новых претендентов на суверенитет. Культурное наследие и культурные символы, которые элиты постсоветских государств хотели бы использовать как национальные, на поверку оказываются частью более широкого цивилизационного ареала. Тем не менее, при всей кажущейся иррациональности подобных усилий, они вполне рациональны. Во-первых, современная мировая политическая система устроена как система государств. Государства рассматриваются как суверенные единицы – как средоточия власти, или «властные вместилища». Власть культурная здесь подразумевается так же, как военно-политическая и экономическая. Поэтому позиционирование себя в качестве (гомогенной) нации – вполне оправданная стратегия для государств. Она дает им шанс улучшить свои позиции в глобальной конкуренции. Либо вы представляете собой автономное культурно-политическое целое и заставляете считаться с собой как с таким целым, либо на вас смотрят как на не-вполне-государство. Во-вторых,

в этих усилиях просматривается стремление к самоутверждению и, если угодно, реваншу. Добавим сюда необычайную популярность, которую приобрел начиная с 1970-х гг. дискурс «постколониализма». Иными словами, выдвигая притязания на восстановление поруганной аутентичности, постсоветские государства всего лишь играют по тем правилам, которые задаются «глобальным сообществом». Их национализм есть не что иное, как подчинение транснациональным политическим императивам.

Поэтому вряд ли стоит впадать в другую крайность и пытаться дезавуировать их стремление к суверенности (культурной в том числе). Культурный империализм – столь же проигрышная позиция, сколь и культурный национализм. Национализм выпячивает различия. Империализм их не замечает. Национализм от лица малых культур излишне усердствует по части суверенности (автономности, независимости, аутентичности). Империализм – а по сути, национализм от лица Большой культуры – отказывает малым культурам в каком-либо признании.

В эпоху триумфа национализма оппозиция местного и национального выглядела как оппозиция партикулярного и универсального. Локальное (местное, региональное) противостояло национальному как часть целому. В эпоху глобализации в положении локального (партикулярного) оказывается уже национальное [1].

Стали уже тривиальностью жалобы на то, что анонимные транснациональные силы угрожают национальному культурному своеобразию. Глобализация дает толчок как процессам унификации, так и процессам диверсификации. Она одновременно способствует и культурной стандартизации («макдональдизации»), и увеличению культурного разнообразия. Мировой культурный рынок нуждается в том, что для наций-государств всегда было головной болью, – в культурных различиях. ТНК, действующие в сфере культуриндустрии, – настоящие охотники за «аутентичностью». Стремясь удовлетворить существующий спрос на экзотизм, они ищут,

находят и пестуют «культурные продукты», которые могут быть предложены покупателям как некоммерческие, альтернативные, нонконформистские и т.д. [2].

Тюркские корни казахской культуры. В контексте вышесказанного рассмотрим соотношение автохтонного и привнесенного в культуре казахов. Ядро идентификационного поля казахов и тюрков в целом составляет Ислам. Если подняться выше марксистско-советского тезиса о том, что ислам был навязан тюркам арабами, то можно выделить следующие аспекты данной проблемы: а) ислам сыграл цивлизационную функцию в культуре тюркских народов; б) на основе ислама осуществилась расцвет культуры тюркских народов в IX–XII века, тюркская философия этого периода занимала одну из лидирующих позиций в мировом философском процессе; в) в условиях колониальных культур тюркских народов России и Китая ислам противостоял ассимиляторской политике этих империй и играл этноохранную функцию; г) через арабоязычную философию тюркские народы ознакомились с античным философским наследием. Не толко ислам оказывал судбоносное влияние на духовную культуру тюркских народов, но и в тоже время тюркские неофиты способствовали раепространению и укреплению ислама. Достаточно вспомнить в этом отношении роль Караханидского государства, империи Великих Моголов, Ирана, Османского государства и др. в отстаивании ислама.

Тюркская культура в целом и казахи в частности внутренне едины не на основе расового признака (тюрки в основном представлают собою в этом отношении переходные формы между индоевропейской и монголоидными расами), культурно-хозяйственных типов (номады, земледельцы оазисов и речных долин, горажане), религиозных верований (различые направления ислама, православные, шаманисты, будийцы и. т. д.), политической системы (демократические и тоталитарные режимы, автономии и зависимые народы и. т. д.). Что же тогда объединяет в единую мировоззренческую систему взгляды различных тюркских этносов? На наш взгляд, это

– единство языка, историческая память о героическом прошлом, этически ориентированная мирфология и фольклор, т. е. архетипы духовного опыта. В современном маргинализируемом сознаний тюрка глубоко сидит неуемное желание к самореализации. Не все еще высказано и сделано. Уникальность тюркской культуры заключается в органическом сочетании традиции и открытости к инновациям, номадического и оседлого опытов освения мира, сакрального, профанного и хтонического, она характеризуется толерантностью, свободолюбием, изначальностью слова и оптимзмом.

Основные мировоззренческие универсалии казахов определяются как имманентным духовным опытом народа, так и полем диалога этой культуры (тюрко-китайский, тюрко-согдийский, тюрко-арабский и тюрко-славянский синтезы). Кроме универсальных философских категорий (бытие, человек, мир, пространство, время и. т.д.), в тюркской философии имеются самобытные мировоззренческие и философские универсалии (*«кут», «канагат», «несибе», «нысап», «обал» и* «сауап», «кие», «кесир», «ел», «алеумет», «киси» т.т.). Перевод данных понятий на другие языки возможен при сохранении контеста их употреблении. Тюркская философия даже в своих наиболее исламизированных формах никогда полностью не отрывалась от своих древних корней. Например, К. А. Иасауи не случайно остается проповедником суфизма, который ментально близок к номадическому мировоззрению, в «Диуани Хикмете» часто встречаются доисламские персонажи (ерены, чильтены, мугани, аруахи, первопредки и. т. д. [3]. Идея гармонии природы и человека – сквозная тема «Благодатного знания» Ж. Баласагуни. Здесь можно вспомнить и упоминание им общетюркского культурного героя – Алп Ер Тонга [4].

Номадический гнозис, основанный на устно-сакральном знании и не признающий зацикленного конечного, застывшего состояния, характеризуется поиском особой гармонии между человеком и миром, по сути тюркская философия диалогична и дискурсивна.

В тернарой тюркской модели мира человек выступает в качества оси всего этого мира. Мир не отчужден от человека, он очеловечен и наделен человеческими качествами. Центральным понятием тюркской философской антропологии выступает не заимствованные термины «адам», «пенде», а «киси» – мера человеческого в человеке. В отличе от «человека-олени» (Ж. Баласагуни) настоящий человек является носителем истинных нравственных и социокультурных качеств и стремиться постоянно быть человеком. Хотя в литературе сложился образ «родового человека» в качестве характеристики номада, но конкретный социокультурный анализ кочевого сообщества тюркских народов опровергает эту кальку. Ценности свободы, открытости, мобильности в номадическом социуме обусловили выделение из общины следующих индивидуализированных типов: батыр, акын, жырау, сал, сери, баксы, би и т.д.

Несколько исторических параллелей: скифский мыслитель древности, один из «семи мудрецов мира» Анархасис, подвергая к сомнению античные представления о нравственности, противопоставляет им высокую духовность кочевников [5].

Орхоно-Енисейские писменные памятники полны предупреждения об опасности заимиствования нравов и стереотипов поведения табгашей (китайцев). Легендарный Коркыт Ата ищет смысла жизни и хочет найти путь к бессмертию человека. Абай призывает быть человеком. Даже из этих кратких сентенций явно проглядывается этическая ориентированность тюркской духовности. Своеобразия традиционной этики казахов:

- синкретизм разума (истина), эстетики (красота) и этики (добро);

- широкое распространение бинарных оппозиций: жизнь и смерть, добро и зло, радость и печаль, тело и душа, сакральное и профанное, удовольствие и самоограничение и т.д.;

- философемы даются в этическом обрамлении (например, 4 начала мира и человека у Ж. Баласагуни);

- укорененность в среду обитания и гармония с ней;
- понимание чести и совести как основы учения о морали (например у Шакарима);
- значимость знатности происхождения;
- совпадение нравственных и человеческих качеств;
- геронтократические приоритеты правственности;
- уважение к женщине и почитание детей;
- выделение номадических и родовых форм человеческой солидарности и согласия;
- развитый институт гостеприимства и т. д.

Устно-поэтический дискурс носителей казахской философии и индивидуализированные формы народной мудрости по своей сути диалогичны, толғау и изречения биев выражают не только экзистенциональные состояния мыслителей, но всегда обращены к слушателям, ориентированы на взаимопанимание что достигается сакрализацией и совершенствованием искусства слова. Можно убить человека, но невозможно остановить свободный словесный поток. По мнению многих философов и культурологов, XXI век вполне может стать веком тюркской культуры и цивилизации, что обусловлены множеством факторов. Во-первых, в условиях глобализации особенную значимость приобретают ареалы контакта современных мировых суперцивилизаций. Тюркский мир расположен на стыке четырех цивилизаций (исламской, православной, китайской, западной), так или иначе принимает воздействия всех этих культур и сам оказывает на них существенное влияние. Во-вторых, в новых независимых тюркских государствах в связи с необходимостью возрождения культурных корней и вхождением в мировой цивилизованное сообщество рождается мощный заряд пассионарности. Да и в Республике Турция этот заряд далеко не исчерпан, идет активная работа человечского духа. В-третьих, традиционные ценности и идеи тюркской философии (толерантность, сакральность слова, открытость, уважение к традициям и восприимчивость к инновациям, этическая ориентированность, близость к природе и экологическое сознание и т.д) востре-

бованы современной мировой цивилизацией. В-четвертых, для формирования пространства диалога культур и цивилизации громадное значение имеет, инициированная Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым, государственная программа «Культурное наследие», в том числе и программа возрождения философского наследия.

Трансформационные процессы, модернизация и реформирование в экономической и политической сферах общества актуализировали модернизацию национального сознания и социализацию казахстанского общества. Все это создало основу для трансформации культуры суверенного Казахстана. Очевидно, что казахская культура, в силу коренных изменений базисных институтов, не может обойтись без инноваций. Однако при этом важно сохранить собственно казахский код в казахстанской культуре, сочетая его с креативным началом. Развитие казахской культуры как составной части мировой культуры невозможно представить без инноваций. Принципиально важно сохранение сути, формы, национальной идеи казахской культуры. Развитие казахской культуры в переходный период имеет как негативные, так и позитивные последствия: с одной стороны это нарушение устоявшихся традиционных культурных связей и культурного фонда (расформирование библиотек, книжных фондов, закрытие значительной части культурной инфраструктуры, утрата культурных связей с соседними государствами) на постсоветском пространстве; с другой – возможность возвращения к истокам и традициям национальной культуры и истории, замена классовых принципов и подходов на общечеловеческие и демократические социальные ориентиры и ценности.

Основные направления развития культурной политики РК предполагают гармоничное развитие казахской культуры в условиях глобализации. Мы предполагаем, что современная казахстанская культура нуждается не только в защите от вызовов и угроз глобализации, но и в необходимости создания казахстанской культурной ниши в мировом куль-

турном пространстве, определении места, роли, векторов ее влияния на мировую цивилизацию. Казахстан, как и большинство стран мира, располагает ограниченными людскими, минерально-сырьевыми и финансовыми ресурсами для реализации проекта вхождения в число наиболее развитых стран. В силу указанного обстоятельства Казахстан должен ограничить себя определенным числом проектов. Мы считаем, что культура может стать одним из важных проектов и способов вхождения в мировое цивилизованное пространство. Отличие культурных ресурсов от минерально-сырьевых заключается в том, что первые являются возобновляемыми ресурсами и не теряют стоимостной ценности на кризисных этапах. Культурные ценности не являются только объектами этнографического исследования, но и могут стать частью национального производства и пополнять ВВП страны.

Можно убедиться в том, что в культурной системе казахского народа начала XX века существуют три начала. К ним относятся исконная традиционная культура, колониальная культура и западное влияние. Евразийский культурный тип сумел сочетать традиционную культуру с достижениями западной цивилизации. Специальные исследования показывают склонность казахов к культурному диалогу. Об этом в свое время достаточно сказал и Абай. Только рассматривать «традиционалиста» как антипода прогресса, а «модернизированную личность» как антипода антипода было бы надуманным. В связи с этим вопросом приведем такую уместную мысль Главы государства: «Мы значительно оторвались от своих культурных корней. Зато больше испытали воздействие других цивилизаций. Хорошо ли это или плохо, это уже другой вопрос» [6, с. 264].

Пропозиции казахской культуры в Центральной Азии. Казахстан все-таки расположен в Центральной Азии, и этот фактор имеет решающее значение. Сегодня становится очевидным, что большинство государств Центральной Азии столкнулось с проблемой поиска путей развития и нуждается в нахождении эффективного и безопасного пути мо-

дернизации своих обществ. Именно поэтому изучение внутриполитической ситуации, складывающейся в соседних с Казахстаном центрально-азиатских странах, приобретает особое значение с позиции обеспечения его безопасности.

Такая постановка проблемы во многом объясняется тем, что переходные режимы стран Центральной Азии имеют ряд сходных черт, которые позволяют классифицировать их в качестве отдельного феномена как по схожести социально-экономических и политических систем, так и по состоянию обществ. Именно такое внутреннее родство государств постсоветской ЦА обуславливает схожесть закономерностей в их системном развитии, которые в совокупности образуют внутренние факторы стабильности их политических систем. Независимо от степени присутствия этих факторов в той или иной центрально-азиатской стране, сохранение политической стабильности во всем регионе Центральной Азии во многом зависит от решения проблемы его безболезненной трансформации в сторону создания у себя более устойчивых политических систем.

Исследованию внутренних факторов стабильности в регионе Центральной Азии в последние годы среди экспертного сообщества уделяется повышенное внимание. При этом основной упор делается на политические аспекты данной проблематики, и в первую очередь на устойчивость политических систем центрально-азиатских стран. Во многом это связано с произошедшими в последние годы на постсоветском пространстве событиями – т. н. «цветными революциями». Эти события по-разному оцениваются в экспертном сообществе – как в негативном, так и в позитивном контексте. Однако все оценки в основном сходятся в двух вещах.

Во-первых, с точки зрения устойчивости и стабильности политических систем главными причинами «цветных революций» в Грузии, Украине и Кыргызстане стали прежде всего просчеты правивших в них властных элит. В этом смысле можно согласиться с теми исследователями, которые склоняются к тому, что важнейшим фактором «цветных революций» в этих странах стал массовый характер недовольства (и

в том числе непременно в среде элиты) правящим режимом и неадекватность последнего, т. е. неспособность упредить революцию, удовлетворив хотя бы наиболее острые потребности общества. Для противостояния назревавшим «революционным коллизиям» грузинским, украинским и кыргызским властным элитам не хватало главного – дееспособности и популярности [7].

Для успешного и своевременного решения всех вышеуказанных проблем на сегодняшний день странам Центральной Азии требуется ускорить затянувшийся процесс смены парадигм своего цивилизационного развития: от суверенизации к реализации собственной модели модернизации. При этом рыночные реформы, демократизация системы властных отношений, строительство гражданского общества и «нации-государства» могут выступать не самоцелью, а только механизмами или способами построения такой модели.

Литература

1 Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / гл. ред. И.И. Мазурь, А.Н.Чумаков. М.-СПб. – Н.-Й.: ИЦ «Елима», ИД «Питер», 2006. – 421 с.

2 *Грушевицкая Т. Г.* Инкультурация и социализация // www.countries.ru /library/ intercult/ mkis.htm

3 *Кожа Ахмет Иасауи.* Диуани хикмет. – Тегеран: ал-Хеда, 2000. – 162 с., на каз.яз

4 *Баласагуни Ж.* Кутты билик. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 с., на каз.яз

5 *Аязбекова С.Ш.* Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: Принт, 1999. – 285 с.

6 *Назарбаев Н.А.* В потоке истории. – Алматы: Онер,1996. – 272 с., на каз.яз

7 *Делягин М.Г.* После СНГ: одиночество России // Россия в глобальной политике. – № 2. – Июль-август. – 2005. – С. 23-32

Статья выполнена в рамках проекта Комитета науки МОН РК «Перспективы интеграции тюркского мира в современное казахское общество: актуальные проблемы и пути их решения».

Резюме

Габитов Т.Х. Поиск идентичности и тюркские корни казахской культуры

Статья посвящена определению места и роли казахской культуры в цивилизационном ареале Евразии. Рассматривается выбор моделей социокультурного развития Республики Казахстан в условиях глобализации и локализации. Идентификация казахской культуры проводится в контексте ее взаимодействий с номадической, исламской, российской, центрально-азиатской и восточно-азиатской цивилизациями. Анализируется роль культурных факторов в становлении постсоветских центрально-азиатских новых государств.

Resume

Gabitov T.Kh. The Search for Identity and the Turkic Roots of the Kazakh Culture

The article is devoted to the definition of the place and role of Kazakh culture in the Eurasian civilizational space. We consider a variety of models of social and cultural development of the Republic of Kazakhstan in the context of globalization and localization. Identification of the Kazakh culture is carried out in the context of its interactions with nomadic, Muslim, Russian, Central Asian and East Asian civilizations. The role of cultural factors in the development of post-Soviet Central Asian new states

ҚАЗАҚ БИ-ШЕШЕНДЕРІНІҢ САЯСИ КӨРЕГЕНДІК ОЙ ТОЛҒАМДАРЫ

Дәулетбек Садуақасұлы Раев,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Халықаралық қатынастар факультетінің деканы, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан)

Қазақ би-шешендерінің келешекті болжайтын саяси көрегендік қызметі жөнінде көп айтуға болады. Келешекті болжаушешендіксөзөнерініңбастықызметтерініңбіріретінде қарауға негіз бар. Енді осы мәселеге жалпы философиялық тұрғыдан қарайтын болсақ, келешекте болатын өзгерістерді болжап бағамдау және соған сай өз өмірін ыңғайлап бағыттау адам болмысына тән құбылыс. Бұл адамның өз болашағын алдын ала болжап, бағамдау үрдісін білдіреді. Белгілі бір қоғамдық-тарихи кезеңде (сәтте) олар толық мойындалмауы да мүмкін, бірақ олардың адам санасында өмір сүруі әртүрлі формаларда көрініс тауып, өзі туралы мәлімет беріп тұрады. Кейде ойлау қағидасы түрінде, кейде көркемдік образдар түрінде болып отырады. Осылар арқылы ол құбылыстар әртүрлі идеяларға бастап, адам санасын үздіксіз жұмысқа қосып отырады. Міне бұл жалпы көркем мәдениетінің, оның ішінде шешендік сөз өнерінің «профетикалық қызметінің» болатындығына негіз болса керек. Келешекті болжау сөзі күнделікті тұрмыстық сана деңгейіндегі мағынасы жағынан сонымен бірге, белгілі бір ғылыми анықталу статусына ие болу тұрғысынан да қазіргі кезде тілдің сөздік қорының белсенді бөлігі ретінде орнығуда және қоғамдық сананы іске асыруда рухани күш ретінде қатысуда. Осыған орай адамзат тіршілігінің дамуындағы көптеген негізгі мәселелерді конструктивті, іргелі және жүйелі түрде талдау жасау, қоғам дамуының жаңа сапалы кезеңдеріне қол жеткізу сияқты жұмыстар ғалымдардың айтуынша, осындай істің болашағын алдын ала болжай білу қасиеттер мен мүмкіндіктерге, сол

арқылы алда күтіп тұрған өзгерістердің бейнесін алдын ала жасау немесе болашақ қоғамдық-саяси шаралар сценариін құрып, алдағы әлеуметтік-саяси стратогемдерді түзу сияқты істерге тікелей байланысты болатындығын айтқанымыз жөн. Бұдан бір жағынан, алдын ала көре білу, озық ойлау, болжап білу, күні бұрын болжап айту сияқты ұғымдар, екінші жағынан, академик П.Н.Анохиннің өмірді алдын ала озық бейнелеу жөніндегі ғылыми-философиялық теориясы арасында тікелей байланыстардың бар екенін аңғару қиын емес. Ол жануарлардың жоғары нерв жүйесі қызметін физиологиялық зерттеулерге негізделе отырып биологиялық деңгейде шындықтың алдын ала бейнесін жасау концепциясын ұсынған болатын. Бұл теорияның мәні таным процесі барысында шынайы болмыс заттары мен құбылыстарының бүгінгі күні адам санасында өткінші өмірдің жай бір елеусіз жағдайы ғана болып бейнеленетін, бірақ келешек қоғамдық-тарихи даму барысында ол өзгше бір шындыққа айналып, тәжірибеде өз бекінісін тауып жататын қырлары мен қасиеттері өзінен белгі беріп, анықталып тұрады дейтін көзқарасқа саяды. Оның пікірі бойынша, «…сыртқы әлемнің кейбір факторлары белгілі бір уақыттар аралығында қайтып оралуы және өз әрекетін жаңартып отыруы мүмкін…», яғни «…организмге сол сыртқы әлемнің қайталанып отыратын ықпалы өмірдің даму және оның сыртқы бейорганикалық әлемге қатынасына негіз болып табылады» [1, 72 б.]. Тірі организмнің сыртқы табиғи жағдайларға бейімделу заңдылығын айта келіп, П.К.Анохин бүкіл жан-жануарлар тарихы ежелден келе жатқан шындықты озық бейнелеу деген сияқты заңдылықты жандандыра түсетіндігін мойындайды. Келтірілген ғылыми тұжырымда көңіл аударатын мәселе, ол – автордың өзі ұсынып отырған тірі жаратылыстың сыртқы ортаға икемделушілік реакциясының болу принципін жасаудағы бейнелеу теориясының методологиялық маңызын арнайы көрстуі. Бұл ғылымның философиялық теорияға жәй қызығушылығын емес, автордың ғылыми бақылаулар мен тұжырымдардан кейінгі бейнелеу теориясына деген шы-

найы сенімін білдірсе керек. «Алдын ала көре білу» және «озық ойлау» ішкі мазмұны мен мәні тұрғысынан алғанда синоним ұғымдар болып табылады. Бұл терминдердің бүгін де ғылыми шығармашылық пен философиялық ізденістер шындығының бір қырын анықтайтыны анық.

Шешендік сөз өнеріне байланысты біздің пікірімізше, бұған образдық санаға, шындықты әлеуметтік-саяси тұрғыдан бағалау, әдептану, билік философиясына, елдің келешек саяси болмысына байланысты мәселелер мен ағымдар тізбегін қосуға болады. Адам затының образды ойлау мүмкіндігі сыртқы әлемді ийгеруде өзіне тән ерекшелікті сақтай отырып және өзіне ыңғайлы ортада өзін-өзі көрсете отырып, адамның жеке тұлғалық, қоғамының рухани болмысының жетілуіне белсенді қатыса отырып таным процесіне арласқан деуге болады. Бұл – әр уақытта кез келген халықтың озық ойшылдарына тән болған құбылыс. Олар өз заманынан озық ойлау мүмкіндіктерімен, шешен сөйлеу және ұтымды идея айту потенциалдарымен адам санасына ықпал етуді өздерінің парызы деп санаған. Осыған байланысты бишешендердің болжағыштығы мен көргендігі қауып-қатердің алдын алғызып, қазақ жұртына төне бастаған зобалаңның бұлтын бұрып жіберіп отырғандары да тарихта мәлім. Мәселен, Майқы бидің кезінде көреген, келешегін күні бұрын болжай білетін кісі болғаны аңыздардан белгілі. Сондай аңыздардың бірі бойынша, Майқы би келешек ұрпағының көзі қысық, тісі кисық жаудан көрі, көзі шегір, өзі жемір жаудан көп қорлық көретінін болжаған. Ол: «Ұрпағымның керегесі сөгіліп, уығы сынып, шаңырағы шайқалатын кез болады екен» [2, 32 б.], – деген болжам жасайды. Мұндағы Майқы бидің саяси көрегендігі елдің алдағы уақыттағы саяси тағдырын айқын көрсетуінде, оның саяси стратогем жүйесінің сұлбасын жасай білу қабілетінде деп айтуға болады. Нақтырақ айтар болсақ, Майқы би сол өз дәуіріндегі саяси саханың биполярлық кеңістігінен хабар беріп, қазақ жұртының қандайда бір күшті саяси әлемге бағыну тенденциясын анықтай түседі. Сонымен бірге, Майқы баба оны дала

өркениетіндегі базистік деструктивті өзгерістердің жобасын болжайды да қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік регрестік қозғалыс траекториясын анықтағандай болады. Бұдан біз қазақ би-шешендерінің шындықты озық бейнелеудегі ішкі интециялық потенциалының қорын аңғарамыз. Мұндай келешекті алдын ала болжау әрекетінің қаншама дәл болу немесе дәл болмау дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін. Алайда, мұндай құбылыстар келешек оқиғалар мен фактілердің адам санасында алдын ала бейнелену заңдылығынан хабар береді.

Ел есінде жүрген ескі тәмсілдерге сүйенсек, Мөңке бидің болжамдық-көрегендік ойтолғамдары атақты Сырым батырмен сұхбаттасу сәтінде туғаны байқалады. Көбіне Сырымның Мөңкеден бата алуы, сәлем бере келуі,түсін жорытуы тұрғысында айтылады. Мәселен Мөңкенің Сырымға түсін жорытуы туралы әңгіме бар. Мөңке би түс көріп, сол түсін Сырым батырға жорытпақ болады. Мөңке би көрген түсін былайша баяндайды.

«Бір жолы бәйгеге 40 ат қостым, біреуі де бәйгеден келмеді. 30 ат қостым – біреуі де бәйгеден келмеді. 5 ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді де, біреуі ғана қарақшыға аман жетті. Аман жеткені сол, келе сала пышаққа ілікті. Әлгі аттың ішін жарып жібергенімде қасқыр шықты, қасқырды жарғанда түлкі шықты. Түлкіні жарғанда қоян шықты. Осыны жорып берші», -дейді Мөңке би.

Сырым түс жорудың жолын Мөңкенің ұзатылып кеткен қызына беруді ұйғарады. Бірақ, қыз би үш рет шақыру жібергеннен кейін әрең келеді. Қыз түстің жайын білген соң Сырымға:

— Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйелге жорытпа деген сөз бар еді… Сонда да айтайын – дейді.—Түс – адал түс, қияли түс, шайтан түс деп үшке бөлінеді. Мұны қай түске жатқызарымды білмеймін бірақ оның шешуі мынадай: «40 ат дегеніңіз – мұсылманның 40 парызы орындалмай қалатын заман болады екең 30 аттың бәйгеден келмей қалатыны – 30 күн ораза ұстамайтын заман туады екен. 5 аттың төртеуі келмей, біреуі келгені – бес уақыт намаз қаза болып,

оны біреу оқып, біреу оқымайтын кез келеді екен; қасқырдың шыққаны – кісінікін тартып алып, ұрлап жейтін зорлықшыл заманның туатыны шығар; түлкі шыққаны – алдаушы мен арбаушы көбейетін түлкідей бұланғаған заманның күтіп тұрғаны шығар; қоян шыққаны – ұрпақ үрейленіп өсетін, көлеңкесінен қорқып жүретін заман болар» [3, 58 б.]. Осыны айтып болғаннан кейін Мөңке бидің қызы:

— Маған түс жорытқандарыңыз қате болды, күндердің күнінде әйел билейтін заман келеді. Ол заманда әйелден ұят кетеді, еркектен намыс қашады, менің үш рет шақырғанда зорға келуімнің сыры осында еді, – депті. Бұл баяндау барысы мен түйінделу дәрежесі тұрғысынан Мөңке би мен оның айналасындағы адамдардың білім-білігін саяси идеогемдік және саяси болжамдық стратогемдер тұрғысынан біршама аша алатын футурологиялық мәтін деуге болады. Нақтырақ айтатын болсақ, бұл саяси-әлеуметтік болжамда қоғамның базмстік бастамалары – саяси билік субъекті мен басқарылушы объект; саясат пен әлеумет арасындағы қайшылықтың шиеленісуі туралы концептуальды идея көтеріледі. Демек, қазақ қоғамындағы саяси-әлеуметтік кеңістік генезисінің ішкі сырынан хабар береді. Қорытындылай келгенде, Мөңке бидің түсі мәтінінен біріншіден, қазақтың саяси ойлау үдерісіндегі контекстуальдылық тенденцияны, аталмыш жағдай тұрғысынан алғанда саяси контексті аңғарамыз. Екіншіден, осындай тұрғыда ойлау қазақ халқындағы дәстүрлі норма болған және болжамдық ойлау – таным тілі, дүниені сезіну формасы болған дейтін ой түюге болады. Үшіншіден, Бұл үдеріс ойлау мен интуиция арасындағы тепе-теңдікте болу феноменін білдірсе керек. Төртіншіден, қазақ билері үшін интуиция – дүниетанымдық константа болған дейтін ой туады.

Сонымен бірге, олар келешектің образын жасап, оған жол сілтеп, болашақ қоғамның, әлеуметтік қатынастың, адам болмысының сұлбасын қалап отырған. Мысалы, осы тұста тағы да Мөңкеге жүгінетін болсақ, қоғамның саяси билігіндегі айнымалы жағдайды Мөңке би: «Құрамалы, қорғанды үйің болады, айнымалы, төкпелі биің болады. Халыққа бір тиын

пайдасы жоқ ай сайын бас қосқан жиын болады» [3, 61 б.] десе, енді бірде: «Жас баладан биің болар, жас балшықтан үйің болар, ат жақсысы арбада болар, жігіт жақсысы сауада болар» [3, 63 б.] – деген шешендік көреген жолдармен белгілейді. Мемлекеттік билік субъектісінің өзгеруі мен мемлекеттік басқару моделіндегі өзгеріс арасындағы дисбаласқа әкелетіні, идеологиялық өзгеріс әлеуметтік қатынас хаосына апаратындығы, одан әлеуметтік бағдардағы тепе-теңдік қиғаштықтарға ұшырайтыны болжанады. Мөңке би сол дәуірдегі саясаттың құпиялы мәнін ашқандай болады және оның игерілу технологиясы арқылы қоғамның жүйелік болмысын ашып көрсетеді. Міне, бұл қоғамның келешек саяси билік болмысын айқындаған конструктивті болжамның бір сұлбасы іспеттес. Ал ондай қоғамдағы әлеуметтік қатынас сипатын адамдардың өзгеріске ұшырайтын әлеуметтікболмыс мәтіні арқылы көрсетеді. Мысалы Мөңке оны: «Ішіне шынтақ айналмайтын ежірей деген ұлың болады. Ақыл айтсаң ауырыпқалатың бедірей деген қызың болады. Алдыңнан кес-кестеп өтетін кекірей деген келінің болады. Ішкенің сары су болады, берсең итің ішпейді, бірақ адам оған құмар болады, қиналғанда шапағаты жоқ жақының болады. Ит пен мысықтай ырылдасқан,еркек пен қатының болады…» [3, 65 б.], – деген шешендік сипат жолдарынан аңғаруға болады. Мөңкенің әлі де зерттеліп, зерделенуге тиісті мұндай қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне тікелей қатысу үдерісінен, оның бабалық батасынаң ойшыл білгірлігін төрелік тоқтамын,өткір тілін, азаматтық арнауын, шешендік шеберлігін, болжампаздығын анық аңғарамыз. Жоғарыда келтірілгендерден шешеннің ұлы парасаты сезіледі, замана ауанын аңғарған дананың алғырлығы байқалады, кешегі мен бүгінді байыптаған әділ төрешінің көсемдігі танылады, сәуегей қарттың келешекті көздеген көрегендігі байқалады. Бұл қазақ биінің саяси футурологиялық концептсферасы деуге негіз бар. Мөңке бидің осы бір көреген дүниесезімін бағалаған тұстарды айтар болсақ, атақты би Мырзағұл Шыманұлының: «Алдағы жүз жылдығын болжаған Мөңке би өткен бізден», – деген ой тұжырымын келтіруге болады.

Сондықтан Мөңкенің қайраткерлік билігінен де, тауып айтар шешендігінен де дәл осы алдағыны болжай білген сәуегейлік болмысы кім-кімді болса таңғалдырғаны сөзсіз.

Осындай болжампаздықпен айтылған көрегендік идеогем жүйесінің бір парасын Асан би мен Бұқар бидің кейбір саяси-философиялық шешендік нақыл толғамдарынан да байқаймыз. Мәселен,елдің ертеңін ойлаған Асан би:

Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып,

Бабалардың дәурені тәмам болар, – деп шиырса, Бұқар би:

Ай заман-ай, заман-ай,
Түсті мынау тұман-ай,
Істің бәрі күмән-ай.
Баспақ-тана жиылып,
Фәни болған заман-ай,
Арғымағын жоғалтып,
Тай жүгірген заман-ай,

– деп толғайды. Міне бұл Төле бидің: «мен қазақ, қырғыздың бір туғандай кезінде туылып, арасы ыдырап, бөліне бастаған тұсында дүниеден кетіп барамын, осы менің жаныма батады: алдағы күндері халқымның күні қандай болмақ деп арман-даймын!», – деген сұрағына жауптың сипаты болса керек. Бұл орайда қазақ би-шешендерінің келер «кер заманның» саяси билік болмысының бұзылуы мен әлеуметтік бітімнің жарылуы арасындағы тура ықпалды дәл сүреттейді.

Ал Мөңке толғамдары белгілі бір дәрежеде солармен үндесе келе, ол осы айтылғандарды қисынды жалғастырып, Асан қайғы мен Бұқар би бейнелеген заманға тереңдей түседі, заманның зары не болмақ дегенді болжауға тырысады. Сөйтіп, сол келер саяси-әлеуметтік кеңістік болмысын болжай отырып:

Көлдің суы бітіп, табаны қалар,
Аттың жүйрігі кетіп, шабаны қалар.
Жақсының атағы кетіп, азабы қалар,
Әулиенің аруағы кетіп, мазары қалар.
Сөздің маңызы кетіп, самалы қалар,
Сөйтіп, ақылы жоқ, санасыздың заманы болар,

– деп қауіптенеді.

Жалпы, «Кер заманның», келер заманның кейпі, болашақтың бейнесі – Мөңке би толғамдарының негізгі, үзілмес арқауы болғандығы ақиқат. «Кер заманның кезінде…» деп басталатын. Мөңке би мұрасына зор маңыз беріп, зерттеу нысанына айналдырған белгілі ғалым, шешендік өнер танушы Серік Негимов осы толғамды «Келер заманның кейпін кемел көрегендікпен сипаттауымен ерекшеленеді. Кесек ойлы кестелі, ұйқасты тілмен өрнектелген. Болжаудың әрбір сөзінде суреткерлік сипат бар. Түйінді тұжырым, бейнелі ой, сұлу сурет, эмоциялық-экспрессивтік қуат бар» [4, 35 б.], – деп бағалайды. Сондықтан,дандай да бір болар жағдайдыалдын ала, төгілген поэзия ұйқастарымен болжау ұлтымыздың ұлы данышпандарының білімділігіне, өмірлік тағылым-тәжірибесіне, ең бастысы табиғатына біткен талант-қабілетіне, ішкі интенциялық дүниетанымдық қуатына байланысты. Бұл орайда Серік Негимов айтқандай оны «суреткерлік сипатына, эмоциялық-экспрессивтік қуатына» қарай бағалаумен бірге, бұлардың идеялық-мағыналық жағына көбірек көз жіберген жөн деген ойтұжырымымен келісуге болады.

Сол сияқты би-шешендердің келешек қоғам тіршілігін, ондағы адам мінезін болжаған тұстарын тағы бір айтуға болады. Мысалы: «Алдағы уақытта бір түрлі заман туар. Базарында сұйылып сүт сатылар, бекер тұрған жігіттің мойнына қыз асылар», – деп толғайды Майқы би. Енді Мөңке бидің «Кер заманның кезінде…» деп аталатын сөздеріне құлақ салсақ:

Ертеңіне сенбейтін күнің болады.
Бетіңнен алып түсетін інің болады.

Алашұбар тілің болады.
Дүдәмалдау дінің болады.
Әйелің базаршы болады,
Еркегің қазаншы болады,
Жылқы жұлдыз болады,
Қой құндыз болады.
Кебір – жерге теңеледі,
Әйел – ерге теңеледі,
Көл – теңізге теңеледі.
Сиыр – өгізге теңеледі.
Ақырзаман адамы –
Сағынып тамақ жемейді,
Ащыны – ащы демейді,
Тапқанын олжа дейді,
«Алһам» білгенін молда дейді.
Бір-біріне қарыз бермейді,
Шақырмаса, көрші көршіге кірмейді.
Сарылып келіп тосады,
Құны жоқ қағазды судай шашады…

– деп толғанған би сөзін, әрине, әркім өзінше қабылдауы мүмкін, бірақ оны бүгінгі күннің тыныс-тіршілігінентыс тұр деп айта алмайтыны анық. Астарына байыппен үңілетін болсақ, объективті саяси-әлеуметтік шындықты бейнелеп тұрған жаны бар саяси-экспрессивті, көреген шешендік шиырлар екендігі күмән тудырмайды.

Сол «Кер заман...» халқының әлеуметтік-саяси мінезінің тағы бір қырын Мөңке бидің:

Ақыр заман халқының
Шайдан басқа асы жоқ,
Жақыннан басқа қасы жоқ.
Лағынет қамыты мойнында,
Жұмыстан қолының босы жоқ.
Әрқашан да олардың
Көңілінің хошы жоқ.

Бар шаруасы түп-түгел
Енді мұның несі жоқ…»

деген сөздері, болмаса:

Заман ақыр болarда –
Жер тақыр болар,
Халқы пақыр болар.
Балалар жетім болар,
Әйелдер жесір болар,
«Ә» десе «мә» дейтін кесір болар.
Бас қосылған жерлерде,
Әйел жағы ден болар,
Жаман-жақсы айтса да,
Өзінікі жөн болар.
Орай салып бастарың
Жалпылдатып шаштарың
Тақымдары жалтылдап,
Емшектері салпылдап,
Ұят жағы кем болар,
Сөйткен заман кез болса,
Түзелуі қиын болар,

– деп толғанғаны, қалай айтсақ та, ойлантпай қоймайды. Бұл тұстағы қазақ биінің саяси көрегендігі – қоғамның белгілі бір тұтас жүйелік бүтін болатындығын мойындатып, қоғамды жүйелік тәсіл бойынша талдау концепциясын ұсынады. Сол тәсіл аясында қоғамды әртүрлі салалар мен құрылымдардың, факторлар мен жақтардың біріңғай жүйесі ретінде қарастыратын әдіснамалық тұғырнаманы жариялайды Мөңке би. Жүйелік ұстанымға сәйкес оның әрбір құраушы элементтері арасындағы тәуелді байланысты, олардың бір-біріне ықпал жасауының қандайда бір ішкі логикасын баяндайды. Қоғамның ішкі бүтіндігі архитектоникасына сипаттама жасайды, оның ішкі құпия мазмұны мен олардың концептуальды бірлігін ашуға тырысады. Мұның өзі бүгінгі

мен келешек саяси-әлеуметтік кеңістікті концептуальды-теориялық талдаудың үлгісі деуге болады. Ал ол қоғамды талдаудағы диалектикалық-логикалық әдіснаманың сұлбасы деуге негіз бар.

Қазақ тарихындағы «зар заман» кезеңінің көрнекті өкілі болып саналатын адам Шортанбай Қанайұлы екенін қазір біз жақсы білеміз. Оның шығармапарында бір кезде Бұқар жырлап, Мөңке болжап кеткен кезеңнің суреті нақты айқындала түседі. Шортанбайдың:

Әр нәрсенің болжалы,
Бірте-бірте тарайды.
Адыра қалған Сарыарқа,
Болмайын деп баянды.
Еділді алды, елді алды,
Есілді алды, жерді алды.
Енді алмаған не қалды…

– деген толғанысы Мөңке сияқты, басқа да өзінен бұрынғылар айтып кеткен ақиқаттың алдыдан шыққаны емес пе?

Сондай бір кездегі болжамнан туған осы өмір шындығын беріш Мұрат Мөңкеұлының, кердері Әбубәкірдің, басқа да ақын-жыраулардың кейбір жырларынан табуға болады. Жазу-сызу үрдіске енбеген тұстағы мұндай идеялық-стильдік ұқсастық ауыз әдебиетінің тарихи-ауыспалы сипатынан шығатыны мәлім.

Мөңке би есімі жеке-дара оқшауланып баяндалмаса да, қазақ тарихына қатысты әдебиеттерде, шежірешілер жылнамасында, ақын-жыраулар шығармаларында, кейбір зерттеушілердің еңбектерінде атап көрсетіліп жүр. Мысалы, академик Ахмет Жұбанов «Замана бұлбұлдары» кітабында Сары Батақұлы туралы очеркінде «Сарының өскен ортасы басқа қазақтың мал баққан ауылындай тек құйрық пен мүйіз санап өткендер емес, өнердің де базары болды. Аталары Мөңке би өз заманында аса тапқыр, ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен адам болған» деп атап өтеді. Атақты Балқы Базар жырау:

Тәңірі артық жаратқан
Аузына халқын қаратқан,
Қара қылды қақ жарған
Алдынан топты таратқан –
Мөңке, Төле, Қазыбек,
Әйтеке алшын, би Кебек…

– деп толғанса, Сарышолақ шайыр Боранбайұлы:

Тілеудің ұлы Мөңке еді,
Алты Алашқа бас болған,
Қара мойын серке еді,
Ақылы зерек әулие,
Қиянға көңіл сілтеді,

– деп жар салады, ал оны Нұрпейіс Байғанин

Тілеуімнің ішінде
Әулие өткен Мөңке би…

– деп жалғастырады.

Ағартушылық бағыттағы кітаби ақын саналатын Нұржан Наушабаевтың «Шекті Мөңке бидің сөзі» деп аталатын қолжазбасы да бидің мұрасын насихаттауға қызмет етеді. Мұнда шығыстық нәзира үрдісі байқалғанымен, Нұржан Наушабаев «Мөңке бидің сөзі бұл» деп былай толғанады:

Құбыладан шыққан күң
Жанып шығар деп еді.
Жалғаны жоқ бұл сөзім
Анық шығар деп еді.
Балғын-балғын көлдерден,
Балық шығар деп еді.
Екі басы қайқайып,
Қайық шығар деп еді.
Қазақ, сенің сорыңа
Қырда – қоқаң ойда – орыс,
Жарып шығар деп еді…

Толғаудың баяндалу сипатына саяси көрегендік феномені тұрғысынан қарайтын болсақ жәнебидің айтып кеткендерін қазіргі саяси-әлеуметтік, рухани болмыспен салыстыра отырып ескеретін болсақ, саяси болмыстағы диехроникалық жағдайдың Мөңке бидің шешендік шиырларының әдіснамалық тәсілмен тәпсірлену деп қабылдауға болады.

Бүгінгі қоғамымызда Мөңке биді танып білуге деген қызығушылықтың бар екенін ескеру қажет. Белгілі журналист Қали Сәрсенбайдың «Шал мен шенеунік» атты жарияланымы («Жас Алаш», 9.11.99) осы бағыттағы бастамалардың бірі болады. Алғаш рет «қасиет қонған қара шалдың» «тап бүгінге арнап айтылған» сөздері жарияланып, автор қара магия иесі Нострадамусты ауызға жиі алғанша, табиғатынан таза түлға Мөңке бабамызға неге жүгінбейміз деген ой тастайды.

Парламент Мәжілісінің депутаты, Халық қалаулысы Шерхан Мұртазаның «Абайлаңыздар!» («Егемен Қазақстан», 30.05.2000) атты мақаласында да Мөңке бидің саяси-әлеуметтік болжамының бүгінгі күн үшін аса маңыздылығын ескерте келіп, өз ойтұжырымын: «Нострадамустың бір айтқаны келсе, бір айтқаны келмейді. Ал баяғы Мөңке бидің айтқанының бәрі келіп тұр», – деп көрсетуі бидің көрегендік рухани мұрасына деген жалпы жұртшылықтың өзгеше ықыласын туғызады.

Қазақ шешендігіндегі образды шешен сөздер, көркем фантазиялар адам санасының алдын ала сезе білу қасиеттеріне назар салдырады, мәселені ерекше бір эстетикалық сапаларға көмкереді, табиғат сырларын тек ғылыми танымның жалпы алдын ала болжау процестері арқылы ғана толығырақ ашуға болатындығынан хабар береді. Мәселен Төле бидің Абылайдың келешегін қазақ халықының болашағымен байланыстыра айтқан болжамы мынандай: «Алла жазса, ол да еліміздің басын қосуға аянбай кірісер деп ойлаймын». Сол сияқты, шешендердің адам танығыштығы адамның келешекте дара тұлғалық қасиетіне жасаған болжамы ретінде Жанқұтты шешеннің Абайға айтқанын келтіруге болады.

Мысалы оның: Жанарың отты екен – ақындығың шығар, маңдайың жазық екен – ойлылығың шығар, халқыңның қалаулы азамыт бол! – деп бата беруінде тұспалдау, жорамалдау бар. Болашақты алдын ала болжай білу мәселесінің терең философиялық қырлары бүгінгі күні, оның қоғамдық тәжірибемен бірлігі, қазіргі ағымдағы жағдайларда қолданыс табуы мәселесі тұрғысында ой туғызуда. Алайда, Ә.Н.Нысанбаевтың айтуындағы болашақты «алдын ала көре білу ғылыми танымның қажетті буыны болатынына …» күмән туғызбайды. Осыған байланысты Абдылдаевтың басшылығымен жүргізілген қырғыз ғалымдарының ұжымдық зерттеу жұмысының алдын ала көре білу мәселесіне философиялық тұрғыдан ой қорыту тәжірибесін айта кету керек. Болжалдық сана көздері мен эволюциясына талдау жасай келе, алдын ала көре білу туралы қазіргі көзқарастарды қорытындылай келіп, сонымен бірге табиғатты өңдеудің салдарын алдын ала болжай білу мәселесін қозғай отырып, ғалымдар шындықты озық бейнелеудің әр түрлі формаларына өзінше ерекше көзқарастың қажеттігіне қатысты және оларды ғылымның әртүрлі салаларына байланысты нақтылай түсуге қатысты өте қызғылықты ғылыми тұжырымдар жасайды. Мәселен олардың ойы прогнозтиканың ғылыми пән ретінде қалыптасуы тұрмыстық, діни-мифологиялық, утопиялық және ғылыми-теориялық бағыттарымен жылжып бүкіл адамзат тарихы арқылы жүріп өтеді дегенге саяды.

Бұл келтірілгендерден би-шешендердің болашақты алдын ала көре білуге ұмтылысын, оның мәнін және идеялық мазмұнын образды ой арқылы шешендік сөз өнеріне енгізу процесін айқын көруге болады. Бір жағынан, бұл болашақта өмірге енуі мүмкін және өзінің зиянын тигізетін өзгерістер туралы шынайы ескертулер болса, екінші жағынан, көзделген мақсаттарға қол жеткізу үшін шешендік сөз өнерінің алдын ала болжап білу күшін қолдану болып табылады. Өйткені қарапайым адам өмірі әдетте әр түрлі қиындықтар мен шешілмеген мәселелер тізбегінен тұрады және әр қашан адамзат сол қиындықтармен күресіп өтеді.

Міне осындай өмір соқпақтарынан өтудің жолдарын адам қиялмен, алдын ала озық ойлау арқылы шешуге тырысады. Бұл шешендік сөз өнерінің көпбағдарлы, көпқырлы сипатын анықтайды. Би шешендер ақылдың алдын ала көре білу, алдын ала болжай білу мүмкіндіктері мен қабілеттерін көркем формаларға еңгізу арқылы нақтылы идеялық құрылымдарды жасауға тырысады. Мәселен, елдің келешек кесек бейнесі: тақырыптық-проблемалық, образдық- сюжеттік, жекеше қорытындыланған тұжырымдар түрінде беріліп отырады. Ал шешеннің ақылының ұшында жасалған сол бір образдар мен бейнелер алдағы уақытта шынайы өмірге айналады. Кезінде А.М.Горький көркем сөз шеберлерін «көкірек көздің соқырлығынан» сақтандырған екен. Мәселен ол: «Бізге тек екі шындықты – өткен мен бүгінді – ғана біліп қою жеткіліксіз. Біз үшінші шындықты – келешек шынайылығын білуіміз қажет. Оны біз бүгін бейнелеуіміз керек», – деп жазады.

Сайып келгенде, қазақ би-шешендерінің соңына қалдырған сөздерінде келер күндерге «кер заман», «ақырзаман» деп атау таққанымен, мұның артының бәрі қайыр болып, түбі жақсылыққа ұштасатынын да болжаған тәрізді. Оны Мөңке бидің:

Күндердің күнінде айтарлықтай заман туады,
Сол заман жоқшылықтың бәрін қуады.
Түрлі-түрлі халық болады,
Күндіз-түні жарық болады,

– деген ойларын өз басымыз бүгінгі қазақ баласының тарихи отанында кешіп жатқан тәуелсіз күндеріне жоримыз. Ал сондай заманға қырғылық білдірген Саңғыл би: «Менің ұрпағым, еш уақытта қыз алыспайсыңдар. Алыссаңдар тектілік, мейірімділік жойылады, қатыгездік жайлайды» [5, 59 б.], – деп XIII ғасырда қазақ халқының келешек ұрпағының өніп-өсуі хақындағы көрегендік стратогемнің үлгісін көрсетеді.

Сонымен қорыта келгенде, шешендік өнерді саяси-әлеуметтік феномен ретіндегі бітімін тану қазақтың әлеу-

меттік болмысын танумен сәйкес келеді. Оның саяси-әлеуметтік мәні мен мазмұны неде дейтін болсақ, біріншіден, қазақ халқының әлеуметтік-саяси бітіміндегі тұтастығы мен тәуелсіздігінде дейтін дүниетанымда, әлеуметтік тіршіліктің тұрақтылығы мен тұтастығын идеал еткен танымда. Екіншіден, әлеумет тұтастығын адам болмысының ішкі рухани үйлесімділігімен өлшеген ұстанымда. Осыған байланысты шешендік әлемі әлеуметтік жүйенің тұтастығын сақтау үшін тек кем-кетікті сынау ғана жеткіліксіз екендіктің үлгісін көрсетеді. Әлеуметтік тұтастанудың, оның әр мүшесіне татулықты міндеттеу, үлгі-өнеге ету арқылы болатындығын көрсетеді. Үшіншіден, шешендікті танудың әлеуметтік мәні қазақ қауымының бітім-болмысына лайық қоғамдық сана мен танымды қалыптастыруында, белгілі бір құндылықтар жүйесін жасауында.

Әдебиеттер

1 *Анохин П.К.* Избранные труды. Философские аспекты теории функциональной системы. –М: Наука. -1978, -395 с.

2 *Төреқұлов Н.* Даланың дара дiлмарлары. – Алматы: «Қазақстан», 2006. – 592 б.

3 *Төреқұлов Н.* Қазақтың би-шешендері. – Алматы: Жалын, 1993. – 400 б.

4 *Негимов С.* Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 бет.

5 Билер сөзі /Құрастырған Т. Кәкішев/. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 160 б.

Резюме

Раев Д.С. Политическая дальновидность казахских биев и риторов

Основываясь на положении о том, что одним из главных компонентов ораторского искусства является предсказывание будущего, в данной статье описывается размышление представителей казахского ораторского искусства о политических видениях и прогнозирование будущего. В связи с этим, в данной работе автор, опираясь на пословицы, мудрые мысли и изречения, на этнокуль-

турные принципы, сформированные в степной цивилизации и на закономерностях взаимосвязи окружающей среды и человеческого онтогенеза, предпринимает попытку политического и философского анализа роли и значения ораторского искусства казахов. Цель статьи заключается в исследовании художественной литературы в общем, в том числе ораторского искусства как доказательство профетической деятельности. Прогнозируя будущее как явление на уровне бытового сознания и выявление с научной точки зрения, дается обоснование ораторского искусства как активной части словарного состава языка, и духовной мощи в реализации общественного сознания, что может способствовать его выявлению как феномена предвидения.

Resume

Raev D.S. The Political Vision of the Kazakh «Biy» and Rhetoricians

Based on the position that one of the main components of oratory is a prediction of the future, this article describes the thinking of representatives of the Kazakh oratory about the political visions and predicting the future. Therefore, in this article based on the Kazakh speakers proverbs, thoughts that were formed in the steppe civilizations and ethno-cultural principles, the relationship of the environment and human ontogeny made on the basis of the laws of the political and philosophical analysis. The purpose of this article is a total fiction, including the oratory as proof of prophetic activity. Predicting the future as a phenomenon on a daily everyday consciousness, including the identification of a scientific point of view, and become an active part of the vocabulary of the language and the implementation of social consciousness and spiritual power that can contribute to the phenomenon.

ПРОБЛЕМЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ НАЦИИ: ОСНОВАНИЕ И ОБОСНОВАНИЕ

Молдабеков Жахан Жанболович,
профессор кафедры религиоведения и культурологии
КазНУ имени аль-Фараби, доктор философских наук
(г. Алматы, Казахстан)
zhakhan.moldabekov@mail.ru

Идея формирования в Казахстане интеллектуальной нации входит в число наиболее принципиальных инициатив Главы государства. Н. Назарбаев развернул это положение в своей лекции: «Перед Казахстаном стоит задача форсированной модернизации экономики, переход от сырьевой к индустриальной. В настоящее время завершается формирование перечня инвестиционных проектов республиканского значения. … Мы привлекаем передовые технологии из развитых государств, создаем совместные производства, поддерживаем инновационные проекты… Нам необходимо создать ядро национального интеллекта, нам нужны эрудированные люди, способные конкурировать на международном уровне» [1].

У нас общие корни – смелая идея, амбициозная задача, перспективная панарама будущего казахского народа в укреплении Казахстана, его культурно-гуманитарного сближения с другими государствами на основе общей истории, этнического и языкового родства. Для тех, кто мыслить в прежнем стандартном стиле и с оглядкой, эта идея вроде имеет больше мифологического потенциала, описывается с помощью понятий представления, образы, дискурсы, идеологем, нарративы и воспринимается определенной социальной группой как верное положение в основных чертах. Сомнение не рассеивается и у тех, кто полагает, что задачи изучаются на основе различных способов интерпретации социальной реальности и их взаимодействие в публичном пространстве. Две особенности общих и неустоявщихся позиций проявились, прежде всего в том, что не были оправданы несгибаемый дух

героических предков казахов и великие деяния национальной истории, не была восстановлена историческая память коренного населения. Они допускают мысль о символическом использовании смыслов понятий, идеологии и политики, о символическом действии носителей их в неопределенных, неустойчивых условиях.

Для тех, кто с большой надеждой и уверенностью смотрит в свое будущее, национальный проект «Интеллектуальная нация – 2020» включает три основных аспекта. Это – (1) рывок в развитии казахстанской системы образования или Интеллектуального образования; (2) развитие отрасли науки и увеличение научного потенциала страны как основы инновационной экономики; (3) развитие системы инновации. Проект ориентирует на пять фундаментальных приоритетов становления интеллектуальной нации. Это – ставка на оздоровление человеческой и общественной жизни, повышение качества человеческого ресурса, укрепление доверия, дружбы и сотрудничества между межэтническим сообществом, стимулирование процесса формирования нации единого будущего и путь к казахстанской идентичности. В приоритетах и через них выражаются дух независимости внутренней и внешней, приверженности ценностям нации. Общий и светлый дух независимости укрепляет достижения прошлого (не только), укрепляет интеграцию и связь в политике, экономике, в области науки и технологий, поднимает авторитет страны перед мировой общественностью.

Концептуальную основу интеллектуальной нации составляют (1) поиски новых идей как мощных сил и ценностей, (2) учет традиций евразийского единения, (3) сохранение исторической и географической индивидуальности Казахстана и самобытности его этносов, (4) формулировка методологических принципов, отстаивающих месторазвитие казахской культуры и формирование целого евразийства в казахстанском варианте. Лейтмотив ее – быть самим собой, поддерживать мирный объединительный процесс, искать искренних друзей и союзников, войти в состав развитых госу-

дарств и цивилизованных народов современности, укреплять опору патриотических сил – сторонников развитой нации, культуры и государственности. Мировоззрение казахстанцев должно обновляться таким образом, чтобы они всем существом понимали и принимали эти установки и задачи как должное.

Концепция интеллектуальной нации по сути базируется 1) на историю – экономическую, юридическую, этническую; 2) на умение познать самого себя и понимать чужие научные идеи, проверять их логику; 3) на опыт обогащения живой связи культуры с психикой этносов; 4) на эволюцию общественно-политических и образовательных институтов, на единство их ориентаций в осознании значимости происходящих в нас самих перемен и собственного опыта в укреплении государственности. При этом значимо, чтобы «мнение не должно противоречить строго установленным фактам, но вправе противоречить любым концепциям, сколь бы привычным они ни были», восстановить генофонд и культурный фонд и общность культурных и исторических традиций с целью «удовлетворения определенных (материальных и духовных) потребностей народа на своем месторазвитии и объединения вокруг социума всю Великую степь, возрождения степного духа на фундаменте евразийского единства и будущего Евразии [2. Л.Н. Гумилев., с. 9-60].

Острота проблемы проявляется и в другом контексте: в качественном росте системы образования, в отношении общественности к деятелям науки и гуманитарным специалистам как катализаторам прогрессивных идей. Сферы духовного единства не поддаются однозначному, строгому измерению и как бы становятся объектом привычного внимания. В тени общественного мнения остаются эволюция духовности, культуры и истории в их единстве, активная позиция интеллигенции в обществе, мобилизующая роль государственной идеологии в укреплении менталитета нации, роли полноправных партнеров и казахстанской идентичности. Человеческий потенциал, национальный интеллект, на-

следие истории и общества открыто превращаются в объект торга и предмет обмена.

Наступило время: думать полномасштабно, реагировать оперативно, действовать лаконично и результативно. Ради достижения эффективности своих устремлений Президент Н.А.Назарбаев отмечает, что «важно взглянуть на образовательные процессы как можно шире. Каждому человеку надо привить умение делать, умение учиться, умение жить, умение жить вместе в современном мире. Это «четыре столпа образования», сформулированные ЮНЕСКО. …Поэтому первостепенная задача современной системы образования – это подготовка людей, обладающих критическим мышлением и способных ориентироваться в информационных потоках».

***2. «Интеллектуальная нация» – развитие науки и повышение научного потенциала страны*».** Наука должна быть основой инновационной экономики. Но казахстанская наука пока еще далека от конкретных потребностей нашей экономики. Результаты многих научных исследований слабо востребованы бизнесом… Поэтому важно изменить не только модель управления, но и отношение самих ученых к своей деятельности» – подчеркнул Президент.

3. «Интеллектуальная нация» – это развитие системы инноваций. «Инновация – это всегда встреча идеи и бизнеса, которая приводит к осязаемому росту производства товаров, резкому увеличению прибыли и конкурентоспособности. Сегодня Казахстану требуется «взрыв» инновационной деятельности [1. Назарбаев Н.А. С. 9, 11].

Противостоять нежелательным глобальным вызовам современности веление времени и потребность казахстанского развития. Для чего необходимо по-новому рассматривать старые проблемы, предложить ряд новых идей и инициатив, найти их решение. В этом, пожалуй, роль расширения статуса интеллектуальной нации. Главный смысл акцента: (1) превращение Казахстана в конкурентоспособного государства, с человеческим капиталом; (2) воспитание казахстанцев в новой формации; (3) формирование интеллектуальной лич-

ности в условиях глобальной цивилизации. Эти усилия ориентированы на преодоление разночтений в вопросах языка, религий, политических предпочтений, на обогащение духовного единства титульной нации. В этом плане реальные инициативы нуждаются в концептуальной разработке, в совершенствовании базы для комбинированных видов деятельности, в координации усилий институтов общества и политики их реализации в новых условиях.

В пределах демократических установок а) усиливаются интеллектуальные возможности людей, изменяется их миропонимание и самосознание; б) явствует информационно-культурная эволюция – информационное видение культуры и информационный критерий обобщения национального развития; в) возрастает значимость информационно-инновационного освоения исторического наследия и национального богатства человеком и сообществом граждан. Казахстан развивается в новом информационном пространстве. Усиление социальной роли информационно-культурной, интеграционно-инновационной деятельности в Казахстане привело к выделению проблемы и предпосылок возникновения интеллектуальной нации в самостоятельный объект научного исследования. Современные исследования нуждаются в долговечности, востребованности междисциплинарного подхода и в глубоком источниковедческом анализе.

«Интеллектуальная нация – 2020» – эта новая в постсоветском пространстве программа. Она призвана воплотить мечты предков, сохранить культуру и духовные ценности казахского народа, воплотить дух единства и конкуренции. Национальная программа базируется на учете а) общего и отдельного влияния ведущих общественно-политических сил на укрепление мирного сотрудничества; б) наличия трех общих признаков – демократического режима, торгово-экономических и социокультурных связей государств друг с другом и вхождения их в международные сообщества; в) хода подъема на высокой ступени экономической, политической и культурной интеграции. Эти вызовы современности обя-

зывают налаживание социального взаимодействия в стратегическом плане и прорыв лучших ее вузов по качеству подготовки востребованных специалистов на мировой уровень, планирование на новом уровне сотрудничества.

Главная цель национального проекта сформулировать программные задачи, работающие на перспективу страны и получить желаемого, эффективного результата, а именно:

- свести воедино идею социализации как цели воспитания и идею выращивания индивидуальности, ради чего объединить многовекторный интерес и культурные корни;

- развитие научной отрасли, создание программы образования личности и модели научного потенциала страны. Ради чего формировать позитивную мотивацию и осуществлять многостороннее взаимодействие всех заинтересованных сторон;

- освоение общекультурных, социально-личностных, специально-профессиональных и профильных компетентностей, придать развитию инновационных систем рабочий и ритмичный темп;

- воспитание казахстанцев новой формации и развитие системы образования, в которой нуждается сами люди и казахстанское общество;

- укрепление здоровья нации и превращение Казахстана в страну с культурным ренессансом и конкурентоспособным человеческим капиталом.

Эти принципиально для казахстанской науки задачи составляют базовые основания нации с солидным интеллектуальным богатством и нуждаются в интенсивных умственно-творческих усилиях специалистов.

Интеллектуальная нация – это (1) идейная основа мобилизации ресурсов народа в интересах страны [3. Шаукенова З.К.]; (2) новое гуманитарно-инновационное направление деятельности – креатосферы. Определяющими измерениями креатосферый являются: (1) общедоступность знания, образования, науки, здравоохранения, культуры; (2) созидательный потенциал человека и нации в своем отечестве; (3) сво-

бодное гармоническое развитие личности и приоритетное развитие интеллектуальных качеств человека; (4) человеческий потенциал управленческо-модернизационных процессов и информационных технологий; (5) равенство стартовых возможностей и обеспечение социально-справедливых оснований ресурсосберегающей мотивации.

Креатосфера охватывает проявление приверженности ценностям возрождения, взаимосвязь их параметров и результат глобальной цивилизации. Приоритеты глобальной цивилизации проявляются а) в раскрытии идеи свободы, равенства, справедливости, достоинства, безопасности единого сообщества и применении их принципов; б) в постепенном выращивании социально-экономических отношений как «ассоциированной собственности, базирующейся на сетевой общественной самоорганациии» в отраслях материального производства и собственности каждого на все, характерной для мира культуры» [4. А. И. Колганов, А. В. Бузгалин. С. 124].

Глобальная цивилизация выдвигает на передний план такие глобальные проблемы как (1) развитие человеческого ресурса в качестве основного компонента национального богатства и фактора социально-экономического развития страны; (2) конкурентную способность наций в области инновационной деятельности; (3) внедрение нового содержания в интеллектуальную нацию и информационное общество.

В широком плане глобализацию есть разновидность человеческой цивилизации, ее можно рассматривать «как важнейший актуальный аспект социоприродной системы, имеющий общепланетарный масштаб и значение, требующий реализации в перспективе через переход к устойчивому развитию и формирование механизмов глобального, в особенности политического, управления». Она пронизана духом: (1) осознания мировым сообществом единства человечества, (2) движения к международной интеграции, (3) рассмотрения себя в качестве самоорганизующей части единого мирового сообщества [5. К.К. Колин, А. Д. Урсул, с. 157-158].

Основные факторы человеческой цивилизации – технологические, экономические, информационные, геополити-

ческие все больше влияют на все сферы жизнедеятельности общества – движение к международной интеграции, к единому мировому сообществу и самоорганизации. Возрастающая интенсивность глобальных взаимосвязей способствует распространению универсальных форм социальной, экономической и культурной жизни, знаний и ценностей различных эпох, а также унификации оптимальных и наиболее эффективных усилий для удовлетворения личных и общественных потребностей и социокультурной жизни различных регионов.

Новые задачи ее предполагают новое – конкретное и конструктивное видение сути человеческого отношения к миру через призму личной, научной и национальной традиции. Речь идет о возможных траекториях социально-экономического, социокультурного и духовно-нравственного развития общества, о векторе развития у носителей человеческих ценностей. Эта стратегия, в одном случае ориентирована на восстановление и модернизацию индустриального и информационного базиса общества, в другом случае – на приоритетное и опережающее развитие человеческих качеств. Эти два целевые акценты в прошлом ставились отдельно, в отрыве друг от друга, воплощались фрагментарно и отрывочно. Имеющиеся ресурсы и средства преимущественно использовались ради удовлетворения интересов избранных, сильных и частных.

Главным процессом трансформации и модернизации общества в стране является создание современной нации в Казахстане, появление новой национальной субъектности. Это очень важная социокультурная тенденция во многом будет определять особенности казахстанской цивилизации в XX1 веке, ибо она:

• наметила проблемы стратегического развития, катализаторы социально-политических трансформаций и социальную модель поведения индивидов и этнических груп в стране;

• определяет темпы управления экономическими процессами, эволюцию национального самосознания и путь догоняющей модернизации общества;

• предполагает поиск ресурсов науки и культуры изнутри страны и смену внешнего линейного воздействия их факторов на внутреннее взаимодействие между субъектами образования, науки, культуры и практики;

• концентрирует усилия на воспроизводство человеческого капитала и национальных ценностей, а также на процессы социализации, индивидуализации и интеллектуализации на почве отечественных перемен;

• расширяет духовную и инновационную связь специалистов между собой в контексте исторического времени и информационного пространства ради того, чтобы поставить активную часть населения на службу стратегическим интересам государства и общества.

Осознание значимости этих проблем в отдельности или в совокупности усиливает потребность в формировании идейно-политического консенсуса вокруг идеологии сильной экономики и сильного государства, в создании условия для комплексного развития видов деятельности и отраслей знаний, для конкретного и поэтапного решения вопросов воспитания и вовлечения государственных органов в реализации целевых программ национальной проблемы.

В проекте «Интеллектуальная нация – 2020» проблемы национального самосознания ставятся гораздо шире, чем этническая идентичность, в контексте исторической идентичности и историко-культурных составляющих. На перекосе позиций и поступков программы обновления реализуются неоднозначно, неравноценно, неритмично. Причины, сдерживающие или тормозящие поступательный процесс, кроются во внешнем и внутреннем порядке, в соотношении сил и противостояний.

К внешним негативам относятся международный кризис, мировая нестабильность, неравномерная адаптация к требованиям транснациональных корпораций, ограничение в тарифной системе, региональные напряженности и т.п. Основанием внутренних трудностей служит медленное формирование государственного и социального порядка в усло-

виях независимости, зашоренность механизма коррупции в сферах государственной службы и услуг, разные понимания проблемы идентичности и государственности, нации-культуры и нации-государства, неоднозначное осознание того, кто «мы», а кто «чужие» в установлении порядка.

Порядок – главное политическое и индивидуальное требование большинства граждан. Поскольку это требование предполагает и построение сильного и эффективного государства, и безопасность в сфере межнациональных отношений, и формирование единого правового и информационного пространства. Ради большой перспективы каждая сторона внутренне и «по-своему» готова кардинально изменить «свой» прежний образ жизни и менталитет. Только обе стороны не готовы как лучше и твердо это сделать.

Мир Казахстана в XXI в. – это новое социальное пространство, в котором действуют ориентированные на перспективу законы, политический курс на стабильность, идентичность и эффективность усилий; это переход к точности позиции, к научным достижениям, к индивидуальному подходу, словом, включение инновационной технологии и самостоятельной практики в сферу интеллектуализации образа жизни и возрождения облика нации. Интеллектуальные усилия а) вселяют в нас культуру сотрудничества, уважения, нравственности как средства для достижения стратегических целей и оценки успехов казахстанцев; б) стимулируют совместные усилия со стороны местных властей, общественных организаций, бизнеса и руководителей правительственных учреждений; в) нацелены на снижение социального неравенства посредством экономического развития и инвестиций; г) предлагают людям основные ценности жизни – мир, любовь, радость, счастье и самобытную культуру страны.

Методологическими основаниями предлагаемого подхода служат сочетание следующих правил тенденции развития: (1) формирование представлений о вариантах будущего; (2) описание проблем настоящего, влияющих на шансы и событий, образующих варианты решения проблем; (3) уста-

новление взаимосвязи между событиями и сценариями; (4) обзор разнообразия настоящего и оценка шансов событий; (5) вычисление других параметров прогнозной модели.

Речь идет о духовно-нравственном прогрессе и утверждении приоритета цивилизации в пределах страны. Эти идеи заложены в концепции «интеллектуальной нации Казахстана».

Интеллектуальная нация есть стадия национального и общественного развития, эволюция его внутренних и осмысленных направлений. Бытие ее наполняется (1) духовным измерением человеческого развития и внутренним ресурсом нации, общества; (2) продуктом эпохи Возрождения и прогрессивной эры Казахстана, показателем этапа новой истории и нового времени; (3) носителем социокультурного возрождения казахстанской стратегии развития; (4) образованной системой, освоившей наукой управления личностью и капиталом культуры. В ней развивается внутренняя структура интеллектуального потенциала соотечественников. Она рассматривается как основа инноваций, связывается с мобильной и согласованной деятельностью активных носителей культуры.

Нужно идейно цельное, методологически ориентированное и новое интерсубъективное учение, раскрывающее значение духовного производства, тенденции национального возрождения и перспективу социокультурного развития страны с позиции нации, государства, общества и человеческой цивилизации.

Интеллектуальная традиция довольно противоречива и отличается разнообразием особенностей – (1) идеологическим радикализмом и социогенетическим рационализмом, (2) рациональной формой модернизации человеческой деятельности, (3) характером ориентации на культуру и ее роли в развитии мыслительно-нравственной деятельности, (4) методом анализа феномена интеллекта, (5) склонностью к синтетическому и панаромному восприятию объекта, к обобщенному и популярному изложению духовной ситуации. Такая исследовательская программа сужает (или раз-

нообразит) познавательные возможности понятия, набрасывает эскиз нового направления или дисциплины, расширяет взаимосвязь со смежными областями знания.

Методология междисциплинарного исследования интеллектуальной нации как проблемы предполагает а) понятийно-теоретический уровень ее осмысления, б) как разновидность историко-культурного опыта – социокультурную поддержку усилий интеллектуалов, в) как носитель государственной политики – возрождение идеологического обоснования, оправдания организованных и ориентированных форм деятельности. Первый уровень анализа восстановит целостную картину нации как явления и понятийный уровень отражения ее внутреннего ритма, второй уровень обращен к измерению потенциала и жизненного опыта нации, культурного наследия нации, а третий этап усилий нацелен на поиск собственных культурных компетенций и реализацию интереса сообщества людей, государства и общественной жизни в их взаимосвязи.

Литература

1 *Назарбаев Н.А.* Актовая лекция Президента РК: «Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее», прочитанная на праздновании 75-летнего юбилея КазНУ им.аль-Фараби (Алматы, 13 октября 2009 г.) – Алматы, Казақ университеті, 2009.- с.9, 11

2 *Гумилев Л.Н*. Ритмы Евразии. – Юст-Москва, 2007. – С. 9-60.

3 *Шаукенова З.К.* Мобилизация интеллектуальных ресурсов в интересах страны // Интеллектуальная нация: Материалы международного научно-практического семинара / Под ред. Н.М. Темирбекова – Алматы: Казақ университеті, 25 февраля 2010.- 88 с.),

4 *Колганов А. И., Бузгалин А. В.* Реиндустриализация как ностальгия? Полемические заметки о целевых акцентах альтернативной социально-экономической стратегии // Социс, №3, 2014. – С. 124.

5 *Колин К.К., Урсул А. Д.* Информация и культура. – М., Изд. «Стратегические приоритеты», 2015. – С. 157-158.

Резюме

Молдабеков Ж.Ж. Зиятты ұлт мәселесі: негізі және негіздеме

Мақалада «интеллектуалды ұлт» қалыптасуының алғы шарттары, ұлт келбетінің жетілу бастаулары және этнос өмір салтының жаһандану аясындағы эволюциялық бағыттары қарастырылады.

Summary

Moldabekov Zh. The Problems of Intellectual Nation: the Foundation and Justification

The object of analysis is the prerequisite for the formation of «intelligent nation», the origins of nation revival and shape of an intellectualization lifestyle evolution of an ethnic group in the global civilization's context.

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Шайкемелев Мухтарбек Сейд-Алиевич,
заведующий отделом политологии
Института философии, политологии и религиоведения
КН МОН РК, доктор философских наук
(г. Алматы, Казахстан)

Кризис современного национального государства и его фундаментальной основы – политической нации усугубляется слабо контролируемыми миграционными потоками, которые захлестнули не только Западную и центральную Европу, но в ближайшем будущем могут стать серьезнейшей проблемой для Казахстана. Значительно меняется этнический, религиозный и культурный состав многих национальных сообществ Евразии, размывается их социокультурное поле.

В открытом пространстве глобального коммуникационного пространства этническая и религиозная идентичности становятся потенциальным фактором социальной и этнорелигиозной мобилизации. Формируются новые приграничные и трансграничные пространства межстрановой коммуникации, взаимодействия и обмена материальными и трудовыми ресурсами, скрепленные как общностью идентификационных проектов (язык, культура, религия и информационно-коммуникационное поле), так и их полным различием, которое нивелируется для мигрантов социально-экономической привлекательностью принимающих стран (Германия, Австралия, Великобритания, Скандинавия и др.). Возникают целые ареалы где активно идет этнокультурный взаимообмен, формируется новая идентичность – на юге США (Техас, Флорида, Калифорния), граничащем с огромным латиноамериканским регионом, в европейском Среди-

земноморье, в других точечных анклавах, в том числе и постсоветских, таких например, как юг Казахстана.

Проблема преодоления гражданской и социальной дезинтеграции мигрантов, ориентированных на иную культурную и религиозную традицию, иной, менее рациональный и открытый/закрытый образ мышления крайне актуализируется в условиях фрагментации и дифференциации социокультурного опыта человечества и повсеместного ослабления социального поля, являющегося основной чертой современности [1].

Появление в государстве новых членов, въезд иммигрантов и этнических репатриантов, несут за собой серьезные изменения в социальном и этническом составе населения, являясь вызовом для всей системы общественных и экономических институтов. Национальный вопрос в его связи с ценностями государства-нации и их соотнесении с групповыми и индивидуальными правами коренных и новоиспеченных граждан, гастарбайтеров и оралманов, превращается в непрекращающуюся общественно-политическую дискуссию об идентичности.

Известно, что государственная этнополитика в полиэтнических государствах эффективно функционирует на основе «общественного договора» между крупнейшими этническими группами, либо между основной государствообразующей этнической группой и более мелкими этническими сообществами (диаспорами).

Важнейшим условием сохранения гражданского мира и эффективности социально-экономической политики являются – взаимное доверие, соблюдение баланса и уважения взаимных прав и обязательств участников такого договора. Под давлением миграционных масс ведущие политические силы и элиты конкретного государства инициируют пересмотр мультикультурных интеграционных проектов и коллективной идентичности. Миграционные процессы становятся неизменными инициаторами процессов трансформации содержания понятий национальной и этнической идентичности.

В мультиэтничном и мультикультурном обществе, сама нация становится многосоставной и поликультурной [2]. При этом в развивающихся государствах национальная идентичность как правило подменяется этнической, т.к. с этнической идентичностью связываются наиболее устойчивые ценности, культурные символы и архетипы зачастую противостоящие ценностям гражданской идентичности. Особенно это касается государств с незападной цивилизационной традицией, в которых традиционные ценности занимают достаточно прочные позиции.

«Арабская весна», а затем и украинские события, стали катализатором глобального переформатирования баланса сил на планете, возобновив дискуссии о мультиполярности современного мира и вновь поставив под вопрос незыблемость мирового лидерства Соединенных Штатов. Европейский миграционный кризис лета-осени 2015 г. стал лишь видимой частью более глубинных проблем геополитических изменений, затрагивающих всех ключевых акторов мирового процесса, в том числе и Центральную Азию.

16 сентября 2015 г. лорд Десаи предложил британскому парламенту возможное решение разрастающегося миграционного кризиса, бросающего вызов сплоченности Евросоюза: Брюсселю следует в сотрудничестве с ООН разработать и профинансировать план по расселению беженцев из Сирии и других ближневосточных государств в Центральной Азии.

«В Центральной Азии имеются малонаселенные страны – Туркмения, Таджикистан, Монголия и так далее. Плотность населения в этом регионе в сто раз ниже плотности населения в Европе, – сказал лорд Десаи. –Я бы хотел, чтобы ООН в сотрудничестве с этими государствами организовала перемещение как можно большего числа мигрантов и беженцев для расселения в этих странах» [3].

Основной аргумент со стороны Десаи в пользу подобного предложения – единство мусульманского вероисповедания в странах Центральной Азии и Сирии, Ирака, Ливии как основных поставщиков беженцев и трудовых мигрантов

в Европу. Безапелляционность с которой европейский политик индийского происхождения предлагает разрешить миграционный кризис, требует от нас пристальнее взглянуть на проблематику миграции, которая в Казахстане пока еще нивелируется более насущными иммиграционными проблемами и проблематикой интеграции в современное общество больших групп коренного населения мигрирующего из аулов в города.

За прошедшие четверть века в Казахстане была проведена экономическая модернизация. Были достигнуты устойчивые успехи в решении самых насущных социально-экономических проблем стоящих перед развивающимися государствами, которые ввели Казахстан в ряд состоявшихся государств. Очевидно, что при таких выдающихся темпах роста, на которые у других стран ушло в несколько раз больше времени, не была до конца осмыслена природа миграционных и интеграционных процессов. В результате, в сфере интеграции различных социальных групп РК в современное общество возникли определенные дисбалансы, о которых упоминает Президент Н.А. Назарбаев в своем обращении к казахстанцам Стратегия «Казахстан – 2050»: «За 20 с небольшим лет мы провели модернизацию всех сфер жизни общества в очень высоком темпе. И сделали то, на что многим другим странам потребовалось 100, а то и 150 лет. Однако у нас до сих пор есть социальные группы, которые не интегрировались в общий модернизационный процесс. Этому есть объективные причины… Мы должны устранить этот дисбаланс и предоставить всем слоям общества возможность интегрироваться в модернизационный процесс» [4].

Таким образом, государство должно дать возможность нашим собственным слабо интегрированным социальным группам найти свое место в сегодняшних сложных социально-экономических трансформациях. Проблематика внутренней миграции и интеграции в Казахстане является наиболее серьезным вызовом, стоящим перед казахстанским обществом. В данном контексте становится очевидным, что идея

лорда Десаи исходит из незнания специфики ситуации и тех вызовов и угроз, которые стоят перед Казахстаном и центральноазиатским регионом в целом.

Согласно официальной информации Комитета по статистике Министерства национальной экономики (МНЭ) РК, только за год внутри страны перемещается более трехсот тысяч внутренних мигрантов, и только половина из них находит в городах работу и приобретает жилье. Причина внутренней миграции, являющейся частью более глобального процесса урбанизации являются поиски работы и жилья. Основной контингент внутренних мигрантов – этнические казахи. Только за один год на 30% увеличилась внутренняя миграция в Казахстане, сообщил председатель Комитета по статистике МНЭ РК А. Смаилов в ходе брифинга в Астане [5].

Однако далеко не все мигранты, даже прожив в городе много лет, добиваются того, ради чего они покинули родные места. Многие из них в силу возраста и отсутствия профессиональных навыков пополняют ряды безработных и самозанятых, в лучшем случае занимаясь мелкой торговлей и неквалифицированным трудом. Молодежь из среды внутренних мигрантов, не имея образования и работы, нередко становится на криминальный путь.

Так, согласно социологическому опросу, среди мигрантов довольно большое количество тех, кого бы устроил отъезд из Алматы людей других национальностей, занимающих, как им кажется, их рабочие места и жилье [6]. Сложное психологическое состояние тех мигрантов, кто прожил в городе длительное время и так и не нашел пути решения своих проблем, может привести к тому, что неустроенные в жизни люди могут начать искать причины своего бедственного положения в людях из других социальных и этнических групп.

Для казахстанского государства и общества важно понимание того, что без улучшения жизни титульного казахского этноса, составляющего основную массу сельской бедноты, мигрирующей в города, невозможно будет сохранить стабильность в обществе. Внутренние мигранты, концентри-

рующиеся на окраинах мегаполисов, усиливают социальную напряженность, которая может провоцировать напряженность в межэтнических отношениях.

Понятно, что в таких сложных условиях, даже Казахстан, добившийся среди центральноазиатских государств наибольших успехов в своем социально-экономическом развитии, не может себе позволить такой роскоши как прием, даже не слишком большого количества внешних мигрантов из дальнего зарубежья. Ежегодно в поисках заработка в Казахстан приезжают тысячи трудовых мигрантов и этнических репатриантов из близлежащих постсоветских стран, Афганистана, Китая, Монголии и т.д.

Между местным населением и трудовыми мигрантами, работающими в иностранных кампаниях, периодически вспыхивают конфликты, нередко сопровождающиеся насилием. Основная причина конфликтов огромная разница в оплате за один и тот же объем работы между казахстанскими и иностранными работниками, худшие условия труда для местных. Между тем число иностранных рабочих с каждым годом возрастает. В первом полугодии 2015 года в Казахстане разрешений на работу получили более 38,3 тыс. иностранцев, притом, что остается нетрудоустроенной огромная армия казахстанских «самозанятых» [7]. При этом на юге страны давно действуют неформальные сети мигрантов и посредников, обеспечивающих потоки соплеменников как для работы в Казахстане, так и для их дальнейшего транзита в Россию.

Основная причина невозможности осуществления идеи лорда Десаи о переселении ближневосточных беженцев на территорию ЦА и Казахстана заключается не только в неподготовленности к приему казахстанской инфраструктуры, но и нерешенности проблемы с интеграцией в общество огромной массы собственных внутренних и внешних мигрантов. Не последнее место в списке причин занимают недостаточно исследованные проблемы социально-психологической, культурной и религиозной адаптации коренного населения Казахстана.

Традиционно неизученным и «никого не интересующим» оказался вековой процесс неподготовленного перехода подавляющей массы казахского населения от кочевой формы хозяйствования к индустриальной. Процесс насильственной седентаризации осуществленный одномоментно в 30-е гг. прошлого столетия принес казахскому народу глубочайшую социально-психологическую травму в его традиционном сознании. В результате разразившегося голода погибло более 40% коренного населения. В кратчайшие сроки сталинским режимом были осуществлены репрессии и уничтожение казахской национальной интеллигенции, двоекратное изменение алфавита, насильственное подавление, полная утилизация и перенастройка всей казахской этносоциальной структуры. Семимильными шагами осуществлялся процесс индустриализации и освоения целинных земель, бывших ранее исконными местами выпаса скота, принадлежавшего степным насельникам и ликвидированного в результате насильственной коллективизации.

В итоге в советский исторический период казахским этносом был получен двойственный результат: с одной стороны – несомненное повышение уровня и качества повседневной жизни, появление индустриального производства, конкурентоспособной науки, современного образования и здравоохранения и т.д. С другой стороны – эти результаты были достигнуты чрезвычайно высокой ценой – ценой огромных и невосполнимых людских потерь казахского этноса и активной депортационно-переселенческой политикой советского режима, в результате чего количество казахов в отдельные периоды составляло менее трети численности населения Казахской ССР. Как следствие – духовная ассимиляция и фактическая потеря этнического языка и традиционной культуры половиной этнических казахов.

Эволюционно пройденный период раннего капитализма позволил многим государствам с самобытными культурными традициями, постепенно найти компромисс между традициями этнических культур и социально-эконо-

мической модернизацией. Яркий пример успешной модернизации – Турция. И хотя Ататюрку пришлось идти на радикальные меры по модернизации сознания постосманской Турции, социально-культурные и прочие жертвы не идут ни в какое сравнение с жертвами принесенными их казахскими сородичами по тюркской языковой группе.

У казахского этноса на подобного рода эволюционные перестройки и плавные трансформации времени вновь не остается, как не было его и ранее. В результате очередного слома и перенастройки ставших уже привычными советских практических норм и ценностей и замены их новыми рыночными реалиями, традиционное сознание вновь не всегда успевает сформировать адекватный ответ в соответствии с вызовами и требованиями времени. И вновь этот вопрос в силу его деликатности и определенной двойственности оказывается недостаточно изученным, теперь уже в независимом Казахстане.

Социологические опросы показывают, что национальная политика, проводимая казахстанским руководством, устраивает большинство населения [6]. Большинством экспертов она оценена как сбалансированная, адекватно отвечающая вызовам и требованиям сложившейся в стране ситуации. Респондентов в опросе независимо от национальности волнуют более всего одни и те же проблемы социально-экономического характера: низкий уровень зарплаты, дороговизна услуг, товаров, плохая экология, коррупция и т.п. Решение проблем, в том числе и миграционных, респонденты всех этносов видят в улучшении экономической ситуации в стране и в устройстве на высокооплачиваемую работу. Таким образом, в силу традиционных особенностей исторически сложившегося межэтнического толерантного климата в Казахстане, на повестке дня основной массы населения, в первую очередь находятся проблемы социально-экономического характера, а для многих внутренних мигрантов – это проблемы элементарного выживания.

В качестве сравнения, очень интересными представляются данные по отношению к миграции, полученные в опро-

се российского Левада-Центра [8]. Рекордное число россиян стало лояльно относиться к нелегальным иммигрантам. Двое из пяти (41%) опрошенных социологами в августе считают, что незаконно находящихся в стране иммигрантов из стран ближнего зарубежья нужно легализовать, помочь им получить работу и ассимилироваться в России. Подобный уровень лояльности беспрецедентен – в прошлом году этот вариант ответа выбрали в два раза меньше респондентов (19%), с 2006 года этот показатель колебался между 15–35%.

«Несмотря на видимую стабилизацию ситуации в сфере межнациональных отношений, изоляционистские установки сохраняются, а враждебность по отношению к «другим» перешла в спящий режим безразличия… Общественное сознание далеко от состояния, именуемого в советский период «дружбой народов», – подчеркивает эксперт Левада-Центра. Изменение настроений россиян является результатом снятия вопросов, связанных с миграцией, из публичной повестки – на это играют отсутствие громких происшествий на национальной почве, снижение числа телепередач, негативно характеризующих мигрантов, в целом снижение внимания СМИ к данной тематике и повсеместное переключение общественного внимания на украинские события.

Таким образом, мы видим, что традиционные СМИ как в Казахстане, так и в России во многом формируют повестку дня. В частности, в Казахстане, напротив, межэтнической, интеграционной тематике уделяется огромное внимание. Как отмечают участники фокус-групп, областные СМИ в основном позитивно влияют на воспитание культуры толерантности жителей региона [6]. Так, при проведении мониторинга областных СМИ в сфере межэтнического взаимодействия за полгода, с января по июнь, только в одной газете – «Индустриальная Караганда» было 168 статей, которые отражали ситуацию в межэтнической сфере, позицию государства в этом вопросе, освещали мероприятия государства и Ассамблеи народа Казахстана.

Миграционная проблематика в Казахстане проявляется, прежде всего, в вопросах и проблемах внутренней мигра-

ции. Государство должно позаботиться, в первую очередь, о коренном населении, проживающем в сельской местности и небольших городах. В нашем случае мы можем говорить о появлении определенных социальных групп – этнических репатриантов (оралманов), молодежи и людей среднего возраста – внутренних мигрантов переезжающих из аулов в города, часть из которых не всегда может найти собственное место в процессах модернизации. Эта значительная часть казахского населения имеет ограниченные возможности для получения образования и работы. В целях их интеграции в модернизационные процессы эти социальные группы требуют к себе пристального внимания казахстанского общества в виде целевых социально-адаптационных программ. Не решив проблему сельского населения, представленного в основном этническими казахами, которые нуждаются в создании рабочих мест в аулах и условиях для социально-культурного развития, невозможно будет положительно решить проблемы общественного согласия, консолидации казахстанского общества и формирования национальной идентичности.

Литература

1 См.: *Турен А.* Способны ли мы жить вместе? / Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: Academia, 1999. – С. 484–485.

2 См.: *Лейпхарт А.* Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование. – М., 1997.

3 Британский парламент заслушал предложение расселить беженцев с Ближнего Востока в Центральной Азии // http://inosmi.ru/world/ 20150921/230385537.

4 Стратегия «Казахстан – 2050»: Новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан – Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана .– Алматы: Юрист, 2013. – 48 с.

5 Внутренняя миграция в Казахстане выросла на 30% // http://www.inform.kz/rus/article/2696970

6 В рамках социологического опроса проведенного ИФПР КН МОН РК в июне-июле 2015 года согласно квотной выборке,

учитывающей социально-демографическую структуру населения регионов страны, было опрошено 1000 респондентов в Восточно-Казахстанской, Алматинской и Южно-Казахстанской областях, в гг. Алматы, Астане, Атырау, Караганде, Павлодаре.

7 Китайских рабочих в Казахстане стало вдвое больше // http: //365info.kz/2015/07/kitajskix-rabochix-v-kazaxstane-stalo-vdvoe-bolshe/

8 *Рустамова Ф. Л*ояльность россиян к мигрантам достигла рекордного уровня //http://www.rbc.ru/politics/25/08/2015/

Түйін

Шайкемелев М.С. Көші-қон үдерістері аясындағы ұлттық бірегейліктің қалыптасуының әлеуметтік-мәдени аспектілері

Мақалада қазақстандық қоғамдық пікірдің негізінде көші-қон үдерістерінің құрылымы мен басымдықтары қарастырылады. Ішкі көші-қон үдерістері және Қазақстанның байырғы тұрғындарының урбанизациясы ұлттық және этностық бірегейліктің ара-қатынасына қатысты қоғамдық пікірді өзектендіре түскендігі көрсетіліп отыр. Ауыл мен кішігірім қалалардағы халықты жұмыспен қамту және олардың әлеуметтік-мәдени дамуы мәселесін шешпей ұлттық бірегейліктің тұтасуы мен қалыптасу мәселесін шешу мүмкін болмайтындығы жайлы қорытынды жасалынады.

Summary

Shaikemelev M.S. Social-cultural dimensions of formation of national identity within the context of migration processes

In the article there are considered the structure and priorities of migration processes within the Kazakhstan public opinion. It was shown, that internal migration processes and urbanization of people of Kazakhstan become the catalyst of public discussions on ratio of national and ethnic identity. It was drawn a conclusion that without resolving the problems of problems of employment and welfare development of the population of auls (countries) and small towns it is impossible to positively solve the problems of consolidation and formation of national identity.

ФИЛОСОФИЯ КАЗАХСКОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ КАК ВАЖНЫЙ ЭТАП В СТАНОВЛЕНИИ ДУХОВНОСТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Барлыбаева Гаухар Гиянаядовна,
ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук
(г. Алматы, Казахстан)
gbarlybaeva@mail.ru

Востребованность и актуальность творческого наследия казахских просветителей, живших на рубеже XIX и XX веков, объясняется тем фактом, что наша рубежная эпоха – начало XXI столетия в аспектах напряженности экономической, политической и духовной ситуаций вполне может быть сопоставима со временем, когда творили эти великие личности. Их идеи и рекомендации в ряде пунктов применимы и к сегодняшнему дню. Философский мир представителей философии казахского Просвещения вызывает интерес не только тем, каким он был и как возможно объяснить его, а чем-то большим, что имеет непреходящее значение для возрождения духовной культуры нашего общества, так как без культурных традиций прошлого нет настоящего.

Если понимать философию в ее исконном смысле, а именно как любовь к мудрости, самопознанию и постижению жизни, выраженную во всеобщих мыслительных формах, а не только как особый род рационально-логического знания, то казахских просветителей, чье духовное наследие являет собой квинтэссенцию казахской философии, с полным правом можно назвать мыслителями, поднявшими казахскую философскую мысль на прежде небывалую высоту. Идея служения, идея приоритета национального и народного над личным лейтмотивом проходит сквозь все философское творчество представителей казахского просветительства.

Пульс и ритм казахской просветительской мысли определяется одним коренным вопросом – это истоки жизни на-

рода, судьбы народа, возможности его приобщения к общечеловеческим ценностям и прогрессу. На протяжении всей своей жизни казахские просветители беззаветно и самоотверженно боролись за торжество идеалов разума и гуманизма. В творческом наследии представителей казахского Просвещения обнаруживается гуманистическая концепция, рационалистическая оценка смысла человеческого бытия и утверждение права человека на полноценную и счастливую жизнь на земле.

Философия казахского Просвещения была насыщенна глубокими размышлениями об общенациональных ценностях и нравственной ответственности. Для казахских просветителей понятие духовности стало особым объяснительным принципом, ориентируясь и опираясь на которой они рассуждали о глубинных смыслах бытия, о своеобразной мере определения подлинно человеческого в самом человеке, о цели человеческого существования.

Как и русские просветители, казахские мыслители пропагандировали нового человека – активного, просвещенного, соответствующего новым становящимся общественным отношениям. Развитие товарно-денежных отношений, оседлость, распространение светских знаний, которые принесли с собой русские переселенцы в результате присоединение Казахстана к России, требовало серьезного пересмотра мировоззренческих ориентиров, установок и образа жизни казахского народа. Казахам нужно было приспособиться к этим новым условиям, а мысль о необходимости изменить образ жизни и покончить со старым образом мышления пронизывает всю казахскую просветительскую и демократическую мысль.

Казахские просветители искренне желали видеть свой народ высокодуховным, нравственным, просвещенным, трудолюбивым и постоянно задавали вопросы: Что делать?. Как вытащить людей из беспросветной и нищей жизни? Как убедить их не лениться, не предаваться праздности и ничегонеделанию? Как научить их трудиться? Как стать конкурентоспособными? Мы полагаем, что эти вопросы представителей

философии казахского Просвещения, обращенные ими к своим современникам, исключительно актуальны и востребованы сегодня, они звучат так остро и обжигающе, словно сказаны в наши дни и призваны пробудить казахстанцев, заставить задуматься над своей жизнью.

Хотелось бы особо подчеркнуть, что пробуждение интереса к проблеме духовности в наше время и в нашем обществе – это не очередная дань быстроменяющейся моде, а действительная потребность мятущейся души нашего современника, вырванного из привычного уклада жизни и брошенного в сложный мир новых отношений и иных ценностей, желающего найти свой путь и осмыслить свое место в этом мире. Пробуждение интереса к вопросам духовности – это сознательное или еще не вполне осознаваемое, но лишь предчувствуемое признание критичности, кризисности и даже невозможности своего прежнего способа существования и искание другого способа жизни в мире, иной формы взаимоотношения с ним. Бытие духовности – это путь переоценки ценностей и обретения смысла, а для индивида – это проблема нахождения более высокой цели (нежели суета повседневности) и истинного смысла своей жизнедеятельности.

Понятие духовности стало превращаться в особый (и даже универсальный) объяснительный принцип, ориентируясь и опираясь на который мы рассуждаем о глубинных смыслах нашего бытия, а сама духовность выступает своеобразной мерой определения подлинно человеческого в самом человеке, показателем степени осмысленности индивидуального бытия и, стало быть, способом самоформирования и самостановления, самостроительства личности, т.е. целью и смыслом человеческого существования в мире. Ясно, что духовность обретается индивидом не моментально в разовом акте, а в длительном и многотрудном процессе самосовершенствования человека как ряде его преображений, из которых человек выходит обогащенным новыми открывшимися способностями и все более свободным в своих жизнепроявлениях. Процесс формирования духовности индивида, на

наш взгляд, есть постоянная трансформация человека, цель которой – обретение им состояния утонченного восприятия и внутреннего горения, благодаря которым и происходит обретение целостности и очищение человека.

Спецификой казахской просветительской философии традиционно является ее направленность на проблему человеческой экзистенции, духовный поиск смысложизненных оснований бытия человека. Духовная ориентированность национального философского сознания казахов сохраняется на протяжении всего длительного периода его развития и, прежде всего, в творческом наследии представителей казахского Просвещения.

Духовность, на наш взгляд, является центральной проблемой философии казахского Просвещения. Духовность определяется ими как основа, очеловечивающая человека, и условие, придающее общественному развитию гуманизированную направленность. Категория духовности в философии казахских просветителей обосновывается ими как универсальная мера человечности и культуры в индивиде, она обретает характер всеобщности в силу ее общечеловеческой значимости. Казахские философы полагали, что именно духовность может вернуть веру человека в собственные силы, именно она может устранить социальную апатию и безысходность масс, именно духовные силы могут повернуть индивидуальное и общественное сознание к нравственным ценностям, а личность – к созидательной деятельности и служению общественному благу.

В стремлении казахских просветителей к познанию разнообразных учений и мировоззрений, к единению науки, философии и религии в поисках истины, оправдания нравственности и духовности как высших законов человеческого бытия, безусловно, проявляется особый стиль философского сознания. В философии казахского Просвещения налицо мировоззрение, которому присуще целостное рассмотрение проблемы человека и бытия, уникальное учение с характерными ему многогранностью и глубинностью. Следует особо

отметить, что философская рефлексия казахских просветителей на предмет духовности созвучна современным философским парадигмам, стремящимся обозначить гуманистический контур человеческого бытия и аксиологическое измерение его миропонимания.

Известно, что дух есть то, что оживляет человеческое в человеке, рождает и пробуждает в нем совестливый разум, интуицию, благоговение перед миром и человеческое отношение к другому человеку. Дух, на наш взгляд, можно определить как начало, связующее человеческое существо воедино, направляющее его разум, эмоционально-волевую сферу на реализацию человеческого. Поэтому человек духовный – есть целостный человек, так как он представляет собой гармоничное единство в общей направленности мыслительной и предметно-практической деятельности, эмоций и чувств, художественного восприятия действительности и религиозности на реализацию человеческого в себе, осуществление себя как человека. Дух в индивидуальном духовном развитии первичен по отношению к душе, так как его пробуждение знаменует собой начало развития человека в духе, его духовную эволюцию.

Идейные искания представителей казахского Просвещения были направлены на познание сложного, противоречивого мира и его глубинных проявлений. Мыслители стремились понять внутренний смысл эпохи, которую они переживали, ее духовную и общественную ориентацию. В своих этических размышлениях просветители концентрированно выражали главные тенденции философских поисков общества своего времени, раскрывали все богатство духовного мира человека, его религиозные искания, надежды и страдания. На наш взгляд, их принципиальная позиция, взгляды, убеждения и поступки являются ценными, а также значимыми и сегодня, в условиях поиска людьми мировоззренческих ориентиров и обретения приемлемых перспектив духовного развития. Именно о таких мыслителях как представители философии казахского Просвещения прекрасно написал

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в книге «В потоке истории»: «Принадлежа как творческие личности к двум смысловым и художественным мирам, они представляют собой смысловые сгущения нашей новейшей казахской истории. Это своего рода осевые фигуры нашей культуры в потоке времени истории» [1, с. 177].

Мы полагаем, что важной особенностью казахской духовной культуры является целостное восприятие мира, а также во многом эмоциональное философско-художественное постижение действительности, которое в большинстве случаев не только не уступает рациональному осмыслению, но по некоторым параметрам превосходит его и является более продуктивным. Философско-художественное освоение мира, которое постигает действительность духовно-практическим способом и пробивается к объективной истине своими особыми средствами, по-своему выражает и оценивает широкий круг философских проблем, которые приходится решать сегодня в условиях мучительного поиска людьми мировоззренческих и духовных ориентиров.

К сожалению, человек стал меньше думать о своем духовном обогащении, стал частенько игнорировать нравственную сущность своих поступков. В результате социально-экономических, политических и культурных преобразований происходят изменения, которые оказывают существенное влияние, как на отдельного человека, так и на общество. Отсутствие или игнорирование четких нравственных ориентиров, снижение уровня духовной культуры – это реальность, которая существует сегодня во всем мире.

Проблема заключается в том, что у современного человека отсутствует стремление на непрерывное духовно-нравственное развитие. В условиях глобализации, охватившей сегодня весь мир, в том числе и Казахстан, когда стихия рынка ведет к всеобщности вещных отношений, к обеднению и унификации мотиваций и впечатлений, бесспорно, происходит оскудение творческого начала в жизни человека. «Унифицированный, однозначный, однополюсный, так сказать,

человек, – совершенно справедливо подчеркивает академик НАН РК Ж.М. Абдильдин, – может быть удобен, но не более чем робот. Современная глобализация не должна привести к абстрактной унификации. В таком случае это будет величайшим регрессом, шагом назад… Нужно стремиться к объединению, заимствовать чужой опыт, технологии, знания, быть конкурентоспособными, но при этом ни в коем случае не терять свое лицо» [2, с. 41].

В современных условиях все важнее становится потребность в воспитании высоконравственной, духовно богатой личности, способной созидать и творить, а не только потреблять. Смысл и цели общественного развития, в конечном счете, состоят в расширении возможностей каждого человека реализовать свои устремления и вести полноценную и творческую жизнь.

Возвращаясь к казахским просветителям, заметим, что мыслители жили будущим, умели заглядывать в завтра. Они – наши современники, современники будущих поколений. Мыслители проявили подлинную мудрость – умение стать выше будней, повседневности, обозреть с высоты свое время, свой народ. Знание проблем собственного народа делает представителей философии казахского Просвещения нашими современниками.

Внутреннее тяготение казахских просветителей, в частности, великого Абая, к фундаментальным общечеловеческим ценностям – истине, красоте и добру показывает, что человек для него превыше всего. Человек для Абая был смыслом и пределом всякого философствования, потому что он полагал, что человек есть средоточие мира, вершина творения, основа и корень общества. Абай искал пути его обновления, старался принести ему добро, призывал к нравственному совершенствованию человека, в силу и возможности которого он бесконечно верил. Мыслитель, умевший единичный факт человеческого существования доводить до ступени философского обобщения о жизни в целом, все свои творческие силы отдавал высокой цели гуманизма, поискам истинной человечности, жизни, достойной человека.

В эпоху глобализации, охватившей весь мир, в том числе и Казахстан, обращение к философскому наследию прошлого, а именно к философии казахского Просвещения, его этическое и эстетическое осмысление с учетом требований нашего времени, отвечает самым злободневным задачам сегодняшнего дня, формируя нравственный облик и смыслы современности, определяя направление будущих перспектив.

Казахский народ всегда стремился определить пути установления лояльных, неагрессивных, доброжелательных отношений между различными людьми, социальными слоями и государствами. Умение и способность сопережить чужие проблемы и чужую боль, как способ утверждения бытия другого человека, как способ включения этого бытия в мое бытие, а моего бытия в бытие другого – важнейшая особенность казахского философского мировосприятия, ориентированного на сохранение гармонии мира.

Думается, что тот факт, что в современном Казахстане более 140 этносов живут в мире и согласии, не зная раздоров и столкновений – во многом заслуга казахского народа, имеющего толерантное сознание. Неслучайно казахи, исторически отличавшиеся исключительной доброжелательностью, сердечностью, и в годы советской власти приняли и обласкали на своей родной земле тех, кого настигла злая судьба в лице тоталитарного режима. Из всех постсоветских государств именно Казахстан, хотя и не избежал эмиграционных процессов, сохранил общий характер дружелюбия и активного сотрудничества многочисленных этносов.

Этические принципы казахов, уходя корнями в глубокую древность, проникнуты высокими общечеловеческими идеями добра и милосердия. Милосердие, выступая одним из наиболее глубоких проявлений человеческого бытия, само по себе не может не быть толерантным. Именно милосердие и гуманность, как высшие проявления толерантности, являются главными темами казахской философии и казахского просветительства.

Идеи патриотизма, борьбы за независимость, глубокое осознание необходимости сплоченности народа также очень характерны для казахской просветительской мысли, что удивительно созвучно идеям и умонастроениям современного периода развития суверенного Казахстана.

Возрождение подлинного интереса к собственным философским истокам укрепляет национальное самосознание и единство народа, являющиеся государствообразующими ценностями. Идея казахских просветителей о том, что нация должна мобилизоваться, консолидироваться и развивать свои внутренние механизмы самодостаточности, конкурентоспособности и народной мощи, глубоко созвучна идее «Мәңгілік Ел», ставшей в настоящее время национальной идеей современного казахстанского общества.

В казахской просветительской философии, где определяющими ценностями выступают духовность, нравственность, милосердие и толерантность, всегда подчеркивалась мысль о том, что личность, действующая ненасильственным методом, прежде всего, защищает себя и своего противника от морального зла, лжи, ненависти, фальши, отсутствия уважения к другим и несправедливости. Казахские просветители полагали, что философские аргументации и размышления являются силой через слово, которое может делать вызов другим силам, разоблачать ложь и приоткрывать завесу над иллюзиями, а также предлагать варианты лучшего мира для всех людей, живущих на Земле.

Ясно, что в основе казахской просветительской философии, пронизанной высоким нравственным пафосом, лежит признание человеческой личности не средством достижения каких-либо целей, а высшей целью общественного развития. Быть может, это и есть главный нравственный урок, который мы можем почерпнуть у мудрецов казахской степи перед лицом сегодняшних проблем.

На наш взгляд, обращение к философии казахского Просвещения особенно необходимо сегодня потому, что именно ее нравственная составляющая все чаще осознается стержнем

национальной мировоззренческой компоненты сознания, важнейшим фактором возрождения отечественной культуры. Своеобразие казахской просветительской философии, рассматриваемой нами с точки зрения эволюционного подхода, выражается, прежде всего, в ее глубинной мировоззренческой ориентированности. Философия казахского Просвещения, сокровенной сутью и ядром которой выступает эволюционно развивающаяся этика, – это не столько теория нравственности, но и программа нравственных действий, жизненно необходимых для современного духовно возрождающегося Казахстана.

Наше время, круто перевернувшее сознание по части переосмысления духовного наследия казахского народа, его прошлого и настоящего, разрушившее стереотипы и догмы, в плену которых мы находились многие годы, делает значимым и важным исследование духовной жизни Казахстана. Изучение духовности казахского народа помогает нам сегодня снова возвратиться к истокам нашей культуры, нашего мироощущения и прививает столь недостающую в наше время способность видеть мир не только рядом с собой и вокруг себя, но и в его неизведанных высотах и глубинах.

Литература

1 *Назарбаев Н.А.* В потоке истории. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 с.

2 *Абдильдин Ж.М.* Казахская общественная мысль – часть духовной истории мира // Байтерек, 2008, № 5. – С. 35-41.

Түйін

Барлыбаева Г.Г. Қазақ ағартушылығының философиясы қазақ халқының руханиятын қалыптастырудағы маңызды кезең ретінде

Мақалада халықтың рухани өмірі жайлы қазақ ағартушыларының ой-толғамдары талданады. Автордың пікірінше, қазақ ағартушылығының философиясы дәстүрлі ерекшелігі оның адам экзистенциясы мәселесіне, адам болмысының өмір мәніне деген ру-

хани ізденісіне бағытталғандығы болып табылады. Мақалада Қазақ Ағартушылығының философиясы бұл тек адамгершіліктің теориясы ғана емес, заманауи Қазақстанның рухани қайта жаңғыруына қажетті адамгершілікке толы іс-әрекеттің бағдарламасы екендігі аталады.

Summary

Barlybaeva G.G. Philosophy of Kazakh Enlightenment as an Important Stage in Formation of Spirituality of Kazakh People

In the article thoughts of Kazakh enlighteners on spiritual existence of people are analyzed. The author underlines that orientation to the issue of human existence, spiritual search of semantic bases of being of human are traditionally appear as the specification of Kazakh enlighten philosophy. In the article are pointed that philosophy of Kazakh Enlightenment – is not only the theory of morality, but also a program of moral actions which are vital for contemporary spiritually reviving Kazakhstan.

БИ-ШЕШЕНДЕР ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ГУМАНИСТІК ИДЕЯЛАР

Қоңырбаева Күлсия Мағражқызы,
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты
Сағықызы Аяжан,
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының философия бөлімінің меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы
(Алматы қ., Қазақстан)

Халықтың рухының асқақтауын, кемелдене бастағандығын оның қоғамдағы рухани құндылықтарға барынша мән беріп, маңыз беріп, соларды жетілдіру, өркендету жолына түскенінен және адамаралық қатынастағы терең адамгершілік принциптерді асқақтата бастағанынан аңғаруға болады.

Ұлт өзінің рухын қасиетті дүниетанымдық бетбұрыстары арқылы ғана биіктете алады. Кез келген халықтың өзіндік ұлттық рухы болатыны анық. Қазіргі жалпықазақстандық рухтың сипаттамасына келетін болсақ, онда ол «бірлік бар жерде тірлік бар» деген жақсы принципке сүйенеді. Ұлттың шынайы рухтық дамуы оның әрбір мүшесінің рухани жетілуімен, Ақиқатқа бет бұруымен астасып жатады. Адамның мәнін, оның өмірдегі тағайындылығын, алатын орнын анықтау арқылы шынайы рухани дамудың дұрыс жолын табуға болады. Философия тарихында Батыстық, Шығыстық дүниегеқатынас, дүниетаным қалыптасқаны анық. Бұл дүниетанымдар адамның Әлемге қатынасының әр түрлілігімен байланысты. Ежелгі Үнді философиясында әлемге діни көзқарас басым болғандықтан дүниетаным да діни сипатқа ие болса, ежелгі Қытайда этикалық сипаттағы дүниетаным қалыптасты, ежелгі Грекияда және Жапонияда дүниетаным эстетикалық сипатқа ие болды. Ал қазақ халқының дүниетанымы этикалық сипатта болды десек бо-

лады. Бұған дәлелді қазақ ойшылдарының, даналарының әлемдегі адамның алатын орнын, оның мәнін, өзіне, басқаға қатынасын түсінуімен анықтаймыз. «Қазақ даласы ойшылдарының даналыққа толы терең философиялық тұжырымдарын өмір мәні мәселесіне қатынасынан байқауға болады. Әрине, «өмір» адам үшін құндылықтардың ішіндегі құндылық екені белгілі. Дегенмен, оның қандай бағытта өрбігені, қандай жетістіктермен көмкерілгені, тіптен, ең соңында тіршілік қалай аяқталғанына дейін ерекше маңызды болып келеді» [1, 26 б.].

Белгілі ғалым Серік Мырзалы қазақ дүниетанымындағы негізгі құндылықтарға табиғатқа бас ию, яғни экологиялық сана, ерік, бостандық, теңдік, ар-намыс, әділеттілік, қанағат ету, ұжымдық мүддені жоғары ету, ерлікті, батырлықты қасиет ету, өнерлі болу, ашықтық, қиналғандарға риясыз қол ұшын беру, үлкенді сыйлауды жатқызады. Сонымен қатар, қазақ философиясын экзистенциялық, этикалық, аксиологиялық деп сипаттап, олардың мәнін ашады [2, 288-289 б.].

Көшпенділер өркениетінің рухани-құндылықтық үрдістерін дамытуда би-шешендер шығармашылығының орны ерекше. Қазақта «би» сөзінің төркіні «билік» деген мағынаға келіп саяды. «Би» деген атаумен астасқан көне түркі тіліндегі «білік» деген сөздің мағынасы «басқару» немесе «білгір» дегенді білдіреді. «Би» мен «шешен» деген атаулар тіпті XX ғасырдың алғашқы жылдарына дейін қатар қолданылып, кейде бірін-бірі ауыстырып келгені кездейсоқ емес. Қазақ қоғамындағы билер институты далалық демократиялық даму үлгісінде өз міндетін кәсіби дәрежеде атқарды.

Би-шешендердің көзқарастары, идеялары адам еркіндігі, әділеттілік, адамгершілік сияқты құндылықтарға негізделеді. Қазақ билері мен шешендері өз заманының қиын, әділетсіз шындығын, заман ағымына беріліп, адамгершілік қарым-қатынастардан алшақтаған замандастарының іс-әрекетіне наразылығын білдіруді өмірлік мақсат деп есептеді. Олардың идеяларының гуманистік сипаты адамның табиғаты мен мәнін түсінуінен көрінеді.

Қазақтар арасында заңдардың орындалуы мен атқарылуы мен олардың құқықтарының қалай қорғалғаны жайлы академик С. Зимановтың ғылыми негізде зерделеген қомақты зерттеулерінде кеңінен ашып көрсетеледі. Қазақ билері көшпелі және жартылай көшпелі қоғамның сот-құқықтық басқару саласының білімі мен даналық ойларын игерген «далалық үлгідегі» өте білімді топ ретінде қалыптасқандығын атап көрсетеді [3]. Сонымен қатар билер шығармашылық әлеуетке ие топ болып та саналады. Ал, билер дүниетанымының философиялық-құндылықтық ерекшеліктерін анықтау, оларға қазіргі кезеңдегі мемлекеттілікті жетілдіруде өзінің тамырларына негізделген әдіснама ретінде оралу болып табылады.

Билер құбылысын зерттеу барысында қазақтың билер институтының тарихы өте ерте замандардан басталатындығына көз жеткізуге болады. Ұлы Дала тарихы жайлы жазылған деректі әдебиеттерді зерделейтін болсақ, қазақтың билік құру дәстүрін алғашқы зерттеушілер орыс әкімшілігінің қызметкерлері мен ғалымдары болды. Қазақтардың әдет-құқық ережелерін, заңдарын зерттеген Л.Ф. Баллюзек, А.И. Левшин, И.А.Козлов, А. Зуев, Дельвиг, Д'Андре, Д. Самоквасов, В.В. Григорьев, Л.А. Словохватов, Г. Загряжский, С. Масимовтардың барлығы дерлік сахарадағы билердің әділетті, шешен, бәрінен бұрын адал, таза болғандығына тоқталады.

Халық жадында аттары аңызға айналған билер аз болмаған, әр жүздің, әр тайпаның, әрбір рудың билері болды. Солардың ішінде Аяз би, Едіге би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Есет би, Сырым би, Шорман би, Шона би, Ерден би, Бала би, Доспол би, Ақтайлақ би, Мөңке би. Сахараның билер мектебінің алдын көрген, ата-бабасынан келе жатқан дуалы ауыз, орақ тілді, қара қылды хақ жарған қазақтың соңғы биі Абай болды. Қазақтар арасында би атанғандардың ұзын саны 500 ден асады деген мәлімет бар.

Билік құру институты қазақтар арасында кәсіби шыңдалып, мемлекетте өз функциясын атқарды да. XVIII ғасыр-

дың басында Тәуке хан (1680-1718 – хандық құрған жылдары) әдет-ғұрып заңдарына өзгерістер енгізді. Ол Құрылтай өткізіп, онда мемлекеттік мәселелер қаралып, тарихта «Жеті жарғы» деп аталатын заңдар жобасы жасалынды. Қазақ даласының Геродоты атанған орыстың шығыстанушы ғалымы, этнографы А.И. Левшиннің 1832 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордасы мен даласын суреттеу» деген еңбегінде: «Бұл есімді естігенде өздерінің қызу қанды елірген отандастарының тобырынан рухы әлдеқайда жоғары, кез келген қырғыз-қайсақтың жүрегін мақтаныш сезімі кернеп, Тәукенің алдында бас иді. Оны Қазақ Ордаларының нағыз Ликургі, нағыз «Драконы» десе де болады. Ол өз халқын апатты өзара соғыстан арылтты; бір тайпаның екінші тайпамен бірнеше жылға созылған қантөгіс ұрыстарына тыйым салды; жұрттың бәріне ортақ жарғы шығарып, сол арқылы сот билігін жүзеге асырды; ол күш қолданудан гөрі, неғұрлым терең ақыл-оймен, тәжірибемен, байланыстар мен билік ету өнері арқылы әрекет жасаған сияқты» [4] – деп жазды. Қазақтар өз сахарасындағы сол кезеңдерді «алтын ғасыр» деп атап жүр. Ол дұрысында да солай. Өйткені дәл сол кезеңдердегі далалық қоғамдық қатынастар адамдар арасындағы әділеттілікке негізделген болатын. Олар өздерінің іс-әрекеттерімен шынайы жоғары адамгершіліктік пен тазалықты орнықтырды. Бұл заңдар жинағы ел арасында «Қасымның бес жарғысы» немесе «Қасым салған қасқа жол» деп аталып бізге дейін жетті. Сонымен қатар «Есім салған ескі жол» деген түсінік те бар. Есім ханның тұсында «Жарғыға» шарғиат заңдары енгізіле бастады. Осы екі заң жобалары ежелгі билер жасаған қалпын бұзбай XVII ғасырдың аяғына дейін өз күшін жоймай сол қалпында сақталып, қолданылып келген болатын. Заманалар бойы халық өз тағдырларына қатысты талас-тартысты, даулы-дамайлы мәселелерін билерге өз еріктерімен сеніп тапсырған еді. Әсіресе, халықтың тағдыры шешілетін сынсағаттардағы билер атқаған істің маңыздылығы іс-қимылмен салыстырылады. Далалық тарихтың суреттемелерін саралай

келе А.Х. Қасымжанов билерді өткір тілді, ұшқыр ойлы, тез арада уәж айту, сөзге сөз қайтара білу батырлардың жекпе-жектегі жеңісіне пара-пар болатын қолма-қол жеңіс сипаты мен қорытындысын анықтайтын халықаралық саясаттың маңызды бөлігі деп сипаттағанда мәселені шешудегі бидің ой ұшқырлығының диалектикасын ашып көрсетуді көздеген еді [5].

Көшпелі қазақ халықының өзіндік болмысын айқындаушы белгілерінің бірегейі – ол әдет-ғұрыпы. Ал қазақтың әдет-ғұрыптары мен заңдары іштей біртұтас, берік күйінде сақталған. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі ешқандай сыртқы әсерлердің ырқына бағынбай, ұрпақтан-ұрпаққа таза күйінде ділі арқылы берілген ізгі қасиеттері мен құндылықтық әлемі болып табылады. Халықтың өмірінің мәніне айналған жөн-жоралғы, әдет-ғұрып заңдары мен этикалық, адамгершілік қағидаттары жалпыдан өзгешеленіретін ерекшеліктер. Тайпа, ру ішіндегі даулы мәселелелер көбінесе құн төлеумен, айып салумен шектеліп отырған. Бұл рухани жетілген қоғамға тән көрініс. Сахараны мекен еткен көшпелі жұртта түрмелердің болмауы, күштеу органдарының қажет етілмегендігінің айғағы. Ақиқат алдында ар тазалығын сақтау билердің ең басты ұстанымы болды. Атырау мен Алтайдың арасындағы алып даланы жайлап жатқан мемлекеттің реттеуші тетіктері толық іске қосылмай тұрған кездің өзінде ешқашанда, еш жерде қазақта жүзбен жүз, тайпа мен тайпа тұрмақ, ру мен ру соғысып көрмеген, өмір болған соң кездеспей қоймайтын жер дауы, жесір дауының, барымта мен сарымтаның аяғы ат-тон айыппен, әрі кеткенде билер кеңесінде құн төлеумен бітім тауып отырған [6]. Мемлекет құрушы халықтың тұтастығы, ауызбіршілігі ұлттың ұлы қасиетінің арқасында болғандығын бағамдаймыз.

Ұлтымызды ұлықтайтын бағзы замандардан келе жатқан осы асыл қасиеті өз заманында ұлы Абайдың да назарынан тыс қалмаған еді. «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі

бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық. Осы күнгілер өзге мінезге осы өрмелеп ілгері бара жатқанына қарай сол аталарымыздың екі ғана тәуір мінезін жоғалтпай тұрсақ, біз де ел қатарына кірер едік. Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де адамшылыққа ұқсамайды, шайтандыққа тартып барады. Жұрттықтан кетіп бара жатқанымыздың бір үлкен себебі сол көрінеді. Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі – ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. Көш-қонды болса, даужанжалды болса, билік соларда болады екен. Өзге қара жұрт жақсы-жаман өздерінің шаруасымен жүре береді екен. Ол ел басы мен топ басылары қалай қылса, қалай бітірсе, халықта оны сынамақ, бірден бірге жүргізбек болмайды екен.... Оны зор тұтып, әулие тұтып, онан соң жақсылары да көп азбайды екен. Бәрі өз бауыры, бәрі өз малы болған соң, шыныменен жетесінде жоқ болмаса, солардың қамын жемей қайтеді?

Екінші мінезі – намысқорлық екен. Ат аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе, араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен..... Кәнеки, енді осы екі мінез қайда бар? Бұлар да арлылық, намыстылық, табандылықтан келеді. Бұлардан айырылдық. Ендігілердің достығы – пейіл емес, алдау, дұшпандығы – кейіс емес, не күндестік, не тыныш отыра алмағандық» [7]. Абайдың осы ескертулері бүгінгі күні де өзектілігін жойған жоқ. Ұлы ойшыл адамаралық қатынастарда тазалықты, ниеттестікті, татулықты, бауырмашылдықты алдыңғы орынға қояды. Халықтың ауызбіршілігі, ұйысуы жолындағы ел билеушілердің атқарар рөліне ерекше тоқталады. Ең бастысы халықты біртұтастандыру мен біріктіруде қоғамда билер институтының реттеушілік қызметінің зор болғанын көрсетеді. «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның Күл төбенің басында күнде кеңес болғандағы «Жеті жарғысын» білмек керек. Һәм, ол ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа

заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек» – дейді Абай [7]. Бұдан қазақтар өз құқықтарын, еркіндігін жоғары бағалағанын көреміз. Жариялылық, сөз бостандығы сияқты құндылықтар басымдық танытып, далалық демократиялық ой билер институты арқылы жүзеге асты. «Қоғамды билеу дәстүрі мен ел билеген игі жақсыларының қалыптасу үрдісі әр ұлттың саяси өмірінің бітім-болмысын айқындайтыны белгілі. Қоғамды жетілдірудің ең басты тетіктері болып табылатын мәселелер қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғамда да өзекті.

Қазақ билерінің үкімдері мен кесімдеріне ханның жарлығы жүрмеген. Қазақ қоғамындағы Хандық биліктің өзіне тән ерекшелігі тұрақты әскері мен тармақты жүйеленген күштеу құрылымы болмаған. Ал сахарадағы демократиялық үрдістер билер институтына берілген еркіндік арқылы айшықталады. Билер болса, қоғамдық өмірдің әр саласында, сол кездегі әлеуметтік-экономикалық жағдайлардың мүмкіншілігіне қарай әділ шешімін кесіп отырған әрі дана, әрі шешен, әрі төрешінің рөлін атқарған. Билер философиясының негізгі тұғыры – әділеттілік пен адалдық. Билерге тән ізгілікті қасиеттер жайлы академик С. Зиманов былай деп түйіндейді: «Биді байлық та, барлық та қызықтыра алмаған. Би таразы басын тең ұстап, қара қылды қақ жарушы... Билік шешімге екі жақ та разы болуы керек. Жеңілген де, жеңген де әділеттілікті мойындауы тиіс. Әйтпесе ол әділ билікке жатпайды. Билік шешім тек бір жақты болса онда іс әділетсіз шешілді деп саналып, бидің беделі көпшілік алдында күрт кемиді» [8]. Сол кездегі қазақ қоғамында адамдық абырой мен бедел әділеттілікке байланысты болғандығын көреміз. Тұлға беделі әрдайым оның әділдігімен өлшенген. Бедел құлдырап, абырой, атақ тек материалдық құндылықтармен өлшенген заманда өзіміздің тарихи мұраларымыздың қойнауынан құнды қасиеттерімізді аршып алып үлгі тұту ләзім. Сондықтан қазақтың дәстүрлі қоғамындағы саяси билік жүйесінің тыныс-тіршілігін,

ондағы іс-әрекет пен саяси қатынастар ауан-шеңберін, саяси басшыларды тағайындау мен ел билеу әдіс-тәсілдерінің ерекшеліктерінен аңғаруға болады» – дей келе, Д. Раев қазақтың билік философиясының қалыптасуындағы өзіндік ментальдық көріністерді дала қоғамындағы билік жүргізу дәстүріндегі тарихи қалыптасқан объективті жағдайлармен себептестігі арқылы түсіндіруге болатындығы жайлы пайымдайды [9].

Ұлан байтақ сахара жұртының Әр Ордасында билікті қадағалап отыру үшін үш жүзден үш би сайланды. Осы кеңістік пен уақыт аралығында қазақ даласында атақты үш би – Төле, Әйтеке, Қазыбек билік құрды. Олардың билік құру әдістерін талдап-тарқатсақ, сахарада әділетті, ашық қоғамның өмір сүргендігін бағамдауға болады. Ру арасындағы даулы мәселелерді шешерде ақылдастар алқасы жұмыс атқарып отырған.

Әйтекеге дау келсе,
Қазыбекке жіберіп,
Үрмет айтып Қазыбек
Төле биге итеріп,
Олarсыз жұмыс қылмайды,
Үшеуінің басы бірікпей,
Ердің құны тұрмайды [10].

Үш жүздің арасында болатын даулы мәселелерді кеңесіп барып үкімін шығарған. Өзара тең құқықты сыйлай отырып, жеке-дара өкім шығармаған. Бұл өкім мен кесімдер тек қана жазалаушылық міндет атқарып қана қойған жоқ, олар тәрбиелеуші қызметті қоса атқарды. Олардың әлеуметтік мәселелерді шешудегі тапқырлықтары мен көрегендіктері даналыққа толы философиямен көмкеріліп аңызға, мысалға айналды. Мәселені шешу тәсілінің өзі, ұрымтал тұсты дөп басатын сан қырлы әдістерге толы болды. Бұл әдіснамалар ақиқаттың мәңгілік заңын сақтауға қызмет еткен тетіктер болуымен сипатталады. Бұл жерде биге шешендік өнер

аздық етеді. Дәстүрлі рулық қоғамның салт-санасы, тұрмыстіршілігі мен тынысы көкейінде сайрап тұруы қажет. Сахара жұртшылығының қайшылықты әдет-ғұрыптары мен салттары бойынша барымта деп жүргені, өзге мәдениеттерде қылмыс болып саналады. Қазақта ол ұрлыққы жатпаған. Көбінесе, қыздарын ықтиярсыз қалыңмал алып, күйеуге бере салатын. Ал дәстүрлі қазақ қоғамында ерлі-зайыптыларға айырылысуға мүлдем тыйым салынған. Егер ер адам ғашық болып қалған күннің өзінде әйелін тастап кетуге құқы жоқ. Ол тек қана бірінші әйелін толық қамқорлығына алып, жеке үй етіп барып, екінші әйел алуына болады. Ал әйелі болса, басқа біреуге кетуге, екінші күйеуге тиюге құқы жоқ. Далалық тарихта мұндай оқиғалар жоқтың қасы болатын. Билер өз заманының архаикалық осындай қаталдықтарын қолдады. Бұл жерде олардың ата-бабаларының салып кеткен жолын құрмет тұтатындығын көруге болады. Қазіргі кезең тұрғысынан алғанда адам құқығы әділетсіз бұзылған болып есептеледі. Бірақ бидің бұл жерде кінәсі жоқ. Ол – сол кезеңдегі қоғамдық жүйелердің тәртібіне байланысты болатын құбылыстар.

Би-шешендеріміз қазақ елінің далалық демократиялық ұстындарын қадір тұтып оларды жетілдіріп қана қоймай, іс жүзінде сөз өнерінің философиясын жасады. Билер шығармашылығының ерекшелігі олардың ой еркіндігімен қоса оны жүзеге асыруда шексіз билігінің болуымен сиапатталады. Билер философиялық ойының орталық ұстындары «ұрлық», «зорлық», «өтірікшілік» сияқты жаман қылықтар мен «мейрімділік», «кешірімшілдік», «шыншылдық» секілді изгіліктіліктің тірегі болған философиялық ұғым-түсініктердің диалектикасы болды. «Обал – сауап», «адал – арам» аражігін ұрпақ зердесінде мәңгілік ұялата білуінде. Билер институты жас-ұрпақ тәрбиелеуде қазіргі заманда бірнеше сатыға бөлінетін мектеп, жоғарғы оқу орындарының міндетін де атқарды. Жастардың жүректеріне имандылықты ұялата білу шешендік өнермен қатар тәлімгерлік тәжірибенің де арқасында мүмкін еді. Қоғам дамуының әр кезеңі адам

болмысының дамуы арқылы болады. Адам өзін өзі жетілдіре отырып, қоғамды жетілдіреді. Адамдар өздерінің іс-әрекеті арқылы қоғамның алға жылжуына тікелей қатынасады. Сондықтан қазақ хандығы тұсындағы билер атқарған ұлы істер адамды рухани жетілдіруге бағытталғандығымен де құнды. Оларды қазіргі ақпараттық технологиялар заманында барлық құралдар арқылы ұрпақ санасына жеткізу ләзім. Билер туралы тағылымды фильмдер, тіптен мультфильмдер түсіріп, теледидар арқылы насихаттау жаһандану жағдайында ұлттық төлтума мәдениетімізді ұлықтап, салт-дәстүрлерімізді жастар санасына сіңіру ұлттық бірегейлігімізді сақтап қалудың бірден-бір жолы деп есептейміз. Мемлекеттілігімізді нығайтуда ұлттық сана архетиптерін жаңғыртудың тигізер үлесін де ескерген жөн.

Әлеуметтік өмірдегі келеңсіз іс-әрекеттер қазіргі кезде біздің қоғамымызда белең алып отырған жағдайлар. Бұл – жаһанданудың қарқын алуымен ушыға түсетін құбылыстар. Осыған орай, адамның рухани жетіліуінің тетіктерін іске қосу қажеттілігі туындап отыр. Қазақ болмысы қашан да кісілікті, әділеттілікті, ізгілікті басты бағдар еткен. Қазіргі экономикалық прагматизм шексіз байлыққа ұмтылысты арттырып отырғаны бәрімізге аян. Әлихан Бөкейханов айтып кеткендей: «Би әділ болмай жұрт оңбақ емес. Қайда ілгері басқан жұртқа қарасақ, биі әділ. ....Әділ би құдайдан басқа адамнан қорықпаса болды. Әділ билік рәсімге сүйенсе орнына келеді. Англия биін жұрт сыйлайды, атақты билер оқу оқитын медресені бітірген, жасы толған, ғұмырында қылған ісінде кірі жоқ кісіні би сайлауын ешкім бекітпейді һәм бұл би ешкімнен мақтау, шен алмайды, сот тергемей орнынан түспейді. Қызметіне алатын хақысы министрлер алатын хақыдан кем емес. Би алдында патшаның соқа басынан басқа бар адам құрдас. Англияда би болмақ зор дәреже, жұрт көзіне зор құрмет. Міне, Англия билігіне қарасақ, бұлардың әділдігі жазып шығарған закон емес, жұрт рәсімі арқылы болған. Қазақ орысқа қараған соң бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен озған би жоғалды. Кім

орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Бұрынғы жүйірік шешен билерден келе жатқан әз, әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды» [11, 167-168 бб.]. Алаш көшбасшысы да қазақтың билік құру өнерінің тамаша үлгісі келмеске кетіп, ендігі жерде билер орнын басқан сот қызметкерлерінің бет-бейнесін сынға алған болатын. Өйткені, дәстүрлі билер билік құрған кезде қазақ ортасында «пара беру» деген ұғым болмаған. Қазақты орыс судьясына қаратуды да, шариғатқа қаратуды да жақтап қол қоймаймыз дегені, қазақта өзінің қалыптасқан әдет-құқығы мен билер институтының үлгісі бар екендігіне сүйенген еді. Дамыған ұлттардың ел билеу өнерін талдап-тарқата келе, қазақта да дәстүрлі билердің жол-жорасы бар екенін, олардың артықшылықтары туралы жазды. Қазіргі кезеңде ұлттың рухани мұраларын жаңғырта отырып тарихи тәжірибелерді жинақтап қазіргі кезеңнің игілігіне жұмсауға мол мүмкіндіктер бар. Билік құру, төрелік айту, қазылық етудің туы әділдік, көздегені ақиқатқа жету.

Ұлы ағартушы-ғалым Шоқан Уәлиханов та өз зерттеулерінде қазақ сахарасында реформаларды қабылдау кезінде жергілікті жағдайларды ескеру керектігін, дана билердің даңғыл жолынан үлгі алуды баса айтты. Ғалым азаматтық заңдарымызды жасауда, би сайлауында қалыптасқан дәстүрлерімізді қайта жаңғыртуды армандап кеткен еді.

Қоғамның дамуының әр кезеңі адам болмысының дамуы арқылы болады. Адам өзін өзі жетілдіре отырып қоғамды жетілдіреді. Адамдар өздерінің іс-әрекеті арқылы қоғамның алға жылжуына тікелей қатынасады. Сондықтан қазақ хандығы тұсындағы билер атқарған ұлы істер адамды рухани жетілдіруге бағытталғандығымен құнды деп есептейміз.

Руханилық, адамгершілік мұраттар қазақ ділінің нағыз өзегі болып табылатын құндылықтарға жатады. Қазіргі кезеңде қазақ үшін жаңа сынақ келді. Өрелі, өркениетті ел болу үшін ынтымақ, бірлік, ағайыншылық, адамгершілік қадіріміз бен қасиетімізді, ата-бабаларымыздан мұра болып келе

жатқан салт-дәстүрлерімізді қазық етсек одан ұлтымыздың өркендеуі қарқындайды десек қателеспеген болар едік. Жастарымызға бала-бақшадан мектепке дейін, одан әрі жоғары мектептерде ақын-жырау, билер институттарының тәлімдік-тәрбиелік мағынасы мол шығармашылығынан сусындауына мүмкіндіктер ашу кезек күттірмейтін шаралардың бірі болса керек. Руханилық әрқашанда адамдар арасындағы қарым-қатынастардың үйлесімділікте болуымен сипатталады.

Әдебиеттер

1 *Нұрмұратов С.Е.* Халықтың негізгі рухани құндылықтары // Қазақ даласының ойшылдары (XVIII-XIX ғғ.). – Алматы: Философия және саясаттану институтының компьютерлік-баспа орталығы, 2004. – 4-кітап. – 309 б.

2 *Мырзалы С.* Философия. Оқулық. – Алматы: «Бастау», 2008. – 644 б.

3 *Зиманов С.* Полное собрание сочинений. 10 томов. – Алматы: «Медиа-корпорация «Заң», 2009. – X том. – 496 с.

4 *Левшин А.И.* Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордасы мен далаларын суреттеу //Ақиқат. 1993. № 3.– 54-64 бб.

5 *Қасымжанов А.Х.* Портреты: Штрихи к истории Степи. Вып 1. – Алматы, 1995. – 126 с.

6 *Назарбаев Н.* Бірлік – біздің қасиетті туымыз // Егемен Қазақстан. – 26 сәуір 1995.

7 *Абай*. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

8 *Зиманов С., Өсеров Н.* Қазақ әдет-ғұрып заңдарына шариаттың әсері. – Алматы, Жеті жарғы. 1998. – 4-5 бб.

9 *Раев Д.С.* Ел басқарудың шешендік өнердегі көрінісі //Әл-Фараби. – 2003. – № 1.

10 Төле би / Құрастырған Дәуітов С. – Алматы: Мұраттас ғылыми зерттеу орталығы, 1991. – 80 б.

11 *Бөкейханов Ә.* Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б. – 167-168 бб.

Резюме

Конырбаева Г.М., Сагикызы А. Гуманистические идеи в мировоззрении биев и риторов

В статье анализируются мировоззренческие и аксиологические особенности творческого наследия казахских биев и риторов. Автор подчеркивает, что институт биев является характерной и специфической чертой кочевого общества. В статье раскрывается роль и значение творчесвта казахских биев в становлении казахской государственности.

Resume

Konyrbaeva K.M., Sagikyzy A., Humanistic ideas of «bi» rhetoricians worldview

This article analyzes the ideological and axiological characteristics of the creative heritage of the Kazakh biys and rhetoricians. The author emphasizes that the institution biys is a characteristic and specific feature of a nomadic society. The article describes the role and importance of the Kazakh tvorchesvta biys in the formation of the Kazakh state.

АБАЙ И БЕХБУДИ: К ЕДИНСТВУ ЗНАНИЯ И ВЕРЫ

Байдаров Еркин Уланович,
ведущий научный сотрудник Института
востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК,
кандидат философских наук,
(г. Алматы,Казахстан)
erkin_u.68@mail.ru

На рубеже XIX–XX вв. в Казахстане, как и в центральноазиатском регионе в целом, происходят существенные перемены в социально-экономической, политической и культурной сферах жизнедеятельности общества. Проникновение капиталистических отношений, развитие демократической мысли, увеличение роли и значимости науки, образования способствовало началу процесса пересмотра устоявшихся ценностей, и поиску новых ориентиров развития общества. В процессе этих поисков в Казахстан проникает и развивается социальное движение, получившее впоследствии название «джадидизм».

Материалы газет «Дала Уалаяты газеті» (1888-1902), «Қазақ», «Айқап» и другие, отражавшие вопросы внутренней и внешней жизни тюрко-мусульманского населения начала XX в. со всей убедительностью показывают, что в конце XIX в. одним из вопросов, волновавших казахское население, был вопрос образования. Только за 1895 г. были опубликованы более десятки статей на данную тему, в частности «Какие школы полезнее в степном крае»; «По вопросу об образовании киргизов»; «К вопросу об учреждении школ в степи», «К вопросу о киргизском народном образовании» и др.

Если говорить о генерации интеллигентов и просветителей, концептуально определивших задачи просвещения казахского народа в контексте идеологии джадидизма, то здесь следует назвать великого просветителя и философа Абая Кунанбаева (1845-1904). Воспитанный на поэзии Саади, Хафиза Ширази, Джами, Бабура, Нодиры и др., он считал Алишера Навои своим учителем. Знания, приобретенные Абаем в та-

тарском медресе Ахмета Ризы в Семипалатинске, пригодились ему на всю жизнь.

Выступая реформатором культуры в духе сближения с русской и европейской культурой на основе просвещённого либерального ислама, Абай в своих произведениях проповедовал нравственные основы восточной философии: любовь и уважение к человеку, дружбу, идеи просвещения, милосердия и справедливости. По мнению Абая, духовное воспитание человека может быть связано только с просвещением.

Эпоха Абая было сложное и неспокойное. Вековые патриархально-феодальные устои в казахской степи стали расшатываться под натиском, начавших проникать в аулы товарно-денежных отношений, усиливается феодальный и колониальный гнет. Упразднение ханств и установление волостного правления усиливали борьбу за власть, вражду, принцип *divide et impera* («разделяй и властвуй») был в разгаре. И все же местная и колониальная власти не смогли остановить развитие казахской прогрессивной общественной мысли.

Всю жизнь Абай искал истину, но истина есть процесс. По этой причине им никогда не овладевало чувство, что уже все сделано. А потому его жизнь – это непрестанное духовное развитие, вечный поиск, напряженная работа души. Поэтому эпитет Абая как «зеркала казахской цивилизации» (А. Сарым) во многом справедлив.

Абай своим творчеством приобщал родной народ к богатствам мировой цивилизации и одновременно вносил в нее лучшие духовные ценности казахского этноса. Бесценен его вклад как мыслителя в национальное пробуждение казахов, в развитие их социально-политической и философско-этической мысли, всего того, что на языке науки обозначается понятием «общественное сознание».

Абай был просветителем своего народа в самом высоком содержании данного понятия. Гуманизм и просветительство мыслителя, их влияние на все сферы жизнедеятельности казахского общества, тонкое и глубокое знание народных чаяний и бескорыстное, мужественное служение по претворе-

нию их в жизнь, вызывают чувство искреннего уважения к личности великого казахского мыслителя. О чем бы ни писал Абай, он неизменно проявлял себя как поэт-мыслитель, как гуманист-просветитель, как человек, любящий и верящий в свой народ.

Во взглядах Абая видна идея гармоничного сочетания светских и религиозных знаний. В его идейном наследии четко прослеживаются две линии. Первая – призыв к модернизации через просвещение, получение казахами современного образования и развитие науки. Вторая – синхронно с этим последовательная проповедь всех базовых положений религии ислама. Достаточно почитать «Слова назидания» («Қара сөздері»), которые он писал почти десять лет, ставшей вершиной его творчества. Или взять его стихотворение «Алланың өзі де рас, сөзі де рас...». Религиозные мотивы прослеживаются и в других его произведениях. В советское время это не афишировалось по понятным причинам, но, тем не менее, все эти творения мыслителя успешно издавались и переиздавались.

«Слова назидания» Абая носят глубокий философский характер. Он пишет о необходимости углубленного познания явлений, тайн природы и общества, окружающего мира. Ряд «Слов назидания» представляет собой наставление мудреца, познавшего законы жизни. Много и страстно пишет мыслитель о науке, знании, культуре, о родном языке. В самом начале, в первом слове он пишет:

«Никто не ищет знаний у меня.
В молитве ль ныне душу изолью?
Но нет покоя – на исходе дня
Молитвой я души не исцелю.
Заняться воспитанием детей?
Но что им нынче надобно узнать?
Я не пойму их мыслей и путей
И не смогу на пользу воспитать.
И, рассудив, о горестях как мог,
Я попросил бумаги и чернил,

Чтобы простой и безыскусный слог
Мои Слова навеки сохранил»[1] *[1].*

Хотя Абай не смог указать, как, каким путем народ может взять в руки свою судьбу, но он верил в его будущее, в благодетельные, грядущие перемены. Главным направлением в творческой деятельности Абая было стремление к прогрессивно развитому обществу, где людей возвышают «разум, наука, воля», следуя которым, человек может достичь как материальных, так и духовных ценностей общества. Вера просветителя в творческие силы народных масс, надежда на общественный прогресс связаны с развитием таких отраслей экономики, как земледелие, ремесло и торговля, стимулирующие производительные силы общества. В творчестве Абая заложено рациональное зерно для разумного решения противоречий общества в будущем.

Размышляя на самом пороге XX столетия о предназначении человека и образе жизни, Абай, рассматривал разум как привилегию от Бога, считая человека ответственным за будущее. В высказываниях великого мудреца и горечь от невежества мусульманина, и гордость за его добрые деяния, нравственные назидания и критика повседневной жизни и быта казахского общества, призыв ко всем народам края уважать друг друга, стремиться к образованию.

Совершенный человек по Абаю тот, у кого «разум, наука, воля» находятся в единстве гармоничного развития личности. Человеку, не раскрывшему для себя и, не объяснившему себе видимых и невидимых тайн Вселенной, не стать челове-

[1] Поэтический перевод «Слов назидания» с казахского на русский осуществлен – отцом Геннадием (Гоголевым). Отец Геннадий (в миру Михаил Борисович Гоголев 10.03.1967, Ленинград) – Епископ Каскеленский, викарий Астанайской епархии, управляющий делами Митрополичьего округа Русской Православной Церкви в Республике Казахстан, ректор Алма-Атинской духовной семинарии. Кандидат богословия. Поэт.
Автор статьи счел уместным привести данный перевод исходя из того, что переводчик, хорошо понимающий религиозно-философский символизм слова, мог бы по-особому донести до русскоязычного читателя философский смысл произведения Абая.

ком. Бытие души такого человека тогда ничем не отличается от бытия другой божьей твари. Ведь изначально бог отличил человека от животного тем, что наделил его душой. Почему же, повзрослев и поумнев, мы не ищем и не находим удовлетворения тому любопытству, которое в детстве заставляло нас забывать о еде и сне, и не избираем путь тех, кто ищет знаний? Эти вопросы Абая легли в основу просветительской деятельности будущих казахских и других туркестанских реформаторов на обширной территории Центральной Азии в начале XX века.

Характеризуя философские взгляды Абая с позиции мировоззренческих оснований, современный казахский философ, академик НАН РК Абдумалик Нысанбаев отмечает, что «разные авторы по-разному оценивают их: пантеизм, теизм, деизм, а то – и материализм. В последней точке зрения проявились установки классового подхода, господствовавшего в советский тоталитарный период» [2, с. 148]. Действительно, трудно говорить о материализме Абая, в особенности, если читаешь следующие строки: «Самым веским доказательством существования Аллаха является то, что многие тысячелетия люди на разных языках говорят об одном и том же: о великом и непогрешимом боге. Сколько бы ни было видов религии, все они утверждают, что богу присущи справедливость и любовь.

Мир создали не люди – они только познают уже сотворенный Аллахом мир. Люди стремятся к высшей справедливости и любви, и мудрым становится тот, кто искренне поверил и понял величие Аллаха. Именно искренне поверил и понял величие Аллаха, а не заставил себя уверовать в это» [3, с. 129].

Следует отметить, что царское правительство дело все возможное, чтоб ограничить влияние исламской религии. Религиозные дела казахов изымались из введения Оренбургского муфтия. Муллы подчинялись общему гражданскому управлению, а через него – министерству внутренних дел. Муллы избирались населением по одному на каждую волость из числа российских подданных. Они утверждались в звании

и увольнялись областным управлением. Запрещалось самовольное строительство мечетей, мектебов и медресе. Стремлению царизма контролировать духовное состояние населения служили и некоторые пункты реформ, направленных на распространение христианства среди казахов. Реформа, таким образом, ущемляла интересы мусульманской общины, и введение ее встретило ожесточенное противодействие со стороны духовенства.

Абай, как и другие туркестанские джадиды, уделял особое внимание вопросам единства знания и веры. Так, признавая Аллаха и веря в его всемогущество, милосердие, любовь и силу, в *тридцать восьмом слове*, являющемся сердцевиной и средоточием его религиозно-философской концепции, он последовательно проводит принцип единства Творца и сотворенного: «Аллах – это внимающий, который слушает, который видит, но, ни одно из созданий его, в том числе и человек, не может этого постичь. Он говорит словами, но у него нет органа, подобного органам человека. Он не сотворил слово – произнес его, и слово дошло до слуха людей. Аллах видит и слышит совершенно по-другому, совсем не так, как человек. Он просто «Всеведущ знаниями своими». Он сама добродетель, и добивается, чтобы люди подражали ему. Как тут не вспомнить о предельности и человеческого разума и бесконечности Аллаха? <...> В Коране написано: «Аллах един… <...> Он единственный в своем роде, и нет при нем ничего, он существует вне пространства, и он создал все посредством своей силы…» [3, с. 87-88].

В то же время, в пятом слове Абай предостерегает:
«Напрасно Богу будешь досаждать
Молитвою о безмятежных днях.
Не лучше ли желания унять?
И обрести душою Божий страх?
Себя в личину скромности облечь,
Потупив в землю лицемерный взгляд,
Ты можешь, но свою не скроешь речь –
Твои слова тебя изобличат» [1].

Как мы видим, одной из главных тем прозаических назиданий и наставлений Абая являются вопросы, связанные с религией. Будучи идеалистом по своим философским воззрениям, Абай в своих нравоучениях «иногда ссылается на моралистические догмы ислама. При этом апологетику ислама он истолковывает в духе идеалисти ческой морали» (М.Ауэзов). Но его отношение к служителям ислама – муллам, хазретам, ишанам и т.д. всегда было сугубо критическое. В этом отношении он был довольно близок к Л.Н. Толстому, весьма критически настроенному против церкви и духовенства и пытавшемуся по-своему осмыслить основы христианства.

«В концепции Абая необходимо ясно и отчетливо разделять два среза, пласта, подхода к Творцу и служения ему: первый – когда ислам принимают, с четким пониманием ради чего существует вера и отстаивают его принципы, опираясь на силу разума, и второй – когда опираются на слепую веру. Это, говоря современным языком, проблема внутреннего содержания религиозного отношения к миру и его внешнего проявления, содержательной и формальной стороны религиозности и культовой практики» [2, с. 149].

Такая позиция Абая, как отмечает А. Нысанбаев, в своем глубинном основании сближается с позицией «Аристотеля Востока» – Абу Насра аль-Фараби (870-950). Рационализм аль-Фараби был направлен на логическое, достоверное обоснование абсолютного Бытия. Согласно Второму Учителю, мы можем видеть человека, каков он в действительности. Но можем видеть его отражение в воде или зеркале – оно уже не столь ясное и отчетливое, но туманное и расплывчатое. Наконец, можно видеть отражение отражения – и оно будет еще более смутным, расплывчатым. Видеть действительного человека – значит мыслить ясно, логически достоверно. А наблюдать его отражение, теряющееся в набегающей волне, или отражение отражения – значит, оперировать образами и символами, полагаясь не на логику и доказательство, но на воображение. Большинство людей, пишет аль-Фараби, не настолько образованны, чтобы познавать природу первых начал в понятиях, более доступными им кажутся обра-

зы и символы. «Те, кто верит в счастье, представленное в понятиях, и воспринимает начала как нечто, представленное в понятии, – это мудрецы; а те, у кого эти вещи существуют в душах, как представленные в воображении, кто принимает их и верит в них в том же [воображаемом] виде – это верующие» [4, с. 136].

В этом высказывании аль-Фараби не исключает себя из разряда «верующих». Он, исходя из целостности, различает внутри веры два основных подхода: разум, доказательство, логика; воображение, символы, образы. Первое – для людей просвещенных, мудрецов или философов. Второе – для широкой публики.

Абай, как и Второй Учитель, критикует все то, что связано со слепой верой и богобоязненностью, рожденной внешними, поверхностными в данном случае, аспектами веры и религиозной практики. Как пишет Абай, «совершаемые вами обряды тогда искренни и полны смысла, когда вы всем существом признаете божью правду. И омовение, и молитвы – намазы, и пост должны быть лишь внешними проявлениями убежденности: но если вы не прониклись безграничной верой в Аллаха, то не превращаются ли эти обряды в величайшее выражение человеческого лицемерия?» [2, с. 108]. Поэтому главное для каждого индивида, согласно Абаю, состоит в соблюдении двух непреложных условий: убежденности в могуществе веры и стремлении к познанию веры. Разум, которым, согласно казахскому мудрецу, Аллах наделяет человека, делает его единосущным с Богом.

«Концепция разума» ставшая одним из главных постулатов «Слов назидания» придает Абаю славу величайшего казахского мыслителя-просветителя, посвятившего себя заботам преодоления невежества казахского народа. «Однако разум не тождественен научности. Как между начитанностью и настоящими знаниями такая же разница, как и между наукой и ее внешними проявлениями, где красноречие выдается за мудрость, так и между разумом и научностью, тождественной рассудку, есть различия. Концепция разума Абая вплотную связана с концепцией Бога. Разум – объективная

всеобщность, следовать которой и означает быть разумным. Разум выступает как универсальный принцип самосознания, который необходимо связан с принципом человечности…» [2, с. 150].

Для взглядов Абая было характерно утверждение о том, что только разум способен контролировать чувства, эмоции, волю человека. Человек, не может и не должен оставаться в плену своей «природы», он должен выйти за ее пределы и возвыситься над собственной природой. Таким образом, магистральная установка просветительской концепции Абая сводится к тому, что только благодаря воспитанию, культуре, обогащению знаниями человек может и должен совершенствовать свои природные задатки, данные ему Всевышним.

Впоследствии именно в лице Абая «просветители начала XX века видели источник вдохновения и многократно обращались к его творчеству в своих трудах, учась видеть ценность духовного наследия разных культур в преломлении собственной – самобытной и ожидающей адекватной интерпретации» [5].

Сегодня более ста лет спустя после смерти Абая, его личность, как общественного деятеля, философа-просветителя, весьма авторитетна среди передовой интеллигенции всего тюркоязычного мира, и в частности, тюркоязычных республик Центральной Азии. Так, в 2013 году на одной из улиц Ташкента, носящим имя Абая, рядом с новым зданием посольства РК в Узбекистане был установлен памятник великому мыслителю, что еще раз демонстрирует интерес и уважение к памяти выдающегося сына казахской Степи.

Думы Абая о просвещении казахского народа, о его приобщении к достижениям современной цивилизации, а также в контексте единства знания и веры, сближает его с выдающимся представителем центральноазиатского джадидзма – Махмудходжой Бехбуди (1874-1919), которого по праву называют «отцом среднеазиатского джадидизма».

М. Бехбуди, будучи лично знаком с основоположников джадидского движения мусульман России Исмаилом Гаспринским (1851-1914) принимал активное участие в органи-

зации новометодных школ и проповедовал идеи джадидизма в местной печати. Ф. Ходжаев в своей работе о бухарской революции, упоминая о Бехбуди, писал, что: «Едва ли кто в из туркестанских джадидов того времени может сравниться с ним по политической, общественной деятельности и разнообразию знаний» [6, с. 78].

В 1899 г. в возрасте 25 лет Бехбуди совершил свой первый хадж-паломничество к мусульманским святыням. Первый хадж имел колоссальную и моральную, и деловую значимость. Он увидел Турцию, Египет, страны арабского мира, где джадидизм уже пустил корни, ознакомился с новыми методами обучения, реформированными медресе и педагогическими системами. Это путешествие убедило его, что многое можно изменить, совершенствовать, что в мусульманской стране возможен прогресс в созвучии с общемировой цивилизацией.

Понимая насколько Туркестан отстал в своем развитии, Бехбуди с завистью пишет об университетах Бейрута, где преподаются немецкий, французский, английский языки, где работают преподаватели французы и англичане, где есть химические лаборатории, а в медицинских »дар-аль-фунунах» («Доме наук») – операционные. «Здесь учится молодежь из всех стран мира, кроме Туркестана», – восклицает с горечью Бехбуди [7, с. 1142-1147]. Его поражают обилие книг в библиотеках, большое количество журналов и газет.

Философский ум и натура деятеля способствуют конкретизации его идей и мечтаний относительно социально-экономического и культурного развития родного Туркестана. В натуре и деятельности Бехбуди сочетались высокий уровень знаний, стремление применить свои силы для просвещения народа с предприимчивостью в его усилиях, трезвым расчетом в практических навыках. Это не просто теоретик просветительства и его устный пропагандист, это человек, создавший по всей Средней Азии, целую систему практического распространения знаний.

М. Бехбуди утверждал, что нациям, не вбирающим в себя новейшие достижения науки и техники, уготовано

участь прозябающих на задворках мировой цивилизации. Поскольку техника развивалась на Западе, то и взоры джадидов были устремлены туда. Их «западничество» объяснялось научными, технологическими и культурными достижениями Европы.

Проблема очищения ислама от деятелей сомнительной репутации, образования, жизненных принципов стояла во главе угла деятельности джадидов, которые пытались прогрессивной ролью ислама объяснить необходимость реформирования образования, экономики, культуры и вообще всех сфер жизни общества. Рассуждения Бехбуди не висят в воздухе: прекрасный знаток Корана, он смог доказать аятами и хадисами, насколько большое значение придает ислам исторической дисциплине. Истории ислама он посвящает свой специальный труд «Мухтасари тарихи ислом» («Краткая история ислама»). Бехбуди отмечает, что знатоку и толкователю Корана, комментатору и собирателю хадисов издавна предъявлялось несколько требований, одно из них – знание науки истории, так как почти одну четвертая часть Корана составляют история и информация.

Ничто не должно быть преградой для обретения знаний, писал Бехбуди, и в то время как люди продавали имущество, чтобы провести свадьбы, он призывал переступить через многолетние ортодоксальные, ненужные, по его мнению, традиции и, если надо – то продавать имущество, чтобы посылать сыновей учиться в Европу. Более того, будучи глубоко верующим человеком, он, по словам С. Айни, считал, что вера должна служить знаниям человека. Видя как много мечетей вокруг могилы шейха Бахоуддина Накшбанди (1318-1389) в Бухаре, Бехбуди говорил, что для намаза достаточно одной мечети и одной суфы, вместо строительства такого количества мечетей лучше было бы на эти средства обучать детей бедняков грамоте, и общество имело бы достаточно обеспечивающих себя активных членов, вместо никчемных людей.

В одной из своих статей Бехбуди писал: «Завещаю вам: дети Туркестана не должны остаться неучами… Укажите всем путь к Свободе!». Таким путем, по мнению Бехбуди, может

стать овладение различными языками. Если Мухаммад Абдо (1849-1905), один из лидеров исламского модернизма говорил: «Кто не знает хотя бы один европейский язык, тот никогда не станет ученым в наш век», то кредо М. Бехбуди было: «Нам нужен не один/два, а четыре языка». Чтобы быть сведущим в законах и в современной жизни, по его мнению, необходимы знания, как тюрки, фарси, так и европейских языков. Так, в своей знаменитой статье «Икки эмас, тўрт тил лозим» («Нам нужны четыре, не два языка») М. Бехбуди пишет: «В своё время арабская культура обогащалась трудами греков Сократа, Гиппократа, Платона. Сегодня же современная культура пользуется трудами Толстого, Жюль Верна, Кеплера, Коперника, Ньютона. Мы это признаем. Мы как мусульмане должны развиваться в прогрессе. В настоящее время ни торговая деятельность, ни промышленность, ни государственная служба, даже служба религии Ислам и своей нации не возможны без знаний. <…> Сегодня нам нужны люди, сочиняющие и выступающие на четырех языках. То есть, на арабском, русском, тюркском и фарси. В той степени, в какой для вероисповедания нужен арабский, русский так же нужен для существования и для достатка. Не будем знать арабский – потеряем религию, не будем знать русский – потеряем жизнеспособность и отстанем от мира. О необходимости тюркского и фарси – говорить нечего (это бесспорно)» [8].

О том же писал в двадцать пятом слове «Слов назидания» и Абай: «Хорошо бы дать казахским детям образование и вполне было бы достаточно научить их сначала хоть тюркской грамоте (казахскому языку – Е.Б.). <…> Нужно учиться русской грамоте. Духовные богатства, знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать пороков русских, перенять их достижения, надо изучить их язык, постичь их науку. Потому что русские, узнав иные языки, приобщаясь к мировой культуре стали такими, какие они есть. Русский язык откроет нам глаза на мир. Изучив язык и культуру других народов, человек становится равным среди них, не унижается никчемными просьбами» [3]. Мысли Абая и Бехбуди, как мы видим, соответствуют совре-

менной концепции Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева о триединстве языков.

Таким образом, джадиды, исходя из исторического опыта народов Центральной Азии, изучая их современное положение в глобальном мире, с помощью методологических познаний в области наук, и особенно истории, позволяло им создавать проекции будущего устройства региона.

Духовное богатство любого народа измеряется деяниями тех, кто внес наибольшее количество добра в свое общество. Нравственное сознание народа находит в нем живительную, питательную почву, неиссякаемый животворный родник социального и морального совершенствования. Одними из таких великих и неиссякаемых духовных родников казахского народа и всего центральноазиатского региона в целом, были и остаются Абай и Бехбуди, и движение джадидизма в целом.

*****

Отмечая просветительскую направленность джадидского движения, следует отметить, что в ней сфокусировались исторические задачи, которые и ныне волнуют общество: правильное понимание религии в духовном совершенствовании, активизация процессов формирования рыночного пространства, становление цивилизованных демократических институтов, самобытное национальное развитие.

Для осуществления этих задач важнейшим условием была модернизация ислама, очищение его от схоластики, овладение достижениями науки и передовые технологии. Это не означало, что они пытались переписывать заново все учение. Они пытались дать правильное толкование Корана и всего учения вообще. В своих работах они подвергали острой критике тех представителей духовенства, которые в своих интересах извращали сущность ислама, и указывали, к каким тяжелым последствиям могут привести политические меры с использованием религии.

Абай и джадиды могут быть историческим примером в своем отношении к национальным ценностям и, в то же

время, пониманию общечеловеческих цивилизационных достижений. Джадиды никогда не ограничивались национальными рамками. К их преклонению перед западной цивилизацией можно понять. Запад тогда ушел далеко вперед по технологии и уровню производства.

При этом, будущее государственное устройство народов Центральной Азии джадиды представляли основанным на единении всех национальностей. М. Бехбуди писал в связи с этим, что: «Созданные законы должны защищать интересы всех: и евреев, и христиан, и мусульман. Если мы, туркестанские мусульмане, хотим, объединившись, проводить реформы, наша интеллигенция, просветители, богатые люди, духовенство и ученые должны служить на благо нации и отечества…» (Бехбуди,1917).

Поэтому, система современного образования Республики Казахстан, на повестку дня одной из своих основных задач должна ставить проблему укрепления идей конфессиональной, этнической, национальной толерантности, принципов мирного сосуществования всех народов. В пространстве культурно-цивилизационного бытия казахстанского общества – это есть основа и залог будущего стабильного развития республики. Только следование этим принципам, может придать казахстанскому обществу, прежде всего, *уверенность в себе*, делая принцип «один народ – одна страна – одна судьба» (Н.А. Назарбаев) соответствующим тезису И. Гаспринского – «единство в языке, вере, делах».

Литература

1 Слова Назидания Великого Абая в стихах // [Internet resource] http://mitropolia.kz/ru/novosti/sob/140-abai.html (дата доступа 12.01.2015).

2 *Нысанбаев А.Н.* Философия взаимопонимания. – Алматы, 2001. – 544 с.

3 *Абай*. Слова назидания. – Алматы, 2005. – 136 с.

4 *Аль-Фараби.* Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, 1973. – 400 с.

5 *Ауэзова З-А.* Это был гениальный прорыв // [Internet resource] http://kazpravda.softdeco.net/print/1199818176 (дата доступа 09.01.2008).

6 *Ходжаев Ф.* Избранные труды. В 3-х тт. Т.1. – Ташкент, 1970. – 450 с.

7 *Бехбудий М.* Саёхат хотиралари // Ойна. – 1914. – №48 (на узбек. яз.).

8 *Бехбудий М.* Икки эмас, тўрт тил лозим // Ойна, 1913. – №1 (на узбек. яз.).

9 *Бехбудий М.* Баёни хакикат // Улуг Туркистон, 1917, 12 июня (на узбек. яз.).

Түйін

Байдаров Е.Ұ. Абай және Бехбуди: білім мен сенім бірлігі

Мақалада ұлы қазақ ағартушысы Абай Құнанбаевтың рухани мұрасы білім және дін тұрғысынан қарастырылады. Абайдың әлеуметтік-философиялық тұжырымдамасына жәдитшілдік идеологиясы, атап айтқанда, орталықазиялық жәдитшілдік көсемдерінің бірі болған Махмұтқожа Бехбудидің қызметі негіз болған компаративтік әдіс көмегімен талдау жасалды.

Summary

Baidarov E.U. Abai and Behbudi: the unity knowledge and belief

The paper deals with the spiritual heritage of great Kazakh enlightener Abai Kunanbayev within the context of unity of knowledge and faith. An analysis of socio-philosophical concept of Abai is performed using a comparative method based on the Jadidism ideology, in particular, the activities of Mahmudkhoja Behbudi, one of the leaders of Central Asian Jadidism.

АБАЙ, ГЕТЕ, ХАФИЗ: РУХАНИ ҮНДЕСТІГІ

Батырхан Болатбек Шәденұлы,
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым-хатшысы, жетекші ғылыми қызметкер, PhD докторы
(Алматы қ., Қазақстан)
hafizbolat@mail.ru

Әдебиет – бәріне ортақ. Демек, таңғажайып туындылар тудыратын дара тұлғалар да күллі адамзатқа ортақ болмақ. Олардың арасында көзге көрінбес қыл тәрізді рухани байланыс болары да заңдылық. Бірін-бірі ешқашан естіп білмесе де, жұмыр жердің екі шетінде жүріп-ақ өзді-өзі орайлас ой кешіп, бірінің кемел ақылын бірі толықтырып жататыны ғажайып. Бірін-бірі көрмей, естімей жатып-ақ ғылыми жаңалық ашқан білімпаздарды білеміз. Қазақ сахарасында туып-өскен әл-Фараби өзінен он екі ғасыр бұрын өмір сүрген грек ойшылы Аристотель еңбектерін арғы-бергі ғалымдардан әлдеқайда терең, жүйелі ашып, түсіндіріп бергені белгілі. Омар Хаям рубаяттарын неміс Гете келістіріп қайта кестелеймін деп ішкі ырғағын анық сезінгенін ақынның замандасы Эккерман тебірене жазады. Рухы бай адамдардағы рухани үндестік баяғыдан болған. Қазір де көзге көрінбей, сыртқа сездірмей әлдебір ғайыптың тірлігіндей ұлы кісілердің сыры мен сымбаты үзілмей жалғасып жатқаны кәміл.

Бір-бірінен шалғайда жатқан үш елдің ұлдарының тағдыры, ой орамдарының тереңдігі, сөз сараптасы қиыса қалған. Бір отбасы тұрмақ, бір заман, бір елде өмір сүрмесе де, бір-бірін көріп білмесе де рухани тілдесіп, сол арқылы күллі әлемді аузына қарата білген қандай құдірет десеңші. Қазақ даласының дана ұлы Абай, неміс елінің даңқты ақыны Гете, шығыстың құдіретті шайыры Хафиз бір-бірімен байланысып жатқан тылсым әлем секілді. Үш ақынның өлеңдерінің тақырыптары тазалыққа деген ұмтылыс, нәзік сезім және сұлу табиғатқа арналған. Тіпті өмір жолдарында да үндестік бар секілді. Осы үш алыпты жекелеп талдап көрейік.

Абай қазақтың ұшы-қиыры жоқ сары даласында 1845 жылы тамыз айында, қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы, Шыңғыс тауында Құнанбай байдың отбасында өмірге келген. Әкесі ауқатты адам еді. Ол баласының білім алып, сауатты адам болып өсуіне қарсы болмаған. Өзі де ел басқара білген, өз ортасының бас көтерер азаматы болған. Абай өмірбаянында оның атасы Өскенбай, арғы атасы Ырғызбай би, шонжар болған ақсүйектерден шыққан айтылады. Баласы сегізге келгенде оның ерекше қабілетін байқаған Құнанбай Семей қаласына апарып, әуелі Ғабдулжаппар молдаға оқуға береді.

Гетенің өмірбаяны осы секілді. Иоганн Вольфганг Гете 1749 жылы Франкфурт қаласында ауқатты отбасында өмірге келді. Ол бала кезінде ел қатарлы білім алады. Адвокат баласының білім алуы мен тәрбиесіне көп көңіл бөледі. Ол балаларын сурет өнері, тіл үйрену, жаратылыстану, сондайақ тарих, музыка, қылыштасу өнеріне үйретеді. Ол бала кезден химияға әуес болды. Кітап оқығанды жақсы көрді. Алайда әкесінің қалауымен Лейпцигский университетіне түседі.

Аты аңызға айналған парсы ақыны Хафиз Шираз қаласында 1326 жылы өмірге келді. Оның шын аты – Қожа Шамсадин Мухаммад. Әкесі құранды жақсы оқыған діни адам болған. Хафиз де сегіз жасынан Құранды жатқа біліп, «Хафиз» деген атақ алған. Хафиз Ширази деп айтылатындығы оның Шираздан шыққандығын білдіреді. Әкесі Баха ад-дин саудагер болған. Ол ақынның жас кезінде қайтыс болады. Хафиз бала кезінен зерек, ұшқыр болған. Кітап оқығанды ұнатқан. Руми мен Сағди, Аттар мен Низами оқыған атақты медреседе білім алған.

Жер шарының үш қиырында тұрып, бір-біріне үндесе алған үш алыптың шығу тегінде өзгешелік бар секілді. Қазақта «тек» деген өзгеше ұғым бар. Ол шығу тегі, арғы атасы деген мағына береді. «Тексіз» ең жаман қарғыс болған. Қазақтар шыққан тегіне кір келтірмес үшін жамандыққа бармаған. Бір адамда бүкіл әулеттің намысы жатқан. Жақсы адам болса, «біздің әулеттен осындай адамдар шыққан» деп

мақтан тұтқан. Ал жаманы болса, бүкіл әулет ұятқа қалған. Абайдың шыққан тегі ақсүйек, би, шешендерден тұрған. Нағашы жұрты мен әжесі жағынан да атақты адамдар болған. Ал Гетенің оныншы атасы XVI ғасырда өмір сүрген Лукас Кранах (1472—1553) әйгілі суретші болған. Атасыминистр фон Гете Франкфурт қаласының император кеңесшісі Иоганн Каспар Гетенің баласы болған. Тіпті ол Гегельмен аталас болуы да мүмкін деген сөздер бар. Міне, Гетенің шыққан тегі осындай.

Шығыс шоқ жұлдызы Хафиздің де дінге, әдебиетке жақын болуы тегін болмас. Иранда Хафиз өлеңдерінен бал ашу үрдісі тегін қалыптаспаса керек. Бұл қарапайым адамның санасы жете бермейтін беймәлім сыр. Аллаға арнаған жырлары сол сырларды тереңдете түседі.

Ал Абай болса:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас, – дейді.

Мұнда Алла жолын терең зерттеп, оған шын ниетімен сенген, ғылыми тұжырым жасап, философиялық мағына тапқан тұлғаның толғанысы, санасының сәулесі жатыр. Ол Аллаға біреудің уағызы арқылы, яғни рухани және психологиялық тәуелділік арқылы жеткен жоқ. Тәуелсіз таным арқылы жетті. Бұл өзгенің емес, Абайдың өз пікірі. Сондықтан да ол сеніммен:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті, – дейді.

Жан бостандығын, жан тазалығын Абай Алладан іздейді және Алланың ақжолынан табады. Алладан өзгеге рухыңды тәуелді етпе дейді. Абай үшін рухани құлдыққа, басыбайлылыққа түскен адам қайтып шыға алмайды.Қазақ елінің жағдайында бұл толықтай ұлт ретінде жойылып кету деген сөз.

Ал, ұлы неміс ақыны Иоганн Вольфганг Гётенің шығармашылығында ислам тақырыбы ойып тұрып орын алады. Гетенің өмірлік ұстанымын айқындауда оның достары мен жақын адамдарына жазған хаттары, 1771-1772 жылдары қолына түскен қасиетті Құран мен парсының ұлы ақыны Шамсадин Хафиз Ширазидың «Диванымен» танысудан кейінгі әсерден туған еңбегі «Батыс-шығыс Диванының» ықпалы орасан болды. Ақынның көптеген шығармаларынан Ислам мен оның рухани-құндылықтарына деген көзқарасы айқын аңғарылады. Гётенің бақи мен фәни туралы түсінігі Ислам қағидаларымен тұспа-тұс келеді.

Гёте адамның тұтас болмысымен бүкіл әлемді жаратқан Жаратушының ырқына бағынғанына кәміл сенді. Мұны жазушы адам өмірінің мәні ретінде қабылдап, Құдайдың қалауына бұлайша мойынсұнуды Ислам деп атады. «Батыс-шығыс Диуанында» ақын былай деп жазады: «Анау-мынау нәрсе туралы оңды-солды ой шығындау- қандай ақымақтық. Егер Ислам Аллаға мойынсұну болса, біз бәріміз Исламда өмір сүріп, Исламда өлеміз».

«Narrisch, daß jeder in seinem Falle
Seine besondere Meinung preist!
Wenn Islam Gott ergeben heißt,
In Islam leben und sterben wir alle».

Ақынның бұл тұжырымы өзге тарихи құжаттарда да көрініс берген. Батыс-шығыс диуаны туралы ескертпелер мен очерктер» атты еңбегінде «Бір Аллаға деген сенім әр уақытта рухыңды биік етеді, өйткені, ол адамның рухани тұтастығының өлшемі болып табылады – дейді Гёте. Ақын осы еңбегінде тағы былайша ой қорытады: «Алланың тоқсан тоғыз сипатын айтып мұсылмандардың таспих тартуының өзі өте ұлық ғибадат. Тәңірге тән барлық сипаттарды бір негізде еске алу оның құдіретінің аса шексіздігін білдіреді. Сондықтан мұсылмандар оның еркіне бағынып, тыныштық табады».

Гётенің бұл ұстанымы өмірде кездесетін барлық кездейсоқтықты жоққа шығартты. Оның пайымдауынша, адамның басынан өтетін барша оқиға Алланың айырықша ишарасы мен сабағы іспетті.

«Батыс-шығыс диуаны» атты еңбегіне кірісерден аз ғана бұрын 1813 жылдың күзінде әлдебір неміс солдаты оған Испаниядан қасиетті Құранның 114-ші «Ан-нас» сүресі жазылған ескі араб қолжазбасын әкеліп береді. Оқымыстылардың көмегімен Гёте бұл сүрені көшіріп алып, оның мағынасына үңілуге ұмтылды. Ақын өмірінің соңына дейін бұл оқиғаны өзіне жіберілген Тәңірдің ишарасы ретінде қабылдап өтті. 1814 жылдың қаңтарында Жаратушы тарапынан тағы бір белгі берілді. Жазушы орыс армиясында қызмет ететін мұсылман-башқұрттардың намазына қатысады. Ғибадат Веймардағы протестант гимназиясында өтеді. 1814 жылы Требрге арналған хатында Гёте бұл оқиға туралы былай деп тебірене жазады: «Қазір тіпті бұрынғы пайғамбарларға да таңсық дүниелер мен небір кереметтер бола бастады. Бұдан бірнеше жыл бұрын біздің протестант гимназиясында мұсылмандар құлшылық қылып, қасиетті Құранның сүрелері оқылады деп кім ойлаған? Дегенмен бұл осылай болды және біз башқұрттардың намаз оқығанын көрдік, молласын тыңдадық, басшысын театрда құттықтадық. Ал біздің кейбір ерекше діндар ханымдар тіпті Құранның аудармасын кітапханадан алдырды. Олар маған ерекше құрмет білдіріп садақ пен жебе сыйлады, мен оны өз ошағымның үстіңгі жағына іліп қойдым».

Гетенің Исламға қатысты айтқан уәждерін арқау етіп тұтас бір кітап жазуға болады.

Гётені Құран тілінің сұлулығы, әуезділігі мен ұлылығы, ондағы діни және философиялық терең астар қайран қалдырды. Ол уақытының көп бөлігін Хақтың құлы ретінде бір Тәңірге ғана ғибадат етуге жұмсайды. Бұл ақынның қасиетті Құранның жекелеген аяттары мен 1771 жылы Бақара сүресін аударған еңбегінен көрініп тұр. Онда Гёте, адамдарға табиғат құбылыстары құдіретті Құдайдың бір екенін және бар екенін баяндайтын аяттарды арнайы таңдаған.

Гёте қасиетті Құранды латын, ағылшын, неміс пен өзге тілдерге аударып қана қоюдың жетімсіздігі мен олқылығын сезді. Сондықтан қолы қалт еткенде жаңа тәржімаларды табуға талпынатын.

«Біздер, Еуропа халықтары – дейді ұлы ақын, – мәдениетіміздің айырықша дамығанымен, хазірет Мұхаммедтің ұлылығының ең бірінші сатысында ғана тұрмыз. Оған ешқандай шүбә келтіруге болмайды. Бұдан кейінде одан ешкімнің аса алуы мүмкін емес»… «Сонымен біз исламда қалуға тиіспіз. Мен бұған басқа ештеңе қоса алмаймын». Бұл – Гетенің тасқа басылып, діндер тарихының төріне мәңгілік қатталып қалған қанатты сөздері.

Зерттеушілер Гетенің Хожа Хафизден өзін көргенін, парсы ақынын тым ыстық жүрекпен сүйгенін, романтиктерден айырмасы Гете Шығыстан елітіп әкетер әсерлі экзотика емес, Батыс Еуропаға көп ретте ұқсас келетін өзіндік тарихи дүниені көре білгенін жазады. Батыс пен Шығыс тақырыбы Гетеде көп. Абайдың «Шығысым батыс боп кетті» дегенін есімізге түсіреді.

Абай шығыс классиктеріне әулиедей сиынғаны бекерге кеткен жоқ. Дұрысы, бұл ұлы ақындардың рухынан жалбарынып бата тілеу. Абайдан үлгі алған немере інісі Шәкәрім «Қорқыт, Хожа Хафиз түсіме енді де...» деп жыр жазғанда адамзаттың рухани ұстаздарын пір тұтты.

Абай ғұмырнамасына жүгінсек: ақын бұл өлеңдерді 42-44 жасында жазған, яғни өзі де әдебиеттегі таусылып бітпейтін мәңгі тақырып ғашықтар әлемінде бірде от, бірде мұз болып, күйіп-жанып жүрген кезінде туғызған. Абай өзі сүйе білген, өзін де сүйгізе білген табиғаты, болмысы бірегей, «махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосыңдар» дегенді дұғадай сан қайталаған ғажайып тұлға. Махаббат тақырыбында Абай бірнеше жырлар жазып кетті. Өлең болып өмірге келіп, әнге айналған тасқын жырлар қаншама! Соның бірі – «Көзімнің қарасы»:

Көзімнің қарасы,
Көңілімнің санасы.

Бітпейді іштегі
Ғашықтың жарасы...

«Ғашықтық, құмарлық пен – ол екі жол», «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» секілді мөлдір сезімге толы жырлар жазып кетті.

Шығыс дүлдүлі Хафиз де бұл тақырыпты айналып өтпеді. Сұлулық, шарап, шексіз махаббат туралы жырлардан тұратын оның рубайлары әлемді шарлап кетті.

Мен Шираздың пәк сұлуын тәңіріме теңер ем,
Бір меңіне Самарқан мен Бұқараны берер ем,

– деп басталатын сезімге толы әсем ғазалдары әлем поэзиясында ойып тұрып орын алды.

Гете болса, өзінің ғажайып балладасы – «Балықшыны» жазды. Тамырын 15-ші ғасырдан алатын неміс халық балладалары мазмұны жағынан лирикалық емес, хикаялық бола тұра (поэзия емес, прозаның сюжетін алғанмен) іші керемет поэтикаға толы. Соның бірі – «Лорелея». Су перісі туралы сұлу жыр. Суды дәріптеп тұңғиықтан ән салған су сұлуының әсем үніне елітіп, балықшы жігіт жанын сағыныш һәм мұң кернеп, суға секіріп кетеді. Оның өлімі жырға айналады. Суға батып өлгендерге ұқсамайды. Эллинизмде бар сюжет. Грек дүниетанымы аса көркем. Көне гректер табиғат құбылыстарын тұлғаландырып, поэтикалық миф тудырды. Мифте Геркулестің серігі, жас, сұлу бозбала Гиласқа қызыққан су нимфалары оны тұңғиыққа тартып, ұрлап әкетеді. Аргонавтар жорығын жадқа тұтып қалуға осынау көрген түстей құсалы сюжет те әсер етері хақ.

Қазіргі әдебиеттану ғылымында Абайдың парсы және неміс әдебиетінен алған әсерлері аз зерттелген. Абайдың Шығысы, оның парсы әдебиетіне қатысы аз-кем айтылғанымен, неміс әдебиетінің Абай шығармашылығына қандай дәрежеде әсер еткені, олардың өзара ұқсастық шамасы айқындалған жоқ. Абайдың жеке өмірі мен ақындық жолының неміс әдебиетінде бейнелеуін көрсету де тапшы. Абайдың

білімді, көп оқыған адам екені белгілі, оны тарих, социология мәселелері қызықтырды, экономикалық, философиялық еңбектерді көп оқыды, қоғамдық ойдың дамуына ой жүгіртті. Немере інісі Кәкітайдың естеліктері американ саяхатшысы Дж. Кеннанның «Сібір және сүргін» (1906) атты кітабына енген жазбалары, сондай-ақ Ә. Бөкейхановтың ақынға арнаған азанамасы (1907) Абайдың көп оқып, ерінбей ізденгенін дәлелдейді. Абай орыс сыншыларының еңбектерімен таныс болды, неміс классикалық философиясы мен әдебиеті туралы көптеген мәліметтер жариялаған 19 ғ-дың 2-жартысындағы белгілі орыс журналдарын оқыды. Осы көзде Россияда И.В. Гетенің, Г.Ф. Шиллердің, Г. Гейненің, Э.М. Губер, П.И. Бейнберг, А.А. Фет т. б. тәржімелеген нұсқалары жарық көрді. Абай осы аудармалармен танысты. Абайдың жақын достарының ішінде «орыс немістері» Е. П. Михаэлис пен А. Л. Блек те бар еді. Абай 20 жыл бойы Михаэлиспен шынайы дос болды. Блек 1883-1884 ж. Семейде айдауда жүріп, Абай да мүшесі болып сайланған Семей облыстық Статистика комитетінде жұмыс істеді. Абайдың Михаэлиспен және Блекпен көздесе жүріп, олармен Гете, Шиллер т. б. туралы әңгімелеспеуі мүмкін емес. Демек, Абайдың неміс әдебиеті жөнінде едәуір мағлұматы болды деуге толық негіз бар. Гете мен Абай шығармаларының терең салыстырыла оқытылуы екі ақынның рухани үндестігі, дүниені сөзінуі, поэтикалық көзқарастары, ғибраттық – этикалық тақырыптағы ой-пікірлерінің ұқсастығы туралы тұжырым жасауға мүмкіндік береді. Қазақ ақынының Гетенің «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңін шебер аударуы және оған ән жазуы оның немістің классикалық әдебиетінің поэтикалық-философиялық әлеміне терең бойлағанын болжатады. Абай тұлғасы қазіргі Неміс әдебиетінде кейінірек көрінді. Ол туралы маман түркологтар, әдебиет зерттеушілер, журналистер мен жазушылар өз еңбектерінде енді-енді жаза бастады. Абай шығармалары туралы ой-пікірлер белгілі жазушы, түрколог Зигрид Клейнмихельдің Орта Азия мен Қазақстанның бүгінгі таңдағы әдебиетіне арналған

әдебисын мақалаларында кездеседі. Неміс жазушысы Клаус Шнайдердің «Алматы. Қазақ көктемі» кітабына Абайдың патриархалды-феодалық кезең жағдайында-ақ Батыс Европа елдері халықтары мәдениетіне жол салғаны, қазақтардың ішінде Гете шығармаларына алғашқылардың бірі болып қызығып, суйсінгені туралы айтылады. Абайдың Гетенің «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңін аударғаны жөніндегі мәліметтерді жазушы Рут Крафтың «Алатау аясындағы достар» деген очеркі мен «Катаринаға арналған раушан» (Берлин, 1971) жинағында айтылады. «Шетел жазушыларының лексикасында» Абай туралы өмірбаяндық деректер берілген. Мәдени-саяси «Зонтаг» апталығы оқушыларға Семей облысының Қарауыл қыстағында «Ақындар аллеясы» ашылып, Гете-Лермонтов-Абай мүсіндерінің орнатылғанын насихаттауда қазақ жазушысы Қ. Исабаев көп үлес қосты. 1979 ж. оның тікелей қатысуымен Габельбахтағы Гете музейінде «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңінің тексі жазылған ескерткіш тақта орнатылды. В. Веймердағы Гете музейінде өз қолымен жасаған Абай бейнесі бар «Қазақтың Гете аудармашылары» планшетін, Мүрсейіт қолжазбаларының суретке түсірілген данасын және «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңінің музыкасы мен нотасын тапсырды. Абай шығармалары Германияда онша мәлім емес. Бұл алдымен неміс тілінде сапалы аудармалардың жоқтығына байланысты. Абай мұрасын Түпнұсқадан тікелей неміс тілінде тәржімелеушілер тапшы. Орыс тіліндегі аудармалардың деңгейі Түпнұсқадан гөрі төмен. Басқа шет елдегі сияқты Германияда да Абайды негізінен М. О. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы арқылы біледі. Абай шығармаларын неміс тіліне аударуға неміс ақындары – Герберт Генке, Зени Эстеррейхер, Роза Пфлюг елеулі үлес қосып жүр. Аудармашы Герольд Бельгер Абай шығармалары туралы бірнеше ғылыми мақала және екі кітап жазды.

Гете, Абай, Хафиз поэзиясының үндестігін зерттеу де жалаң. Әлемнің әр бұрышындағы, әртүрлі заман мен менталитетте өмір сүрген өз заманының алыптарын байланыс-

тырып тұрған белгісіз алып сым құпиясын ашу болашақ үлесінде.

Әдебиеттер

1 *Әуезов М.* Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. – Алматы, Санат. 1995. – 320 б.

2 *Хафиз.* Шығармалар жинағы, Тегеран, 2010, 297 б.

3 *Дүкенбай Д.* Пушкин рухымен тілдесу // Жұлдыз. – 1999. – 5 мамыр.

4 Шығыс жұлдыздары. Жазушы. – Алматы. 1973. – 147 б.

5 *Бельгер Г.* Исполины духа. Гете-Пушкин-Абай // Литературная Алма-ата.

Резюме

Батырхан Б.Ш. Абай, Гете, Хафиз: духовное созвучие

В аспекте проблеметики сравнительного литературоведения на первый план выступают вопросы взаимосвязи и притяжений национальных литератур на различных уровнях. В данной статье рассматривается духовные связи великих поэтов как Хафиз, Гете и Абая.

Summary

Batyrkhan B.Sh. Abay, Goethe, Hafez: spiritual consonance

In the aspect of comparative literature problemetiki to the fore questions of the relationship and attraction of national literatures at different levels. This article focuses on the spiritual connection of the great poets like Hafiz, Goethe and Abai.

РОЛЬ ТРАДИЦИОННЫХ РЕЛИГИЙ В ВОЗРОЖДЕНИИ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Берикова Айган Калиевна,
кандидат философских наук, доцент кафедры философии и политологии ЖГУ им. И. Жансугурова
(г. Талдыкорган, Казахстан)
aganymberikova@mail.ru

В недалеком прошлом нашей страны связанной, теперь именуемой Красной империей, жестко контролировалась религиозная жизнь людей. После распада СССР в обществе образовался своеобразный вакуум. Постсоветский человек, воспитанный в течение нескольких десятилетий на атеистических традициях, при этом находясь в условиях тотального контроля личной жизни, вдруг оказался в ситуации духовной пустоты, свободы. Как известно, природа не любит пустоты, природа и общество являются составными частями единого универсума, следовательно, образовавшийся пробел стал постепенно заполняться различными толками религиозного характера. Вначале никто не предполагал, что этот процесс примет столь угрожающий характер для самих же людей, в целом для всего общества. Многие не без гордости, говорили, что молодежь обращается в религию, значит это не потерянное подрастающее поколение. Никто не думал, что возврат к религии к её ложно понятым высоким нравственным ценностям, обернется трагедией для миллионов людей. Никто не предполагал, что за лживой набожностью скрывается злейший враг самого дорогого, что есть у человека – жизни. Терроризм и экстремизм, прикрываемый псевдорелигиозностью – вот самые злободневные проблемы сегодняшнего дня, последствия бездумного отношения к самому мощному средству манипулирования умами и сердцами простых людей.

Традиционные религии в силу строгих канонических положений, консерватизма внутренней структуры, косности, а порой непросвещенности самих священнослужителей, в са-

мом начале этого процесса не смогли быстро среагировать на сложившуюся ситуацию, чтобы стать ведущими в данном процессе, тем самым опередить бум псевдорелигиозного ренессанса. Недостаточная грамотность, недальновидность в вопросах религии, как служителей культа, так и в целом общества способствовали быстрому распространению ложных духовных ценностей, которые привели к бессмысленным жертвам в мирное время.

Начало нового тысячелетия характеризуется бурным процессом модернизации религии. В целом, на сегодня, основа традиционных верований, хотя остается незыблемой, но в русле тех, же религий, как христианство, ислам, буддизм возникают неорелигиозные течения, которые создают свой собственный культ, вероучение, организацию порой далекую от исходных.

Новые религиозные движения это в основном молодежные движения, возникшие как в среде интеллектуальных слоев населения, так и недостаточно образованных масс. Известно, что псевдорелигиозные культы – это авторитарные организации, которые, прежде всего, интересуются не спасением души человека, а властью и деньгами. При этом они ловко прикрываются религиозными, культурными и другими гуманитарными и духовными целями. Последователи того или иного учения явно ведут работу деструктивной направленности, которая выражается в нагнетании социальной напряженности идеями о конце света, о спасении верующих, о гибели неверующих, о священной войне (джихад) и т.д. Некоторые псевдорелигиозные объединения интерпретируют и самостоятельно вносят в традиционные исламские и христианские положения свои теософские коррективы, при этом делая упор на эсхатологию и якобы богоизбранность их.

Религия всегда занимала и занимает важное место в жизни человека и в истории мировых цивилизаций. В современном процессе глобализации, религия берет на себя функцию института, который должен сохранять нравственность и мораль всего общества. Казахстан в последние годы обрел не-

формальный статус мирового центра межэтнического и межконфессионального согласия, где живут в мире представители разных конфессий и этносов. Конфессии в стране можно разделить на традиционные и новые религии. Традиционными для нашего общества являются ислам и православие, которые представляют подавляющее большинство верующих.

Развивая роль традиционных религий, мы имеем возможность укрепить и возродить нормы и ценности, присущие нашему народу. Ведь именно в учениях традиционных религий вопросам нравственности личности и морали общества отводится важная роль. В большинстве случаев нетрадиционные религиозные объединения, которые в нашей стране появились после получения республикой суверенитета, преследуют в основном коммерческую цель, попытки прорыва к власти или ведут шпионскую деятельность. Амбиции таких организаций затмевают духовное обогащение верующих. Людей здесь расценивают как средство для достижения целей организаций и их лидеров. В конечном итоге вовлеченный в секту человек деградирует морально, отторгается от общества. Для этих людей нормой жизни становятся отчуждение в крайней форме (отказ от родителей, родственников, самого себя), религиозный культ (к примеру, затворничество, ношение женщинами и девушками хиджаба, мужчинами и молодыми парнями отращивание бородок и т.д.), вхождение в транс, терроризм и т.д. Нередки и попытки суицида.

Традиционные же религии, как оплот стабильности и сильной веры (имана), играют большую роль в формировании нравственности нашего общества, определяют функцию по сохранению самобытности и традиций нашего народа. В условиях информационного прогресса, широкого доступа к интернету, кабельного телевидения и сотовой связи молодежь, к сожалению, теряет духовную часть личностного развития, ценности предыдущих поколений. Развитие же ислама и христианства способствует возрождению традиционных ценностей, таких, как гуманизм, милосердие, человечность, доброта, культура, национальное самосознание.

В стране сегодня быстро растет количество мусульманских религиозных объединений, они составляют более 1313, действуют более 5 тысяч мечетей и строятся еще новые. По данным Духовного управления мусульман, в республике насчитывается более 11 миллионов мусульман, представляющих 24 национальности.

Слово ислам в арабском языке означает покорность. Все ценности ислама направлены на развитие межконфессиональных отношений между людьми различных национальностей, проживающих в нашей республике. Ислам может мирно сосуществовать и взаимодействовать с различными религиями. Казахам всегда были чужды политизация религии, противостояние светской власти и религиозной элиты, нетерпимость к иноверцам, религиозный фанатизм или ценности теократического государства.

Казахи исповедуют ислам уже более тысячи лет. Одной из мировых религий, позднее оказавшей воздействие на духовный код казахского народа, был ислам. Он покорил сердца кочевников Сары-Арки, поскольку ислам, как отмечал М. Вебер, религия покоряющего мир воина, поэтому вера в судьбу, рок составляет характерную черту народов-завоевателей [1].

Во второй половине X века нашей эры тюркоязычные, протоказахские племена сделали свой исторический выбор, массово обращаясь в новую веру. С этого времени Казахстан стал считаться периферией исламской цивилизации. Приобщение к мусульманской культуре дало мощный толчок развитию науки и культуры в Казахстане. Став духовным ядром традиций, ислам дал казахскому народу науку, просвещение, этику, идеологию.

Умеренность ислама устанавливает равновесие между милосердием и справедливостью. Милосердие – основа ислама, а справедливость – его глава. Милосердие следует проявлять не тогда, когда ты слаб (и тебе ничего другого не остается), а справедливости нужно добиваться не только тогда, когда ущемлены твои права. Умеренность ислама устанавливает равновесие между миром и войной. Мир – это суть ислама.

Целью ислама является формирование добродетельной личности, здоровой семьи и гармоничного общества. Испокон веков духовными ценностями в исламе были искренняя набожность, смирение и желание служить Богу. Истинное богослужение не обязательно проявляется в ритуалах, самое главное в данной религии – сочетание всех умственных, душевных и духовных качеств человека. Истинный мусульманин должен творить добро, проявлять милосердие и справедливость.

Сегодня, как уже отмечалось, молодежь в силу психологических, физиологических, социальных и других особенностей как социальной группы, все больше вовлекается в различные культы, неформальные молодежные объединения, субкультурные движения, зачастую экстремистского толка. Современный экстремизм особо проявил себя в связи с кризисом морали и нравственности, культурных и духовных ценностей в обществе. Экстремизм, прикрываемый псевдорелигиозностью, использует подмену истинных ценностей и представлений о добре и зле ложными, выступая с идеей спасения человека так называемым улучшением жизни. Экстремизм – это крайняя степень приверженности человека к каким-либо верованиям или идеям, вызывающим неприятие иных убеждений, верований, обычаев и ценностей. Социальная опасность экстремизма заключается в том, что ее идеология является типичной формой заблуждения, обмана и самообмана. Здесь происходит подмена истинных общечеловеческих ценностей узколокальными мифологическими ценностями с целью широкого использования людей в политических и других социальных играх [2].

Причины роста экстремизма в современном обществе в значительной степени связаны со снижением уровня морального сознания молодежи, с ослаблением вековых традиций нашего народа, ухудшением качества образования, которые зачастую на периферии связаны с безработицей в молодежной среде. Обнищание нравственных и духовных ценностей – благодатная почва для зарождения новых молодежных

экстремистских объединений. В немалой степени этому способствуют также агрессия, грубость, насилие, жестокость, хулиганство, преступность на религиозной, национальной либо политической почве. Противостояние всему этому – задача не только правоохранительных органов, но и образовательных заведений всех уровней, государственных структур, призванных обеспечивать интеллектуальное и нравственное развитие личности, гарантировать демократические права, снижать риски, вызванные социальными потрясениями и политическими реформами.

Для предотвращения деятельности таких организаций необходимо решать экономические и социальные проблемы граждан, поднимать религиозную грамотность населения, вести просветительскую деятельность в религиозной сфере, привлекать представителей традиционных религий, авторитет которых может помочь в борьбе с деятельностью подобных деструктивных сект.

Создание разветвленной сети учебных заведений по стране, введение курсов «Религиоведение» в высших учебных заведениях, организация курсов по изучению ислама, арабского языка позволят достойно противостоять и вывести на чистую воду различных шарлатанов от религии, всевозможных псевдоученых, нечестных миссионеров и других авантюристов, которые прибывают в страну и пытаются обманным путем сбить честных людей с правильного пути. В этом противостоянии веры и представителей различных течений большую роль играют устойчивые нравственно-моральные качества людей, стойкость их духа и сильная вера. Нужно помнить, что религия никогда не была средством и мотивом для завоевания, а всегда была и остается средством и мотивом для счастливой и полноценной жизни человечества. В трудные для народа времена именно религия выступала сплачивающей всех духовной силой.

Литература

1 *Мырзалы С.К.* Модернизация общества: взаимосвязь политики и морали. Костанай, 1998.- 266 с.

2 *Джамеков Н.* Экстремизм и терроризм: новые вызовы //»*Огни Мангистау*» 27 сентября 2011г.

http://ogni.kz/index.php?option=com_content&task=view&id=4951&Itemid=2,

Түйін

Берикова А.К. Рухани құндылықтарды жаңғыртудағы дәстүрлі діндердің рөлі

Мақала қазіргі замандағы дәстүрлі діндердің рухани құндылықтардың жаңғыру үрдісінде атқаратын қызметі мен қазіргі жағдайдағы терроризм мен экстремизмнің діни сенімді пайдалану мәселесін қозғайды.

Summary

Berikova A.K. The Role of Traditional Religions in the Revival of Spiritual Values

The article about on the role of traditional religions in the process of revival of spiritual values and on the use of religious faith terrorism and extremism in the modern world.

ДУХОВНОСТЬ КАЗАХСТАНСКОГО ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО И ПОЛИКОНФЕССИОНАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Габдсаттарова Мукарама Габдель-Нагимовна,
кандидат философских наук,
Актюбинский региональный государственный
университет имени Кудайбергена Жубанова,
(Казахстан, г. Актобе)
mukarama_61@mail.ru

Во все времена и исторические эпохи философы полагали, что важнейшим качеством нации являются нравственные качества. Человек совершенствуется лишь в общении. Основой человеческого общения является культура. Культура каждого этноса – это тот источник, который обогащает своими достижениями мировую цивилизацию.

Сегодня в международном сообществе Казахстан признан как страна, ведущая последовательную внутреннюю политику, направленную на обеспечение толерантности, межконфессионального и межэтнического согласия представителей всех диаспор, проживающих в Казахстане и представляющих единый народ Казахстана. В этой связи следует подчеркнуть, что Казахстан, представляя программу председательства в ОБСЕ, отмечает, что «девизом казахстанского председательства будут четыре «Т»-траст (доверие), «традишн» (традиции), «транспаренси» (транспарентность) и «толеранс» (толерантность)». [1,с.2]

Казахстан переступил двадцатичетырехлетний порог обретения своей независимости и сформировал свою государственность, благодаря не только талантливому, трудоспособному, но и толерантному народу, который на протяжении 24 лет своей независимости руководствуется фундаментальными ценностями, объединяющими единый казахстанский народ.

«Эти ценности – опыт Казахстанского Пути, выдержавший испытание временем». [2,с.2] Глава государства отмечает 7 основных составляющих национальной идеи – «Мәңгілік Ел».

«Во I-х, это Независимость Казахстана и Астана. Во II-ых, национальное единство, мир и согласие в нашем обществе. В III-х, это светское общество и высокая духовность. В IV-х, это экономический рост на основе индустриализации и инновации. В V-ых, это Общество Всеобщего Труда. В VI-ых, общность истории, культуры и языка. В VII-х, это национальная безопасность и глобальное участие нашей страны в решении глобальных и региональных проблем» [3, с. 2].

Сохранение традиции толерантности в сознании казахского народа продиктовано многолетней историей проживания с другими этносами. Сейчас в Казахстане проживают представители более 130 этносов, которые в силу различных обстоятельств оказались на гостеприимной земле наших предков – это и массовое переселение русских и украинцев в годы присоединения Казахстана к России, начавшееся в начале XVIII в. и завершившееся в середине 60-х годов XIX столетия; и годы репрессий в период Советской государственности, и тяжелые годы Великой Отечественной Войны, когда также перманентно продолжалась депортация многих народов Кавказа, Закавказья и Поволжья. Все это, естественно, сопровождалось изменением демографической структуры населения Казахстана и этнической картины.

Исторически сложившиеся отношения этносов в Казахстане прошли испытание временем. Мы научились сочетать свои национальные интересы с многообразием политических и социальных интересов. Председательство нашей страны в ОБСЕ демонстрирует интересы мирового сообщества к теме межнациональных отношений и к нашей стране, выстроившей собственную модель межнационального согласия, позволяющую сближать и делать родственными этносы.

С этой целью была образована Ассамблея народа Казахстана в соответствии с Указом Президента Республики Казах-

стан от 1 марта 1995 года как консультативно-совещательный орган при Главе государства. Идея создания Ассамблеи народа Казахстана была впервые высказана Президентом страны Н.А.Назарбаевым в 1992 году, на Первом Форуме народов Казахстана, посвященном первой годовщине Независимости. Цели и задачи Ассамблеи, структура и организация работы, основные направления деятельности определены в Положении об Ассамблее народа Казахстана и Стратегии Ассамблеи, утвержденных Указом Президента Республики Казахстан от 26 апреля 2002 года №856.

Достаточно высокий уровень межэтнической толерантности обусловлен так же высокой духовностью и образованностью казахского народа. Я не ошибусь, если отмечу, что в Центральной и Средней Азии Казахстан является наиболее грамотной и высокообразованной нацией. И это можно рассматривать в качестве конкурентного преимущества современного Казахстана, в котором обеспечены межэтническое и межконфессиональное согласие. Именно Казахстан на постсоветском пространстве избежал сегодня межэтнических столкновений.

Успешность этнической политики Казахстана продиктована тем, что у ее истоков стоит Лидер Нации. Полиэтническое и поликонфессиональное общество Казахстана оценивает ее высоко, поскольку она всецело направлена на стабильность и национальную безопасность нашего государства. Идея «Мәңгілік Ел» закрепляет главенствующие и основополагающие нравственные, правовые, этические и духовные ценности казахстанского полиэтнического и поликонфессионального общества.

Начиная с 1996 года, Казахстан ежегодно 1 мая празднует как День единства народа Казахстана. Этот праздник стал замечательной традицией казахстанского народа. Он символизирует дружбу, доверие, солидарность и сплоченность народа.

Сегодня Ассамблея является основным средством реализации государственной политики в межнациональной сфе-

ре, действенной площадкой, в рамках которой обеспечивается взаимодействие всех этносов, населяющих нашу страну. За двадцать лет со дня основания Ассамблея стала гарантом социальной стабильности в обществе.

Съезд мировых религий и множество других сделали республику узнаваемой в мире – не просто как государство, строящее рыночную экономику, но и как одну из немногих стран на постсоветском пространстве, которая избежала каких – либо потрясений на межэтнической основе.

С этого момента национальная политика нашего государства была направлена на образование единого народа как социально-политической общности. Это позволило создать оптимальную модель взаимоотношений между всеми национальностями, наладить диалог различных культур и конфессий и реализовать на практике равенство граждан – представителей различных этносов республики.

Создание Ассамблеи народа Казахстана стало институциональным оформлением сферы межэтнических отношений в республике, своего рода органом народной дипломатии. Ассамблея создавалась как принципиально новый институт гражданского общества, не имевший на тот момент аналогов как в предшествующей советской эпохе, так и в мировой современной практике.

Единство народа является не только основой казахстанской государственности, но и вечной ценностью. В этом непреходящее значение и глубокий символизм Дня единства народа Казахстана.

Все эти процессы способствуют росту международного авторитета Республики Казахстан как страны, эффективно решающей проблемы межнациональных отношений.

В самой природе полиэтничности и поликонфессиональности казахстанского общества содержатся позитивные моменты. Речь идет о процессах обогащения духовности через взаимовлияние различных культур. Духовность этноса – это наиболее значимая составляющая культуры. Этносы могут заимствовать друг у друга элементы не только мате-

риальной, но и духовной культуры. Следует констатировать, что моральные установки казахского народа, регламентированные в нормах обычного казахского права, приобрели особый статус в системе межнациональных отношений. Почтительное отношение к старшим и обычай гостеприимства, житейская мудрость и милосердие, характерные особенности культуры казахского народа, стали сущностью менталитета и компонентов культуры всех этносов, проживающих в Казахстане.

Высшей сферой духовности является область религии. В основе диалектики духовного процесса лежит религиозный процесс. Религия объединяет людей. Там, где человек теряет ощущение бога, существует эгоизм и цинизм, ведущий к распаду души.

В этой связи представляется, что структурообразующим элементом культуры всех этносов, населяющих современный Казахстан, являются отношения согласия и терпимости. Прежде всего, следует отметить религиозную толерантность, которая способствует внутриполитической стабильности в обществе. Религиозная вера зиждется не только на признании главенствующей роли бога в мироздании, но и на идее существования духовных ценностей и гуманистических идеалов.

Формирование толерантного сознания людей является одной из форм противостояния различного рода проявлениям экстремизма и религиозного терроризма. Известно, что толерантность предполагает достаточно уважительное и терпимое отношение индивидов друг к другу. История человеческих взаимоотношений свидетельствует, что данный принцип является универсальной формой бытия человеческой жизнедеятельности. Причем принцип толерантности реализуется на личностном и социальном уровнях.

Как известно, все мировые религии проповедуют фундаментальные основы человеческой нравственности. Но среди представителей различных религиозных конфессий имеются сторонники наиболее радикальных взглядов, отстаивающих принципы насилия и экстремизма в вопросах отношения

к верующим иных религий и мировоззрения. Выступая от имени той или иной религии, радикалы и экстремисты пытаются оправдать и обосновать свою деятельность. Деструктивность их деятельности проявляется в том, что многие из экстремистов и религиозных террористов, тенденциозно комментируя основные положения традиционных религий, вырывая из контекста и используя одни догматические положения вероучения в ущерб другим, социально-психологически воздействуют на индивидов. Однако, величие и значимость всех традиционных религий состоит в том, что они основываются на идеях добра, гуманизма и толерантности. Посягательство на жизнь человека считается наиболее тяжким из человеческих грехов.

Вместе с тем, важным источником, способствующим развитию экстремизма и религиозного терроризма, является утрата индивидами определенных моральных ценностей. Можно с достаточным основанием утверждать, что одной из главных предпосылок для распространения религиозного экстремизма и терроризма является кризис в духовной и нравственной сфере, ведущий к делегитимации власти в сознании определенных слоев общества. Терроризм становится опасным элементом социальной практики в современном мире, а его основными источниками являются рост криминальной преступности, этнические конфликты, падение нравственности.

В человеческой жизнедеятельности тесно переплетены религиозное и нерелигиозное начала. Человек руководствуется в своей повседневной жизни не только исторически сложившимися нормами морали, национальными традициями, но и религиозными предписаниями.

Каждая религия содержит в себе не только идеи, объясняющие сущность мироздания и ритуалы, ориентирующие на определенное поведение индивидов, но и нравственно-этические предписания, а именно: помощь ближнему, уважение и почитание родителей, осуждение зависти и т.д. Подобная толерантность является одной из форм диалогич-

ности человеческой жизнедеятельности. Хотя принцип толерантности не разрешает противоречие, но стремится направить развитие противоречия в ненасильственное русло. По сути толерантность как форма диалогичности развития человеческой культуры – это признание того, что существование иных субъектов, иных культур, вероисповеданий необходимо воспринимать как данную наличность. В поликонфессиональном и поликультурном казахском обществе толерантность означает прежде всего признание субъектности других индивидов.

Республика Казахстан – это светское государство, но нельзя воспринимать государство только как совокупность политических отношений и властных институтов. Это прежде всего система человеческих ценностей, определенный тип культуры взаимоотношений общества и личности. В связи с этим, необходимо создавать широкую программу культурного и духовного развития общества, которая должна быть основана на уважении к религиозным традициям, к общечеловеческим нравственным ценностям, к демократическим нормам и правилам сосуществования государств.

Понятия «экстремизм» и «религия» несовместимы, ибо религия по своей сути не может нести агрессию. А в противном случае – это уже не религия. Ведь религия – это тончайшая область духовного развития, где примиряются все социальные противоречия общества. Следовательно, на концептуальном уровне употребляемые в современной литературе понятия религиозного экстремизма и терроризма, а в последнее время исламского экстремизма, ошибочны и политизированы. Вместе с тем, следует согласиться с существованием понятия «фундаменталистской религии», поскольку религия может оперировать догматами, исходя из догматизированности и традициональности некоторых укорененных канонов религии. Но религия не может быть экстремистской. Это изначально противоречит ее предназначению. Религию делают экстремисткой именно нерелигиозные факторы социальной жизни. Сегодня экстремизм, как известно, связыва-

ют с канонами ислама. Складывается впечатление о том, что религиозный экстремизм является исламским. Безусловно, определенные политические силы в мире сознательно эксплуатируют некоторые доктрины исламской религии, чтобы дискредитировать ислам в глазах мировой общественности. Об этом свидетельствуют события, происходящие в Палестине и на Ближнем Востоке.

Следует подчеркнуть, что на социально-политическую ситуацию в Казахстане оказывают большое влияние глобальные геополитические тенденции, а также процессы, которые происходят на постсоветском пространстве, в Центральной Азии и в Европе. Наши приграничные страны (Киргизия, Узбекистан, Таджикистан, Россия) переживают сегодня социально-экономические трудности. Необходимо учитывать это при формировании политики в сфере межэтнических и межконфессиональных отношений, чтобы не допустить импорта террора и экстремизма на территорию Казахстана.

Как свидетельствует практика социальных отношений, сегодняшняя молодежь обладает в наибольшей степени социальной восприимчивостью, и там, где отсутствует процесс формирования социального иммунитета молодежи против экстремизма и терроризма, внедряется этика искаженных отношений и морали. Этот процесс против экстремизма формируется у молодежи прежде всего в стенах учебных заведений. В средних и высших учебных заведениях сейчас повсеместно проводятся занятия по предмету «Религиоведение». Этот предмет должен сформировать у студенческой молодежи представление о роли религии в системе общечеловеческих отношений. Вместе с тем, в условиях глобализации современное государство и общество не могут существовать без идеологических основ. В таких обществах, где отсутствует идеология, ослабевает социальный иммунитет. В транзитных обществах, как правило, идеология создается на основе уже имеющихся исторических традиций и исторического наследия данного общества. Но вместе с тем, в государствах, относящихся к транзитным обществам, при отсутствии

собственной идеологии, она может быть навязана политикой мировых держав или других государств.

Анализ современной религиозной ситуации свидетельствует, что религиозные общины казахстанского общества пополняются за счет молодежи. Это можно объяснить не только поисками молодых людей идеалов духовности, но и влиянием средств массовой информации и деятельности псевдорелигиозных организаций, пытающихся вовлечь молодежь в террористические организации через распространение идей экстремизма. Работа экстремистов и террористов по вовлечению молодых людей в сферу псевдорелигиозных отношений и террористической деятельности, конечно же, облегчается за счет отсутствия религиозной грамотности молодых людей, неразвитости их правовой и политической культуры.

Гуманизм – это воспитание и образование человека, способствующее его возвышению. Но от развития науки и образования зависят не только материальные условия существования общества, но и представления его членов о мире.

Посредством образования, безусловно, достигается прогресс во всех сферах человеческой жизнедеятельности. В этой связи представляется, что в общей структуре высших учебных заведений значение педагогических специальностей весьма велико. Суть философии образования – это не только формирование высокообразованных профессионалов, полезных для государства и общества, но и воспитание их в духе всеобщей моральности и нравственности. Развитие социальных чувств, а именно: патриотизма, гражданственности, ответственности, справедливости и др. является неотъемлемой стороной деятельности прежде всего педагогических учебных заведений. Процессы образования и воспитания находятся в диалектическом единстве. Общеизвестно, что в целом функционирование системы образования зависит прежде всего от уровня подготовки будущих учителей для школы.

В настоящее время представители всех социальных слоев и этносов, проживающих на территории Казахстана, реша-

ют общие для них социально – экономические проблемы. В эмежэтнической и межконфессиональной сфере это, прежде всего, сохранение и развитие родного языка и самобытной культуры, воспитание гражданина-патриота как главная цель воспитания в целом, взамообогащение культур и интеграция.

Казахский народ своей толерантностью, доброжелательностью, гостеприимством на деле доказал свое историческое право возглавить процесс формирования национального единства, не ущемляя другие этносы, которые с пониманием, как собственную принимают патриотическую формулу «Мәңгілік – Ел».

Литература

1 Казахстанская правда. – №8-9. 15.01.2010.
2 Казахстанская правда. – №11 (27632). 18.01.2014.
3 Казахстанская правда. – №11 (27632). 18.01.2014.

Түйін

Габдсаттарова М. Г-Н. «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы негізіндегі көпұлтты және көпдінді қазақстандық қоғамның руханилығы

Мақалада «Мәңгілік Ел» – ұлттық идеясын құрайтын, негізгі құндылықтар қаралған. Қазақ халқының санасында төзімділік дәстүрін сақтау және басқа да этникалық топтардың өмір сүретін ұзақ тарихы туындап отыр. Жоғары рухани этникалық төзімділіктің жоғары деңгейде болуы, қазақ халқының білгірлігімен байланысты. Бұл этникалық және конфессияаралық келісімін, қазіргі Қазақстанның бәсекеге қабілетті артықшылығы ретінде қарастыруға болады. Ұлттық саясаттың табысты болуы, ол Ұлт көшбасшысынан бастау алып отырғанында. Ол мемлекеттің тұрақтылығын жоғары бағалайды, өйткені Қазақстан көпұлтты шоғырланған және көпконфессиялы қоғам. «Мәңгілік ел» идеясы негізгі этикалық, моральдық, рухани және тарихи Қазақстанның көпұлтты құндылықтары мен көпконфессиялы қоғамын нығайтады, сондайақ осы бірегей моделі қоғам құру Ұлт көшбасшысы – Президент алдындағы біздің міндет.

Summary

Gabdsattarova M.G. Spirituality of Kazakh Multi-ethnic and Multi-religious Society in the Context of the National Idea «Mangilik El»

The article considers the fundamental values of the national idea – «Mangilik EL». Saving tradition of tolerance in the minds of the Kazakh people is dictated by a long history of living with other ethnic groups. Sufficiently high level of inter-ethnic tolerance is due to the same high spirituality and education of the Kazakh people. This can be seen as a competitive advantage of modern Kazakhstan, which provided with ethnic and religious harmony. The success of the national policy is dictated by the fact of the Leader of the Nation. Multi-ethnic and multi-confessional society of Kazakhstan highly appreciates it because it is entirely focused on the stability of the state. The idea of «Mangilik El» sets out the basic ethical, moral, spiritual and historical values of Kazakhstan's multi-ethnic and multi-religious society, and this unique model of building our society, we are obliged to the President – the Leader of the Nation.

АДАМЗАТ ҚОҒАМЫНЫҢ БОЛАШАҚТАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК КЕЛБЕТІ

Аташ Берік Мұратұлы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Философия кафедрасының д.м. атқарушы, философия ғылымдарының докторы
(Алматы қ., Қазақстан)
atash_berik@mail.ru
Таңжаров Мейрамбек Итемгенұлы,
Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, философия ғылымдарының кандидаты
(Атырау қ., Қазақстан)

Болашақтағы адамзаттың рухани-моральдік келбетін бағдарлап, «жасампаздық футурология» тұрғысынан жаңа модельдер құру үшін алдымен, бұл мәселенің алғышарты мен шарты болып табылатын проблемалық алаңдағы заманауи сауалдарды таразылап алуымыз қажет: «Қазіргі адамзат қоғамында моральдік-рухани құлдырау бар ма, жоқ па: болса қандай деңгейде, болмаса оның бастапқы белгілер бар ма?».

Мысалы, 1912 жылы «Айқап» журналына жарияланған «Менің бес сауалыма жауап беруіңізді сұраймын» деген тақырыпта жазылған мақаласындағы: «Алланың адамды жаратқандағы мақсаты не? Адамға тіршілік не үшін керек? Адамға өлген соң мейлі не жөнмен болсын рахат-бейнет бар ма? Ең жақсы адам не қылған кісі? Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма? Қай түрлі жауап берсеңіз де дәлеліңіз не?», – деп [1, 38 б.] қойылып отырған мәселені, біз, бір ғасырдан соң қайтадан пікірталас алаңына шығарып отырмыз.

Осыған орай, қазіргі таңдағы теориялық және бұқаралық санадағы үш түрлі жауапты ұсынып, оларды саралап, дәйектемелер туындата аламыз: 1. Моральдік-рухани құлдырау жоқ; 2) Жауап беру қиын, белгісіз (бейтараптылық); 3) Моральдік-рухани құлдырау бар және оның алдын-алуымыз қажет. Ендеше, бұл үш бағытты тереңірек саралап,

оны психоаналитикалық, феноменологиялық, прагматистік т.б. тұрғыдан зерделеп, аталған көзқарастардың ішкі ойпікірлерін туындатып, негізгі бағдарларын талдап көрсетіп, мынадай пікірталастар алаңын туғыза аламыз.

1. Шындығында да, біздіңше, рухани-моральдік құлдырау жоқ, себебі: а) ол – иллюзия, яғни, бізге солай сияқты болып көрінеді, керісінше, моральдік өрлеу бар. Мысалы, құл иеленушілік қоғам, оның әйгілі ойшылы Аристотельдің қуаттауы, абсолютті монархияны Г.Ф. Гегельдің қолдауы т.б. ескерсек, ондай қоғамдар бүгінгі күні білімсіздік қана емес, адамзаттың моральдік тұрғыдан дамымаған дәуірі болып есептелген еді. Ал бүгінгі таңдағы адамзат үшін құл иеленушілікті жаппай қолдау тым тұрпайылық қана емес, аморальдік құбылыс болып табылады. Орта ғасырдағы христиандардың, мұсылман дініне дейінгі арабтардың әйелдерге деген қатынасы (өз қыздарын олардан құтылу үшін тірілей көміп тастау), тіпті XX ғасырдағы фашизмдегі Концлагерлердегі әрекеттер т.б. салыстырғанда бүгінгі адамзаттың қаншалықты рухани-моральдік тұрғыдан кемелденгендігінің куәсі бола аламыз.

б) ол консерваторлық аңсау – заманы өткендердің жаңаға бейімделе алмаушылығынан туған бейсаналық қорғаныш тетік (өз кінасын өзгеге көшіру – проекция); Бұны қарапайым ескі мен жаңаның, консерваторлар мен либералдардың арасындағы диалектикалық қайшылық деп те түсіндіруімізге болады. Ескілер мен консерваторлар тек қана моральдік-рухани сала емес, барлық жаңаларды жаны сүйе бермейді. Моральдік құлдырау мифі сол жаңаға деген жағымсыз көзқарастардың бірі ғана. Жаңаға бейімделе алмаушылық – оны жек көрумен келіп шартталады. Ол саналы-бейсаналы түрде жүзеге асатын үдеріс. Ескіні аңсаушылар үшін моральдік құндылықтардың өзгеруі болып отырған үдерістер рухани құлдырау сияқты болып көрінеді. Сондықтан, өз заманындағы құндылықтарға қайта оралуды аңсаушылық бейсаналы түрде туындап шығады. Олай болса, ғасырлар бойғы «ұрпақтар рухани-моральдік тұрғыдан құлдырап бара жатыр» деген сарын осы артқа тартушы

ескілердің көпшілікке сіңірілген тұжырымы болып шығады. Егер бұл сарынның субъектісі неғұрлым зиялы, халық арасында беделді болса, соғұрлым оның пессимистік сарындары қоғамдық санада орныға түседі деген ой қисыны өздігінен туындап шығады.

в) адамзат қоғамындағы «құлдырау» деп жүрген құбылыстар табиғи эволюцияның балансы мен реттеушілігі, сондықтан оларды «құлдырау» деп айта алмаймыз. Адамзаттық құндылықтардың өзгеруі құлдырау емес, эволюцияның өзі тағайындаған, табиғаттың өзі қалаған өзгерістермен шартталады. Мысалы, бір жыныстылардың некесі (моральдік құлдырау) – жер бетіндегі адам санының табиғи реттеушілігі (эволюциялық баланс). Ұрпақ қалдырылмаған некелер жер бетіндегі адам санын өсірмеу үшін табиғаттың өзі тағайындаған қажеттіліктер. Жетімдер мен жесірлердің көп болуы, қауіпті қылмыстардың артуы, іргелі жанұялық қатынастардың ыдырау беталысы т.б. моральдік құлдыраушылық сияқты болып көрінетін әлеуметтік құбылыстар адам санын реттеуге құрылғандығының логикасына келі саяды.

2. Шындығында, бұған жауап беру қиын, белгісіз, құлдырау бар немесе жоқ де кесіп айту мәселені біржақты шешу болып табылады: а) моральдік рухани құндылықтар заман өткен сайын ауысады, оның бірнеше жылдық объективті-тарихи эволюциясы бар, бірақ ол ауысудың дұрыс немесе бұрыс бағытта екендігін өлшейтін нақты барометрлер жоқ; М. Вебер айтқандай, қоғамда құндылықтар қашанда, салыстырмалы болып келеді. Яғни, ол қашанда өмірге бейімделу мен қоғамның талаптары мен қажеттіліктерін өтеу үшін құрылады. Моральдік құндылықтардың ауысуы дұрыс бағытта да, бұрыс бағытта да болуы ықтимал. Егер ол жаппай сипат алып, адамдарға тиімді, пайдалы болып құрылатын болса, ол прагматистік тұрғыдан алғанда «дұрыс» болып та шығады.

б) дәстүрлі, қалыптасқан мораль мен адамгершіліктің өзінде ненің «дұрыс», ненің «бұрыс» екендігін ажыратудың өзі қиын (релятивизмге жуықтайды); Бүгінгі дұрыс, ертеңгі теріс, арғы күні азғындық болып шығады немесе керісінше,

мысалы, Кеңестік дәуірдегі коммунистік моральдің құндылықтарының көпшілігінің ауысуы. Ол кездегі тіпті заңмен қудаланатын алыпсатар нарықтық қоғамда дәріптеліп, коммерсантқа, жеке кәсіпкерге айналып шыға келді. Адамның дене мүшелерін ауыстыру осыдан бірнеше жыл бұрын, дін мен мораль, тіптен, биоэтика қарсы шыққан антигуманистік сипатты болса, бүгінгі таңда ол изгіліктілікке жуықтайды. Демек, олай болса, сәйкесінше, бүгінгі гендерлік саясат сияқты үдерістер, уақыты келгенде, аморальдік құбылыс болып шығу ықтимал. Бұл үдерісті Г.Ф. Гегель айтқан: «Бүгінгі ақылға сыйымсыз нәрсе, ертең ақылға сыйымды болып шығады, себебі, оның бойында әуелден-ақ ақылға сыйымдылық бар, ал ақылға сыйымды нәрсе ертең ақылға сыйымсыз болып шығады, себебі, оның бойында әуелден-ақ ақылға сыйымсыздық бар» деген диалектикалық тұжырыммен анық түсіндіруге де болады.

в) расында, моральдік құлдырау сарынының бірнеше жылдық тарихы бар, сонда, әлі күнге дейін құлдырап келе жатқан адамзаттың мүлде құрдымға кететін уақыты болған сыңайлы ғой т.б. Бұл сарынды әрісі Сократтың идеяларынан бастап (көне заман), Яссауидің қазіргі заман адамдары рухани азғындаған деген пікірімен сабақтастырып (орта ғасыр), Абайдың «Заман ақыр жастары, Қосылмас ешбір бастары.. Қойнына тыққан тастары» [2, 47 б.] деген толғауларымен жалғастырып, бүгінгі күнгі «моральдік футурологиялық пессимизм» деп атауға болатын көзқарастармен тұжырымдауға болады. Ендеше, «моральдік құлдырау сарыны қай қоғамның болмасын, зиялыларының жалпы дүниетанымының атрибуты» деген қортынды жасауға да болады. Бұл тұста, керісінше, «Мүмкін олар, сол құлдырауды болдырмаудың табиғи түрде тағайындалған қорғаныш тетіктері шығар» деп те болжамдауға болады.

3. Моралдік-рухани құлдырау «бар» деп айта аламыз: а) ол бұрын «арифметикалық» (шамамен бағдарланған) прогрессиямен болса, қазір «геометриялық» (шамамен бағдарланған) прогрессиямен өсу үстінде. Сондықтан да, құлдырау ішінара, аймақ бойынша, бірте-бірте өршіп келеді.

б) оның нақты өмірдегі мысалдарын көптеп келтіруге болады, оны кез-келген тұлғаның өмірлік уақыты бойынша да аңдауға болады: қылмыстардың санының артуынан, табулардың жойыла бастауынан, дінге сенетін мұнафықтардың көбейе түсуінен, діни экстремизм мен терроризмнің кең қанат жаюынан, жанұялық қатынастардың іргесі сөгілуінен т.б. анық көруге болады. Қазіргі кез-келген ересек адам өзінің балалық шағындағы қоғамдағы рухани құндылықтар мен есейген шағындағы құндылықтарды салыстырып қарап байқау да нақты нәтиже береді. Тіптен, оны жыл сайын құлдырап бара жатқан моральдік дағдарыстар арқылы да анықтай аламыз. Мысалы, кейінгі жылдары пайда болған шет елдерге бала сату, бір жыныстылардың некелерінің заңдастырылуы т.б.

в) құлдырауды абсолютті діни, салт-дәстүрлік моральдік құндылықтармен салыстырып қарауға болады т.б. Әрине, таза абсолютті ақиқат болуы мүмкін емес, дегенмен, салыстырмалы абсолютті ақиқаттар (таза салыстырмалы емес) бар: діни, моральдік, дәстүрлік, ата-бабаның жалғастырған жолы, өткенге деген құрмет т.б. этикалық, эстетикалық, логикалық ақиқаттарды басшылыққа алсақ, моральдік құндылықтарды бар деп айта аламыз. Мыңдаған жылдар бойғы қалыптасқан ұлттық моральдің іргетасы болатын әдет-ғұрып пен салт-дәстүрдің құлдырауы мұны анық көрсете алады. Жалпы алғанда, дүниежүзіндегі халықтың 90 пайызынан астамы дінге сенетін болса, неліктен жер бетінде жылына миллиондаған адамдар аштан өледі, неліктен олар дәрідәрмекке, азық-түлікке үнемі мұқтаж жағдайда қаза табады, неліктен адамзаттың үштен екісі тойып тамақ іше алмайды т.б. Сонда, қазіргі өркениетті адамзат қоғамындағы адам құқықтарын қорғайтын: БҰҰ, Дін, адамзаттық мораль, заң, тәрбие (педагогика, этика ғылымдары) т.б. адамгершілікті реттеп отыратын әлеуметтік институттардың қызметтері туралы не айтуға болады?

Дегенмен, осы пікірталасты көзқарастардан, қазіргі адам-зат қоғамында рухани-моральдік құлдыраулардың бар екен-дігін көре аламыз. Бүгінгі таңда адамзатты алаңдатқан

бұл ахуалды қазіргі экономикалық дағдарыстармен (Грекиядағы, Қытайдағы т.б.) ұқсатуға болады. Адамзат бұндай моральдік құлдырау беталысының әрі қарай жалғаса бермеуі тиіс емес екендігін түйсінеді және жедел арада оны тоқтату қажеттігін түсінеді.

Біздіңше, оның шаралары тұтастай қоғамдық өмірдің барлық саласын қамтып, іргелі өзгерістер тудыруға алып келіп, өмір сүрудің жаңа бір, тың бағдарын қалыптастыруға жетелейтін сыңайлы. Сондықтан, бұл ұлы өзгерісті АҚШ-тағы «Жыныстық төңкеріске», КСРО-дағы, Қытайдағы «Мәдени төңкеріске», Еуропадағы XYIII ғасырлардағы «Буржуазиялық төңкеріске» аналогиялық түрде «Рухани-моральдік төңкеріс» деп атауды жөн көрдік.

Сондықтан, болашақта болуы ықтимал немесе іске асуы тиіс «Рухани-моральдік төңкерістің» мынадай негізгі бағдарларын ұсынамыз:

1. Егер де, бұндай құлдырау жалғаса беретін болса, ол да адамзатты алаңдататын аса қауіпті дертке айналып, болашақта, ол да экология, соғыс қаупі, артта қалған мемлекеттердің ахуалы сияқты ғаламдық мәселелердің қатарынан орын алады деп болжамдай аламыз. Себебі, оның зардаптары әзірге анық байқала қойған жоқ, себебі, моральдің обьективті негіздері тиянақты зерттелмеген. Сондықтан да, «моральдік шарттарды орындамай-ақ қойса не болады, орындамаған адамдар да гуманистермен, ізгілермен қатар, қалыпты өмір сүруде ғой» деген сияқты сауалдар шешімін тапқан жоқ. Егер де, адамзаттың моральдік рухани құлдырауы шектен шыққан жағдайда не болатындығы туралы модельдер жасасақ, оны елестетсек, болашақты бағамдаудың өзі қиын емес. Демек, ол аса маңызды, жалпы адамзатқа ортақ, шешімін табуы тиіс, ұлғайып кетсе, адамзаттың болу немесе болмау мәселесін туындатқандықтан, «Ғаламдық мәселелер философиясының» қатарына «Рухани ғаламдық мәселелерді» де енгізе отырып, оның негізгі орталығы ретінде рухани-моральдік сапаларды сақтап қалуды қоюды ұсынамыз.

2. Құқық пен мораль арақатынасын негізге алсақ, бұрынғы құқықтық ережелердің тым аз болып, оның қазіргі

көптеген шарттары мен заңдары моральдің шеңберінде сақталғандығы туралы елестете аламыз. Нақтырақ айтқанда, қазіргі құқық моральдік ережелермен толығып, сәйкесінше, мораль өзінің арнасын құқықтың «басқыншылығы» арқылы тарылтып келеді деген сөз. Яғни, олай болса, болашақта адамзаттың моральдің құлдырауын тежейтін шаралардың бірі – құқық пен заң болмақ. Адамның ішкі еркіне берілген, орындауға да, орындамауға да болатын моральдік ережелер бірте-бірте азайып, ауқымы таралып, өз орнын құқықтарға береді. Нақтырақ айтқанда, олар орындалмаған жағдайда заң бойынша жазаға тартылатын болады, моральдік кодекстер одан әрі бірнеше жылдар бойы интенсивті-экстенсивті түрде жетілдіріледі. Мысалы, коммунистік мораль кезіндегі тұрақты отбасы болу – бірте-бірте заңдық-нормативтік ережелерге айналғандай болды деуге де болады. Бүгінгі күнгі де ата-анасын қарттар үйіне өткізгендерге салық салу туралы ұсыныстар айтылуда.

Моральдің құқыққа өтуі қағидасы бойынша, мысалы, отбасылық қатынастарда: «ерлі-зайыптылардың бір-біріне ілтипат көрсетпегендігі үшін»; «өзара кикілжіңге түсіп, балаларына психологиялық тұрғыдан жағымсыз ықпал еткендігі үшін»,» ерлер немесе әйелдер өздерінің отбасылық қызметтерін дұрыс атқармарғандығы үшін», «ерінің немесе әйелінің намысына тигендігі үшін» т.б. баптар шығарылуы ықтимал деп болжамдаймыз.

Адамдар арасындағы қарым-қатынастарда: «бірінебірі өтірік айтқандығы үшін», «қайырымдылық шараларын жасамағандығы үшін»; «менсінбеушілік немесе өзімшілдік көрсеткендігі үшін»; «жағымсыз көзқараспен қарағандығы үшін» т.б. баптар енгізіліп, жазаға тартылатын болады.

3. Бүгінгі таңда этиканың этикетке айналу үдерісі белең алып келеді. Бұл, әрине, бір қырынан жағымды, екінші бір қырынан алғанда, жағымсыз және алдамшы құбылыс. Сондықтан да, болашақта этика мен этикеттің қатаң ажырауы басталады. Мысалы, «Этикеті бар, бірақ этикасы жоқ адам» немесе керісінше, «Этикасы бар, этикеті жоқ адамдар» қатаң ажырауы тиіс. Бастапқысы бүгінгі таңда қала адамы-

на тән болса, соңғысының үлгісін ауыл адамдарынан көруге болады. Демек, этикет адамдар арасындағы сәлемдесуден басталатын бастапқы қарым-қатынас үшін қажетті құрал немесе «жалғандық пен жасандылыққа құштарлық» болып қабылданса, этика адамның таза шынай болмысын беретін табиғи-рухани, биік-асқақ қасиетке айналады дегенді білдіреді. Сонда, болашақта этикетке ұмтылушылықты этикаға ұмтылушылық алмастырады.

4. Бұл келесі кезекте, «рухани-адамгершілікті» және «адамгершіліксіз» адамдардың ара жігін толық ашып беріп, қоғамдағы бай-кедей, үстем тап жұмысшы сияқты әлеуметтік қабаттарға анаологиялық түрде, қоғамдағы рухани қабаттар құрылымын түзеді. Мысалы, Кеңес дәуірінде «бай-кедей-орташа» деген сияқты әлеуметтік қабаттар түсінігі болған жоқ, олар қоғамда шынайы өмір сүргендігіне қарамастан жарияланбады. Болашақта, қазір де ондай рухани жіктердің анық еместігіне қарамастан, «моральді адам» мен «аморальді адамның» дихотомиясы ажырап, ол әйгіленуі тиіс. Бүгін де оның нышандары жоқ емес. Бірақ көптеген діндер бұндай дихотомияға қарсы: бүгінгі моральдік азғын адамның, бірте-бірте имандылық жолына түсуіне мүмкіндігі бар деп есептеледі. Моральді-аморальділіктің – материалдық тұрғыдан жікке бөлінуінен және әлеуметтік вертикальді мобильділіктен басты айырмашылығы оның ген арқылы берілетіндігінде болып отыр. Біздіңше, бұл жік қоғамдық өмірдің әр саласында да әйгіленіп, анық ажырап, сәйкесінше әрбір тұлға өз орнын айқындауға ықпалдасатын басты факторлардың бірінен айналады. Мысалы, аморальді мен моральді тұлғалар бір-бірімен отбасын құра алмайтындай, құруы да мүмкін емес жағдайлар туындайды; жұмысқа қабылданған, орналасқан сәттерде де аморальді адамның мүмкіндіктер шектеледі т.б.

Бұндай дихотомиялық бастамалар немесе олардың нышандары бұрын да көптеген халықтарда ресми емес түрде болса да сақталған сыңайлы. Мысалы, қазақ халқында «жақсы» мен «жаман», «жақсы әйел» мен «жаман әйел», «тектілік» пен «тексіздік» хақындағы дихотомиялар оларды

рухани жік ретінде бөліп көрсетудің бастмалары деп айта аламыз. Өйткені, оларда «аздап жақсы», «аздап жаман», «аздап текті», «аздап тексіз», «орташа әйел» деген ұғымдар мен түсініктер жоқ екендігін ескерсек, біздің қатаң дихотомиялану туралы түсінігіміздің қисыны арта түседі.

5. Қазіргі таңда моральді реттеуші қызметін атқарып келе жатқан: дін, моральдің өзі, этика ғылымы, салт-дәстүр т.б. әлеуметтік институттар осы салада өз күшін бәсеңдеткен сыңайлы. Әсіресе, дін мен дәстүрдің адамды мәжбүрлеуге, қорқытуға, үнемі есіне салып отыруға арналған этикалық императивтері де моральдік құлдырауға тежеу болатындай өзінің ықпалды күшінен айрылды немесе адамдар өз еріктерімен айырды. Сондықтан да, философтар, психологтар, әлеуметтанушылар т.б. қоғамдық пәндер саласындағы қызметкерлер мен ғалымдар болашақта лажсыздан орындайтын жалпы адамзатқа ортақ жаңа императивтер түзілімін ұсынуы тиіс. Ол біздіңше, екі арнада өрбиді: 1) діни және ұлттық моральдің, философияның негізгі сакральді, эзотериялық, тылсым, байыпты ұстындарын рационалдандыруды негізгі алады; 2) еріксіз түрде орындауға тиісті (И.Кантқа аналогиялық түрде) жаңа императивтер тасқынын тудыруға жетелейді. Бұл – жоғарыда айтқандай, рухани ғаламдық мәселеле ретінде XXI ғасырдың гуманистерін, мораль мәселесіне алаңдамай қоймайтындарды «жалпыадамзатқа ортақ моральдік тұжырымдама» жасауға жетелейді.

Бұл тұжырымдамадағы негізгі ұстанымдарға мынадай талаптар қоямыз: баршаға қолжетімді және нақты, неғұрлым қысқа болуы шарт; бүкіл адамзатқа таралғандықтан сөз қуаты мен психологиялық сана енгізуді (внушениені) пайдалануы тиіс; дін, құқық қолданып отырған мәжбүрлеушілік ықпалдар да пайдаланылады; дін мен дәстүр элементтерінің ықпалды шарттарын жаңартуға да ұмтылуы тиіс т.б. түптеп келгенде, кез-келген адам моральдік нормалардың қатаң талаптарын орындамауы мүмкін болып санаға бұйырылатындай болып шығады.

6. Еуропоцентризмнің билік сахнасын ығыстырылуы, сәйкесінше, шығыс пен түркі халықтарына деген кемсітуші-

лік көзқарастарды бәсеңдетіп, олардың шынайы тарихына адамзаттың қайта оралатындығын ескерсек, түркі халықтарының әлемдік өркениетке қосқан үлестерінің айғақталып келе жатқандығын негізге алсақ, түркілік руханияттың адамзат эволюциясында айшықты орын алғандығына адамзат баса назар аударып, олардың моральдік-рухани құндылықтарының асқақ тұрғандығын амалыздан мойындауына жетелейді деп айта аламыз. Оның адамзат тарихында өзге де шығыстық-батыстық моральдің өркендеуіне кезінде айрықша үлес қосқандығының қайтадан жаңғыртылуына бүгін де мол мүмкіндіктер ашылып отыр. Олай болса, қазіргі кездегі жалпыадамзаттық моральдік құлдырауды тежеп, жаңаша, игілікті, изгілікті құндылықтар үлгісін түркілік моральдік құндылықтардан іздеу қажеттігін түйсінетін заман келіп жеткендігінің маңызы болашақта да арта беруі ықтимал деп пайымдай аламыз. Мысалы, бүгінгі таңдағы гендерлік саясат пен әйелге деген құрметтеушілік қағидалары көне түркілік тұрмыстық таным-түсінікте әуел бастан-ақ орныққан. Мысалы, «Башпай» күйінің шығу тарихына [3, 14 б.] қатысты Қорқыт Ата хақындағы аңыздардың бірінде өлімнен қашып жүрген бабамызға қарындасы Ақтамақ үнемі тағам әкеліп беріп жүрген сәттердің бірінде Қорқыттың башпайы аңдамай қарындасына тиіп кеткен екен. Қорқыт оған назаланып, өкініп, «Мен өлгеннен кейін, бұл арам башпайымды көмбей сыртқа шығарып қойыңдар» деп өсиет еткен деседі.

Олай болса, адамзатқа моральдік-рухани құлдыраудың алдын алатын әдіснамалық жаңа бағдар ұсынатын, үлгі болатын нұсқа, әрине, тек түркілік моральден құралады деп те кесіп айтуға болмас, дегенмен, әрбір халықтың игілікті және озық гуманистік үлгілерінің жиынтық бейнесінде, түркі-қазақтық этика маңызды орын алатын сыңайлы деп болжамдай аламыз. Бұл моральдік-рухани төңкеріс келесі кезекте өздігінен, саяси-экономикалық салаға да бірте-бірте ықпал ете алады. Дегенмен, бұл болжамдар тактикалық-стратегиялық немесе жақын болашақ бағдарлар болып табылады.

Орта немесе алыс болашақта моральдік құлдырауды реттеп, оны жүйелеп, дидактикалық тұрғыдан қайталап,

санаға сіңіріп отыратын психологиялық-идеологиялық құралдар өзінің маңыздылығын жоятын тәрізді. Себебі, оны да қоғамның барлық саласын қамтуға бет алып келе жатқан материалданған құрылғылар мен электрондық инструменттер алмастыруы ықтимал. Алдағы уақытта оның бірнеше үлгілерін ұсынатын боамыз.

Қорыта айтқанда, адамзаттың моральдік-рухани құлдырауының алдын алатын шаралар тізбегін құру, оны жаңжақты жетілдіру кезек күттірмейтін мәселелер. Бұл салада философия ғылымының қосар үлесі зор екендігін ескеруіміз керек.

Әдебиеттер

1 Энциклопедия «Айқап» / Бас редактор Р. Нұрғалиев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. – 366 б.

2 *Абай*. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2001. – 143 б.

3 *Қорқыт*. Елім-ай. – Алматы: Жазушы, 1996. – 44 б.

Резюме

Аташ Б.М., Танжаров М.И. Духовно-нравственный облик будущего человечества

В данной статье рассматривается морально-духовная деградация в современном мире. Авторы прогнозируют будущее человечества: как можно преодолеть моральный кризис и предлагает принципы духовно-моральной революции.

Summary

Atash B.M.**, Tanzharov M.I. The Spiritual and Morality Image of the Future Mankind**

In this article morally-spiritual degradation is examined in the modern world. Authors forecast the future of humanity : as possible to overcome a moral crisis and offers principles of spiritually-moral revolution.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ КЕҢІСТІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН РӘМІЗДІК НЕГІЗДЕРІНІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Құрманбаева Ләззат Төлбайқызы,
М. Тынышпаев атындағы «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының доценті, философия ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)
Досжанова Ақмарал Иванқызы,
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ аға оқытушысы
(Алматы қ., Қазақстан)
akmaral.doszhanova@mail.rum

Адамның ойлау жүйесінде аса маңызды роль атқаратын кеңістік пен уақыт ұғымы мәдениеттің іргетасты ұғымдарының бірі болып табылады. Бұл ұғымдардың іргетастылығы сондай мәдениет дамуының белгілі бір сатыларында, көне мифологиялық, діни және философиялық жүйелерде олар дүниенің генетикалық бастауы ретінде қарастырылды. (ежелгі зороастризмде – зрван, ежелгі грек мифологиясында – хаос, ежелгі үнді ілімдерінде – акаша және кала т.б.). Кеңістік пен уақыт бұдан кейін де дүниенің негіздеріне қатыстылығынан айырылған жоқ: антикалық материалистік доктриналарда олар дүние жаратылысының бастауы ретінде көрінеді. (Демокриттің бос кеңістігі), объективті-идеалистік ілімдерде кеңістік құдайдың сезім тұрағы ретінде түсінілді; Канттық түсініктегі субъективті-идеалистік жүйеде кеңістік пен уақыт жай қабылдаудың жолбарсын, ариорлық формасы дәрежесіне дейін көтеріледі; диалектиалық материализмде кеңістік пен уақыт материяның жалпылама өмір сүру формасы ретінде қарастырылады, ал қазақтардың дәстүрлі дүниетанымында кеңістік пен уақыт болмыстың құрамдас бөлімі ретінде алынады.

Ұзақ уақыт бойы материя болмысының түбірлі формасы ретінде уақыт пен кеңістіктің физикалық уақыт пен кеңістік сипаттамаларына сәйкес келе бермейтініне назар аударыл-

мады. Оның үстіне физикалық нысандардың болмысына қарағанда әлеуметтік тарихи болмыстың да соншалықты болатындығына, материалдық дүниенің өзара физикалық әрекеттесуі сияқты, адам қоғамының тіршілік қызметі де объективті болатындығы ескерілмеді. «Кеңістік» және «уақыт» категориялары – дүниетанымда, мәдениеттің категориялы арқасында маңызды роль атқарады, өйткені уақыт ұғымы арқылы адамның санасында жаратылыстың және қоғамдық процестердің бағытын түсінуішілігі, қазіргіге, өткен мен болашаққа деген қатынасы қалыптасады және адам болмысының мәні айқындалады. Дүниетаным үшін уақыт категорияларынның маңызы туралы айтар болсақ «уақыт дегеніміз сағат тілі немесе аспан денелерінің орналасуымен белгілі болатын жәйіттерден бөлек және онымен салыстыруға болмайтын іргетасты ұғым... Жекелеген адам өмірінің немесе бүкіл адамзат өмірінің мәні, мақсаты мен құндылығы, әлеуметтіліктің, тарих пен мәдениеттің мәні сияқты, уақыттың мәнін тек физикалқ теңдеулерге балауға болмайды» [1]. Соңғы жылдары философтардың және басқа да нақты гуманитарлық ғылым өкілдерінің мәдениет аспектісі тұрғысынан алып қарағанда уақыт категорияларына орасан зор көңіл бөлетіндігі таңқаларлақ құбылыс емес.

Біздің кеңістік пен уақыт туралы ұғымдармыздың бастаулары мен қайнарларын зерттеу үшін, біз бұл түсініктердің антропогенездегі тууы мен дамуына назар аударуымыз қажет. Кейбір зерттеушілердің пікірлері кеңістіктің үш өлшемділігі, бөлімділігі туралы түсініктердің адамға іштей тән екендігі (жануарларға да), оның «біздің қанымызда екендігі», оның алдын ала бағдарламалылығы, оның бұдан кейінгі құрылымдардың негізінде жататындығы туралы болжамдардан туындайды. Бұл зерттеушілердің ойынша үш өлшемді әлемде бірнеше миллиардтаған жылдар бойы жүрген заттар мен тіршіліктің эволюциясы өз қолтаңбасын қалдырды: тіршілік иелерінің үш өлшемді кеңстікке жақсы бейімделгендері ғана өмір сүруін жалғастырды. Туа біткен реттеуші операторлар, перцептивті құрылымдар,

инстинктивті түсініктер, архетиптер және т.б. туралы толып жатқан концепцияларды да осыған жатқызуға болады. Ұзақ уақыт бойы уақыт пен кеңістік адам үшін нақты өмірді қабылдауының туа бітті формасы ретінде саналып келді (кантшылар,нативистер). А.Я.Гуревич өзінің ойын былайша қалыпқа түсіреді «мәдениеттің негізгі әмбебап категорияларын іздеу жолымен жүргенді қалар едік, онсыз мәдениет мүмкін емес, оның барлық туындларының өн бойы соған толы. Біз нақты өмірді қабылдаудың уақыт, кеңістік, өзгерістер, себеп, тағдыр, сан, сезімнің астам сезімнен арақатынасы, жалқының бүтінге қатынасы сияқты ұғымдары мен формаларын айтып отырмыз» [2]. Әрбір мәдениеттегі осы бір космостық категориялардан әлемнің өз моделі жасалады. Бұл категориялар мәдениеттің таңбалану, белгілену жүйкелерінде бейнеленген: тілде, мифологияда, дінде, ғылымда және т.б. А.Я.Гуревич, өзінің мазмұны жағынан өзгеріп отырғанымен тарихтың кез келген дәуірінде адамға тән негізгі концептуалды және сезімдік категорияларды универсалды деп санайтындығын бөле жара атап көрсетеді. Бұл әртүрлі тариха дәуірлердегі мәдениет пен қоғам өмірін түсіну үшін мұндай категорияларды зерттеуді бірінші кезекті маңыздылығын көрсетеді.

Әуелгіде әлемнің мифологиялық бейнесіне назар аударып, соған сәйкес кеңістік-уақыттық ұғымдарды анықтауға тырысайық. «Мифке қатысты бір нәрсе даусыз: миф деп отырғанымыз – шындыққа қаншалықты жанаспайтындығына қарамастан, шындық ретінде қабылданып, пайда болған, тұрмысқа енген әңгімелеу» [3]. Қазіргі адам мифтен ингредиенттердің (біздің мәдениеттегі классификацияға сәйкес) бүтіндей бір жиынтығын табуда: миф – бұл аллегория, поэзия, әрі символ, ғылым, философия, архетип, структура және әлем бейнесі. Миф дегеніміз – бұл аталған ингредиенттердің өзіндік алғашқы тұрмыстық синкретизмі және сонымен бірге оның аясы одан зор, себебі «мифті жасағандар үшін, ол объективтік шындық еді» [4].

Жалпылама алғанда мифологиялық әлемнің динамикасын Хаостан Космосқа өту деп сипаттауға болар еді.

Хаос миологияның бастапқы категориясы. Мифологиялық ғаламның алғашқы жағдайы болып табылады: «Ғаламда бірінші болып Хаос дүниеге келді» [5]. Егер біз Хаостың жиынтық ұғымдары болып табылатын түпсіз құрдым, бос кеңістік, мұхит, шексіз кеңістік, түнек сияқты салыстырмалы жинақтаушы ұғымдар тән ежелгі грек мифологиясын емес (гомер-гесиодтық), архаикалық мифологияны алар болсақ (австралиялық, африкандық, сібірлік және т.б.), онда алғашқы ретке, қалыпқа келмеген субстанцияның образы неғұрлым нақты, әрі ереже бойынша сумен байланысты. «Бастапқыда жер болған жоқ, су ғана болды» [6]. Бұл фраза кеттердің мифологиясынан алынды, бірақ ол дүниенің жаратылуы туралы ежелгі мифтердің басым көпшілігіне тән (Шумердің Наммуы, ежелгі египеттің Нуны, ежелгі үндінің Асат, Вавилонның Апсу т.б.).

Судың алғашқылығы туралы өзіндік ұғымдарды қоғамдық сананың неғұрлым кейінгі формаларынан да кездестіруге болады. Мысалы, христиан дінінде құдайдың рухы алғашында шетсіз-шексіз судың үстінде жүргендігі туралы түсінік бар, ал антикалық натурфилософияда су – Фалестің көне доктриналарынның бірінде дүниенің түпқазығы ретінде алынады. Дүниенің бастапқы негізі ретіндегі су туралы түсініктің өміршеңдігі оның нақ сол құрылымсыздығы мен түсіндіріледі: су белгісіз бастауды бейнелейді және ол құрылым түзу процесінің барысында Космосқа, ретке түскен кеңістік пен уақытқа трансформацияланады.

Космос мифологияның шырқау шыңы және оның аяқтаушы категориясы болып табылады, ол ең көне мифологиялық түсініктерде белгілі бір біртұтастық ретінде – әлем идеясы кездеспейді. Керісінше, салыстырмалы ретке келушілік тек рулық территориямен байланысты, *зұлмат* стихиямен қоршалған және зұлымдыққа толы. *Л.*Леви-Брюль оны жаратылыстан тыс әлем деп атаған еді. Жаратылыстан тыс осы бір әлемде іс-әрекет етуші Күштердің қимылы – тәртіпсіз және иерархиялы емес; әңгіме «өте әлсіз байқалатын ағымдағы элементтердің көптілігі туралы болып отыр» [7].

Күшті сезімдік және эмоционалды элементтері басым ежелгі грек Хаосынның прообразы осы. (түнек, түпсіз құрдым, ажал және т.б.).

Алғашқы тұрмыстық қауым адамының осы шағын әлемі кеңістігіндегі (балада қалыптасатын алғашқы жақын кеңістікке ұқсас) салыстырмалы тәртіп өте тұрақсыз болды және табиғи сипаттан гөрі, моральдық әрі әлеуметтік сипат алды – тек белгілі бір ережелерді, тиым салуларды сақтағанда ғана тәртіп сақтауды қамтамасыз ету мүмкін болды. Әрине, мұндағы ескеретін жәйіт, ежелгі замандарда табиғи және әлеуметтік бүлінушілік болған жоқ – бұл аспектілер біртұтас болды. Сондықтан даму үстіндегі әлемнің бейнесі әлеуметтік қалыптық сипат алды. Мысалы, тайпалардың топтарға бөлінуі кеңістікті бөлуді айқындады, ал әдет-ғұрыптық сән-салтанат кеңістіктегі бағыттармен байланысты болды т.б. Алғашқы тұрмыстық ойлау атымы үшін «кеңістік – өзін толтырып отыратын нәрселерге бейжай, санадан айырылған және өзіннің барлық бөліктері өзіне ғана барабар біріңғайда бір бейнелі бірдеңе емес» [8]. Кеңістік аймағындағы әртүрлі қасиеттерге , сапаларға табиғаттан тыс, мистикалық күштер мен объектілер жауапты болды. (өз кезінде Леви-Брюль біздің қазіргі «табиғаттан тыс» немесе «мистикалық» дейтін ұғымдарымыздың алғашқы тұрмыстық ұғымдарға сәйес келетін сол заманның мағыналарын бере алмайды дегені бар еді). Алғашқы тұрмыстық қауымда ондай объектілер мейлінше көп болды, олардың ең маңыздыларын немесе әмбебаптарын бөліп көрсетуге болады. Алғашқы тұрмыстық ойлау өзінің ерте сатысында тотемизммен байланысты болды, сондықтан тайпа территориясындағы тотемдік орталықтар «мистикалық энергиялардың» ең көп орындарын құрады; соған сәйкес осы бөліктегі кеңістіктерге де барынша ұнамды қасиеттер берілді. Онан әрі қарай бүкіл тайпаның территориясы орналасқан кеңістік жатты, бұл территорияларда – қасиетті, өйткені онда ата-бабалар жерленген және оны бабалар рухы қорғайды. «Тайпаға біріккен екі руда өз кезегінде екіге, фратрияларға, руларға, кіші руларға бөлінудің барысында, – деп жазады Д.Томсон, – осы тотемдік ассоциация-

лар сол заманға белгілі әлемді қамтыған космологиялық жүйені қарағанша кеңейе түсті» [9]. Д.Томсонның осы қағидасындағы ежелгі космологиялық жүйенің әлеуметтік қалыптық құрылымдылыққа қарай жүрген жолы жақсы бейнеленген, бірақ әлемнің біртұтас бейнесіне дейін өте алыс болатын. Біздің атап көрсеткеніміздей, Космос – кемелденген мифтік сананың жемісі.

Алғашқы тұрмыстық ойлаудағы уақытты қабылдауды қазіргі кездегі үстем ойлау принциптерімен байланыстырып көрейік. Объект немесе іс-әрекет ежелгі ойлау жүйесінде екі бірлік түрінде, аңғал-диалектикалық стильде қабылданады, атап айтқанда – «өмір-өлім», «оң-сол», «жұп-тақ», «үлкен-кіші», «жоғары – төмен» және т.б. Олар жеке өмір сүрмейді. Бар болу, өмір сүру дегеніміз – бұл жұбыңызды болуы; өмір сүру – прототипіңнің болуы деген сөз. Өмір сүрудің екі типін мойындауда әртүрлі; «жұп» ұғымы бір деңгейде алынады, «прототип» термині – вертикальды білдіреді. өмір сүруді мойындаудың екінші типіне келер болсақ, ол көп жағдайларда діни-мифологиялық «теория» мен практиканың негізін құрайды. Мысалы, христиандықта адам «құдай бейнесінде және құдайға ұқсатылып жасалады, құдай – адамның прототипі болғандықтан ғана өмір сүретіндігі, барлығы туралы статусын алады, прототипіне неғұрлым жақындаған сайын (әулие, пірәдар, діндар т.б.) оның барлығы мойындалады және реалды бола түседі. Византия икона жазуындағы *қатқыл* қағидалардың, талаптардың болуы да дүниетанымдық принциптермен байланысты; икона жақсы жазылған сайын ол шынайы, және белгіленген үлгіге – прототипке жақын . Шығыстың ойлау дәстүрінде де осыған ұқсастық бар.

Әдебиеттер

1 *Келімбетов Н.* Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.

2 *Есімов Қ.* Ұлттық ойлау мәдениеті және исламдық өркениет. – Алматы: АлМУ, 2001. – 64 б.

3 *Ғабитов Т.Х.* Қазақ мәдениетінің типологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 202 б.

4 *Галиев А.* Символы казахской культуры. – Алматы: Ғылым, 1999. – 126 с.

5 *Хасенов Ә.* Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы. – Т. 1-3. – Алматы: ҚазМУ, 1987-1988. – 191 б.

6 *Серікқалиұлы З.* Дүниетану даналығы. – Алматы: Білім, 1994. – 224 б.

7 *Семби М.* Не «ночь», а «Север» // Мәдениет – ұлт болмысы. – Алматы: ҚазХҚӘТУ, 1988. – 212 б.

8 *Қодар Ә.* Қанағат қағанаты. – Алматы: Шабыт, 1994. – 112 б.

9 *Каракузова Ж., Хасанов М.* Космос казахской культуры. – Алматы: Евразия, 1993. – 79 с.

Резюме

Курманбаева Л.Т., Досжанова А.И. Особенности пространства казахской культуры и духовные ценности его символических основ

В этой статье рассматривается значения пространства и время которые занимают важную роль в мышлении человека является опорным значением культуры. Восприятие времени в начальном бытовом мышлении рассматривают связывая с нынешними принципами возвышенного мышления.

Summary

Kurmanbaeva L.T, Doszhanova A.I. The Features of Kazakh Culture Space and Spiritual Values of its Symbolic Foundations

There is the explanation of the meanings of sphere and times which have an important role in human thinking is the reference value of culture in this article.The perception of time in the initial living thinking considers connecting with the current thinking of the present's principles.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ТОЛЕРАНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Дайрабаева Гуланда Бегалиевна,
доцент МКТУ имени К.А. Яссауи, кандидат философских наук (г. Туркестан, Казахстан),
Малдыбек Акмарал Жұмағұлқызы,
доцент МКТУ имени К.А. Яссауи, кандидат философских наук (г. Туркестан, Казахстан),
akmaral.maldibek@mail.ru
Балтабаева Алена Юлдашевна,
профессор МКТУ имени К.А. Яссауи, кандидат философских наук (г. Туркестан, Казахстан),

Статья выполнена на основе научно-исследовательского проекта университета Ахмеда Ясави «Түркі әлемі және Ұлы Жібек жолы ареалындағы интеграциялық, жаңашылдық үрдістер» (договор № 15/1167)

Формирование культуры толерантности приобретает особую актуальность в свете происходящей ныне глобализации. Под ее воздействием мир становится все более целостным. Различные культуры, религии, цивилизации взаимодействовали и прежде. При этом нередко возникали и острая вражда, и нетерпимость. Однако их основные очаги были разделены территориально, будучи как бы отгороженными друг от друга. Ныне глобальные коммуникационные, финансовые, миграционные потоки пробили огромные бреши в существовавших барьерах, спрессовывая разные культуры и образы жизни в едином пространстве мирового социума. Складывается плотная, всепроникающая сеть общественных взаимоотношений. Нетерпимость в этих условиях генерирует высокие напряжения, способные блокировать жизнедеятельность общественных систем как на национальном, так и на мировом уровнях.

И поэтому устойчивое развитие, прогресс и единение всего человечества, невозможно без усиления, утверждения и материализации принципа толерантности. Толерантность – ключевая проблема для всего мира, существенная составляющая свободного общества и стабильного государственного устройства. Благодаря усилиям ЮНЕСКО в последние десятилетия понятие «толерантность» стало международным термином, важнейшим ключевым словом в проблематике мира. Оно наполнено особым смыслом, основанным на общей изначальной сути данного понятия в любом языке Земли.

Смысл толерантности в словаре иностранных слов раскрывается как терпимость, снисходительность к кому-либо. Формулировка, данная в словаре, показалась нам недостаточно полной. В нашем понимании, толерантность – это, прежде всего, уважение, а не терпимость, потому что каждый имеет право на свободу мнения, выбор религии, реализацию себя как личности, а значит, мы должны уважать чей-то выбор, даже если он расходится с нашим личным выбором. На наш взгляд, многие понимают терпимость как вынужденный компромисс, скрытое неодобрение, с которым мы вынуждены смириться по каким–либо причинам.

1) уважение, принятие и понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявления человеческой индивидуальности. Толерантность – это гармония в многообразии. Это не только моральный долг, но и политическая и правовая потребность;

2) толерантность – это не уступка, снисхождение или потворство. Толерантность – это, прежде всего активное отношение, формируемое на основе признания прав и основных свобод человека;

3) толерантность – это обязанность способствовать утверждению прав человека, демократии и правопорядка. Толерантность – это понятие, означающее отказ от догматизма (догматизм – это метод мышления, отвергающий принцип конкретной истины);

4) проявление толерантности, которое созвучно уважению прав человека, не означает терпимого отношения к социальной несправедливости, отказ от своих убеждений.

Краеугольным камнем безопасности, стабильности, поступательного экономического и политического развития Республики Казахстан является межэтническое и межконфессиональное согласие. Думается, основная идея этой проблемы прочерчена в данной установке Президента Казахстана Н.А.Назарбаева: «... республика в своей практической политике исходит из того, что только внутренняя свобода человека есть условие межконфессиональной толерантности. Именно поэтому, исторически являясь частью культурного материка ислама, мы не препятствуем развитию всех мировых и традиционных религий в Казахстане» [1]. При этом Президент особо подчеркнул, что для казахстанцев толерантность не академическое, а практическое понятие.

Казахстан, втянутый в глобальную орбиту поиска универсальной модели многонационального и многоконфессионального взаимодействия, стал автором своей собственной, ставшей узнаваемой в мировом сообществе модели толерантного и гармоничного общества и заложил основу дальнейшего совершенствования общественных отношений на базе гражданского мира и согласия.

Сегодня Республика Казахстан – один из успешных образцов применения принципа толерантности в социокультурном измерении, где мирно и стабильно проживают представители 140 этносов, принадлежащих 17 религиозным конфессиям. Ее презентация состоялась на уровне ОБСЕ, а также в ООН, с участием Генерального секретаря Пан Ги Муна. Введен специальный учебный курс «Казахстанская модель межэтнической толерантности и общественного согласия» на историческом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова для студентов вузов Российской Федерации.

Базовые черты модели таковы: высочайший уровень развития институтов гражданского общества в этнической сфере; развитая система институализации диалога с госу-

дарством; общественный и политический статус и реальное равенство перед законом представителей всех этнических групп; гарантированное представительство интересов этносов и вовлечение их в общественно-политический процесс на высшем уровне государственной власти и Парламента; деполитизация межэтнических вопросов и запрет на действия, способные повлиять на межэтническое согласие. Вот ключевые факторы успеха государственной национальной политики. Этот опыт, как показывает практика, востребован. Только в 2011 г. с целью ознакомления с нашей моделью толерантности в Казахстан приезжали представители 14 государств – США, Великобритании, Франции, Китая, Нидерландов, ФРГ и других.

Затрагивая вопросы казахстанской модели толерантности и религиозной терпимости, следует особо отметить, что в стране имеются несколько аспектов основ религиозной и этнической толерантности. Одним из них является исторический аспект. Если взглянуть на историю Казахстана, опирающуюся на многие тысячелетия, можно увидеть, что на этой территории люди, независимо от этнической и религиозной принадлежности, проживали в условиях взаимопонимания. Этнические и религиозные конфликты, территориальные притязания, акты агрессии не заставили нас жить с чувством ненависти друг к другу, наоборот, мы старались совместно найти пути выхода из этой ситуации. Национальная и религиозная терпимость, толерантность в Казахстане выражаются в обязательной форме и в политических подходах. Существует прочная законодательная база и политическая воля, отражающие все это в правовом аспекте, препятствующая распространению нетерпимости и экстремизма [2].

Говоря о сущностных идеях казахстанской государственности, Президент Н.А.Назарбаев подчеркивает, что доминирующей является идея единства и целостности народа Казахстана. Толерантность как основа взаимоотношений очень важна в современном мире. Мы живем в веке глобализации экономики и все большей мобильности, быстрого развития

коммуникаций и взаимозависимости, в веке многочисленных миграций и преобразования социальных структур. Каждый регион нашей Республики многолик, и поэтому нетерпимость и конфликты могут стать потенциальной угрозой нашей родине. От такой угрозы нельзя отгородиться какими-либо границами, потому что проблема становится национальной.

Есть более глубокие основы отмеченного согласия, и основы эти таковы: на фоне падения религиозности во многих и многих странах в Казахстане религиозность населения растет. Причем растет она не за счет фундаменталистско или экстремистско настроенных верующих, а за счет достаточно глубокого вхождения в веру.

Поэтому согласие и толерантность в религиозной сфере в Казахстане имеют существенно иное содержание, нежели в ряде экономически развитых и традиционно демократических стран. В этих государствах толерантность базируется на безразличии к религии, а по поводу того что безразлично нет и споров – отсюда и толерантность. В Казахстане же толерантность является осознанным результатом признания важности религии для страны и общества – это совсем иной уровень толерантности. Это толерантность более глубокого и более продуктивного свойства, она не формальна, по поводу ее деталей могут идти споры, но на ее основе возможно развитие, а не тупиковое равнодушие [3].

За годы независимости нашей страны мы могли убедиться в том, что развитие демократических процессов в РК и модернизация казахстанского общества в были достигнуты благодаря формированию и развитию в общественном сознании культуры толерантности, которая призвана сохранять гражданский мир, гармонизировать межэтнические и межконфессиональные отношения, способствовать укреплению социально-политической стабильности.

Но, к сожалению, отчасти правы те, кто утверждает, что людское общество переживает регресс духовности. И в этом, возможно, глубинная причина всех экономических по-

трясений мира. Сегодня на передний план должны выступать нравственные начала. В возрождении их огромная роль принадлежит религии. Как отметил Нурсултан Назарбаев, у государства и религиозных общин существует две общие сферы сотрудничества: проповедь мира и гражданского согласия и возрождение культуры [4].

В данном направлении был уже сделан ряд шагов, в частности в воспитательно-образовательном процессе по формированию толерантной культуры, был внедрен в учебный процесс специальный курс по религиоведению для изучения теоретических основ мировых религий. Целью факультативного курса является ознакомление учащихся с историей развития мировых и традиционных религий и конфессий, их ролью в современном мире, формирование неприятия основ идеологии деструктивных религиозных культов, радикальных и экстремистских организаций, развитие активной гражданской позиции учащихся. Все возрастающее значение приобретает «педагогика толерантности», включающая как общие процедуры формирования не конфронтационной личности, так и конкретные меры международного взаимодействия, устранения и нейтрализации негативных поведенческих стереотипов [5]. Одним из главных социальных институтов, способствующих формированию толерантной личности в современном обществе, является образование. Толерантность как личностная черта не присуща человеку изначально и может никогда не проявиться, не будучи специально воспитанной, сформированной. Социально-педагогическая цель формирования толерантности направлена на развитие способности признавать существование иной точки зрения, многообразие культурных отличий, в рамках универсальных прав и свобод личности, и при этом обеспечить развитие независимого мышления, критического осмысления и выработки суждений, основанных на моральных ценностях.

Вопросы, связанные с формированием культуры толерантности актуальны и потому, что мы не можем жить в замкнутом пространстве и тревоги, связанные с осложнением ме-

жэтнических и межрелигиозных отношений, которые сегодня охватывают многие регионы планеты волнуют и нас, казахстанцев. Наша задача – формировать правильное понимание и отношение ко всему происходящуме! В мире наблюдается рост религиозной нетерпимости, экстремизма, терроризма.

В отдельных странах все чаще используются радикальные методы сохранения национальной идентичности. Такая реакция на глобализацию затрагивает интересы многих этнических мигрантов и меньшинств даже в самых развитых европейских державах. Множатся взаимные обиды, растет межэтническая дистанция и недоверие людей друг к другу. Миграционный поток из стран Азии и Африки в монокультурную и многоконфессиональную Европу привел к росту мусульманского населения от 7 до 40 миллионов человек. Проблема взаимоотношений с этим меньшинством становится важнейшим пунктом повестки дня западноевропейских стран. А для американцев стало неожиданностью заявление неизвестного до этого пастора из Флориды о том, что он намерен сжечь 200 экземпляров Корана. Такие выпады вызывают ответную, крайне негативную реакцию в мусульманском мире. Подобный цивилизационный раскол может привести к серьезным осложнениям. Становится актуальной задача объединения всех здравомыслящих сил на Западе и мусульманском Востоке для нейтрализации экстремистских проявлений с обеих сторон. Тем более что сейчас нельзя не видеть тенденцию роста политического влияния тех, кто открыто использует ксенофобию, этнический экстремизм и шовинизм. В некоторых странах они даже добиваются представительства в парламентах и входят в правительство. Мировой финансово-экономический кризис только усугубил глобальные проблемы современности. Как следствие, каждый год по всему миру вспыхивает около 30 новых вооруженных конфликтов, до сих пор не утихающая война в Сирии, не оставила ни одного равнодушного в Казахстане. Межэтническая конфликтность имеет место и в странах СНГ. В частности, это Кыргызстан, Кавказ, Центральная Азия [6].

Собственно вопрос о толерантности – это, прежде всего вопрос о том, как при глубоких различиях в положении, интересах, воззрениях люди могут наладить совместную жизнь. Толерантность служит своего рода мостом, соединяющим частное и общее, различия и единство. Публичная активность граждан, их солидарные действия, кооперация усилий во имя общего блага, содержательный диалог между ними немыслимы без взаимной социальной ответственности, которая требует высокой степени терпимости. Эта ответственность проявляется в признании и уважении прав других людей и культур [7].

В заключение подчеркнем, если все основные конфликты последнего времени теснейшим образом связаны с межэтническими и межрелигиозными противоречиями, то стабильность таких отношений, понятая как задача международной политики, может переориентировать глобальное сообщество на опережающее конструктивное решение проблем в данной сфере, вместо того чтобы идти на поводу логики только разрешения имеющихся конфликтов [8]. XXI веке человечество в полной мере ощутило всю степень серьезности глобализации, требующей максимальной сплоченности и умения принимать осознанные и согласованные решения, влияющие на существующий миропорядок.

Литература

1 Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства». – Астана, 14 декабря 2012 г. // strategy2050.kz

2 Формирование культуры толерантности и религиозной терпимости стало актуальной проблемой нового века // Казахстанская правда. – 2012. – 15 марта. – С. 3-4.

3 *Чернышов Ю.* Уровень толерантности у различных национальностей. – М., 2011, 56 с.

4 *Дьяченко С.А.* Общественная палата – фундамент гражданских инициатив // Казахстанский путь политического реформиро-

вания: сборник материалов «круглого стола». 12 декабря 2007 г. – Алматы: КИСИ при Президенте РК. 2008. – 25с.

5 *Тучкова Т.* Вопрос о проявлении и факторах формирования толерантного сознания. – М., 2004.

6 *Тугжанов Е.Л.* Политика межэтнической толерантности и общественного согласия в Республике Казахстан: политологический анализ: Автореф. дис... д-ра полит.наук. – Астана. – 2010. – 40 с.

7 *Булекбаев С.Е.* К истокам тюркской толерантности. – Алматы, 2014.

8 *Байгарин Р.* Национальный вопрос в полиэтническом государстве // Казахстан и современный мир. – № 2, 2012.

Түйін

Дайрабаева Г.Б., Малдыбек А.Ж., Балтабаева А.Ю. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы толеранттылық мәдениетті қалыптастырудың кейбір мәселелері

Бұл мақалада авторлар заманауи қоғамда азаматтық бейбітшілік пен ішкі саяси тұрақтылықты сақтауға шақыратын дінаралық толеранттылықты нығайту және қоғамның санасына толеранттылық мәдениетті қалыптастыру туралы мәселелерді қарастырады

Summary

Dayrabaeva G.B., Maldybek A.Zh., Baltabayeva A.Y. Some issues of the formation to of tolerance culture in the modern Kazakhstan society

In the article the author makes out the problem of consolidation of interconfessional tolerance in modern society, forming the culture of tolerance in common consciousness, which is called to keep civil peace and inhome stability

НАУЧНЫЕ ЗНАНИЯ И ДУХОВНАЯ СФЕРА ОБЩЕСТВА

Изотов Мухтар Зиядаевич,
главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан)

Сложный характер развития общества определяется его весьма сложной структурой, действием в нем многих неоднородных факторов. Прежде всего в нем осуществляются различные по своему характеру и содержанию виды общественной деятельности: производственно-экономическая, социально-бытовая, политическая, религиозная, эстетическая и другие. Последнее очерчивается соответствующим видом общественных отношений, в рамках которых происходит та или иная общественная деятельность. Основные из них – экономическая, социальная, политическая, духовная.

Духовная сфера – это сфера отношений людей по поводу разного рода духовных ценностей, их создания, распространения и усвоения всеми слоями общества. При этом под духовными ценностями подразумеваются не только, скажем, предметы живописи, музыка или литературные произведения, но также знания людей, наука, моральные нормы поведения и т.д., словом, все то, что составляет духовное содержание общественной жизни или духовность общества.

Духовная сфера общественной жизни складывается исторически. Она воплощает в себе географические, национальные и другие особенности развития общества, все то, что отложило свой отпечаток в душе народа, его национальном характере. Духовная жизнь общества складывается из повседневного духовного общения людей и из таких направлений их деятельности, как познание, в том числе научное, образование и воспитание, из проявлений морали, искусства, религии. Все это составляет содержание духовной сферы,

развивает духовный мир людей, их представления о смысле жизни в обществе. Это оказывает решающее влияние на формирование духовных начал в их деятельности и поведения.

Большое значение в данном отношении имеет деятельность учреждений, выполняющих функции образования и воспитания – от начальных школ до университетов, а также атмосфера семейного воспитания человека, круг его сверстников и друзей, все богатства его духовного общения с другими людьми. Немаловажную роль в формировании духовности человека играет самобытное народное искусство, а также искусство профессиональное – театр, музыка, кино, живопись, архитектура и т.д.

Наука как совокупность идей, открытий, изобретений, теорий выступает частью духовной сферы жизни общества.

Под духовной жизнью, духовной деятельностью людей, процессом человеческого познания понимается особая форма активности человека, состоящая в постоянном соотнесении субъектом своего «Я» с каким-либо внешним предметом или пердметом внутренним, как это происходит, например, при самоанализе, т.е. с каким-либо объектом, и создание таким путем второго, искусственного, виртуального, идеального мира, так или иначе противостоящего миру материальному, первой природе, миру естественному.

Своей принадлежностью к идеальному миру наука прежде всего отграничивается от материальной (производственной) сферы жизни общества как нечто невещественное, идеальное, как часть духовной жизни общества, содержанием которой является производства не материальных, а духовных ценностей. Работники науки принадлежат к социальной общности работников умственного труда, в то время как типичной фигурой материальной сферы является работник физического труда.

Это отграничение науки от материальной сферы необходимо в качестве отправной точки для понимания ее специфики, но одного его явно недостаточно. Ведь познавательные способности людей очень многообразны, а их духовная жизнь

в связи с этим чревычайно сложна. Она включает в себя не только науку, но и религию, искусство, систему образования, обыденное знание и т.д. В рамках духовной сферы, например, существуют такие явления, как магия, лженаука и т.п.

Следовательно, существующие признаки науки должны отграничить ее не только от материальной сферы, но и от других компонентов духовной жизни общества, каждый из которых имеет свою специфику. Исследуя специфику научного знания, обычно указывают на такой признак науки, как преимущественное использование ею особого инструмента человеческого познания – понятийного мышления.

Понятие и производные от него формы мышления – суждения, умозаключения, теории – являются особыми, специфическими, родовыми инструментами освоения мира человеком. Специфика понятийного мышления связана с тем, что позволяет человеку проникать в скрытые, внутренние, сущностные свойства предметов и явлений, схватывать общие свойства, объединяющие целые типы и классы предметов, порою внешне резко различающиеся между собой. Таковы понятия живого в биологии, товара в экономической теории, правовой нормы в юриспруденции.

Это особенность науки отграничивает ее как от искусства, художественного познания мира, опирающегося прежде всего на образное мышление, с помощью которого осваиваются лишь внешние свойства отдельных предметов и явлений, так и от религии, постигающий мир с помощью внутреннего переживания, откровения, озарения, веры в те или иные недоступные разуму фантастические, божественные существа, чудесные события, различные догмы типа некоторого зачатия, воскрешения, второго пришествия, существования потустороннего мира и т.д.

Однако хорошо известно, что не только наука, но и религия, и искусство, и обыденное знание также в некоторой мере пользуются таким рациональным инструментом, как понятие. Так, религия постоянно использует понятия «Бог», «вера», «надежда», «любовь», «добро», «зло», причем не

только использует, но и пытается дать им логическое обоснование (вспомним пять логических доказательств бытия Бога, предложенные Фомой Аквинским в XIII веке).

Дело здесь в том, что наука использует понятия более эффективно, чем другие формы познания. В отличие от других форм духовной жизни она представляет собой не просто понятийное мышление, но мышление систематизированное, теоретическое. Наука есть знание, прошедшее через чистилище логики, знание, оздоровленное с помощью этой «медицины ума» (medicina mentis – лат.).

Активно оперирует понятиями и художественная литература. Например, в романе А.С.Пушкина «Евгений Онегин» мы читаем следующую характеристику одного из героев романа:

И был глубокий эконом,
То есть умел судить о том,
Как государство богатеет
И как живет, и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет.

Здесь, как видим, используется целый ряд экономических и политических понятий. Но было бы ошибочно на этом основании художественную литературу отождествлять с экономической теорией или политологией, поскольку понятия в данном случае играют лишь вспомогательную роль, а ее основой являются образы.

Конечно, не обходится без понятий и повседневное человеческое общение.

Указанные признаки выражают важнейшие особенности научного знания, но и все же они же не исчерпывают всех его существенных характеристик. Обязательным признаком науки является генерирование новых знаний в виде открытий, изобретений, принципиально новых идей.

Именно этим признаком и отличается научная литература в виде статей, монографий, диссертаций от учебной

литературы. Если главное достоинство образовательной литературы состоит в полноте отражения ею уже известных достижений науки, в доступности стиля изложения, то достоинство научных работ связано в первую очередь с новизной содержащихся в них идей.

В XX веке наука стала оказывать огромное воздействие на развитие всех сфер общественной жизни. Учитывая превращение современного общества в общество знаний, образования и науки, В.И. Вернадский охарактеризовал нынешний этап развития биосферы как этап ее превращения в ноосферу, т.е. сферу разума. Катализатором данного процесса явилась именно научная сфера жизни общества.

Каждая картина мира помогала человеку не только понять окружающий его мир и уяснить свое место в нем, но и обрести те или иные жизненные ориентиры. По этому поводу французский философ, археолог и теолог Пьер Тейяр де Шарден отметил: «Объект и субъект переплетаются и взаимно преобразуются в акте познания. Волей – неволей человек опять приходит к самому себе и во всем, что он видит, рассматривает самого себя» (1, с. 221).

Но у науки были и есть весьма решительные недоброжелатели.

Так, известный американский философ-постпозитивист Пол Фейерабенд (1924-1994) в рамках своей концепции эпистемологического анархизма пришел к следующим утверждениям.

1. Наука в действительности не обладает никакими достоинствами по отношению к другим видам духовной жизни: мифологии, религии, обыденному знанию, включая магию, астрологию и т.п.

2. Все методы, используемые людьми для познания мира, общества и человека, равноправны, ни одна форма знания, будь то мифологическая, религиозная или научная, не обладает какими-либо исключительными методами освоения мира, которые давали бы ей премущество перед остальными.

3. Вся история науки свидетельсвует о том, что она не дала сколько-нибудь значимых результатов, не привела ни к прогрессу общества, ни к прогрессу самой науки, которая представляет собой сегодня множество теорий, взаимоисключающих друг друга.

4. Поэтому наиболее реальная перспектива развития культуры состоит в том, чтобы стереть все грани между мифологией, религией, искусством и наукой и обеспечить безграничную свободу в познании и анархию в его методологии, избавившись таким образом от диктата научного знания, его обожествления (2).

Из этих фейерабендовских «постулатов» видно, что их автор хотел принизить роль науки в общественном и духовном прогрессе человечества.

На самом же деле основу духовной жизни общества составляет духовная деятельность. Ее можно рассматривать как деятельность сознания, в процессе которой возникают определенные мысли и чувства людей, их образы и представления о природных и социальных явлениях. Результатом этой деятельности выступают определенные взгляды людей на мир, научные идеи и теории, моральные, эстетические и религиозные воззрения. Они воплощаются в моральных принципах и нормах поведения, произведениях народного и профессионального искусства, религиозных обрядах, ритуалах и т.д.

Все это принимает вид и значение соответствующих духовных ценностей, в качестве которых могут выступать те или иные взгляды научные идеи, гипотезы и теории, художественные произведения, моральное и религиозное сознание, наконец, само духовное общение людей и возникающий при этом морально-психологический климат, скажем, в семье, производственном и ином коллективе, в межнациональном общении и в обществе в целом.

Литература

1 *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М.: Наука, 1987.

2 См.: *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки. – М.: Прогресс, 1986. – 385 с.

Түйін

Изотов М.З. Ғылыми білім және қоғамның рухани саласы

Бұл мақалада ғылыми білімнің қоғамның рухани саласының мазмұнындағы маңызы мен рөлі қарастырылады. Рухани саланы талдауда әрбір рухани элементтің ерекшелігі мен белгілерін ескере келе, компоненттерді соңында бөліп тастау қажет екендігі көрсетіледі. Олай болмаған жағдайда, қоғам мен адамның рухани өміріндегі ғылымның рөлі төмендеп, рухани саланың шегінен шығаруға әрекеттер жасалынады.

Summary

Izotov M. Z. Scientific knowledge and spiritual sphere of society

In this article the role and value of scientific knowledge in the maintenance of the spiritual sphere of society is considered. It is shown that in the analysis of the spiritual sphere it is necessary to differentiate components of the last, considering specifics and signs of each spiritual element. Otherwise, there will be a belittling of a role of science in spiritual human life and societies, attempts to remove for a framework of the spiritual sphere.

СМЫСЛ КАК ИНТЕГРИРУЮЩЕЕ ПОНЯТИЕ ДУХОВНОСТИ

Нурбосынова Лаура Сакеновна,
доцент кафедры философии и политологии
ЖГУ имени И.Жансугурова, кандидат философских наук
(г. Талдыкурган, Казахстан)
73256@inbox.ru

Смысл как интегрирующее понятие духовности содержит в себе весь комплекс социально-нравственных ценностей, имеющее историческое значение. Смысл отражает существенные качества определенной социальной действительности. В соответствии с этим, содержание понятия смысл вместе с обществом проходит различные этапы развития, но при этом сохраняет свои сущностные признаки.

В философской антропологии проблема смысла есть проблема выбора человеком себя как личности. Для большинства философских направлений смысл – в постижении или единого начала, сути бытия, или в построении всеобъемлющей системы, обосновывающее всесущее с единой точки зрения. В рамках же социальной философии, прежде всего, происходят осмысление и объяснение социального мира и самого человека, развивается самосознание человека, как родового существа, то есть, человеческого самосознания, наряду с чем, встает и проблема смысла жизни. И каждая историческая эпоха находит ответы на вопросы о смысле и выражает их, в первую очередь, именно в господствующих социально-философских концепциях.

Если анализировать проблему смысла как основу духовности с точки зрения ее исторического развития, можно обнаружить, что усиление интереса к ней в общественном сознании в переломные периоды человеческой истории, когда рушится привычная система ценностей. Проблема смысла в каждый момент времени исторически ограничена, то исчерпывающая объективация реальных сил человека должна быть

понята, как бесконечный процесс обретения духовности, который выражает интересы человека, если не в полном объеме, то приблизительно. Культура выступает связующим элементом индивидов, поскольку она формирует их деятельность и их духовный мир таким образом, чтобы индивид максимально содействовал развитию общественного целого во взаимодействии с другими индивидами. Соответственно, социальная культура направляет внутреннее развитие индивида в определенное русло, отрицая, тем самым, его «спонтанность», «произвольность». «Вторая природа» является социальной в своем основании, которая предполагает наличие определенного поведения, деятельности, соответствующих требованиям социального организма, частью которого является человек.

История сегодня, ее уроки есть основа духовности, мировоззрения, миропонимания и, что очень важно, миропреобразования. Президентская программа «Народ в потоке истории» показывает социально-историческую значимость деятельности людей, который является показателем осмысленности, в рамках которой личность достигает духовной зрелости. Осмысленность сама по себе ориентирует на деятельность, направленную на совершенствование реальности в соответствии с законами ее развития. Человеческий смысл предполагает связь индивидуального и универсального смысла, заключенное в той или иной мировоззренческой, философской или религиозной системе. Смысл как интегрированное понятие духовности – есть социально-историческое образование, аккумулированное в человеческой культуре. К примеру, если взять определенную историческую эпоху, где условия жизни человека и его отношения к другим людям неодинаковы. А связано это с тем, что каждая историческая эпоха создает свою систему ценностей, в которой по-своему рассматриваются вопросы о смысле. Именно религиозные представления были исторически первой формой осознания проблемы смысла.

Духовность как целостная система, в своих недрах несет мощный объединяющий смысл – высокие нравственные ценности, моральные устои в отношении человека, общества,

природы, мира. Культура обладает непреходящей ценностью, которая и дальше поможет человеку обрести веру в себя в процессе творчества, в осуществлении смысла жизни, что непременно необходимо в строительстве гражданского общества. Как никогда справедливы высказывания Шакарима, что «мир не ад, а наоборот является раем. А этот рай превращает в ад, насилие людей над людьми, насилие господствующих классов, их эгоизм, волчьи нравы. Если бы люди не преследовали и не вредили друг другу, а жили б в братском единстве и бескорыстно использовали бы своим честным трудом природные богатства, то, безусловно, мир превратился бы в рай» [1]. Это дает основание предположить, что цель демократического независимого государства не только в создании условия для самоопределения, но и в качественном изменении стереотипов необходимостей и жизненного смысла личностей, направивших свои усилия на совершенствование общественных отношений. Ведущими в формировании нового гуманного человека являются достойный смысл, пути его нравственного развития и укрепление чувства долга, высокая сознательность. В этом отношении актуальны слова Сартра: «Человек несет всю тяжесть мира на своих плечах: он ответственен за мир и самого себя как определенный способ бытия».

Смысл как ценностно-ориентированное духовное направление, выдвигает перед индивидом задачи, которые могут облекаться в форму прогноза, цели и плана. Эти понятия сходны в некоторых отношениях, взаимосвязаны, помогают уяснить диалектику перехода индивидуального в социальное и социального в индивидуальное. Во-первых, они все исходят из потребностей и интересов социального субъекта, во-вторых, являются продуктами интеллектуальной деятельности людей, мысленной моделью будущих действий и, наконец, все они, особенно смысл жизни, обладают мобилизирующим, организующим свойством, являются идеальным средством превращения возможности в действительность, т.е. их реализация.

Общество предполагает сложный характер развития, который определяется весьма сложной структурой, т.к. в нем

осуществляются различные по своему характеру и содержанию виды общественной деятельности, которые в той или иной мере заняты поисками истины бытия. Сегодня, смысл углубления процессов демократизации в Казахстане, обусловлен выборностью гражданами РК в проблеме постановки ценностной ориентации нации – создание сильного суверенного государства, осмысление каждым человеком ценности жизни, что является прочной основой для последовательного осуществления реформ, вследствие чего и переходом на следующий уровень духовности. Однако этот «процесс связан с глубинными процессами социальной жизни, изменениями мировоззренческих установок, психологических стереотипов, самого уклада жизни общества и каждого человека в отдельности. Поэтому задача состоит в том, чтобы на основе своей собственной культуры, традиций и менталитета аккумулировать все лучшее, что имеется, как в западном, так и в восточном типах культуры. Не следует при этом пытаться ни вестернизировать, ни остернизировать нашу культуру, навязывая те или иные ценности.

Смысл как проблема выступает только на уровне человеческого бытия, как духовный запрос, требующей от человека его разрешения. Но для того, чтобы осуществить, точнее, реализовать свои потребности человек должен быть свободным. Человек свободен, он является не вещью среди вещей, а мерой всех вещей, он возвышается над природой, преобразуя ее, и создавая свой особый мир – духовный, в котором он находит смысл своей направленной жизнедеятельности. В.Т.Ганжин проблему смысла характеризует как «генеральный код человечности», т.к. она включает все проблемы, напрямую связанные с жизнью человека.

Смысл носит в самом своем существе противоречивый характер, в нем всегда есть противоречие, во-первых, между «стратегической целью» (Иванова) на будущее и ее реализацией, т.е. между ожидаемым и реальным; во-вторых, в деятельности на общее благо и в стремлении к личному счастью (эгоизм и альтруизм). Природа смысла имеет глубоко

мировоззренческий характер, но и вопрошает к духовным основам общества. Не случайно, что в отношении к действительности человек в своем мировоззрении ориентируется на свои стремления, потребности и т.д. Для того, чтобы они удовлетворялись, они должны соответствовать объективным конкретно-историческим условиям, дабы иметь дальнейшую перспективу духовного развития.

Центральной проблемой казахской философии является человек (личность) и общество. В данном соотношении раскрывается социально-философский аспект проблемы смысла. Исламизация кочевой цивилизации казахов благотворно повлияла на ментальность, укрепила духовность народа. Суфизм как антропологическое учение делает упор на внутреннее самосовершенствование человека (реализация в нем Бога), которое определяется толерантным отношением к другим этносам и культурам, а также оставила следы образовательно-воспитательных принципов, исходящие к религиозно-духовным истокам и философии.

К.А.Яссауи занимает особое место в развитии суфистской идеи смысла жизни. Бог присутствует везде и во всем, существует вечно, утверждал К.А.Яссауи. И познание величия создателя – цель жизни человека. Это дается как разумом и сердцем (чувствами), так и сверхчувственным способом, где мышление рассматривается как форма отношения между человеком и Богом. По мнению К.А.Яссауи, абсолютно в каждом человеке есть условия, благодаря которым возможно совершенствование личности. Во-первых, для достижения истинного смысла предназначения у человека есть свобода, дарованная Богом с определенной целью. То есть не просто свобода, а свобода выбора, которая несет уникальную возможность осознать реальность, выбрать и найти истинный смысл и осуществить его, реализуя на деле. Человек должен уверовать в Аллаха, т.к. Аллах есть Истина, познав истину, ты познаешь Аллаха, а значит, жизнь твоя будет наполнена смыслом, где человек может полностью осуществить свое предназначение.

Поискам истины бытия была посвящена творческая жизнь Абая. Для познания истины Абай изучал много наук и неопровержимым постулатом веры в Аллаха явились его слова, что Аллах есть (существует) и его слова – истина. «Абай понимал Аллаха, как глубочайшую священную сущность... Это дало Абаю возможность понимать веру в бога как религиозное чувство и познание его – как сферу философии. Он обращался к Богу: «Создатель, сжалься надо мною, услышь мою мольбу. Пути к спасению укажи, реши мою судьбу» [2]. Смысл жизни, обретение высшего начала, непосредственно человек обретает во взаимосвязи с верой в Аллаха, т.к. Аллах – это честность, умеренность, справедливость, честолюбие во всех помыслах – все доброе и истинное. И общество, в котором каждый откроет свое сердце Аллаху, плохим не будет, наоборот. Это и есть духовное богатство, а остальное все временно, непостоянно.

Познавая вечный разум, можно достигнуть высоты духовности, где человек становится личностью, тем самым оправдывает предназначение. Абай говорил: «Мудрецом или мыслителем можно назвать только того, кто своим умением, размышлениями и опытностью дошел до сознания высших духовных сил и обязательно единяет в себе любовь и правду» [3]. По Абаю, любовь – это связующее звено между богом и человеком. В гармонии, в искренности и чистоте человеческих отношений Абай Кунанбаев в семнадцатом слове, где в аллегорической форме предстают Воля, Разум и Сердце – видит истинный смысл существования, как человека, так и великого мира: «Если вы все трое мирно уживетесь в одном человеке, то прахом с его ног можно будет исцелять незрячих» [4, 31], – восклицает Абай.

В действительности, ислам оказал глубокое и благотворное влияние на ментальность казахского народа и его философские традиции. На это обстоятельство указывает творчество Яссауи, Баласагуни, Кашгари, Абая, Шакарима, Шортанбая, Дулата и многих других. Уже в позднем средневековье казахский народ самоидентифицировал себя на

исторической арене и занимался поисками истинного смысла бытия в непосредственной связи с исламом.

Истинно человеческое бытие, по пониманию Шакарима, возможно лишь на пути утверждения вечных идеалов добра и милосердия, отзывчивости и сострадания, справедливости и истины. «Суть и смысл твоей жизни, – пишет Шакарим, – заключается в том, как ты проживешь ее на этой земле, что ты оставишь после себя» [5]. В любом поступке, действии человека раскрывается душа. И совесть как «нравственный императив» есть мерило человеческой сущности, определяет богатство его содержания. Духовность как орган смысла оказывается наиболее непосредственным выражением общественной природы человека вообще.

Духовность является тем мерилом, способом духовного бытия, через которую личность может обрести смысл и реализовать его. Не случайно то обстоятельство, что произведения великих мыслителей всегда затрагивают вопросы морали, почти всегда начинаются с критики морали патриархально-феодального общества. В этических воззрениях Ж.Аймауытова огромное значение придается воспитанию как фактору становления и развития личности. Именно оттого, какое воспитание будет дано ребенку, зависит его будущее. Человек, который «с молоком матери впитал» высоконравственные духовные ценности в дальнейшем будет осмысливать свою жизнь со степенью благости к близким, к окружающим, своему народу, считает Ж.Аймауытов. И если личность неправильно определила пути своего восхождения к истинному смыслу – в том виноваты, как писал Абай, его современники, а именно, это обусловлено недостатком воспитания. Он подчеркивал, что человек – есть продукт социального развития и то, какие цели и какой смысл личность возведет в приоритет ценностных, укажет нам и на уровень духовного развития общества. В аксиологическом аспекте категория смысла довольно часто схватывает и выражает данную социальную среду и указывает на включенность человека в общественные отношения. Человек творит свою жизнь

сам, но в соответствии с историческими законами развития. Каково общество, система общественных отношений, такова и жизнедеятельность в нем людей и, зачастую, природа смысла реальна и реализуема в том случае, когда сообразна общественному устройству.

Общественное устройство должно удовлетворять реальным потребностям человека, его духовной сущности. Религия это внешний культурообразующий фактор и духовный стержень всякого истинного творчества. Религия помогла избежать морального падения мира и выразить духовную самобытность казахов в творчестве. Искусство казахов мастерски выражено через орнаменты, дизайн юрты, производство кошмы, ковров, изделия из дубленой кожи и т.д. Способ выражения мыслей и чувств казахи передавали через музыкальное произведение – кюй. Наиболее же яркое выражение бытия человека, творческий подход к обоснованию объективного мира выражены в мудрых афоризмах. Не иначе как эти мудрые слова позволяют индивиду ориентироваться, находить смысл, что имеет немаловажное значение в реализации себя. Эта традиция в казахском миропонимании издавна и является ценной. Много веков тому назад древнегреческие философы Платон, Демокрит и другие, говорили – цени мудрость, распространяй ее среди людей, помни, что многосторонняя мудрость несет счастье людям.

Проблема смысла как интегрирующее понятие духовности ассоциируется с жизненной программой, находящей свое отражение в социуме, в ценностях, аккумулированные в истории культуры. И то, какую жизненную программу предпочтет индивид, зависит от внутренней содержательности. Значит, смысл требует решения и определения личностью себя, своей судьбы, своей истории и т.д. Духовная сфера, обеспечивающая социальный прогресс осуществляется через образование, которое лежит в основе мировоззрения, мировосприятия, миропонимания человека. Образование играет важную роль в развитии и становлении нашего общества, призванная утвердить гуманизм, чувство национальной

гордости, этнокультурной самобытности. Время воззвало к общечеловеческим ценностям и гуманизм – учение, мировоззрение, которое объявляет человека высшей ценностью мироздания. В наше время гуманизм должен стать фундаментальным основанием, доминирующим принципом мировоззрения и методологии, на котором будет выстраиваться понимание целей и задач человеческой общественной жизни. Насколько общество будет идти к прогрессу и процветать, настолько проблема смысла будет искать и достигать высот духовности в истинном демократическом обществе.

Литература

1 *Мухамедханов К.* Из мрака забвения // Простор. – 1988. – №7. – С. 180.
2 *Орынбеков М.С.* Философское воззрение Абая.
3 *Абай*. Слова назидания. – А., 1983. – С. 131.
4 *Абай*. Книга слов. Записки забытого. Шакарим. – А., 1992. – С. 99.
5 *Шакарим*. Шығармалары. – А., 1988. – С. 98.

Түйін

Нұрбосынова Л.С. Мағына руханияттың біріктіруші ұғымы ретінде

Мән ұғымы ол рухани байлықтың біріктіруші түсінік ретінде әрбір халықтың тарихы мен мәдениетінде қалыптасқан. Бүгінгі күні тарих пен мәдениет адамға, қоғамға, табиғатқа және әлемге қатысы бар жоғары адамгершілік құндылықтардың негізі болып саналады. Рухани өмір сүру арқылы әр тұлға рухани байлыққа ие болып, өмірдің мән ұғымын жүзеге асыруға қол жеткізе алады.

Summary

Nurbosinova L.S. Sense as an Integrating Concept of Spirituality

Sense as integral concept of spirituality is kept in history and culture of every nation. History and culture nowadays bear a powerful unibying sense in their depth – great spiritual values and moral principles concerning man, society, nature, the world. Spirituality is the criterion and the way of spiritual being, through which a person has a chance to acquire sense and realize it.

МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕЯ САБАҚТАСТЫҒЫ: КӨНЕ ТҮРІК ҚАҒАНДЫҒЫ, ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ, АЛАШ ОРДА

Арман Әубәкір,
ҚР БҒМ ҒК Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының PhD докторанты
(Алматы қ., Қазақстан)
adyrna@bk.ru

Көшпелілер құрған алып мемлекеттер Еуразия кеңістігінде үлкен тарихи орын алғандығы анық. Көшпелі немесе жартылай көшпелі ертедегі билік құрылымдарының қолданған рәміздік белгілері бүгінде археологиялық тұрғыдан көптеп анықталып жатыр. Мәселен, сақ заманына жататын алтын адамның қағандық киіну үрдісі, ғұн дәуіріне тән Ішкі Моңғолиядан табылған алтын тәжі, күн мен ай белгіленген археологиялық табылым, Оңтүстік Сібірден анықталған самұрық құс бейнелі алтын тәжі бөліктері, Білге қаған, Күлтегін, Тонықөк бітіктастары мен ғұрыптық кешендері, Күлтегіннің алтын тәжі, Көне түрікше жазуда «Құтлық» деген мәтіні бар қола мөр, Түрік қаған әулетінің және басқа таңбалар сызылған тас мөр, Қағандардың тастағы мүсіндері, шетелдерден анықталып жатқан хандардың суреттегі бейнелері, жартастардағы бөрі бейнелі және өзге де пішіндібайрақ суреттері, өзге елдерге жолданған елшілердің хаттары мен мөрлері, жат жұрттық саяхатшылардың жолжазбалары және тағы басқа нақты деректер мен дәйектер сөзімізге тұздық бола алады [1].

Бұл рәміздік нышандардың көне түркілік дүниетаныммен тікелей астасып жатқандығы онсыз да түсінікті.

«Хұннұ шаньюйлері «Тәңірдің ұлдары» болғандықтан, олардың билігінің символы Тәңірдің елшісі қыран құс болды, осы символдық белгіні тәж етіп алтынмен көмкеріп жасап қолданды. Қытай жазбаларында хұннұ қағанның атағын «Тәңір мен Жерден жаратылған, Күн мен Айдан нұрланған,

Ұлы Хуннұ шаньюй» дейді. Хуннұ – атауы қытайша (хұн «солтүстік»-нұ «варварлар» деп) бұрмаланып хатталған көшпелілердің байырғы төл сөзі болса керек. Осы орайда, «shiunnu //hiunnu» сөздің түп-төркіні туралы мына жайттарды айтқымыз келеді. Көне түрік тілінде **kün**> күн, ескі моңғол тілінде **kün**+ün // **küm**+ün > күмүн «кісі, адам», (батыс деректеріндегі «куман, коман» атауы), Er+**kün**> Ергүне («Ер кісі»), Ötü+**kün**> Өтүкен («қарт+кісі») сынды аңыздық атау сөздердің құрамындағы **kün > күн** дегеннің ортақ семантикасы «1. Күн, жарық, сәуле, 2. Күншығыстың адамы, күнгей, күн нұрлы адам» деген мәнді білдірмек. Көне түрік тілінде ақшыл жылтыр қымбат металды **küm**+üš> күмүш, күміс дейді, ал моңғол тілінде **küm**+üs > адам+дар, кісі+лер деген мағынада, оның төркіні «күміс жүзді адам» деген мәнде қолдыныла бастаған деп ұғынуға болады. Бұдан сөздің семантикасы көне түрікше «күн» болып, ескі моңғолша «адам» болып қолданылған сынды. Күнге табыну хуннұлардан бастау алды, «өздерін күн нұрлы адамдармыз» деп, күншығысқа ғана табынудың ырым-жосындық этносемантикасы осы» [1] дейді шығыстанушы ғалым Н.Базылхан. Осы ретте «Күннен туған баламын» деп жырлаған Мағжан ақынды еске алсақ та жеткілікті.

Биылғы Моңғолияға барған сапарымызда Шыңғыс ханның алып ескерткіші ішіндегі музейден бұғылардың бейнесі өрнектеліп жасалған асатаяқты көрдік. Ежелгі сақ дәуірінде бұғы қасиетті қағандар мен құдіретті бақсылар нышаны болғандығын көптеген археологиялық жәдігерлер арқылы анықтаймыз. Бұғы бейнесі сақтар заманындағы аң стилі қолөнерінде өте көп қолданылатын аңдар снатына жатады. Қазақтың көрнекті ғалымы, академик Әлкей Марғұлан бөрілі байрақтар орналасқан Қазақстандағы жерлер туралы былай дейді: «Бөрілі байрақ ұстаған атты жауынгер-найзашылар бейнеленген петроглифер бізге көне түріктердің күші мен ерлік рухын жеткізеді. Олар Алтай, Тарбағатай, Жетісу, Жоңғар Алатауы, Құлжабасы, Аңырақай, Хантау тауларында, Қаратау өзенінің жоғарғы ағысындағы жартастарда, басқа

да жерлерде кездеседі. Батыс Түрік қағанатына жататын жерлерде Шу өзенінің аңғарында, Қордай тауларының жартастарында бөрілі байрақ ілінген ұзын найзамен қаруланған салт аттылар бейнеленген үлкен топ петроглифтер бар» [2].

Бұдан кейін академик оқырманға бөрі тотемінің пайда болуын дәуірлеп береді. Әлкей Марғұланның айтуынша, бөріні құрмет тұту, қасиеттіге балау сақ-скиф кезеңдерінің өзіндеақ көрініс тапқан. «Сырдариянының төменгі ағысы мен Арал маңын мекендеген сақ тайпалары бөрі тотемінің құрметіне қатысушылары қасқыр бетпердемеен, қасқыр терісін киген ат ойында тойлар ұйымдастырған. Бұл дәстүр түркі-моңғол тайпаларында біздің заманымызға дейін сақталған. Қазақтарда, түрікмендерде, қырғыздарда бұл ойын көк бөрі (көкпар) атымен сақталған, қазақтарда бұл ойынның бір түрі қыз бөрі деп аталады.

Бұл – көне сақтардың қасқыр бетпердемен, қасқыр терісімен ойнау дәстүрінің түрленуі» [2] деп белгілі ғалым тотемдік бейненің заманалар толқынында өзгеріске ұшырауын баяндайды.

Жауға шаптым ту байлап,
Шепті бұздым айғайлап,
Дұшпаннан көрген қорлықтан
Жалынды жүрек қан қайнап,
Елді-жұртты қорғайлап
Өлімге жүрміз бас байлап,

деп жырлаған Ақтамберді мына жырдан ел мен жерді қорғау, мемлекетті сақтау идеялары, әсіресе, қасиетті ту тәрізді ұғымдар анық аңғарылады. Белігілі ақын Сүйінбай Аронұлының «Бөрілі менің байра-ғым» деп бөрі басты байрақты жырға қосқаны көпке белгілі.

Ежелгі көшпелілердің ел қорғау, мемлекетті сақтау идеяларының ішіндегі ең бір маңызды мәселелердің бірі – «мәңгілік ел» идеясы. 2014 жылдың 17 қаңтарында Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Әбішұлы

Назарбаевтың кезекті халыққа жолдауында: «Бір жыл бұрын мен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын жария еттім. Басты мақсат – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол – «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті», – деді. Көне түрік бітіктастарында, қытай деректерінде, Махмұт Қашқари шығармашылығында да бұл идея туралы жазылады.

Көне түрік дәуірінде ғұрыптық кешендер үлкен маңызға ие болды. Мұндай қасиетті орындар ең жоғарғы элиталы топ қағандарға, одан төменгі тегіндерге, бектерге, шадтарға, өзге де лауазымдық дәрежедегі қолбасшыларға, рубасыларға арналып, өзара ерекшеленеді. Атаулы кешендерде аруақты соңғы сапарға шығарып салу, оны еске алып, ас беру рәсімі ғана емес, айрықша маңызды мемлекеттік келіссөздер, жалпыхалықтық, ру-тайпалық құрылтайлар, көктемгі жаңа жылды қарсы алу мерекесі, әскербасылардың жорық алдында алғыс-бата алу және тағы басқа маңызды шаралары өтетін болған. Себебі, қағаннан бастап қараша халыққа дейін аруақтардың алдында бас иетіндіктен кез келген саяси-әлеуметтік маңызды бастама әлгіндей қасиетті орындарда бекітіліп, өз күшіне толықтай енетін еді. Мұндағы бітіктастарда қағандардың соңғы сапарға шығарып салу кезіндегі жоқтауы тәріздес мәтіндер көне түрік жазуымен қашалып жазылған. Онда жоғары лауазымды марқұмның ерлік істері, елге жасаған жақсылықтары жырланады. Жоқтау – қазақ халқында осы күнге дейін сақталған игі дәстүрлердің бірі. Аруақты құрметтеу, тіпті қайтыс болған адамға тіл тигізбеу ұғымдары бүгінгі қазақтың қанына сіңген қасиет. Осы арқылы да Қазақ елі Түрік қағандығының жалғасы, мұрагері екендігі айқындала түседі. Сонымен бірге, бітіктастардағы мәтін жолдары сөзбе-сөз дыбысталуымен алғанда қазіргі қазаққа еш қиындықсыз түсінікті бекерден бекер емес.

Ресей құрамында қалған Алтай халқы XIX ғасырға дейін марқұмды өз жылқысымен жерлеп келген. Қазақтарда да марқұмның қырықына немесе жылдығына сойған жылқының ба-

сын зират басына қою дәстүрі мұндаға дейін сақталан. Сақ заманы, ғұн, көне түрік дәуірінің жауынгерлері өзі тірісінде мінген жылқысымен бірге жерленгенін барлық қазба жұмыстары растайды. Ал Берель (Бергіел) қорғанындағы алтынмен апталып, мумияланған 13 жылқы ақсүйектік әулетке тиесілі болатын. Қанатты жылқылар бейнесі фольклорлар мен жартас суреттерінен де көптеп кездеседі. Осы күні Қазақстан Республикасының елтаңбасынан да қос қанатты жылқының орын алуы – заңды тарихи сабақтастық нәтижесі.

Ел аузындағы аңыз жырлар да дереккөздер болып саналады. Осы орайда, қара қылды қақ жарар әділдігі үшін Ақжол би атанып кеткен баласы Дайырқожа жоқтаған Қотан жыраудың жыры төмендегідей өріледі:

Қара қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді құлыным?
Сексен асып,
Таянғанда тоқсанға,
Тұра алмастай,
Үзілді ме жұлыным?!
Адасқанын жолға салдың,
Бұл ноғайлы ұлының.
Аққан бұлақ,
Жанған шырақ,
Жалғыз күнде құрыдың,
Қара Қыпшақ Қобыландыда
Нең бар еді құлыным?!

Қазақ хандығының жеке отау құруына себеп болды деп саналатын Ақжол би мен Қара Қыпшақ Қобыланды батыр арасындағы араздық әлі күнге толықтай зерттелмей келеді [3]. Дегенмен, дегенмен Алтын Орда, Қазақ хандығы тұсындағы жырауларды Түрік қағандығы тұсында үш қағанға ақылшы болған Білге Тонықөкпен салыстыруға болады. Көшпелілердің демократиялық институты қағандар мен хандарға жыраулардың, батырлардың, билердің мемлекеттік

идеологияға әсер етіп отыруымен ерекшеленді. Бұл билеуші мен халықтың мүддесін тұтастырып отыратын озық саяси жүйе болатын. Бірақ, көш бастаған кейбір билеушілердің елдік мұратқа адалдығы қайран қалдырады. Мысалы, Мөде қағанның өз сүйікті жылқысы мен сүйікті қатынын сұратқанда міз бақпай келіскенде, көршісімен шекарада керексіз жатқан тілімдей жерді сұрағанда айбат шеге соғысқа аттануы – мемлекеттік мүддені жоғары қоя білуі. «Жылқы мен қатын – менікі, ал халықтың жерін беруге менің ешқандай құқығым жоқ» деп өзіне қарсылық білдірген қоластындағыларын да жазаға бұйырған деседі.

Алаш Орда үкіметі де жер мәселесіне өте қатты мән берді. Ұлт үшін күрескен зиялылардың әрбірі «жер тағдыры – қазақтың тағдыры» екендігін жақсы түсінді. Сол себепті де Жалпы қазақ съезінің жер туралы қаулысының алғашқы жолында-ақ «Қазақ халқы өзіне еншілі жерге орнығып болғанша қазақ жері ешкімге берілмесін» [4] деп жазылды. Еліміздің жер туралы заңында «Қазақстан Республикасында жер мемлекеттік меншікте болады. Осы Заңда белгіленген негіздерде, шарттар мен шектерде жер учаскелері жеке меншікте де болуы мүмкін» делінген. Халықтың басты қазынасы саналатын жер үшін ата-бабаларымыз қаншама қан майданға түсті, қаншама қан мен тер төкті, десеңізші. Мұның бәрі де келешек ұрпаққа үлгі-өнеге, болашағына бағыт-бағдар алатын нұсқаушыдай.

Президент Н.Ә.Назарбаев: «ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстанның қоғамдық саяси өміріндегі Алаш партиясының алатын орны мен қызметін зерттеу Отандық тарихымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі. Өйткені кезінде «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған қағидалары күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр» – деп әділ бағасын берген еді [5]. Махмұт Қашқари түрік тілі жойылмасын деп сөздік құрастыруға кірістім дейді. Ахмет Байтұрсынұлы «Тілі жоғалған жұрттың өз де жоғалады» деп кесіп айтады. Алаштықтардың тұғырнамасының ең алғашқысы – қазақ тілі болды.

Екінші: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Ә.Бөкейхановтың айтуынша: «Оның әр бір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын.

Үшінші: Ә.Бөкейхановтың жобасы бойынша, «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс еді.

Төртінші: қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек.

Бесінші, түпкі мақсат: ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді [6].

Мақаладан байқап отырғанымыздай, мемлекеттік идея негіздері ұлттық дүниетаным, ұлттық салт-дәстүр, жалпы ұлттық құндылықтардан бастау алады. Қадым замандардан бері ата-бабаларымыз елді, жерді, ар-намысты, ұлттық құндылықтарымызды сақтап, сол жолда қасық қандарын, шыбын жандарын да аямаған жоқ. Ұзын-соңар тарихымыздағы қаншама соғыс, кейінгі ұлт азаттық көтерілістер, қуғын-сүргін, қолдан ұйымдастырылған ашаршылық өз зардаптарын тигізбей қоймады. Жұбан ақын айтқандай, «мың өліп, мың тірілген қазақтың» бағы қайта жанып, іргелі ел атандық. Келешек ұрпақ азаттықтың қадіріне жетіп, бабалар аманатын ешқашан ұмытпауы үшін кәрі тарихымыздың әрдайым төрімізден орын алғаны керек.

Әдебиеттер

1 *Базылхан Н.* Қазақ мемлекеттігінің тарихи бастаулары: билік рәміздері мен құжаттарының дәстүрлі негіздері. – Астана, Мәдени мұра. – №3(60)/2015. – 31-44 беттер.

2 *Марғұлан Ә.* Сарыарқа петроглифтері. Бөрі тотемі бейнеленген жартас гравюралар. – Шығармалары, 3-4 том. – Алматы, 2003. – 10-11 беттер.

3 *Тілепов Ж.* Қазақ халқының хандық дәуір әдебиеті: оқу құралы. – Алматы, Қазақ университеті, 2013. – 35-37 беттер.

4 *Қойгелидев М.* «Алаш» қозғалысы. – Алматы, Мектеп, 2008. – 480 б.

5 *Назарбаев Н.Ә.* Тарих толқынында. – Алматы, 1999. – 172-173 бб.

6 *Қамзабекұлы Д.* Алаштың рухани тұғыры: ғылыми зерттеу – Алматы, «Ел шежіре», 2008. – 357 б.

Резюме

Арман Аубакир. Преемственность государственной идеи: Тюркский каганат, Казахское ханство, Алаш Орда

В статье написано про сакральную идею государственности кочевников, государственную символику и атрибуты, встречающеся в исторических источниках. А также, не смотря на то, как они именовались в разных периодах истории, между Сакской, Гунской, Древнетюркской империями, Казахским ханством, Алаш Ординской автономиямией очень много преемственности и схожести.

Summary

A**rman Aubakir. The Continuity of the Statehood Idea: Turk Empire, the Kazakh Khanate, Alash Orda**

In the article it is written about the sacred idea of the statehood of the nomads, state symbols and attributes in historical sources. And however they were called in different periods of history, the between Sak, Hun, ancient Turkic empires, the Kazakh Khanate, Alash Orda had a lot of similarities and continuity.

ӨЗІН-ӨЗІ ТАНУ – ШӘКӘРІМ РУХАНИ МҰРАСЫНЫҢ ӨЗЕГІ

Мейірманов Аманжол Досжанұлы,
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының аға ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан)

Шәкәрім Құдайбердіұлы (1858–1931) жоғары руханитанымдық парасаты, бұлжымас ақлақтық адамгершілік ұстанымы, ғибратты сара жолы бар дара тұлға. Тәуелсіздіктен кейін қарқын алған Шәкәрімтану мәселерін зерттеген ғалымдардың пікірлері де Шәкәрім қажының таным көкжиегі кең, парасат құлашы ауқымды, ойшыл ақын екендігіне ойысады [1. 31; 2. 342; 3. 345; 4. 5–49; 5. 50–101]. «Мұтылған» атын алған Шәкәрім қажы шығармашылығындағы өмірбаяндық туынды ретінде мәлім «Мұтылғанның өмірі» атты өлеңі, терең өмірмәндік тұжырымдары тоғысқан, түйінді асыл ойлары рәміздік мәнмен астасқан терең сырлы толғау [6. 485-503]. Өлеңнің алғашқы жолдары ғұлама өміріндегі маңызды қадам балалық шақтағы оқуға баруын баяндаумен басталады. Демек, осыдан-ақ ақынның өмірлік ұстанымы – оқу-білім жолындағы тынбай тер төгу, қажымай білім алып, ғылыми ізденісте болу екенін көреміз.

Ғұлама шығармашылығының өзегін «өзін-өзі тану» танымы құрайды. Сондықтан, «Мұтылғанның өмірі» өлеңі ғұламаның бүкіл шығармашылығының толғауы тоғысқан, тұжырымы түйінделген, өмірбаяндық мазмұнына қоса, өмірмәндік ой-толғаммен байытылған туындысы. Ғұламаның өзін-өзі тану толғауы өмір кезеңдерін айшықтай келе, тағдырталайын, ғибраты сәттері мен өмір тәжірибесін, рухани танымы мен таубе таупиығын, қаупі мен үмітін сүйініші мен күйінішін ерекше өрілім түзіп, ұластыра баяндайды. О бастан ғәріптік жетімдік тағдырға мойынсұнғанымен қатар, ойынмен өсетін қамсыз балалық шақты бастан кешуін баяндайды. Өзінің балалық кезеңдегі жан-жүйелік ахуалын жіті бақылап,

болашақтағы «ноқтасыз ақыл иесінің» балалық шағындағы «бойында тағылық, ойында ерекшелік» болғандығына назар аударады. Кісікиіктігі мен ойынға құмарлық ойын арқылы өсетін бала танымының, өсуге бейімділігі мен әр нәрсенің сыры мен құпиясын ашуға ықыласын байқатады. Осы балалық шақтағы кісікиіктігі елуден асқан шақтағы елден оқшаулануының ағашқы нышаны екенін «Қауымнан қаштым қағылып, оңаша өмір сағынып, Жасымда біткен тағылық, Осы екен ғой асылда» деген шумақтарда береді. «Мұтылғанның өмірі» ғұламаның өз жан дүниесіне тереңдей үңіліп, өткені мен бүгінін жіті сараптап, болашағынан күтер үмітін саралаған, «өзін өзі тану» танымының үлгісін көрсеткен шығармасы десек те және бұл «өзін өзі тану» ілімі ғұлама шығармашылығының арналы өзегін құрайтын, жалпы мұрасының негізгі мән-мазмұны деп білсек қателеспейміз.

Бұл арна жан мен тән, рух пен нәпсі, адамның бақи мен фәниге қатысы, адам бойындағы ізгілікті қасиеттер мен жағымсыз сипаттардың көрініс табуы, ақиқат пен жалған сияқты мәселелерді қамти отыра, кейде шендестіре кейде ұластыра баяндау арқылы адам табиғаты мен рухани әлемін оның қарама-қайшылығы мен ішкі тұтастығын ашып баяндайды. Адамды рухани кемелдендіретін талап, ақыл, ынсап, рахым ар, ұят, сабыр, сақтық, әділет сияқты игі қасиеттерді дамытуға шақырып және олардың сыр-сипатын ашады, сонымен қатар жалқаулық, көрсеқызарлық, мақтаншақтық, өтірік, өсек, еріншектік, ызақорлық сияқты жағымсыз сипаттарды әшкерелеп, сақтандырады.

Талғаммен киінуі, құрбыларының алды болып, музыка құралдарын меңгеруі, аңшылыққа, ұсталық өнеріне ден қоюы, құсбегілікке, саятшылыққа алғашқы басқан қадамдарын баяндай келе, сөз өнеріне деген құмарлығы ояна бастауына назар аударады. Халқымызда нағыз ердің сипатын «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп тәмсілдейтін даналығы бар. Ғұламаның көптеген өнерді меңгергендігі мен қоғам өміріне белсенді араласуы оның «сегіз қыры» қырналғандай жан-жақты толысқан тұлға болуына игі ықпал етсе, билік

ісіндегі ел басқару тәжірибесі адамды тануға, халқының мұң-мұқтажы мен рухани дерттерін терең түйсінуге әкелді. Өмірдің қызу-қызбасына белсене араласа тұра ғұлама сау ақылдың сарасын жоймай өзінің «бір сыры» – ақиқатқа махаббатын тереңдетіп, ұлғайтып, сақтап, көркейтуі, сол тұрғыдан әрбір оқиғаға, әрбір өмір кезеңдеріне, әрбір ісіне салиқалы сынмен қарай білгендігі, соңына мол рухани мұра қалдыруға мүмкіндік берді. Сөз өнерін бүкіл мәнді өмірінің мән-мазмұнын айшықтайтын құралға айналдырған ақын жиырма жас мөлшерінде өлең жазып, ғылымға ықыласы арта бастағанын айтады.

Ғұлама жастық шақтағы өлеңін жастарға арнадым, алайда, көптің мұңын мұңдап, жоғын-жоқтауға әлде де көңіл бөлмедім деп өкініш білдіргенмен «Білімге салып тілекті, Сыбанып едім білекті, Ағартуға жүректі, Аршымақ болып қоқымын, өлең мен сөзді шеберлеп» деген сөздері ғұламаның сөз өнерін жеңілге санамағанын, сөз саптап сөздің сырлы әлеміне ену үшін ең алдымен таза жүрек, мол білім, ықылас, ынта қажеттілігін терең түйсінгендігін көреміз. Әрине, бұл Абайдың ақындық мектебінің өкілі болған Шәкәрімнің жастық шақтан-ақ сөз қадірін білгендігі, өзін баулыған ғұлама Абайдың рухани ықпалымен ел жоғын жоқтар бет-бағдарын ерте бастан айқындағандығының бір белгісі. Ал, болыстық билікке ерте жастан, 20 жасынан бастап ел жүктеуімен еркінен тыс араласқан Шәкәрім, биліктің, ғылым-білім, рухани таным жолында ізденуіне бөгет болғанына өкініп, опық жейді. Ғұлама биліктің ұлық пен елге жағынуға, айлаға жүгініп, ардан кетуге, атаққұмарлыққа ұрындырарына өкінеді. Өзгенің бақ деп таныр билігіне, осылай сын көзбен қараған ғұлама, өзгеге қайырымдылығымен, әділ билігімен, халыққа қамқорлығымен абыройға ие болғаны да, көпке шарапаты тигені де белгілі. Алайда, Шәкәрімнің басты өкініші билік пен мансаптың ғылым нұрын сезінуге бөгет болғандығы, ол жиырма мен қырық жас аралығындағы қайратты шағын басты өмірлік мақсаты деп білген ғылым жолына жұмсауға мансап кедергі жасады деп налыйды.

«Осы айтылған төрт кесел, жасымда болды көзге шел. Қырыққа келіп астым бел, Деді бір ой көзіңді аш» деген шумақтар Ақын өміріндегі кезеңді асу, шешуші сәт осы қырық жастық меже екендігін әйгілейді. «Көзді ашу» яғни, көкейкөзінің ашылуын көксеу ғұламаның ішкі ояныcын, бетбұрыс кезеңін, көңіл түкпіріндегі ақиқат аңсарын, түбегейлі мұрат-мақсатына шешуші қадамын білдіреді. «Қырықтан соңғы сөзімді, Сынап, таны өзімді, Түзу құрып тезіңді Жүрегіңді қылмай тас», «Қырықтан соңғы қырымды, Сынамақ болсаң түрімді, Көрейін десең нұрымды, Жи-дағы оқы жырымды» деген жыр жолдары да бұл жастың кезең асқан, мерзімді шақ, ғұламаның тура жолға бет қойған қалпын білдіреді. Бұл кезеңде ғұлама шығармашылығында болашақ ұрпаққа арнай сөйлеу, өсиет жолдау, болашаққа мирас ету сарыны басым түсе бастайды. Осыдан-ақ руханиятқа бой ұрған өз заманынан озық ойлы ақын өзінің рухани мазмұндағы шығармаларының адамның рухани аңсарын, замана зарын, қоғам дертін терең түйсінуден туындағанымен де тұрғыластары тарапынан жете қабылданбайтынын білген. Алайда, өз мұрасы ғасырлар ағымында құндылығын жоймай жаңғырып отыратын, адам жанының да қоғамның да дертіне дәру болар асыл жауһарлар екендігін толық түсініп, болашақ ұрпаққа мирас еткен деп білеміз.

Рухани қазынаның замана тоғысында, халқының жаны мен ділін терең түйсінетін, ақиқатқа ғашық, ел тағдырынан өз тағдырын өзгелемейтін, ел мұңы мен жан сыры өзектес ерлердің өзегін жарып шығары, осылайша уақыт, мекен кеңістігін жеңіп, мәңгілік мәні өшпес, қай заманда да өзектілігін жоймайтын қазынаға айналатыны сөзсіз. Сондай-ақ бұл жалпы адамзаттық құндылықтар қазынасына қосылатын, тілдік немесе кеңістіктік бөгеттерге қарамастан ден қойған адамға дем беретін өшпес мұра, рухани қазына. Отты қарудың шығуынан бастап жеңіліске ұшырай бастаған көшпенді өркениеттің күйзелісінің құлдырау шегіне жетуі, сол өркениетпен қоса сан ғасырлық мәдени, әлеуметтік, қоғамдық дәстүрдің ішкі қайшылықтарға ұрынуы, отарлық

қысымның төңкерістік жолмен жүзеге асқан формациялық ауысуларға ұласуы және осындай дауылды аласапыранның өтінде қалған момын жұрттың талау мен тонауға, алдап арбауға, қуғын сүргінге, зорлық зомбылыққа ұшырап, теперіш көрген хәлін көруі жаны таза, рухы биік ғұламаға қатты батқаны сөзсіз. Сол дәстүрлі мәдениеттің қадірі мен қасиетін терең түйсінген өз халқының төл перзенті үшін, халқының өмір салтының, ой-санасының, елдік рухының ауыр соққының астында қалып, трагедиялық күйді басынан кешуін көруі зор қайғы-қасірет еді. Халқының шын жанашыры болған, оның рухани ахуалын тамыршыдай дөп басып білген ғұламаны ғасырлар бойы қордаланған рухани құндылықтардың мұрагері болған қазақ халқының басына түскен осындай сын-сағаттан аман-есен өтуі, рухани өзегін жоғалтпай, елдігін сақтап қалуы, отанының елім деген ерлердің рухани кемелденіп қалыптасу ортасына айналуы мәселері қатты толғандырған. Қазақ халқының тарихын, салт санасын, арман аңсарын, терең біліп қана қоймай оны зерттеп танып, халыққа жеткізуде талмай еңбектенген ғалым адамды ілгері бастыруға, жан дертін емдеуге, адамды сүюге, адамгершілікке адалдыққа баулуға бар өмірін сарп етеді. Фәни мен бақидың, бұл материалдық дүние мен руханияттың қарама-қайшылығы мен бірлігі тұрғысынан қарасақ ғұламаның өз заманына өзін өгей сезінуімен қатар өз заманының рухани дертті ахуалын өз халіндей өзегін өртей терең түйсінуі ұласа жүреді, өзінің озық ойымен өз тұрғыластарынан теперіш көріп, түсінбестікке ұшыраса да, өз үнінің болашаққа жететініне сенеді, асыл-жауһардың жерде қалмай, қадірін білер нақ иесіне жолыққанда кәдеге асарына үмітін жоймайды.

«Жартасқа бардым күнде айғай салдым, одан да шықты жаңғырық» деп ұстазы Абайдың замандастарының тоқмейіл, томаға тұйық, тоғышар қалпіне қарап торығу халі Шәкәрімдей ойшылдың да басында бар. Сондықтан, «көптің ішіндегі жалғыз» яғни, өз рухани интелектуалдық деңгейімен көптен оқ бойы озық оңашалана тұра, сол көптің мұң-зарын,

дертті халін терең сезінумен шерменде болған, «халқымның табанына кірер шөңге менің маңдайыма кірсін» деген құрбандықпен өзін көптен өзгелей алмайтын адамсүйгіштік қасиетті иеленген ақын өз үнін болашақ ұрпаққа арнауы, ақтауды да, түсінуді де, әділ төрелікті де, дұға тілекті де солардан күтуі түсінікті. Ғұламаның өзін-өзі тануы, өз халқын, өз заманы мен замандастарын танумен ұласа жүреді. Алайда хаққа ғашық ғұлама қоғамның кемшілігі мен ластығын, надандық дертінің меңдегенін, озбырлықтың озғанын әшкерелеп сынау қалпында рухани жағынан өзге тұрғыға шыққанымен өзін өзгеден оқшауламайды. Сол қоғамда бар дерт өз бойымда да бар, сол қоғамдағы барлық кемшіліктен өзім де ада емеспін деген тұрғыда өзін өзгеден бөлмей сын тезіне бірге қатар салады. Оның жоғары рухани тұрғыға шығып, анық айна ақылын іске қосуы көптің кемшілік міні көруге мүмкіндік бергенімен, ол кемшіліктерді терең түйсініп тәубаға келу арқылы, сөге тұрып күйінеді. «Сөккенің болсын сүйгенің ащы тілмен тигенің, жойылсын деп міндері» деген қағида оның өмірлік ұстанымы. Оның шыққан тұрғысы рухани биіктік болғандықтан қоғамның дертті хәлін, күйзелген жәйін, надандық қалпін, азғындаған салтын, мұңлы-зарлы тұрмысы мен азып-тозған елдік үрдісін көрмей «ашылған көз» тұра алмайды, осы қиындықтардың бәрін өз басымдағы зар-зобалаң деп терең сезінгендіктен ауыр жан азабын тартады.

Көрнекті әдебиеттанушы Т.Кәкішев ақынның «Мұтылған» атын иеленуіне «Мұтылғанның символикалық астарын ашып ел-жұртқа дұрыс түсіндірейік. Демек, «Мұтылған» деген атауда азап-бейнет те мүжіліп шаршау да, қамығып қан жылау да, шығар жол, жұтар ауа таба алмаған жанның батпандай қайғы-қасіреті де, еліне сөзін өткізе алмаған өкініші де, шарт сынған намыс та бар» [8. 60] деп назар аударады. Шәкәрім қажының өзі ақталуынан кейін де шығармаларының жарық нұрын халықтан жасыруға, тұмшалап жабуға деген қаскөй ниет тоқталмаған. 1986 жылғы оқиғалардан кейінгі жылымық тұсында ақынның шығармаларын ақтап, жариялауға шешім шығарған комиссия жетекшісі акаде-

мик Ж. Әбділдиннің естелігінен осыны көреміз. «Шәкәрімге қатысты барлық материалдарды қолыма алып, мұқият оқып шықтым, ... өзімнің айналысып жүрген Кант, Гегель, Фихте, Шеллинг, Платон, Аристотель сынды идеалистермен салыстырып қарасам, Шәкәрім тіпті әулие екен, орысша айтқанда «святой». Бұл кісінің өлеңдерінде орысқа немесе кеңес үкіметіне тиіскен бір ауыз сөз жоқ. Шәкәрім өзі Абайдан кейін философиямен айналысқандардың бірі. Өлеңдерінде әсіресе этика мәселесі, адамгершіліктің түрлі категориялары кеңінен қаралған. Бұл кісінің шығармаларына шындап бойласаңыз, ол халқымыздың әлемдік өнерге, ғылымға ұмтылуына көп атсалысқан нағыз ағартушы» [9. 10].

«Дүниеден мұтылсаң жолға түстің түп-түзу» деген ғұлама бұл дүниелік атақ-дәреже, даңқтан қашудағы мақсаты «Мейірім, Ынсап, Әділет, Шыдам, Шыншыл, Харакет, Түп қазығы – Ақ ниет, Бұл жетеуін ел қылу» [6. 279] яғни рухани адамгершілік мақсатқа қол жеткізу дейді. Бұл жетеуін жеті ру елге балап, оны билеуді шын мәніндегі билік, атақ дәреже деп біледі. Талапкерді осының билігіне жеткіземін дейді бірақ, оның шарты – жолбасшыңды таза ақыл қылып, Рухани мастық хәлде, хаққа махаббатпен, оған деген тәуекелмен жолға түсу. Осы шартқа да берік болған жолға түсуші осы жеті ру елді билеу мақсатына жетеді дейді. Ғұлама сөзінің мәні аса тереңде болғандықтан оның тереңіне бойлау тәуекелді қажет етеді, оның сырлы сөздерінің мағынасын қармағанның өзінде мәніне терең бойлаудың қиындығы да белгілі. Себебі, кез-келген дәмдінің дәмін татып көрмесең, дәмді, тәтті, нәрлі деген сөздерден дәмін біле алмайсың, тіптен өзің білсең де өзгеге дәл сипаттап бере де алмайсың. Сондықтан біздің сырлы сөздердің мағынасын салқын ақыл деңгейінде сараптаумен ғана шектеліп, жүрегімізге орнықтырып, мәніне сәйкес болуға тәуекеліміз жетпегендігінен оны түйсінуіміз толыққанды бола алмайды. «Мұтылған» атын иеленуінің өзі оны толық түсінушінің ілуде біреу боларын да меңзейді. «Сөзімді ұғар жас болса, Бақыттымын, өлім жоқ, Құр әніме мас болса, Шын сорлымын елім жоқ. Сөзімді ешкім

ұқпаса, Мен де сөз де мұтылар, Келмеген жандай жалғанға, Топыраққа денем жұтылар» [6. 344]. «Өлеңімді оқырсың құр жазуды қармалап, Әр сөзін бір шоқырсың. Ішің жылап тұрса да, Жүрегің маған бұрса да Шын сырын қайдан ұғарсың» дейді, Ол өзінің «ажалсыз әскер» балаған нұрлы да сырлы жырларының терең сырларына бойлауға, ішкі мәніне жетуге үндейді. Өз жырларының өлмей жалғастық табуы үшін, өз сөзінің көк шөпке тіршілік берген жауындай тіршілік көзіне айналуы үшін оның хәліне ене алатын, ол татқан хақиқатқа мастықтың дәмін тұщына алатын тәуекелшіл, жүрегі таза, хаққа ғашық ұландар керек. «Өлтірме мені дегенім, Сөзімде тәтті шарап бар, Соның сырын ұғып ал, Жүрегіңе тығып ал, Айтқаныммен жүрсеңдер, Өлеңімнің ішінде Өлікке жан беретін, Мәңгі судай арақ бар» деген жолдарда Өлі жүректі тірілтетін нұрлы ақылды астарлы мәнмен таза араққа балайтынын көреміз. Жалпы ғұламаның өзін ақиқатқа құрбан қылып бас тіккеніндегі мақсатының өзі дүниені ғашықтық отымен аластап тазарту. «Үйретсем иман адамға, Әлімге мейлі наданға, Қолы жүйрік, көзі өткір, Көңілі соқыр шабанға. Түзетсем оның тілегін, Тірілтіп өлген сүйегін» [6. 275], «Жар қанжары маған бал Сұқсын сорлы жүрекке. Талай асық жаралсын жар ағызған қанымнан. Жер жүзіне таралсын, жүрегі таза есті жан. Сайтан қашып асықтан, Асыл озып жасықтан, Бейіс болсын бұл жалған, Кеудеден кетіп сасық қан» [6. 281] деген жолдарда да мақсаты адамдардың рухын ояту, соларды мәңгі тірілікке жеткізу екенін көреміз. «Жүректен аққан қаныммен тозақтың отын сөндірем» деген жыр жолдарында да жердің бетін жұмақ қылып, адамдарды рухани тазартып, адамгершілікке жеткізетін де хаққа махаббат деп сенгенін көреміз. Өлгенді тірілтетін Әбілхаят суы, мәңгі тірілік суы бүкіл әлемдік мифологияда кездесетін мотив.

Адамның мәңгі өмірді иеленуі мүмкін бе деген сауалға Шәкәрім ойшылдай жауап берген адам кем де кем. Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың өсиетіне сай «өлім алдындағы өлу», яғни нәпсіні толықтай жеңіп, жоғары рухани дәреже иелену арқылы өлімді тіршілікте жеңу тақырыбы шығыс

мұсылман сопылық әдебиетіндегі негізгі арналардың бірі. «Сырты бүтін, іші түтін», өзін тірі өлікке балау мотиві Абайда да, Мағжан Жұмабаев шығармашылығында да кеңінен жырланады, өлімнің танымдық тағлымдық мән-мағынасы жайлы толғаныстар да мол. Қорқыт ата рухани мұрасының негізгі өзегін құрайтын өлімді тіршілікте жеңу мотивімен сарындастықты Шәкәрім ғұлама шығармаларынан да көреміз. Тіптен «Қорқыт ата сарынына салып» жырлаған өлеңі де бар. «Жар қараса, тірілуші ем, Қарамаса мен – өлік. Рахым етіп қылмады-ау ем, Енді үмітім қалмады. Сөйтсе онда сыр бар екен, Байқамаппын мен мен оны, Қосылайын өлсе деген Амалы екен – алдады. Өліп едім жар бірігіп, бір бейісті таңдады. Ләйлі, Мәжнүн қарсы шығып, Ерулікті қамдады. Жар сипатын білсеңіз де, Нәпсің өлмей деме жар. Айла, алдау сөзіңізге шын хақиқат нанбады» [6. 289]. Рухты Хаққа қауыштырар күш-қуат бұл махаббат оты, ғашықтық жалыны. «Анық асық әулие кереметке сол ие, Жаны құрбан жарына керексіз өзге дүние» [6. 286], «Өзгермейтін өлмейтін, Өмірді талап етемін, Қайталап ойын көрмейтін, қызыққа түпсіз жетемін» [6. 285], «Шын асықтың әрбірі, Өліп топырақ болды да, Жаралыстың тағдыры жаратты мені орнына», «Көрем десең жарымды мас бол жүрек тазала. Өртеп жібер барыңды, Қарсы ұмтылып қазаға» [6. 286], Хаққа деген асыл махаббатың иесі шын ғашықтың хәлі мен сыр-сипаты, құрбандықты қажет ететін махаббаттың мүддесінен шығып тірлігінде нәпсісін жеңіп мәңгі тірілікке жету аңсары, ғашықтық дертін иеленіп, соның отымен тазалыққа жету, хаққа жетіп нұрлы ақылды иеленгенсін соның мастығына беріліп, ой тереңінен маржан сүзу және сол игіліктен өзгелер де құр қалмасын деп бөлісуге құмарлық «Мен жомартпын жар нұрына алса екен деп барша жан» деген ғұламаның бүкіл шығармашылығынан байқалады.

Шәкәрім қажы өзінің діни, рухани танымы мен рухани әлеміндегі серпінді өзгерістерді жеткізуінде сопылық танымға тән бейнелі баламалы теңеулерге жүгінетін кездері де аз емес. Мәселен, «Сорлы бұлбұл жарға асық боп, Нұрлы

гүлге айтты зар, Көбелек те шамды алам деп, отқа түсті боп құмар» [6. 300] «Жүректен аққан қанымнан Жиіркенбе – нұр деп біл, Сайраған бұлбұл зарынан Нұрланады қызыл гүл» [6. 295] деген шумақтарда бұлбұл мен гүл, көбелек пен от балама-лары сопылық танымға сай қолданылып тұрған образды балама теңеулер. Рухани мән мазмұндағы терең сырлы жыр-ларын оқи отыра ғұламаның хақ дидарына ғашық болып сол жолда жанын құрбан етіп, өзін жоққа балағанын аңғарамыз. «Өртейін деп отқа көмдім, От жүрегім жанбады, Жанды апарып жарға бердім, «Пара ғой» деп алмады. Жан, тәнімді, иманымды – асылымды бойдағы, Аямадым жиғанымды, Сонда да көз салмады.

Плотин Энеадаларында «6. Итак, как гласит старинное изречение и умеренность, и мужество, и всякая добродетель, и самая мудрость заключается в очищении. ... что кто не очистится тот будет прибывать в преисподней, в грязи,... Мужество же – отсутствие страха перед смертью, ну а смерть отделение души от тела. Не страшится этого тот кто жаждет остаться один. Величие же души – презрение к вещам тленным, А мудрость – это мышление отвращающееся от низменного, ведущее душу к высшему миру. Итак, очищенная душа становится эйдосом и духом, вполне бестелесной, разумной и всецело принадлежит божеству, в котором источник прекрасного и всего подобного что сродни ему» [10. 21] деп жазады. Нағыз ердің ісі өлім алдындағы қорқынышты рухани тазару арқылы жеңу деп біледі. Даналықтың өзі тазалыққа ұмтылудан туындап, руханилық мұрат аңсарына жетумен қанаттанатынын айтады.

Шәкәрім Құдайбердіұлы шақырған ар-ұждан үніне құлақ асу, оның артына қалдырған мол рухани мұрасын игеріп, ғибратын қоғамды ізгілендіруге пайдалану бүгінгі ұрпақтың парызы. Ол рухани-интеллектуалдық танымды иеленудің практикасы мен үлгісін көрсетуімен қатар, өз заманында белгілі адамзат ғылыми танымының нәтижелерін рационалды ақыл таразысына салып, ғылыми логикалық сараптаудан өткізіп, жан-жақты талдап, меңгерген ғұлама. Ру-

хани танымы мен рационалдық білімін ұштастыра отырып, адамзатты ғасырлар бойы толғандырып келе жатқан Жаратушы, рух, жан туралы көкейкесті, өмірмәнді мәселелерге сырлы танымен айшықталған уәжді жауаптары, салмақты пікірлерін айтқан, адамзаттың рухани өресінің өсуіне өзіндік үлес қосатын бай мұра қалдырған кемел адам.

Әдебиеттер

1 *Ахметов З.* Шәкәрім – қазақ әдебиетінің классигі. // Шәкәрімтану мәселелері. – Семей-Новосибирск. Танер-Пресс. 2006. II-том. – 360-б.

2 *Мырзахметұлы М.* Хакім ақынның бас шәкірті хақында. // Шәкәрімтану мәселелері. – Новосибирск. Танер-Пресс. 2007. III-том. – 378-б.

3 *Есімов Ғ.* Ой теңізінен сыр ауласақ... // Шәкәрімтану мәселелері. – Новосибирск. Танер-Пресс. 2007. III-том. – 378-б.

4. *Мағауин М.* Ақын. Тарихшы. Философ //Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ / «Атамекен» сериясы. – Алматы: Раритет, 2007. – 448 бет.

5 *Мұхаметқанұлы Қ.* Шаһкарім // Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ / «Атамекен» сериясы. 1-том – Алматы: Раритет, 2007. – 448 бет.

6 *Құдайбердіұлы Ш.* Шығармалары: Өлеңдері, дастандары. I том. – Алматы: «Жібек жолы», 2006. – 524 бет.

7 *Құдайбердіұлы Ш.* Шығармалары: Өлеңдері, дастандары. II том. – Алматы: «Жібек жолы» баспа үйі. 2006. – 624 бет.

8 *Кәкішұлы Т.* Қаскөйлікті жеңген азамат // Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ / «Атамекен» сериясы. 2-том – Алматы: Раритет, 2007. – 376 бет.

9 *Әбділдин Ж.* Алаш азаматтарының ақталуы //Шәкәрімтану мәселері: Сериялық ғылыми жинақ / «Атамекен» сериясы. 2-том – Алматы: Раритет, 2007. – 376 бет.

10 *Плотин*. Эннеады. Составитель и редактор С. И. Еремеев. – Киев. «УЦИММ-ПРЕСС», 1995. – 394 с

Резюме

Мейрманов А.Д. Самопознание – ядро духовного наследия Шакарима

В статье проводится герменевтический текстологический анализ духовно-позновательного наследия Шакарима Кудайбердиулы, раскрываются особенности художественно-образного мира в контексте восточной суфийской традиции. Особое внимание уделено раскрытию смысла духовного познания самого себя в творчестве философа.

Summary

Meirmanov A.D. Self-cognition – the Core of Shakarim Spiritual Heritage

The article hermeneutic textual analysis of spiritual and educational heritage of Shakarim Kudayberdiuly disclosed features of artistic and imaginative world in the context of the Eastern Sufi tradition. Particular attention is paid to the disclosure of the meaning of the spiritual knowledge of himself in the works of the philosopher.

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ КАЗАХСТАНЦЕВ: ФЕНОМЕН ПАТЕРНАЛИЗМА

Ешпанова Дина Далабаевна,
главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, кандидат философских наук (г. Алматы, Казахстан)

В июле-августе 2014 года в рамках проекта «Анализ социально-политической стратификации Казахстанского общества (социальный патернализм и иждивенческие настроения)» Институтом философии, политологии и религиоведения КН МОН РК был проведен социологический опрос во всех областях республики, а также в городах Алматы и Астаны. Всего было опрошено 1000 человек.

В данной статье мы, опираясь на результаты опроса, постараемся через анализ ценностей выявить некоторые существенные характеристики массового сознания казахстанского общества, а именно в явлениях патернализма и иждивенчества.

В работах феномен патернализма и иждивенчества анализируются в тесной связи с такими понятиями как «равенство», «неравенство», «справедливость».

Проблема социально-экономического неравенства в современном казахстанском обществе – одна из самых актуальных. Социально-экономическое неравенство отражает структуру доминирующих экономических интересов в обществе, одновременно являясь важнейшим фактором и результатом общественного развития. Различные аспекты неравенства необходимо рассматривать в комплексе, с учетом их противоречивого влияния на экономическое развитие [1].

Оценка материального положения. Результаты исследования позволили сделать вывод, что значительная часть наших граждан по их собственной самооценке материального

положения живут бедно – так, 9,6% казахстанцев считают, что «денег до зарплаты не хватает», 22,5% «живут от зарплаты до зарплаты», «на повседневные расходы денег достаточно, но покупка одежды вызывает затруднения» считают 23,7%.

Можно было бы ожидать, что значительная часть населения выскажет недовольство материальными условиями жизни, но оказалось, что совсем неудовлетворенных – 7,01%, большая часть – 55,4% удовлетворены частично и 4,7% выразили полное удовлетворение.

Известный польский социолог Петр Штомпка, описывая такого рода парадоксы постсоциалистического сознания, отмечает, что подобное может происходить по нескольким причинам: если люди даже крайне нищи, но воспринимают это как должное или как соответствие предопределенному социальному статусу, то революционного брожения не возникает. Лишь когда они начинают задаваться вопросом о том, что они должны иметь по справедливости и ощущать разницу между тем, что есть и что могло бы быть, тогда и появляется чувство относительной депривации. Это чувство тесно связано с чувством несправедливости, возникающим из сравнения того, что люди имеют в действительности и чего уже достигли другие, похожие на них.

Оценка социально-экономического неравенства, перспективы социальной мобильности. Наш опрос показал, что абсолютное большинство опрошенных (78,5%) считают несправедливой неравномерность распределения доходов в настоящее время. При этом, если треть респондентов (31,8%) придерживается мнения, что сегодня трудовой вклад и его вознаграждение не совпадают, то 46,7% высказываются более осторожно, отмечая, что не всегда вознаграждения и трудовой вклад соответствуют друг другу. Лишь для 10,2% распределительные отношения сегодня являются справедливыми.

Перспективы достижения материального благополучия и социального успеха оцениваются неоднозначно. Почти половина опрошенных отрицают наличие в настоящее время равных стартовых условий в достижении богатства и успеха

(48,4%, при этом отрицающих – 19,1% и скорее, отрицающих – 29,3%), но и «оптимистов» достаточно много: совокупный показатель – 46,3%, полностью согласных – 10,4%, скорее, согласных – 35,9%. 54,6% респондентов считают, что человек из малообеспеченных слоев может достигнуть успехов в жизни. Затрудняюсь ответить – 5,3%.

Ответы на данный вопрос можно интерпретировать как степень свободы человека и меру либерализации общества (рисунок 1).

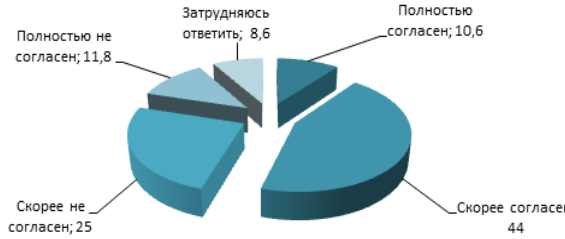

Рисунок 1 – Распределение ответов на вопрос: «Может ли человек из малообеспеченных слоев нашего общества достигнуть успеха за счет своих личных заслуг и качеств?» (в %)

Таким образом, в массовом сознании казахстанского общества присутствует, примерно в равных долях, мнение как об отсутствии равных стартовых условий в достижении социального успеха (48,4%), так и о наличии равных возможностей (46,3%). При этом сторонников утверждения о том, что люди из малообеспеченных слоев общества могут достигнуть успеха, больше, чем сторонников противоположного мнения: 54,6 и 36,8%.

Опрос показал, что в казахстанском обществе существуют следующие установки:

1. Считая предопределенность стартовых условий определяющим фактором в достижении успеха, все же не отрицается роль индивидуальных усилий человека, а, значит, и индивидуального начала вообще.

2. Жизненный успех современного казахстанца в равной мере определяется как его личными качествами и усилиями, так и внешними условиями и обстоятельствами.

Ответы на данный вопрос можно интерпретировать как степень свободы человека и меру либерализации общества.

Ожидания от государства. Советское государство брало на себя регулирование жизни общества. От граждан требовался добросовестный труд за небольшую зарплату, а взамен государство обещало предоставлять бесплатное жилье, медицинское обслуживание, образование, пенсии по старости – пусть скромные, но почти одинаковые для всех. В сознании бывших советских граждан укоренился патерналистский образ государства, которое по справедливости вознаграждает своих граждан.

Опрос показал, что казахстанцы ждут от государства, прежде всего, решения социальных проблем: социальной защиты ждут 36,4% опрошенных, полного комплекса бесплатной медицинской помощи – 25,9%, занятости населения – 25%, бесплатного образования – 24,3%, регулирования цен в сфере ЖКХ – 14%.

Государство не оправдывает жизненных ожиданий у пятой части респондентов – 20,2%, в одних случаях оправдывает, а в других нет – у 55,4%, и лишь 11,5% высказались положительно, 6,5% ответили, что «мои жизненные ожидания не связаны с государством» и 6,3% затруднились ответить. Таким образом, большинство опрошенных высказали разочарование государством.

Традиция патернализма по-прежнему доминирует в сознании казахстанцев. Однако, при очень высокой значимости и роли в их представлении государства вообще, наши граждане не идеализируют нынешнее казахстанское государство, а, напротив, относятся к нему весьма критично. Государство не выполняет тех своих функций, которые обязано было бы выполнять – ни с точки зрения заботы о стратегических интересах общества, ни с позиции заботы о текущих интересах граждан, ни даже с точки зрения соблюдения законных прав.

Отношение к собственности. Признание Казахстана страной с рыночной экономикой определилось, прежде всего, изменениями в отношениях собственности, созданием рыночных институтов. Законодательное закрепление многообразия, равенства всех форм собственности, преобладание частной собственности имеет важное значение в социально-политической и экономической трансформации.

Как известно, к собственности отношение в советский период и накануне начала рыночных преобразований было принципиально иное. Безраздельно господствовала государственная собственность, частная же рассматривалась как чужеродное явление и преследовалась законом. Главными являлись интересы государства, культивировалось чувство коллективной ответственности, а в действительности, реально получалась коллективная безответственность.

За немногим более чем 20-летний период рыночных реформ создана смешанная экономика с многообразными организационно-правовыми формами хозяйствующих субъектов, с преобладанием негосударственного сектора, а в его составе – частной собственности. Сам по себе этот факт в преобразовании собственности за сравнительно короткий срок для страны с полным огосударствлением – беспрецедентен в мировой практике. Но пройден лишь первоначальный этап – формирования формальных рыночных институтов и института частной собственности. Пока рыночная экономика Казахстана отягощена многими проблемами, и, в конечном счете, не является социально ориентированной.

При всей важности и необходимости структурных изменений внешней среды, главным является изменение самого человека. Переход от «государственного» человека к новому состоянию самого себя как частного собственника, как свободной личности, как основной силы своего благополучия и развития – это сложный и длительный процесс. Частная собственность формирует новые мотивы к труду (самостоятельность, самодеятельность, ответственность), новый образ жизни затрагивает все сферы жизнедеятельности общества.

В духовной сфере идет процесс перерождения идеологии «государственного» человека в идеологию человека рыночного типа, человек готов стать или собственником, или наемным работником [2].

Таким образом, не просто важной, но и определяющей в оценке казахстанских реформ представляется проблема собственности и ее изменений в ходе либеральных экономических реформ.

В массовом сознании на вопрос о том, какой собственник лучше – государственный или частный, однозначного и простого ответа нет. Как следует из ответов респондентов, работа в государственном секторе представляется казахстанцам предпочтительнее (40,3%), по сравнению с частным (22,7%) и смешанным (10,4%) секторами. За годы реформ вместе с потерей иллюзии о том, что «невидимая рука» рыночной экономики сможет регулировать существующее в обществе неравенство, заметно усилились и без того достаточно распространенные «прогосударственные» настроения казахстанцев.

Государственный сектор привлекает, прежде всего, стабильным положением (39,0%), фиксированным заработком (29,2%), соблюдением трудовых прав работника (27,2%) (таблица 1).

Таблица 1

Распределение ответов на вопрос: «Если Вы предпочитаете государственный сектор, то чем он Вас привлекает?» (в %)

Фиксированным заработком	29,2
Соблюдением трудовых прав работника	27,2
Стабильным положением	39,0
Режимом работы	12,6
Другое	0,1
Не предпочитаю работать в государственном секторе	19,2
Затрудняюсь ответить	9,9
Больше некуда идти	0,1

Многолетняя практика показала, что экономика, базирующаяся на государственной собственности, не эффективна ни экономически, ни социально – это обусловило необходимость проведения широкомасштабной приватизации, являющейся центральным звеном экономической реформы.

Отношение населения к итогам приватизации неоднозначно и формируется через призму оценок происходящих изменений. Негативное отношение означает не столько принципиальное неприятие частной собственности, сколько недовольство тем, как она была введена в начале экономических реформ. Возникшие в постприватизационный период крупные состояния казахстанцами рассматриваются как нелегитимные, а сам процесс приватизации оценивается как несправедливый. Отсюда и довольно высокий уровень продолжающейся поддержки призывов к пересмотру итогов приватизации.

Для иллюстрации этого отношения можно привести распределение ответов респондентов на вопрос: «Правильны ли призывы отдельных политиков делить нефтяные доходы между всеми гражданами страны?». С таким мнением согласились более половины участников опроса – 52,2%, не согласились, потому, что доходы надо вкладывать в развитие страны – 28,6%, затруднились с ответом – 18,1%. Такой выбор по сути означает, что, во-первых, в глазах общества приватизация оценивается как несправедливая, во-вторых, в сознании казахстанцев отчетливо выражены уравнительные ориентации, понимание справедливости как равенства, а равенство зачастую понимается как равенство доходов.

Отношение к труду. В условиях модернизации общества для успешной адаптации людей к рыночным условиям традиционные ценности могут сыграть как положительную, так и отрицательную роль. Некоторые традиции поддерживаются, скорее, на уровне «социального подсознания», в силу привычки и инерции. Нельзя сказать, чтобы их специально культивировали, просто они воспринимаются как неотъемлемая составляющая обычного образа жизни. Сюда входят

такие черты, как стремление к сиюминутной выгоде, адаптивная пассивность, ожидание защиты и заботы со стороны государства, иждивенческая изобретательность. К этому перечню мы еще добавили бы непритязательность, ориентированность людей на достигнутый уровень жизни, а не стремление к лучшему. С переходом к рыночным отношениям такие явления не исчезли.

Сохраняющийся принцип государственного распределения способствует воспроизводству настроения социального иждивенчества и патернализма, формированию социально пассивного населения.

Наши исследования показали, что в условиях трансформации общества феномен патернализма пронизывает всю систему социальных отношений. Проведенный анализ установок и ценностных ориентаций выявил, что трудовые ценности, например, интересная и творческая работа, оказались отодвинутыми на периферию ценностного сознания. Так, на вопрос о мотивах выбора работы большинство (61,3%) респондентов ответило: «За которую больше платят», «наиболее самостоятельную, независимую работу» выбрали 29,7% и «наиболее интересную, творческую» – 18,2%.

Хотя 44,2% опрошенных считают, что работа всегда найдется для того, кто хочет работать, все же большая часть респондентов (совокупный показатель – 52,4%) придерживается противоположного мнения, затрудняюсь ответить – 3,5%.

Социокультурных ценностей, ценностей самоутверждения и, особенно, самореализации, придерживаются около 50%, что говорит о меньшей готовности к активно-деятельностной реализации собственного потенциала у остальной части респондентов. В самом отношении к работе преобладает инструментальный, а не содержательный подход.

Социальные изменения оцениваются казахстанцами во многом как несправедливые, но, в то же время, мало крайних пессимистических оценок. Несмотря на то, что в массовом сознании отчетливо выражены уравнительные ориентации, понимание справедливости как равенства, все же казахстан-

цы отдают предпочтение не «равенству доходов», а «равенству возможностей».

В существующей структуре экономики роль государства в распределительных отношениях доминирует. Сохраняющийся принцип государственного распределения способствует воспроизводству иждивенческой социальной структуры со всеми вытекающими последствиями формирования социально пассивного населения.

Массовое сознание казахстанцев в отношении государства проявляет противоречивость. Значимость государства для наших граждан велика, но при этом отношение к нему весьма критично, оно не оправдывает ожиданий большинства. От государства, в первую очередь, ждут решения социальных проблем, как бесплатных услуг. Но в целом оценка уровня социальной защищенности довольно высокая. В значительной степени это связано не с реальным положением дел, а с распространением патерналистских настроений.

На основании проанализированных данных, можно сделать вывод, что в массовом сознании частично сохраняются ценности социализма, однако, это не означает, что оно не изменилось.

Литература

1 *Анисимова Г.В.* Социально-экономическое неравенство. Тенденции и механизмы регулирования. – М., 2010. – С. 5.

2 *Ревайкин А.С.* Переходный период в России: состояния, основные проблемы // www.petrsu.ru/Chairs/Finans/perehperiod.rtf

Түйін

Ешпанова Д.Д. Қазақстандықтардың қоғамдық санасының ерекшеліктері мәселесі: патернализм феномені

Автор өз мақаласында құндылықтарды талдау арқылы қазақстандық қоғамның бұқаралық санасының патернализм мен масылдық-көңіл-күйі сияқты кейбір маңызды тұстарын анықтады. Мақалада «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік-саяси стратификациясын талдау (әлеуметтік патернализм және масылдық көңіл-

күй)» тақырыбындағы жобаның шеңберінде жүргізілген әлеуметтік сауалнаманың нәтижелері қолданылған.

Summary

Yeshpanova D.D. On the issue about a feature of the social consciousness of Kazakhstani people: the phenomenon of paternalism

Author reveals some significant characteristics of the mass consciousness of Kazakhstan society through analysis of values, namely the phenomena of paternalism and dependency. The article used the results of a sociological survey conducted within the project «Analysis of the socio-political stratification of the Kazakhstan society (social paternalism and dependency)».

ШАЛКИІЗ ЖЫРАУ – ҰЛТТЫҚ РУХТЫҢ ЖАРШЫСЫ

Ошақбаева Жазира Бейбітқызы,
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және діntану институтының аға ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)

Жыраулықтың мәдени дәстүрі рухани адамның ақындығы мен сауаттылығында, сезімталдығы мен зерделілігінде, терең пайымдаушылығы мен нақты кісілік шешім қабылдауға дайын табандылығында және ел болмысының мән жайын терең ұғынып, рухани тәжірибесін ұлттық рухтың интеллектуалдық қуатына айналдыруында.

Қай елдің философиясы болмасын, олардың ұлттық идеялық негізде қалыптасуына себеп болған ұлттық поэзия. Даналықтың өзі рухтан туған ой. «Жыр рухына» кездейсоқ қарау мүмкін емес, әсіресе қазақ елі үшін жыр ұлттық идеяның терең арнасы. Ел мүдесіне, ұрпақ игілігіне ауадай қажет барлық құндылықтарды сақтап, реттеп, оны тұтастай ұлттық рухтың қуатына айналдырып отырған жыраулар дүниесі. Жыр бейнелі ой, білімді сөз, зерделі түсінік, саналы өмір, кісілік қасиеттердің өрісі, тұлғалық көзқарас, сезімталдық, ұлы мақсат, ұлттық мұрат. Осы құндылықтардың танымдық негіздері, құндылықтың бағдары жыраулар даналығының негізгі тақырыбы.

Қазақ жырауларының ұғымынша әр адам өзінің кісілік рухына адал болса, ол өз ісінің зиялысы. Тұлғалық адамнан талап етілетін қасиет. Сол себептен зиялылық адам санасында не істеу керек деген сауалдан емес, бірлікке ұмтылыстан, елдікті ұғынудан, құрметтеуден туындайтын қасиет. Қазақ ұлты жердің қадірін оның құнарымен бағалаған, жердің құнарының адамға берер қуатын философиялық деңгейде пайымдаған. Жыраулар философиясындағы жердің құнары туралы ой толғамдар ұлттық рухты көтерудің мәселесіне де айналған. Жырау қазынасы – ұлттық құндылық. Оның

жан дүниесіне жақын ұлттық рухтың үнін жеткізетін жырау идеясы елдің тұлғалануы үшін жаратылған күш. Адам баласының рухани қалыптасуының, әлеуметтенілуінің қозғаушы күші – бұл қажеттілік. Сол қажеттіліктерді жүзеге асыру бағытында адам өзінің тәжірибесін қалыптастырады. Сол сияқты жырау ел ішінен қоғам алдына кездейсоқ келетін адам емес, жырауды халыққа ұстаз қылатын оның рухы. Жырау заманалық білімнің иесі. Олардың идеясы ғасырлар бойы халыққа білімнің рухын, ғылымның қызметін түсіндіріп келуде. Сапалы білімге, нағыз ғалымдыққа қол жеткізу үшін адам пайымдауды үйренуі қажет. Әрбір жыраудың поэзиясы арқылы ұрпақтың ел тарихын, сол тарихи кеңістіктегі ұлттық интеллигенция өкілдерінің рухани қызметінің бағытын білуі алдымен оның өзін құндылықтарға бағыттайтын нәрсе.

Жорықтың алдыңғы шебінде, айтыс-тартыстың басқасында, елдің бел ортасында жүрген Шалкиіз елдік пен ерлік, жақсылық пен жамандық, шеберлік пен шикілік мәселелеріне баса көңіл аударған, кісілік қасиеттерге қайта-қайта оралған. Ел ерлерсіз, ер өз еліңсіз бабына келмеді. Қысылтаяң кезде тума туыстан сүйеніш іздеді, жұрттан суырылып шығар дарадан тірегін көздеді. Ерлер кімдер еді, нендей қасиетімен үлгі еді? Ерлердің «алдаспаннан игі қолы», «жеңсізден игі тоны», «арғымақтан игі малы болар ма» – дейді Шалкиіз жырау. Шалкиіз дүрліккен, деміккен елге баскөз болатын ханның бейнесін іздестіреді. Байсалды, батыл, ұстамды хан, сұлтан ол үшін алдаспан. Пиғылы теріс хан іс етсе, ол «жиған малыңды тәрік етер, ат-тоныңды бұлды етер, өз басыңды олжа етер». Хан Темірдің осындай қиқарлығын көрген Шалкиіз одан алшақтайды. Шалкиіз жырау жау жағадан алғанда, ел бірлігінен артық қорған жоқтығын былай ескертті:

Жоғары қарап оқ атпа,
Жуық түсер қасыңа.
Жаманға сырыңды қосып сөз айтпа,
Күндердің күні болғанда
Сол жаман айғақ болар басыңа [1, 44 б.]

Жемсаудан арылып, жауға қарсы бірлесу, сөйтіп сәттілікке үлес қосу – қажетті үндер және керекті күндер еді. Сондай сындарлы кезеңде, тар жерде кімнің кім екені біліне бастады.

Жақсының жақсылығы сол болар,
Жаманменен бас қосып,
Сөйлемекке ар етер;
Жаманның жамандығы сол болар.
Сөйлесе дәйім бетін қара етер;
Бір жақсыға басың қосып сөз айтсаң,
Сол жақсы жаманлығың жақсылыққа жыр етер.

Жақсының тілегі бір, Тәңірімен ниеттестер дегенді айтады. Өзіне тегеурінді жандарды іздеген жерден табады, жат жерде өзін танытады. Жаманның жауы – тілі мен пиғылында, икемсіз қылығында. Еріккеннен қызыл тілін тыймайды, жалғандықты жамылған сусыма сөзі аузына сыймайды. Қисынсыз қылығымен көрінгенді қинайды. Іске ебі жоқ, бос сөзі көп есіктен күле кіріп, күңірене шығады. Теріс пиғылды іштегі дұшпан. Жамандар қоңқалап, бір жақсыны көре алмайды. Жаман ұшқан жапалақтай аяқ астынан табылады, жағасы оның тайғақ, әркімге ұрынады. Өз пиғылына тоқ, жақсылыққа жоқ. Сөз ұқпай, ұлағат тұтпай, сырт айналып кетеді. Іштей менмен ел арасынан табылмайды, кісіден тартып алғанымен жарымайды. Ниеті арам, өзіне жүк тиетпейді. Жаманның жұғымсыздығынан елдің, әйелдің, сәбидің қанша көз жасы төгілді. Жыраудың тоқтамы: «Күндердің күні болғанда, сол жаман айғақ болар басыңа».

Жақсы мен жаманды адамдық пен күрес өлшемімен салыстырған Шалкиіз жырау тағлымы мол өсиеттер қалдырды. Солардың бірі:

Атаның ұлы ерлерге,
Малыңды бер де басың қос,
Басыңды қос та бек сыйлас,

Күндердің күні болғанда,
Басың жауда қалар ма! [1, 53 б.]

Руханилықтың өлшемдерінің бірі ретінде адамның жақсылыққа ұмтылуын айта аламыз. Ненің жаман, ненің жақсы екендігін білу адамның алдынан шығып отыратын үлкен мәселе, ол таңдау еркіндігін туындатады. Жасаған жақсылығыңды айтып, міндетсінуге болмайды, онда ол руханилыққа жатпайды. Бұл жерде шынайы жақсылықты көрсете білу керек

Шалкиіз жыраудың пайымдауынша адамның адамдық қасиеті оның ата тегінде, қоғамдағы орнында ғана емес, жеке басының жақсы не жамандығында. Туған еліне қайырлы, ағайынына мейірлі, досына адал, дұшпанына қатал азамат адам атына лайық болады.

Жауға кисең берен ки
Егеулеген болат өте алмас,
Есендікте малыңды бер де батыр жи,
Басыңа қыстау іс түссе
Дұспанның қолы жете алмас, – [1, 44 б.]

деп жырлаған Шалкиіз жырау досқа адал, дұшпанға мейірімсіз болуға шақырады.

Дұспанға беліңді шешіп инанба,
Инантып тұрып өлтірер [1, 50 б.]

Қазақ жыраулары хан ордасында жүріп, мемлекет басқару ісіне тығыз араласқан, хандар мен батырларға, бүкіл халыққа өсиет айтқан, болашақты болжап, істің жөнін нұсқап жүрген дуалы ауыз, ақылгөй кеңесшілері, хандар мен ерлікпен аты шыққан батырлардың, қолбасшылардың ерліктерін мадақ етіп, жыр айтқан жыршылары.

Шалкиіз жырау ұғымындағы «жақсы» кім? «Жақсыны» танытар мінездер мен іс-әрекеттер қандай болмақ? сұрақ-

тарының жауабын жырау шығармасынан көреміз. Шалкиіз түсінігіндегі «жақсының» бірі – елге қорған батыр. Ендеше, батырлықты қалай түсінеміз?

«...Жау жолықса жазыда,
Ерлерді өлмей тонар ма,
Ерлер ерке сақтасып,
Арқасына ауыр намыс іс түссе,
Ғазизлеген сұлтан жанын қара пұлға санар ма!»

Яғни, батырлықтың белгісі – елге қатер төндірген жауды тойтару, ел намысын қолдан бермеу, ел намысы жолында «ғазизлеген сұлтан жанын» қиюға әзір болу. Ал батыр қандай болу керек?

«Жебелей жебе жүгірген
Ерлердің арғымақтан игі малы болар ма;
Жағаласса жыртылмас
Ерлердің жеңсізден игі тоны болар ма;
Дулығалы бас кескен
Ерлердің алдаспаннан игі қолы болар ма!» [1, 50 б.]

Елге қорған батырда намысқа шабар қаһарман жүректің болуы аз, оған қоса, оның астында арғымағы, үстінде берен сауыты, жанында бес қаруы сай болуы қажет.

Халық ежелден бері қастерлеген ағайын арасының татулығы, азамат ердің, рулы елдің алауыз болмай тату-тәтті өмір сүруі – жырау туындыларының негізгі нысанасы. Асылы, әлі тұтасып, іргесі бекіп кетпеген қазақ хандығына қарасты сан ұлыстардан құралған ноғайлылардың бірлігі, кем алауыздығы жыраудың тынышын кетірсе керек:

Бұл-бұл үйрек, бұл үйрек,
Бір тоғайға қоныңыз.
Қарындаспен, туғанмен,
Бір туғандай болыңыз [1, 53 б.]

Осылайша, үнемі достықты, ақпейіл ынтымақты жақтаған жырау енді бірде дос пен қасыңды ажырата біл, көрінгенге сыр шашпа деп, достыққа да немқұрайлы қарауға болмайтынын, адамның аласының ішінде, тереңде жататынын ескертеді. Ел болғасын оның досы да, жауы да болары хақ. Мұндай жағдайда қазақтың бейқам жатуы, хансұлтандардың ел болашағын ойлай алмай бел алдыруы еш құптарлық іс емес. Ел қамын жеген ел басшылары әр кезде жаудың қимылдарынан көз жазбай, сақ болуы керек.

Алып, алып ел сақын,
Аңдып жүрген дұшпаннан жүз сақын!
Күле кіре күңіреніп
Шыққан достан мың сақын! [1, 46 б.]

Жырау сөздері – нақыл сөз, ол болашағы зор, үміт артар жігітті, басына бақ қонар азамат ерді жай баяндай салмайды, оның тұлғасын сомдауға назар аударады. Өмірдің өзгермелі құбылысын, өткінші сырын әр тұста еске алып, тыңдаушысын өкінішсіз өмір өткізуге, ізгілік жолына меңзейді, жан-жануарлардың тіршілігімен салыстырып, өзінше ой қорытындыларын жасайды.

Жырау қай өлеңінде болмасын ел мақсатын, көп мүддесін жоғары ұстайды. Ел билеген басшылардың ақылмен іс қылар адал әмірші боп, жоқ-жітікке қарап, ізгі ниетті, көпке ұнамды болуын қалайды. Шалкиіз сөзге ұшқыр, тілге шешен, ол қандай пікір айтпасын, бәрін де тұспалдап сөйлейді.

Бір жақсымен дос болсаң
Азбас-тозбас мүлкі етер.
Бір жаманмен дос болсаң
Күндердің күні болғанда
Бар ғаламға күлкі етер,

– деп, жақсылық пен жамандықты қарама-қарсы қоя отырып, парасаттылықты, адамгершілік қасиеттерді асқақтата көрсеткен.

Табаны жалпақ тарлан боз,
Тасты жерден шаба алмас,
Тасты жерден тарланның,
Тұяғы тозса жүре алмас.
Бурадан кескен азбанға
Буыршын басып шөге алмас
Бидайық құстың орнына,
Лашын батып қона алмас [1, 48 б.]

Жырау өмір жайлы, достық жайлы, адамгершілік, ерлік жайлы, тіршілік жайлы жыр шерткен. Олар өмір диалектикасына да терең көз жіберген, дүниенің бірқалыпта тұрмайтынын («мынау жалған дүние кімдерден кейін қалмаған»), үнемі өзгерісте болатынын дұрыс пайымдаған. Шалкиіз поэзиясында адамгершілік этика, мораль мәселелері кең орын алған. Онда бүгінгі жастар ғибрат, тағлым алар дүниелер молшылық.

Жырау қазынасы ұлттық құндылық. Оның жан дүниесіне жақын ұлттық рухтың үнін жеткізетін жырау идеясы елдің тұлғалануы үшін жаратылған күш. Ол қарапайым идеядан ұлттық идеяның өзгешелігін айырып отырмақ. Адам баласының рухани қалыптасуының, әлеуметтенілуінің қозғаушы күші – бұл қажеттілік. Сол қажеттіліктерді жүзеге асыру бағытында адам өзінің тәжірибесін қалыптастырады. Сол сияқты жырау ел ішінен қоғам алдына кездейсоқ келетін адам емес, жырауды халыққа ұстаз қылатын оның рухы. Жырау заманалық білімнің иесі.

Жыраулар идеясы ғасырлар бойы халыққа білімнің рухын, ғылымның қызметін түсіндіріп келуде. Сапалы білімге, нағыз ғалымдыққа қол жеткізу үшін адам пайымдауды үйренуі қажет. Әрбір жыраудың поэзиясы арқылы ұрпақтың ел тарихын, сол тарихи кеңістіктегі ұлттық интеллигенция өкілдерінің рухани қызметінің бағытын білуі алдымен оның өзін құндылықтарға бағыттайтын нәрсе.

Әдебиеттер

1 Бес ғасыр жырлайды: XV ғасырдан XX ғасырдың бас кезіне дейінгі қазақ ақын-жыраularының шығармалары. Үш томдық (Құрастырған. М.Мағауин, М.Байділдаев). – Алматы: Жазушы, Т. I. 1984. – 256 б.

Резюме

Ошакбаева Ж.Б. Шалкииз жырау – выразитель национального духа

В статье анализируется творческое наследие Шалкииза жырау, оставившего яркий след в истории казахской государственности. Автор показывает, что сила искусства слова в творчестве Шалкииза имеет огромное нравственно-эстетическое значение, кроме того, его идея повлияла на формирование гуманистических ценностей в казахском обществе. В его творчестве находит отражение образ жизни средневекового кочевника, ощущается боль и сопереживание их судьбам, воспевается добродетель и нравственность, моральный долг и истинная вера, тайна жизни и смерти.

Resume

Oshakbayeva Zh.B. Shalkiiz zhyrau is the spokesman of national spirit

In article the creative heritage of Shalkiiz zhyrau who left a bright trace in the history of the Kazakh statehood is analyzed. The author shows that force of art of the word in Shalkiiz's creativity has huge moral and esthetic value, besides, his idea influenced the formation of humanistic values in the Kazakh society. Medieval nomad's way of life was reflected in his creativity, it was felt the pain and empathy to their destinies, it was told the virtue and moral, a moral imperative and true belief, secret of life and death.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ТҮРКІ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ЭТИКАЛЫҚ ОЙ-ТОЛҒАМДАРЫ

Бижанова Меруерт Алтынбекқызы,
Алматы Технологиялық Университеті
«Кәсіптік оқыту және қоғамдық ғылымдар» кафедрасының
доценті, философия ғылымдарының кандидаты,
(Алматы қ., Қазақстан)
meru190284@mail.ru

Өткен тарихымызға құрметпен қарап, оны танып-білуге деген құштарлық, рухани мұраларымыздың негіздерін айқындауға деген, ұрпақтар арасындағы мәдени-тарихи сабақтастықты жаңғыртуға деген ұмтылыс еліміздің тәуелсіздік алуы барысында мүмкін болып отыр. Ол қазіргі тарихи кезеңдегі қоғамның қажеттілігінен туындап, өркениетті мемлекет құру міндетімен байланыстырылады.

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан философиясы өзінің әртүрлі көріністермен сипатталады. Еліміздің тарихындағы көптеген рухани мұраларымыздың түптамыры түркі тілдес тайпалардың ортақ рухани дүниетанымынан бастау алады. Міне солардың қатарына Алтын Орда дәуірін жатқызуға болады. Алтын Орда дәуірінің түркі тілді ойшылдар өздерінің дүниетанымын өрнектегенде кейінгі ұрпаққа әрбір сөзінің мағынасы жететіндігін толық түсінген іспетті. Сондықтан көбінесе өлең жолдарымен айтылған философиялық тұжырымдар бірте-бірте терең ойлы ментальдік құрылымдарға айналған, халықтың этикалық санасының деңгейін көтергенін байқаймыз. Әрбір жырдың, ойшылдың шығармасының осындай метафизикалық астары бар, тек соны айқындай түсінуімізге тиістіміз.

Еуразия құрылығының жартысынан көбін қамтыған Алтын Орда мемлекеті кезінде көшпелі және отырықшы тұрмыс салты аралас дамыған мемлекеттердің бірі болды. Алтын Орда мемлекеті адамзат тарихында, әсіресе Түркі халықтарының тарихында үлкен рөл атқарды. Оның

алып жатқан кең өлкесі Дешті Қыпшақ деп аталып, қоғам өміріндегі барлық саласында терең тарихи ізін қалдырды. Осы кезеңде Моңғолиядан Дунайға дейінгі аралықта өмір сүрген халықтардың бір-бірімен арақатынасы дамып, саудасаттық, дипломатиялық істері жанданып, қалалар салынды.

Көне Түркі мен қыпшақ-оғыз дәуірінде қалыптасқан рухани мәдениет құлдырамай, бұрынғы мәдени дәстүр қайта түлеп, жаңаша даму жолына түсті, сөйтіп, өз жалғасын тауып, жазба түрдегі біраз шығармалар жазылды. Солардың қатарында Хорезмидің «Махаббатнамасы», Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түрки», Құтып «Хұсрау-Шырын», Дүрбектің «Жүсіп-Зылиха» дастандары ерекше мәшһүр болды. Сондайақ, Насреддин Рабғузидің «Қиссас-ул әнбия» деп аталатын прозалық шығармасы да кең тарады. Қыпшақ тілінің сөздігі – «Кодекс куманикуста» сол заман талабына сай өмірге келген туындылардың қатарына жатады.

Бұл ғұламалардың дүниетанымын, философиялық жүйелерін тереңдей зерттеу мәселесі әлі де күн тәртібінде тұр. Жалпы тарихи сабақтастың құрамдас бөлігі болып табылатын Алтын Орда дәуірінің өзіндік әлем туралы түсініктері болғанына күмән туғызуға болмайды және осы факторға жеткілікті деңгейде назар аудармай келесі ғасырларда дүниеге бой көрсеткен атақты түркі ғұламаларының шығармашылығының түпнегіздерін пайымдау қиын.

XIV ғасырдағы түркілік терең ойлы ақындарының қатарында аталатын Сәйф Сарайидің жеке өмірбаяны туралы мәліметтер аз болғанымен, біздің ғасырымызға дейін рухани мұра болып жеткен «Гүлстан би-т-түрки» шығармасының маңызы зор деген ойдамыз. Онымен қоса «Жәдігернама», «Сүһаил мен күл дірсін» атты шығармасы да қазіргі заманымызға дейін жетіп отырғанын айта аламыз. Сәйф Сарайидің шығармашылығында поэзия мен проза қатар болғаны және олардың бірін-бірі толықтырғаны белгілі. Өйткені, бұл еңбектер нағыз этикалық принциптер негізінде жазылған шығармалар қатарына жатады.

Ақын адам бойындағы ең асыл қасиеттерді әділдікті, мейірімділікті, ізгілікті, жомарттықты, т. б. мадақтайтын

қызықты хикаяларға көбірек назар аударғанын байқауға болады. Оның хикаяттарында достықтың қадірін көтеру, әрқашан жақсылық үшін қызмет етуге дайын болу сияқты ойлар молынан байқалады. Ойшылдың бұл ойларын төмендегі шумақ дәлел болады:

«Қиын күнде қол ұшын берген – нағыз дос,
Жайшылықта доспын деген – жай сөз.

Дос – зынданда жатқанда керек,
Дастархан үстінде – дұшпан да дос» [1, 466] – деп дұшпан мен пен достың айырмасын білуді ескертеді.

Қазақ философиялық ойының көтерген басты мәселелерінің бірі адамның рухани жетілуі болып табылады. Ол үшін адамға өз нәпсісін тыю басты қағидаттардың бірі. Солардың ішінде қанағат, нысап сияқты қасиеттер жайында С. Сарайида өз шығармашылығында зерделеген болатын. Ойшылдың:

«Ашкөз адам бар жаһан малына тоймайды,
қанағатты адам бір үзім нанға тояр.

Мол мүлік жинап бай болғаннан гөрі,
қанағат қып бай болған жақсы» [1, 468] – деген ойлары қазіргі замандада өзінің маңызын жоғалтқан жоқ.

Міне, осындай даналық тағылымдарынан құралған хикаяттардың біздің жаңғырған технологиялық құндылықтар заманымыз үшін философиялық сипаттама ретіндегі құндылығы зор деген ойды тұжырымдаймыз.

Шығыстың XIV ғасырдағы түркілік терең ойлы ақындарының қатарына Хұсам Кәтибті жатқызамыз. Жеке өмірбаяны туралы мәліметтер аз болғанымен біздің ғасырымызға дейін рухани мұра болып жеткен «Жұмжұма сұлтан», «Жәһаннам» жырларының маңызы зор деген ойдамыз. Өйткені, бұл еңбектер нағыз этикалық принциптер негізде жазылған.

Бұл шығармалардың терең ойлары өмірдегі философиялық іргетастарды, мәндік негіздерді іздеуден тұрады. Хұсам Кәтиб өзінің оқырманымен сұхбаттаса отырып «Дүниеде мәңгіге жаралған нәрсе бар ма?» деген сауал қояды. Кезінде ұлы пайғамбарлар болған пенделер қайда, ғашықтықтың теңізінде жүзіп жүрген кейіпкерлер қайда, батырлар мен байлар қайда? дей келіп, әлемнің жартысын билеген Шыңғыс хан да өткен жоқ па бұл дүниеден деген тұжырымды келтіреді. Түрікменнің атақты ақыны Мақтумкули де осы мағынада шығармашылығын өрбітті.

Міне, осы жағдайдың өзі өмірлік қағида екенін жақсы түсінген Хұсам Кәтиб өмірден түңіліп, бұл дүниені жалған екен демейді, керісінше, болашаққа жасампаздықпен қарайтын ойды ұсынады:

Келдің дүниеге – кетпек керек,
Бар күшің жеткенше жақсылық етпек керек [2, 383-384].

Әрбір адам бұл дүниеде өзінің барлық қабілетіне қарай жақсылық жасауды мақсат тұтса, онда әлеуметтік болмыс жетіле түсеріне ақын сенімді. Ал, енді жамандық жасаудың ақыры адам үшін тозақ азабына түсу екендігін өз замандастарына да, кейінгі келген жас ұрпаққа да ескертеді ортағасырлық ойшыл.

Сөйтіп, ақын Жұмжұма сұлтанды сөйлете отырып, өз заманының ғана емес, одан кейінгі ғасырлардың мықтымын деген пенделеріне данагөйлікпен ескертпе жасайды. Адамның мәні табиғи әлсіздігін қанағаттандыруда емес, рухани дүниесінде екендігіне жақын емеурінді білдіреді, оқырманын ойлантады, өзі де бірге ойланады. Сондықтан әрқайсымыз бұл дүниеде рухани биіктеген сайын өмір ұсынған сынақтардың қиындарына үнемі дайын болуды үйренуіміз керек деген даналықты ұмытпағанымыз жөн сияқты. Сонда бақытты болудың да, өмірдің нұрлы болуының да есігі ашылады.

Жалпы түркі әлеміне дүниетанымдық маңызы болған әдеби ескерткіштерінің ішінен діни-исламдық тақырыпта

жазылған Рабғузидің «Қисас-и Рабғузи» немесе «Қисас-ул анбийа» атты еңбегі ерекше орын алады. Бұл шығарма әрі этикалық, әрі экзистенциалдық ұстанымдарды өзіне негіз еткен туынды.

Рабғузидің «Қисас-ул әнбийасы» ислам өркениетінің аясында дүниеге келгендіктен сол кездегі жазба әдебиеттің дәстүрлі шарттарын қатаң сақтап отырған. Ислам дінінің кең қанат жайған ортағасырлық шығыс мұсылман әдебиетінде шығарманың басында міндетті түрде әуелі бүкіл болмысты жаратқан жаратушыға мадақ айтып, одан соң пайғамбарға салауат айтылады

Адамның оң қасиеттерінің ішінде Рабғузидің көп мән берген сипаттарының бірі – сабыр. Адам баласы түрлі қиындыққа тап болғанда, ақылды, ашуға жеңдірмей сабырлы болуға, өткен қателіктерге сабырмен қарауға керектігін айтады. Жүсіп Зылиханың жаласына ілігіп, дәрменсіз күй кешкенде: «Ей, Жүсіп бәлеге іліккен екенсің, сабыр ет, ізгі атың шықсын. Жақып пайғамбар екі ұлынан айырылып, Жүсіпке хат жазады: «Біз пайғамбар ұрпағымыз. Аталарымыз бабаларымен бірге бәлеге шырмалған едік. Атам Ысқақ пайғамбар Алла жарлығымен бауыздалды: үлкен атам Ибраһим пайғамбар Намруд отына күйді. Менде екі ұлымның қайғысына душар болдым. Бірісін бөрі жеді және бірін ұрлық қылды деп алып қалыпсың. Бізде ұрлық етер кісі жоқ.... маған рақым қыл, жарылқа, көзімнің жарығы ұлымды қайтар. Саған ізгі дұға етем: Бұл дүниеде ізгілік көр, ол дүниеде күнәден құтыл. Біздің көңіліміздіауыртпа, тілегімізді зая етпегін, саған жақсы болмас, Егер жібермесең, бір түнде ерте тұрып саған қарай тағы дұға оқып жіберемін. Сен және мемлекеттен, қол астындағы елден жоқ боласыңдар» дейді, Жүсіп бұл хатты алып мынандай жауап жазады: «Аталарың қалай сабыр етсе, сен һәм сондай сабыр ет» [3, 179-184 бб].

Рабғузи жақсылықтан үміт етсең, сабыр ет. Алла сабырлықты сүйеді, әр қасіреттің соңы қуаныш деген ойға тоқталады. Бұл дүниені үйлесімділік заңы билейтіндігінен хабардар ету деседе болады. Кісінің бойындағы жақсы-

жаман қасиеттері мен іс әрекеттері неше түрлі қысқа да қызық қисса әңгімелерде беріледі. Оларда достық қастықты, қарапайымдылық мақтансүйгіштікті, адалдық арсыздықты, әлсіз әлдіні жеңіп салтанат құрып отырады. Міне осы екі әлемнің арасында қайшылық тиімді шешімін тауып жатады.

Құтып ақынды қыпшақтар арасында « Құтбы» немесе «Құтып шайыр» деп атаған. Ақынның өмірі жайлы мәлімет жоққа тән. Құтыптың біздің дәуірімізге дейін сақталып қалған жалғыз шығармасы бар. Ол «Хұсрау -Шырын» дастаны. Бұл шығарма – әзірбайжан халқының кемеңгер ойшылы, ұлы ақыны Ілияс Жүсіпұлы Низамидің «Хұсрау мен Шырын» поэмасының аудармасы. Оны түпнұсқадан парсы тілінен қыпшақ-оғыз тіліне аударған – Құтып. Әзірбайжан халқының кемеңгер ақыны Низамидың «Хұсрау мен Шырын» поэмасын Құтып қыпшақ-оғыз тіліне 1341-1342 жылдары аударған.

Әр халық мақал-мәтелдерге үлкен мән беріп, күнделікте өмірде даналықтың белгісі ретінде қарастырып келген. Бір-біріне қарама-қарсы тұратын екі күштің байланысы бар екенін, олардың бір-бірімен оңайшылықпен ымыраға келмейтінін «Жараспас барша жерде от пенен су» деген мақалы арқылы жеткізеді. Осы екі қарсыластық белгілі бір үйлесімдікті ұстап тұрғандай. Шынымен су көбейіп кетсе от сөнеді, от қатты жанса су буға айналады. Осы мәселеге екінші бір мәтел сөзден жауап тапқандаймыз:

Қазан астында от болса қайнамас па,
Егер де көп қайнаса, ас айнымас па.

Әрине, ретсіз көп қайнаған астың дәмі қайдан болсын. Сол сияқты әр нәрсенің өзіндік ішкі шамасы болуы қажет [2, 375-376]. Құтып жалпы білімнің пайдасын, надандықтың зиянын туралы айтқан ойлары керемет даналыққа толы. Әрбір адамның бақыт жолына білім-ғылыммен жететінін, надандық ақылсыздық пен бостыққа апаратындығын көрсетеді. Ақын білімнің адамның ажырамас бөлігі екенін түсіндіруге тырысады.

Білімді інжуді дариядан іздер,
Табар топырақты жер үстінен іздегендер [4, 223],

– деп адам оқыған сайын жақсы нәрселерді іздейтінін көрсеткен.

Біліктіні білгені үшін сыйлайды,

– деп білімнің пайдасының айрықша мол екенін түсіндірген Құтып оған ұмытылғанның алды жарық болатынын айтады. Осындай ұлылықпен айтылған ортағасырлық ғұламаның сөздерінде керемет ойлар жатыр.

Түркі әлеміне енген рухани негіздерді түсіндіруде бұл еңбектердің құндылығы зор демекшіміз. Әрине, ойшылдардың басқа да шығармалары жарыққа шығып, халқымыздың рухани дүниесін байыта түсе береріне сенімдіміз. Сол мақсаттағы әрекеттер болашақ ғылыми зерттеулердің үлесінде. Бұл талпыныстар түркі тілді халықтардың интеллектуалдық күшін біріктіруіне тәуелді іс болып табылады.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бастап отандық ғылымдар өткен тарихымыз бен мәдени мұраларымызды қайта зерттеп, үлкен бетбұрыс жасалды. Түркі ойшылдары өздерінің даналыққа толы шығармалары арқылы әлемдік өркениетке ұшы қиырсыз үлестерін қосты.

Әдебиеттер

1 Қазақ халқының философиялық мұрасы. 20 томдық. Ортағасырдағы түркі ойшылдары. 5 том. – Астана: Аударма, 2005. – 562 б.

2 Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) Қазақ философиясының қалыптасуы: ежелгі түркілік дәуір 1 том / З. К. Шәукенова және С.Е. Нұрмұратовтың жалпы редакциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 391 б.

3 *Асқарова Г.С.* «Шыншыл Жүсіп» қиссасының көркемдік ерекшелігі // Ұлт тағлымы 2003. – № 3.

4 *Құтып* // Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б. Аударған Ә.Ибатов.

Резюме

Бижанова М.А. Этические назидание тюркских мыслителей эпохи Алтын Орды

В статье рассмотриваются философско-этические и ценностно-смысловые аспекты творчества выдающихся тюркских мыслителей эпохи Золотой Орды. При помощи герменевтического анализа раскрываются содержательные, текстуальные, художественные, а также смысложизненные и этические основы их духовного наследия.

Summary

Bizhanova M.A. The Ethical edification of Turkic thinkers of the Altyn Orda

The article discusses the philosophical and ethical and value-semantic aspects of the work of prominent Turkish thinkers of the Altyn Orda. With the hermeneutic analysis revealed substantial, textual, artistic, as well as the purpose of life and the ethical foundation of their spiritual heritage.

КӨШПЕЛІ БАБАЛАРЫМЫЗДЫҢ БОЛМЫС ТАНЫМЫ

Бегдаулетова Қарлығаш Дүйсенбековна,
ОҚМПИ-ның әлеуметтік пәндер кафедрасының доценті м.а,
философия ғылымдарының кандидаты
(Шымкент қ., Қазақстан)
Karligash_15@mail.ru

Көшпелілік – кең аймақтағы және ұзақ мерзімдегі тарихи құбылыс, әлеуметтік қозғалыс, өркениеттің ықшамдалуы. Өркениеттің бұл жағдайында табиғатқа бейімделу – бас кәде, табиғатпен тілдесу – күнделік қажеттілік деген жалпы түсінік айқын. Расында, мал-жанымен бірге тұрып, бірге жүрген жұрт өмір бойы табиғилыққа тәнті болды. Табиғилыққа тәнтілік – өмір сүруге қолайлы мүмкіндіктен және атамекенге деген ынта-ықылас әрі сүйіспеншіліктен туындады, сондай ішкі ұстанымнан демеулік тапты.

Көшпелі өз танымының нәтижесінде табиғатқа және әлемге деген құрметтен махаббатқа ұласады. Ол үшін әлем – жанды, киелі ишараттар дүниесі. Осы ишараттар арқылы табиғатты ақиқатқа ұластыратын күш деп қарап, оны қорғауды, сақтауды парыз санайды. Табиғатпен тікелей араласқан, жүрегімен жарасқан адам оның байлығы мен кереметін таза эмоциялы-эстетикалық тұрғыдан қабылдады, дара идеялық-эстетикалық бітімді өзіне жанды эмоциялық әсермен дарытып жеткізді. Айналасын қоршаған болмыстың тегіне көз тіккен адам оның тарихи-әлеуметтік орны мен рухани өмірдегі рөлін мейлінше кең, дәл жеткізуге ықылас танытты.

Қазақ қоғамының құрылымы көшпелілік тұрмыстан бастау алады. Көшпелілік тек қазақ халқына ғана тән дәстүр емес, әлем халықтарының бастапқы өмір сүру салты дәл осы көшпеліліктен басталған. Яғни, жоғары өркениетті елдердің барлығы дерлік отырықшылық салтын нәсіп еткендіктен олардың көшпелі халық болғандығы ұмыт қалған. Ал, көшпелілік салтын сақтап қалған қазақтар үшін бұл ұғым

өте құнды. Себебі, бір кездері халқымызды қаралаған да, бүгінде даралаған да – Көшпелілік. Өйткені, еліміз дәл осы көшпелілік үшін отырықшы халықтар тарапынан тарих бетіне «жабайылар» деген атпен еніп, мәдени халықтар арасынан аластатылса, бүгінгі күні керісінше, дәл осы көшпелілік салты үшін өзге халықтар арасынан ерекшеленіп, танымал болып отыр. Қазақ даласында орын алған көшпелілік – қазақ қоғамына тән әлеуметтіліктің бір түрі, ал, көшпелілік типтегі қоғам – номадизм. Белгілі ғалым А.М. Хазановтың пікірінше, «номадалар» терминінің мағыналық ауқымына ғалымдар тарапынан әр түрлі көзқарастар қалыптасқан. Бұған дәлел тағы да ғалымның төмендегідей ой-тұжырымдары. Аталмыш терминді қолдануда екі тенденция қалыптасқан. Біреулері үшін номадалар – өздерінің шаруашылық ерекшеліктеріне қатыссыз, қозғалыста өмір сүретіндер болса, басқалар үшін – отырықшылықпен мүлдем айналыспайтын, қозғалмалы және экстенсивті мал шаруашылығымен айналысатындар [1]. Олай болса, зерттеуімізге негіз болып отырған көшпелілер жоғарыда аталып отырған тенденциялардың қайсысына жақын екені айқын байқалып тұр. Тіпті бұл пікір әлі күнге дейін ғалымдар тарапынан осылай қарастырылып келе жатқандығы да белгілі. Сонымен көшпелілерге тән номадалар түсінігіне кеңінен тоқталып өтейік.

Номадизм – көшпелілердің шаруашылықпен байланысты тіршілік әрекеттерінің негізгі формасы, далалық өркениетке тән ерекшелік, далалық шаруашылықтың, далалық өмірдің бір ғана көрінісі. «Номада» сөзінің өзі кеңістікте орналасқан адамдандырылған топтар деген мағынаны білдіреді. Кеңістікті тұтастай иелену көшпенділердің мекендік қағидасына, ал, кеңістікке адамдық мәдени сипат беру олардың тіршілік әрекеттерінің болмыстық тірегіне айналды. Яғни, номадалық мәдени кеңістік, игерілген әлемнің өрісін ұлғайтып, адамзатқа бұрын дес бермеген жаңа территорияны меңгерумен байланысты. Олай болса, көшпелілік тек малшылықтың жалғасы емес, ол осы тәсілді жаңа жерге жалғастырып, бұрын экономикалық айналымда болмаған

қонысқа ие болумен қатысты. Номада жай жазық далада емес, ата-бабаларының қонысы болған, кіндік кескен киелі жерлерде өмір сүрді. Кең Дала төсінде қымсынуды, таршылықты білмей өскен көшпенді қазақ малдың соңынан ығып жүре бермейді. Оның кеңістігі тұрақты, бөлінген және қайталанбалы сипатта болады. Мысалы, жыл мезгілдерінің өзгермелілігіне байланысты қыста қыстауға, көктемде барлық тіршілік атаулы жаңарып, түлеп жатқан кезеңінде көктеуге, жазда жайлауға, күзде күзеуге көшу жайдан-жай жасалатын нәрсе емес. Аталғандардың барлығы көшпелілерде мал бағудың өзіндік технологиясы болғандығына айғақ бола алады. Бұл турасында Зардыхан Қинаятұлы былай деп айтып өтеді: «жыл мезгілдерінің уақыттық бөлінісі қазақ арасында дүниетаным тұрғысынан ертеректе тарағанымен көшпелілік өмірі өз бабымен жүрді. Мал шаруашылығы «өндірісінің» өзіндік уақыт айналымы болды. Ол қыс қыстау, мал төлдету немесе көктем, жаз жайлау, күз күзеу – күйек алу, қыстауға қону, соғым сою деген негізгі айналымнан тұрады. Әр мерзімнің өзіндік өндіріс айналымы бар. Күйекті ерте алсаң мал ертемен туып, төл шығынға ұшырайды, кеш алынса мал қысырап, арамза көбейеді, қыстаққа уақытында жетпесең, жаңа жолда жұтайсың, жазда жалқаулыққа берілсең, қыстың қылышына ұрынасың, пішенге кеш кіріссең буыны қатқан шөп шабуға келмейді және нәрінен айырылады, міне осының бәрі мал шаруашылық өмірінің уақыт үйлестігін өзінен-өзі аңғартып тұр» [2]. Сонымен халқымыздың дәстүрлі мәдениетінің тұтастығы шаруашылықты жүргізудің жоғарыда аталып отырған ерекше түрімен анықталды. «Көшпелілердің өмір салтының тірегі, негізі – мал. Қазақ малы табиғаттың ыңғайымен қозғалады. Қысы жылы, көктемі сулы, жазы жемісті, күзі шұрайлы болса, қазаққа одан артық табиғаттың сиы болмас. Ендеше, қазақтың жанымен бірге жүретін мал атаулының да құдіреттілігі табиғатқа келіп тіреледі. Сондықтан қазақтың мал дегені, дүние – мүлік деген ұғым беретіні міне сондықтан. Қазақ өмірінде адамның аруақтылығы ақылымен қоса малымен есептелінеді. Ата-

бабаларымыздың жөн сұрасып, қол алысқандағы алғашқы сөзі «Мал-жан аман ба?» деген аталы сөзбен амандасудан басталады. Бұл әр халықтың өмір сүру салтын білдіреді», [2] – деген Зардыхан Қиянатұлының тұжырымдары ойымызды толықтыра түседі.

Қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған тарихи тәжірибесіне сай ұлттық тарих философиясы қалыптасады. Рухани сана үшін ең үлкен қауіп тарихи есті жоғалту болып табылады. Ш. Айтматов оны «мәңгүрттену» деп атаған. Өркениетті адамзат өзінің мәдени мұраларын қорғауға, мәңгүрттену үрдісіне түсіп кетпеуге үлкен мән береді.

Қазақ тарих философиясы тек көшпелі ауызекі мәдени ареалда қалыптасты деу сыңаржақтылыққа жатады. Қалыптасқан бірыңғай ұлттық тілдің жазба дәстүрі болуы – халық мәдениетінің, өркениетінің дамуындағы алғы шарттардың бірі. Тіл әрбір халықтың ерте кездерден бергі өніп-өсуінің, дамуының, бүкіл болмысының құдіретті көрінісі. Тілдегі әрбір сөздің ар жағында сол халықтың тіршілік-тынысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, наным-сенімі, басынан өткен қилы-қилы заманның белгісі, тарихы тұрады. Демек, оны халық болмысының айнасы деуге әбден болады. Тілсіз тарихи сана жоқ. Тарихи сана кез-келген халықтың бүгінгі болмысын, арманын, алдағысын, кешегісін, келешегін бейнелейді. Сондықтан оның қалыптасуы ұзақ уақытты, бірнеше ғасырларды, тіпті мыңжылдықтарды алып жатады. Қазақтың тарихи санасы да солай дамыды. Ол Еуразия құрылығының керіліп жатқан кең даласын мекендеген қыпшақ, қаңлы, үйсін, арғын, алшын, керей, дулат, қоңырат, найман сияқты тегі бір, түбірі туыс ру, тайпалардың рухани дүниесі арқылы қалыптасып, уақыт сынына төтеп берді. Оның електен өтіп, артынша сұрыпталып, сындарлы сапаға ие болуында қыпшақ тілінің айырықша рөлі зор. Осы тілде жазылған ежелгі қазақ жерін жайлаған халыққа, тайпаларға түсінікті жазба мәдениеттің бір нұсқасы XVI-шы ғасырда жарық көрген «Кодекс Куманикус» атты еңбек болды.

Ал жыраулар құбылысы – ауызекі дәстүрдің жемісі. Бұл дәстүр бұрын аңыз, ертегі, эпос тағы сондай дүниелер

туғызса, орта ғасыр кезеңінен бастап (мүмкін бұл дәуірдің біздің заманымызға біршама жақындығынан да болар) аса құнды деректер сақтаған далалық ауызекі тарихнама мен ауызекі дәстүрлі әдебиет туғызған.

Әрбір халық тарихи даму кезеңінде өз болмысын ойлау жүйесі, жеке дүниетаным арқылы зерделейді. Ұрпақтан ұрпаққа рухани құндылықтарды жеткізу ұлттық құндылықтардың тұрақты жүйесін жасайды. Сыртқы дүниедегі өзіне ұқсас қоғамдық өлшемдерді ішкі қажеттіліктерге жаратып тарих философиясы негіздерін қалыптастыруға мүмкіндіктер ашады. Дүниетанымның негізгі мәні дүниені тануда емес, оның мәнді мақсатын адамға байланысты пайымдау. «Жаһан ішінде дүниенің әр бұрышын кездім мен, – дейді Қ. Жалайыр. – Көп кітаптар оқып, көпті білдім мен. Әділдік пен ынсаптың хабарын да көрдім мен» [3, 19 б.]. Бұндай «тарихи рефлексия кез келген заман келбетінен жекелей, немесе кісілік рухты бөліп алады». Осы мәселені арнайы зерттеген белгілі батыс философы К. Ясперс былай деп атап өтеді: «Орталық Азиядан Қытайға, Үндіге, Батыс елдеріне жаугершілікпен жеткен көшпелі халықтарға (олардан ежелгі ұлы мәдениеттер жылқыны пайдалануды үйренген еді), дәл осындай үш бағытта оның септігі тиді: аттың үстінде осы көшпелі халықтар әлемнің кеңдігін танып білді. Олар ежелгі ұлы мәдениетті мемлекеттерді жаулады. Қауіпті іс-әрекеттер мен жойқыншылықтар оларға болмыстың нәзіктігін түсінуге көмектесті; билеп-төстеуші нәсілдер ретінде олар дүниеге батырлық пен зәбірлік санасын қоса әкелді, «бұлар өздерінің эпостарында бейнелерін тапты» [4, 46 б.].

Көшпелі бабаларымызға тән болған болмыс танымы бірнеше ерекшеліктерден тұрады. Бірінші, кеңістік уақытқа қарағанда жоғары орында, сондықтан да кеңістіктік ойлау басымырақ келеді. Аспанның мәңгілігі, адамның оған жақындығы ғарыштық түйсікті қалыптастырды. Дегенмен негізгі ерекшелік – ол кеңістік-уақыт екеуінің бірлігінде, уақыт қозғалысы адамның өткені, тарихын кеңістігін түсініп, сол арқылы, өмір мәнін ашып көрсету. Осы екі өлшемнің

ара қатынасын қосып, анықтап тұрған ұғым, ол «тарихи ес». Қазақ даласында көне дәуірлердің 25 мыңнан аса тарихи жәдігерлері жинақталынды. Ата-бабаларымыздың өткен өмірі туралы бұл мәліметтер мен құндылықтар елдік пен ерліктің іздері десек те, онда көшпелілік салттың нышандары басым. Көшпелі жанның мінез-құлық ерекшелігі неде? Ол туған жер мен өскен ортаның күнделікті тіршілігіне ыстық ықылас, жарқын жүзімен, ақ ниетімен амандасып, жарық дүниеге тағзым ете мекен-жайымен бірге оянды. Тағы бір ерекшелігі, өз тарихын екшеу ұрпақтардың уақыт арқылы дамуын, ішкі мәндерін Жер мен Аспан кеңістік өлшемдері арқылы айқындап отырып, ата-баба аруағын дүниені танудың кілті ретінде қабылдауы.

Ұлтымыздың санасында терең орын алып отырған «Жеті ата», «ата-бабалар», «немере-ағайын» деген ұғымдар баршылық. Оларды былайша сабақтайды: «Жеті ата: Әке, ата, Әз ата (Бұлар аталар), баба, тектін, төркін, түпқиян (Бұлар бабалар). Жетеуі бірігіп ата-бабаларды құрайды. Немере ағайындар: бала, немере, шөбере, шөпшек, шөбере. Жамағайын: туажат, жүрежат, жекжат, жұрағат, жамағат. Қалыс ағайындар: Өркен, Әулет, Зәузат, Жаран, Қалыс. Осыдан келіп жеті ата-жүз жетпіс бес жыл, онбес ата үш ағайын үш жүз жетпіс бес жыл, барлығы қосылып бес жүз елу жыл қазақ халқының тарихы болады екен.

Ата-баба ойлау жүйесі бөлектенушілікпен, ішкі дүниесінің оқшауланумен ерекшеленіп, оған, жалпы мәні бар универсалды құндылықтарға қарағанда символ көбірек тән. Болмыс шындығы жеке адам болмысы, ал даналық адам санасындағы жоғары мәнін тауып жатады. Сонымен бірге ерте заман, ата-баба рухы алдында бас иеді. Ерекше руханилық шығыс адамының мәдени санасын іштей нұрландырып тұрады. Өзіне тән тарих философиясын жасады: өз тарихи дамуының ерекшеліктерін, әрбір заманның мәдениет үрдісінің болмысын ескере отырып, номадтық мәдениет теориялық концепцияларын орнықтырды. Оның негізінде дүниені рухани-көркемдік қабылдау жатыр.

Көшпелі өмір салты уақыт пен кеңістік жөнінде өзінің қатаң заңдылықтарын қалыптастырды. Кеңістік байлығы мен уақыт ырғағында әлеуметтік тәжірибе қалыптастырған түсінік пен ой тұжырымы арқылы тұрақты ұғымдар сомдалып кесектелді. Бұл тұрақтылықтар – халықтың болмыс пен сана сезім арқылы бізге жаңғырып жеткен кеңістік пен уақыттың тұрақты параметрлік өлшемі болумен бірге сөйлеу тілінің образды бейнесін қалыптастырған рәміздік сөз тіркестері: «Сүт пісірім уақыт», «бие сауым уақыт». Көшпелі бабаларымыздың дүниетанымында уақыт пен кеңістік қатынасын түсіну үшін оның табиғи мүмкіндіктерін ескергеніміз жөн.

Дүниені, әлемді үздіксіз күрес ретінде қабылдасақ та, оның түрлерінің бірлігін, ұдайы қозғалыс пен ұзақтықтың біртұтастығын ұғамыз. Түркілер кеңістік пен уақыт әлемінде күнге, айға және жұлдызға үлкен мән бергенімен, Көк тәңірі жаратылыстың ең жоғарғы анықтаушысы болып қала берді. «Шыңғыс хан доңыз жылы туды, түрікше күн есебінде жетпіс екі жыл өмір кешті. Және тағы ай есебінен жетпіс бес жыл өмір кешті. Ай есебінен әр отыз жылда бір жыл тафаут (қосылады) етеді. Барша моғол түрік есебімен есеп қылады» [3] – дейді Қадырғали.

Қазақ аңыз, ертегілерінің ой туғызар дүниетанымдық тұстары олардың адамды бірінші орынға қоя білуінде, оны ең басты киелі күш деп ұғынуында. Табиғаттың тілсіз күштерін мифтік ойлаумен образдап, соған адам әрекетін қарсы қоятын қиял-ғажайып аңыз ертегілері осы ізде туған.

Көшпелілер үшін философия пән болған емес, ол олар үшін өмір салты, болмысы. Қазақ философиясының өмір сүруі, ол белгілі бір жоғары философиялық деңгейге көтеріліп барып өмір сүрді.

Қазақ философиясының өзіне тән ерекшелігі – адам, бақыт, көркемдік, сұлулық, өмір мен өлім, дүние, әлем, болмыс пен батырлық, адам мен табиғат үйлесімі мәселелері қазақтың фольклорында өзінің молдығымен, көркемдік сұлулығымен, тарихи деректілігімен, сыршылдығымен орын

алды. Егер де біз қазақ философиясын дамыту барысында тағы да батыстық үлгілермен кетсек қателесетін сияқтымыз. Біз түркілік төл дәстүрімізді сақтай отырып, ұлттық ойлау, ұлттық болмыс өзгешелік-ерекшеліктерімізді нығайта түсіп, қазақ философиясын Шығыс философиясының үлкен бір саласы ретінде қалыптастыру, сол деңгейге көтеру болмақ.

Көне заманда адамдарды күн сайын рудың немесе тайпаның дүниетанымдық ұстанымына адалдығын дәлелдеп отыруға мәжбүр етті, өйткені тіршілік етудің ауыр және қатал жағдайлары руластардың әлеуметтік бағдар мен салттардан бұлтаруына жол бермеді, әйтпесе оларға рудан аластауы, көп жағдайда мұның арты өлімге апарып соқтыратын еді. Дүниені сезіну айқындала түсті, дүниені түсіну айқын әрекеттерге итермеледі, дүниетаным нақты жағдайдан туатын, шын айқын болды. Табиғат дүниенің аяқталған қалыпты жағдайы, ал адам табиғаттың бір бөлшегі ғана болды.

Қазақтардың арғы тектерінің дүниетанымы қалыптасуында ерекше рөл атқарған генотеизм діннің атауы ретінде ғылыми қолданыста да, тұрмыстық қолданыста да әртүрлі мағынаға ие. Белгілі бір пайғамбарлар немесе оның ізбасарлары арқылы негізгі қаланған діндердің көпшілігімен салыстырғанда генотеизм ертеде пайда болғанына қарамастан, халық дүниетанымының негізінде табиғи, тарихи жолмен қалыптасқан дүниетаным болып саналады. Онда адамның қоршаған табиғатқа, оның тылсым күштеріне деген қатынасымен байланысты ерте діни және мифологиялық көзқарастар да ерекше орын алады.

Генотеизм адамзат қоғамы дамуының ерте кезеңдерінде материалдық өмір мен ұжымдық сананың жалпы заңдылықтары шеңберінде табиғи жолмен пайда болып, қалыптасты. Генотеизм ұрпақтан-ұрпаққа ауызша және визуалды дәстүр арқылы жеткізіліп сақталды және бұл бүгінгі ұрпаққа осы дін туралы белгілі бір түсініктің болуына мүмкіндік береді. Қазақтар мұсылман болғанымен дәстүрлі шамандық наным-сенімдерін, ерте түркілерден тарайтын Тәңірге, Ұмайға, Жер-Суға табынушылықтарын сақтап қалды. Қазақ

шамандары (бақсылары) өздерінің құрбандық шалуын мұсылман пайғамбарлары мен әулиелеріне жалбарынудан, мұсылман сүрелерін оқудан бастады және аяқтады. Ш. Уәлихановтың айтуынша «Ғаламның барлық ғажайыптарын тану қажеттілігі, өмір мен өлім мәселесі және адамның табиғатқа қатынасы шамандықты, яғни Ғаламды немесе табиғатты және өлген адамдардың рухын қастерлеуді тудырды».

Әрбір халықтың рухани мұрасында әлемдік мәдениеттің жалпы қазынасын байытатын құнды ойлар болатыны белгілі. Халықтың бай рухани мұрасын зерттеу тек осы мәселені зерттеушілер үшін ғана маңызды емес, сонымен қатар бүгінгі күнгі адамдардың өзара адамгершілік қатынастарын дұрыс пайымдау үшін де қажет, болашақта адамзаттың адамгершілік процесінің заңдарын дұрыс түсінуге көмек береді. Жалпы, көшпелі бабаларымыздың дүниетанымын, болмыс танымын зерттеудегі мақсат – өз болмысымызды түсінудегі олқылықтарды және түсіндірудегі кемшіліктерді болдырмау, өзіміздің тұлғалық бейнемізді қалыптастыру және еліміздің рухани түлеуінің құндылықтарын ғылыми айналымға қосу арқылы қазақ пен Қазақстанды басқа халықтарға таныту.

Әдебиеттер

1 *Хазанов А.М.* Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 491 с.

2 *Қинаятұлы З.* Жылаған жылдар шежіресі. – Алматы: Мерей, 1995. – 297 б.

3 *Қадырғали Жалайыр.* Шежірелер жинағы. – Алматы, 1997.

4 *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Резюме

Бегдаулетова К.Д. Познание бытия предков-кочевников

В статье излагается формирование национальной исторической философии казахского народа, которая опирается на вековой исторический опыт. Казахская философия рассматривается с точки зрения особенностей исторических фактов. В данной статье рассма-

триваются такие философские понятия, как время, пространство, движение, сознание, которые представлены в качестве характеристик миропознания кочевнической культуры.

Summary

Begdauletova K.D. The Cognition of Nomadic Ancestors Being

This article states the formation of the national historical philosophy of the Kazakh people, which bases on century secular historical experience. The Kazakh philosophy is consider from the point of view of the peculiarities of the historical facts. In given article are considered such philosophical concepts as time, space, movement, consciousness, which are presented as characteristics of world-view of the nomadic culture.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ МӘҢГІЛІК ЕЛ ИДЕЯСЫ

Орда Гүлжаһан,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы
orda_68@mail.ru

Елбасы: «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан халқына Жолдауында ежелгі ата-бабаларымыз – түркілердің Мәңгілік Ел идеясын Қазақ елінің ұлттық идеясы деп жариялаған болатын. Қазақ халқының тарихына көз жіберсек, сан ғасырдан бері ата-бабаларымыз біз бүгіндері айтып отырған мәңгілік ел үшін күрескеніне көзіміз жетеді. Халықтығымызды сақтап қалу мақсатында қаншама хандар мен билер, шешендер мен көсемдер, батырлар мен бағландардың өмірден баз кешкені белгілі. Тіліміз, діліміз, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүріміз бен мәдениетімізді сақтау арқылы ғана Мәңгілік ел болатындығымызды ұмытпауымыз керек. Еліміздің мәңгілік болуын жолында мәдениетпен бірге әдебиеттің басты қызмет атқаратыны айтапаса да түсінікті. Осы тұрғыдан қарағанда «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы өткенімізді құрметтеп, болашағымызды баянды етуге бастаса, осы жолға қазақ жазушылары да өз үлестерін қосуда.

Қазіргі таңда ақын-жазушылардың тарих қойнауына үңіліп, бұған дейін айтылмаған, жазылмаған халықтың сан ғасырлық тарихының көркем шежіресін жасауы – соның жарқын мысалы. Нәтижесінде әдебиет бүгінгі тәуелсіздігіміз үшін күрескен хандар мен батырлардың, билер мен шешендердің, ақындар мен қоғам-қайраткерлерінің көркем бейнесімен толықты. Сондықтан көркем әдебиетте жас ұрпақтың ұлттық санасын оятатын тарихи роман, мемуарлық роман, новеллалық роман, роман-эссе, шырғалаң роман, публицистикалық роман, деректі хикаяттар легі көбейді.

Қазіргі әдебиеттің мазмұны жаңа оқиғалармен толықты. Жазушыларымыз монғол шапқыншылығы, жоңғарлармен

кескілескен ұрыс, отаршылдық зардаптары, азаттық үшін күрес, XX ғасырдың басындағы Қазан төңкерісі, Қазақстандағы «Кіші Октябрь», тәркілеу мен жаппай колхоздастырудың салдарынан қандастарымыздың елден үдере көшуі, қызылдар қырғыны, жаппай ашаршылық, сталиндік репрессия, коммунистік тоталитаризм, Ұлы Отан соғысы, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тылдағы ауыр тұрмыс, шаруашылықты қалпына келтіру, «Тың және тыңайған жерлерді игеру», 1986 жылғы Желтоқсан қозғалысы, XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы ел экономикасының тығырыққа тірелуі, қазіргі өзіміз өмір сүріп отырған қоғам шындығы, сырттағы қандастарымыздың тағдыры тәрізді қазақ халқының өмірінен үлкен орын алатын тарихи оқиғаларға жан бітіру арқылы өткеніміз бен бүгінімізді түгендеуге бет бұрды.

Осындай айтулы оқиғалардың нәтижесінде қазіргі әдебиетте ұлт көсемдерінің жарқын бейнесі сомдалды. Олардың қатарында Тоныкөк, Мөде хан, Шыңғыс хан, Бейбарыс сұлтан, Есім хан, Абылай хан, Кенесары хан, Сырым батыр, Шу батыр, Қабанбай батыр, Шақантай батыр, Жарылғап батыр, Бердіқожа батыр, Оспан батыр, Мама батыр, Балуан шолақ, Мұстафа Шоқай, Тұрар Рысқұлов есімдерін атауға негіз бар.

Осылардың ішінен жазушы Қ.Мұхаматеқалиұлының Сырым батыр туралы «Тар кезең» романынан бірер мысал келтіретін болсақ, автор шығармада батырдың төңірегінде жүрген би-шешендердің ақыл-кеңестерін орынды келтірген. Солардың бірі – Ысық Қаратау, екіншісі – Кете Көккөз болса, олардың халық кеңесінің басшысы Байбақты Сырымға кеңесші ретінде сайлануы да сондықтан.

Жазушының негізгі жетістігі – атадан-балаға жалғасқан дәстүрлі жолдың үзілмей жалғасып жатқанын нанымды бейнелеуі. Ол қандай жол десек, ол – елге ерекше қадірлі, жастары ұлғайып үйден шыға алмай отырса да өзінен кейінгілердің талаптарын қолдап, ақ батасын беріп отырған Қараман Тана Малайсары мен Есентемір Бөкен бидің Байбақты Сырымға берген ақ баталары. Жазушы «Батамен

ел көгерер» деген халық даналығын осылай қайта тірілтуге тырысқан.

Романның негізгі жетістіктерінің бірі бұған дейін бұратана, көшпелі атанған қазақ халқына деген көзқарастың өзгеруі. Оған бірден-бір себепкер – ұлықтың алдына қазақ атынан барған өкілдердің сөз саптауы мен ұсыныстары, өздерінің бойынан сан ғасырлардан бері қалыптасқан озық мәдениеттің үлгісін көрсете білуі деп айтуға негіз бар. Ұлықтың алғаш көрген қазақ өкілдері жөніндегі жоғары пікірі – қазақ халқының бойындағы тектіліктің, мәдениеттіліктің белгісі еді. Мұның бәрі жазушының суреткерлігін байқатса, бұл қазіргі қазақ романының табысы еді. Олай болса, ұлттық әдебиет Сырым сынды батырының жарқын бейнесімен толықты. «Өсер елдің баласы бірін-бірі батырым дейді» деген халық даналығына тоқталатын болсақ, бүгініміз үшін шаһид болған батырларымызды ұлықтау қазақ елінің өскендігін танытпақ.

Сонымен бірге ұлттық әдебиетте сан ғасырлық тарихы бар қазақ халқының тарихынан үлкен орын алатын Тұмар ханымнан бастап, Домалақ ана, Мөде ханның ақылды жары, Бөрте, Бопай, Күнімжан ханымдар мен Бәкей қыз, тәрізді қазақтың дана аруларының көркем галареясы жасалды.

Қазіргі әдебиеттің негізгі жетістіктерінің бірі – кеше ғана тарих қойнауына енген XX ғасырдағы ел өмірінің көркем шежіресі жасалуы. Солардың бірі – сталиндік репрессия болса, оны Р.Ниязбеков «Тас құдай» романында жеткізе бейнеледі. Тарихшылардың айтуына қарағанда «1929 жылы республикадағы 44 миллион 723 мың 200 бас малдан 1934 жылы 4,5 миллион бас мал ғана қалғанын» еске алатын болсақ, сол малдың есепсіз қырылуының басты себептеріне осы романда қанығамыз. Жазушы оны «Есек қырған» сайы арқылы нанымдылықпен суреттеген. Алғашында ауыл итін қуып жүріп атқан мергендердің көзі ендігі жерде еңбегі адал, еті арам есекке түсті. Есек біткенді жиып алып, ауыл жанындағы сайға алып барып қырып салу – «шаш ал десе, бас алатын» жандайшаптардың ісін айқындай түскен. Онымен де қоймай, кейін ауыл біткеннің бар жылқысын сыпы-

рып алып, мінерге тұяқ қалдырмай шаруа біткеннің бәрін жаяу жалпы қалдырғандарына не дерсің? Жазушы «Есек қырған» сайына қамаған жылқыларды пулеметпен қырып салған қызылдардың бұл әрекеті Сталиннің «революция кезінде өлім-жітім болмай тұрмайды» («төңкеріс шығынсыз болмайды») деген сөзін сол қалпында жүзеге асыруы екенін шынайылықпен бейнелеген. Автор осы әрекеттің астарында жатқан жымысқы саясатты жылқыларын сыпырып алмаса, жауынгер халықтың өр ұландары бір-бір сәйгүлікті мініп алып, өкімет басшыларының өзіне қарсы шығар деген қауіп жатқанымен ұғындырған.

Жазушы елдің басына келген зұлматты Сталиннің көзі қарақты Т.Рысқұлов, С.Садуақасов тәрізді азаматтарын елден ұзақ ұстауымен, Қазақстанды басқаруға қазақтың жерін де, елін де білмейтін жанның жіберілуімен, жаңа өкіметтің басына келгендердің Голощекин, Иван Петрович, Қарасейіт тәрізді қанішерлігімен баяндаған.

Ақарыс, Құтыбас, Федор Абрамович, Сұлтан-шер, Ақжігіт, Наркескен, Мархаба, Иман, Иван Петрович, Қарасейіт тәрізді кейіпкерлердің төңірегінде жүріп жатқан оқиға қызыл империяның елді қан қақсатып орнағанынан, асыра сілтеудің салдарынан қазақ халқы жойылып кетудің аз-ақ алдында қалғанынан толыққанды хабар береді. Алғашында жеті қазынаның бірі саналатын иттерін атқанға күйзелген халықтың өзі ит өліммен қырылғанын көргенде атың өшкір Сталин мен Голощекинге лағнет айтасың. Сондықтан отызыншы жылдардағы аштыққа жан бітірген шығарма тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қазақ романына қосылған үлес болып табылады.

Тағы бірсыпыра романдарға қазақ халқының өмірінен ерекше орын алатын өнер иелерінің өмір жолдары негіз болды. Мұндай шығармаларда тарихи құжаттар пайдаланылып, негізгі оқиғаларға өмірде болған адамдар қатысатындықтан олардың деректілік сипаты басым болып келеді. З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім», И.Жақановтың «Ықылас», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Н.Әбуталиевтің «Наркескен», Д.Досжанның «Алыптың азабы», «Абайдың рухы»,

Е.Әкімқұловтың «Қалдаяқов – ән патшасы», Т.Мәмесейіттің «Таңжарық», Т.Әсемқұлов «Біржан сал», Е.Төлеутайдың «Жүсіпбек Елебеков», М.Сәрсекеевтің «Ермұхан Бекмаханов», «Қаныш Сәтбаев», «Евней Бөкетов» тәрізді деректі романдарына әртүрлі өнер иелерінің қилы тағдырлары арқау болды. Қазақ жазушыларының тәуелсіздік тұсындағы өнер және өнер адамдарының бейнесін сомдаудағы көркемдік-ізденістерін байқататын туындылардың ұлттық әдебиеттің тарихынан алар орны ерекше.

Мәселен Т.Мәмесейіт «Таңжарық» романында Қытай еліндегі қазақ ақыны Таңжарық Жолодыұлының өмірі мен шығармашылығын бірлікте қарау арқылы оның сом тұлғасын жасаған. Ақынның алғашқы өлең жаза бастаған кезінде оған қазақ ақындарының үлгі-өнеге болғандығы нанымды бейнеленген. Ақынның өміріне қатысты Қазақстан мен Қытай еліндегі ауыр кезеңдер нанымды бейнеленген. Романның тарихилық сипатын арттырып тұрған тарихи оқиғалармен бірге тарихи тұлғалардың көптеп кездесуі. Сондай көркемдік детальдың бірі – жер-су атаулары. Негізгі оқиғаға қатысты кездесетін Текес өзені, Шалкөде, Әулиешоқы, Хантәңірі, Қаратұмсық, Ілебасы, Талдыбұлақ, Көккырқа, Қызылқия, Қарабұлақ, Айғыржал, Сарыжазық, Ойқарағай, Дардамты, Үш Қарқара, Есекартқан, Сүмбе, Нарынқол тәрізді жер атаулары бұл оқиғаның Жетісу жерінде өткенін байқатады. Ал Шұбартал, Қабанды асуы, Таңбалы тас және басқа жер атаулары – қазақтың жерді ерекшелігімен атайтындығына мысал. Ал, ақалақшы, мампаң, зәңгі, тәйжі тәрізді билеушілердің мансаптары Қытай еліндегі ел билеу жүйесінен біраз хабар береді. Сонымен бірге жазушының «Ағайын бір өлі, бір тіріде» деген сықылды қазақтың мақал-мәтелдерін көптеп қолданғанын, этнографиялық бояудың қалыңдығын баса айтқан абзал.

Ал, соңғы ширек ғасырдағы хикаяттарды (повестерді) жинақтай келгенде, Қ.Жұмаділов, Н.Ақыш, Ө.Ахмет, Қ.Түменбай тәрізді жазушылар өз шығармаларында кешегі тарихымыз бен бүгінімізге жан бітірсе, Т.Нұрмағамбетов, Т.Сәукетаев, Н.Қапалбекұлы, Ә.Асқаров, Н.Дәутайұлы

XXI ғасыр дертіне айналған қасіреттерге жауап іздеді. Ш.Құмарова, М.Базарбайқызы, С.Досжан, Ж.Қайранбай шығармаларында қазақ қыздарының әртүрлі тағдырларын арқау етсе, М.Қаназ, С.Нұғыман атбегілер өмірі арқылы дала қазақтарының өмірінен сыр шертіп, ұлттық этнографиямызға жан бітірді. Хикаяттарында Е.Қойбағарұлы дәрігерлер өмірі арқылы аурудың алдын алу туралы ой қозғаса, Қ.Жиенбай мен С.Дүйсенбиев үлкен қаладағы кішкентай адамдардың тұрмыс тіршілігінен хабар берді.

Осы аталған авторлардың ішінен мысал келтірер болсақ, Қ.Түменбай шығармаларының тақырып ауқымы кең. Ол – аз сөзге көп мағына сыйғызатын, үлкен әлеуметтік мәселелерді шағы оқиғалармен суреттеуге шебер қаламгер. Жазушы қаламына негіз болған шығармалардың бірсыпырасына Ыбырай Жақаев өмірі негіз болса, енді бірқатар шығармаларында 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы, оның қоғам мен адам өміріне тигізген зиянына көңіл аударды. Жазушы шағын жанрмен қоғамдағы шарықтау шегіне жеткен, ел өміріндегі өзекті мәселелерді көтеруге болатындығын көрсетті.

Ал жазушы С.Дүйсенбиев шығармаларына XXI ғасырдың өзекті мәселелері негіз болғанын баса айту керек. Ауыл мен қаланың арасын жақындатып жүрген жазушы «гүлденсе ауыл – гүлденеміз бәріміз» дегендей, тағдыр тауқыметін тартып жүрген ауылдық ағайындардың қалалықтар тәрізді тұрмысты өмір сүруін қалайды. Бұл – алдыңғы қатарлы елдердің қатарынан көрінуді көздеген тәуелсіз қазақ елінің бірінші мүддесіне айналса игі. Жетімдер тағдыры, жұмыссыздық тәрізді қазіргі заманның қасіреттеріне шипа іздеген жазушы оның шешімін оқырманға қалдырған. Сонымен бірге шаңды борпылдатып жүрген ауыл балалары мен бозбалалардың, бойжеткендер мен қыз-келіншектердің, немерелерін бауырларына басып, әке-шешесінен қызғанған ата-апаларымыздың мінез-құлқын шынайы бейнелеген жазушы шығармаларында ұлттық бояудың қалыңдығы байқалады.

Қазіргі әдебиеттің келесі жетістігі – ұлттық әдебиеттің бізге таныс, бейтаныс замандастарымыздың бейнесімен

толығуы. Қазіргі әдебиетке жаңа кейіпкерлер галереясының келуі саясатқа негізделген жағымды-жағымсыз кейіпкерлерді әдеби әлемнен ығыстырды. Ақын-жазушылар адамды ет пен сүйектен жаралған пенде ретінде бейнелеп, әдебиеттің көркем өнер екенін сөз құдіретімен танытуда. Өзіміз өмір сүріп отырған қоғамның жан айқайы мен шешімін күтіп тұрған өзекті мәселелерін арқау еткен туындыларда біздің заман қаһармандарының көркем бейнесі сомдалуда. Ол – кім? Ол – Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлынан бастап қоғамның әр саласындағы, түрлі ортадағы, әр түрлі жастағы замандастарымыз.

Қазіргі прозаның негізгі жетістіктерінің бірі – өмірдің күнгейін емес, көлеңкелі жақтарын шынайы бейнеленуі. Сондықтан ұлттық әдебиетте әулет жүгін арқалаған қыздардың, жатырынан айрылған немесе жатырын жалға берген бейкүнә аналардың, көше кезген қаңғыбастардың, тастанды балалар мен тұлдыр жетімдердің, шалғайдағы ауылдан үлкен шаһарларға жұмыс іздеп келген жігіттер мен қыздардың шынайы өмірден алынған нанымды бейнелері жасалды. Бұлардың барлығы – жазушылардың қиялынан жасалған жасанды кейіпкерлер емес, өмірдің қайнаған ортасынан алынған өмір, тіршілік үшін күресте тағдыр тауқыметін тартқан кейіпкерлердің жиынтық бейнесі.

Ұлттық әдебиеттің даму үрдістерін сөз ететін болсақ, қазіргі қазақ әдебиеті жаңа ағымдармен толығуда. Олардың қатарында сан ғасырлық тарихы бар, кеңестік дәуір тұсында дәстүрлі жолынан көз жазып қалған – діни-ағартушылық ағымды ерекше атауға негіз бар. Тәуелсіздігіміздің негізгі жетістіктерінің бірі – дініміздің қайта оралуы болса, ақын-жазушыларымыздың осы бағытта жасап жатқан істері де жетерлік. Қаламгерлер ислам дінінің жақұттарын әдебиетке алып келу арқылы имандылықтың не екенін қарапайым тілмен елге түсіндіруде. Дін мен әдебиетті бөліп қарауға болмайтындығын түсінген дінтанушылар бүгінгі таңда діннің өзін Бұқар, Абай, Ыбырай, Шәкәрім тәрізді ұлттық әдебиет алыптарының шығармалары арқылы ұғындыруда.

Қазақ жазушылары әдебиетте қалыптасқан дәстүрлі жолды жалғастырумен бірге жаңа түрлік ізденістерге де барууда. Бұл қатарда қазіргі әдебиеттегі модернистік, постмодернистік бағыттағы шығармалар қатарын атауға негіз бар. Олардың қатарында М.Мағауинның «Жармақ», Х.Әдібаевтың «Созвездие близнецов», А.Жақсылықовтың «Сны окаянных», Т.Әсемқұловтың «Талтүс», А.Кемелбаеваның «Мұнара», Д.Амантайдың «Гүлдер мен кітаптар», М.Омарованың «Анағұмыр», А.Әлменбеттің «Мимырт» романдарын атауға болады. Бұл шығармалар қазіргі әдеби үдерісте жаңашыл әдебикөркем үрдістердің қалыптаса бастағанын байқатады.

Қазіргі прозадағы түрлік ізденістер қатарында Д.Досжановтың неомифологизмге құрылған «Жан құмары», Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз», М.Мағауинның «Қыпшақ аруы», Т.Әбдіковтің «Парасат майданы» романдарын атау лəзім. Тәжірибелі жазушылар ақпараттар тоғысында өмір сүріп отырған XXI ғасырдағы оқырманға әдебиеттегі дәстүрлі жолды жаңа ізденістерімен түрлендіру арқылы оқытуға болатындығын көрсетті.

Адам, қоғам, заман жөніндегі филолософиялық шығармалар замандастарымызды өмір жайындағы толғамдарға жетелесе, психологиялық шығармалар өмірдің тек қана қуаныш пен бақыттан тұрмайтындығын, ақ пен қараның араласып келетіндігін нақты кейіпкерлер өмірі арқылы шынайы бейнелеуде. Ал сатиралық шығармалар ұйқы, тамақ, күлкінің арсыз екенін нанымды бейнелеп, өмір бар жерде бұлардың қоса жүретінін қоғамдағы келеңсіздіктерді сынаумен, әшкерелеумен санамызға сіңіруде.

Жазушылар сүйекті жанрлармен бірге шағын жанрдың жүгі қашан да ауыр болатындығын фантастикалық, антропологиялық, этнографиялық, символдық, мифологиялық, автобиографиялық, мистикалық, сатиралық және қысқа әңгімелер арқылы дәлелдеп келеді.

Жоғарыда аттары аталған ұлт қаһармандарының барлығы қазіргі әдебиеттің жетістігі болса, олардың бүгінгі тәуелсіздігіміз, «Мәңгілік ел» үшін күрескені тарихтан белгілі. Бұл келтірілген мысалдар – қаламгерлеріміздің

«дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын әдебиетті» жасап жатқандығының көрінісі. Олай болса, қазақтың мәңгілік ел болуы үшін қазақ жазушылары да аянып қалмай, ғұмырлы шығармалар жазуға белсене кірісіп жатқанын баса айтқанымыз жөн.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев ел дамуындағы бес институционалды реформаны жүзеге асыру үшін «100 нақты қадам» жоспарын ұсынған болатын. Сонда көрсетілген «Мәңгілік ел», «Менің елім», «Нұрлы болашақ», «Үлкен ел – үлкен отбасы» жобаларының барлығында қазақ елінің мәңгілік мұраттарын жүзеге асыру көзделіп отыр. Мемлекеттігіміздің мәңгілік болуының алғы шарттарының бірі – ұлттығымызды сақтау болса, сол ұлттығымыздың қайнар бұлағы болып табылатын рухани мұраларымызды сақтау, оларды насихаттау, ел игілігіне жарату әдебиеттанушылардың басты міндеттерінің бірі болмақ. Олай болса, «жұмыла көтерген жүк жеңіл» дегендей, рухани мұраларымызды насихаттауға жабыла кірісейік. Ол – осы отырған сіздер мен біздердің ортақ міндетіміз.

Резюме

Орда Г. Идея «Мәңгілік ел» в современной казахской прозе

В статье изучаются вопросы претворения идеи «Мәнгілік ел» в современной прозе. Автор через анализ наиболее интересных работ современных казахстанских прозаиков обобщает мысли о том, что данные произведения имеют определенное значение в сохранении нации и укреплении государственности.

Summary

Orda G. The Idea «Mangilik el» in the Modern Kazakh Prose

The article is about the view of idea «Eternal Country» («Mangilik el») in modern prose. The author said that the statehood formulated by the works of the modern Kazakh prose writers live forever.

К ПРОБЛЕМЕ САМОИДЕНТИФИКАЦИИ ЖИВОПИСИ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Ергалиева Райхан Абдешевна,
заведующая отделом изобразительного искусства Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова КН МОН РК, доктор искусствоведения, профессор
(г. Алматы, Казахстан)
yergaliyeva@rambler.ru

Период независимости нашего государства, обретение суверенитета, активное вхождение Казахстана в мировое сообщество, поставили перед национальной культурой новые духовные и творческие задачи. Одной из важных для этого периода задач стала задача национальной культурной самоидентификации, необходимость выразить свой взгляд на общечеловеческие мировоззренческие вопросы, гуманитарные и культурные ценности. Самоопределение во все более активно внедряющем свои ориентиры внешнем мире стало актуальной задачей. В этой ситуации определяющими вопросами для изобразительного искусства стали, во-первых: идеи и принципы национальной культурной памяти, трансформации древнего и средневекового пластического наследия, во-вторых: экзистенциальные проблемы человеческого и социального бытия. В целом такая ситуация характерна для общемировой художественной практики современности, проявляясь самобытно в разных культурных регионах Запада и Востока, она определяет основные направления развития мирового искусства.

Наступление мировых глобализационных вызовов совпало в Казахстане с новым этапом национальной истории, вдвойне стало временем масштабных социальных, идеологических, духовных преобразований. Этот период внес новое содержание во все виды искусства. Продолжили свое развитие и получили новые импульсы такие виды изобразительно-

го искусства как живопись, скульптура, графика, декоративно-прикладное искусство, возникли и успешно развиваются инновационные формы культуры, такие как инсталляция, перформанс, инвайронмент, объект, художественная акция. Новый импульс и мощное развитие получила архитектура Казахстана, впечатляюще воплотившись в строительстве новой столицы страны – Астаны.

С одной стороны культура и изобразительное искусство суверенного Казахстана получили возможность свободной самореализации, глубинного внутреннего самопознания. В изобразительном искусстве этого периода отразились фундаментальные тенденции развития общественного сознания Казахстана, преломились и художественно трансформировались наиболее емкие идеи и смыслы современной национальной духовности. Её главные траектории – активное стремление к глубинной самоидентификации, формирование национальной идеи и мощная потребность выхода на мировую художественную арену.

В то же время появилась возможность настоящего выхода на широкую международную арену, возможность сравнить и увидеть себя рядом с другими национальными культурами. В страну хлынул мощный информационный поток, оказавший немалое влияние на сознание художников, принципы и даже виды творческой деятельности. Окончательное падение железного занавеса привело культуру Казахстана к тотальной встрече с огромной информацией об инновациях культур Запада и Востока XX-го века. Все это во многом повлияло на процессы развития искусства. И если в начале 1990-х информационный поток вылился в своеобразный художественный шок и усиленное развитие инновационных творческих практик актуального искусства, то постепенно, словно получив прививку и пройдя искушение новаторскими поисками, изобразительное искусство в стране все же не утеряло свои профессиональные возможности и статус.

Еще одной особенностью искусства этого периода стал постоянный поиск взаимного понимания, сосуществования

ярких творческих индивидуальностей, разнообразия стилей, манер и почерков. Современному искусству Казахстана кроме активного возрождения необходимой государству национальной идеи присущ принцип равноправного сосуществования разных этнических групп. Этот принцип общей гармонии при сохранении и развитии искусства разных национальных диаспор также характеризует современную культурную ситуацию в Казахстане.

Концептуальной основой для изобразительного искусства Казахстана в эпоху глобализации стал фактор абсолютной самостоятельности. Зародившееся и сформировавшееся в советский период изобразительное искусство Казахстана впервые начало развиваться без внешней идеологии и цензуры. Утрата советской идеологии и развитие казахского искусства впервые в новейшее время как самодостаточного в феномена обусловили активный поиск им подлинных духовных опор, преемственности художественных принципов и инновационных возможностей.

Идеологический центр общей советской культуры исчез безвозвратно, а эпицентры развития национальных культур постсоветских государств де-юре восстановили свои истинные исторические координаты и параметры. Нельзя не сказать, что эта резкая переориентация, как в свое время переориентация народного казахского искусства на искусство изобразительное (1920-30-е гг.) внесла свои коррективы в ситуацию в искусство периода независимости. Де-факто изобразительное искусство независимого Казахстана вплоть до настоящего времени находится в реалиях поиска и становления. Разнообразие и противоречивость существующих художественных течений, стилей и творческих практик казахских художников говорит не только о свободе творчества в отечественном искусстве, но и о длительности периода становления современного искусства.

Современное искусство Казахстана дает наглядное представление о безграничных возможностях живописи, о поисках казахскими художниками новых путей в этом «старом»

виде искусства, а также о новом возвращении современной живописи Казахстана к вечному синкретизму древнего искусства наших предков. Единым и очень активным, особенно в первой половине 1990-х годов стал процесс трансформации художественной формы. Средства и способы изображения, обобщения стремительно изменяются в сторону символизации, знаковости, условности и метафоризации.

Создание художниками своих творческих концепций в тесном сплаве с традиционными представлениями казахов, становится одним из отличительных признаков искусства этого десятилетия. Удивительные откровения – сочетания светоносной живописной формы и пульсирующего энергетикой духа создает Е.Тулепбай. Своеобразие насыщенности цвето-фактурной лепки и цветового богатства находит А. Аканаев. Экспрессивные формулы, словно с усилием сдерживающие внутреннюю энергию и силу вещей, возникают в холстах К.Дуйсембаева. В аналитической лаконичности ритма и масштабов цветовых пятен и оптически точно выверенных соотношений мир вновь обретает свою гармоничную соразмерность в полотнах К.Ахметжана.

Поиск новизны, остроты и масштабности видения вызвал обращение к архаике самых разных времен и культур, дав сильные и выразительные произведения. В искусстве проявились многогранность и универсальность взгляда на мир. Стремление к передаче многообразия мира зашифрованным многообразием знаков и символов приводит к углубленному интересу к структуре мира, к потребности выразить его богатство через аналитическую строгость бесконечно варьируемых форм. В этой тенденции наиболее интересны утяжеленные полностью земного притяжения картины М.Наримбетова, хрупкие, тленные как дыхание полотна С.Атабекова. Или динамичные, броские, раздвигающие пространство холстов, композиции С.Баялиева, вбирающие идею бесконечного движения и возникновения новых форм жизни.

Одной из узнаваемых в современном искусстве стала тенденция к сосредоточению в отдельном изображенном объекте или наборе постоянных объектов. Избираемый объект

или сюжет превращается в творчестве художников в своеобразный символ. Миф, посредством которого они стремятся передать всю полноту и вариативность Вселенной: от ее генезиса и величия до существующего в ней порядка, действующих правил, предощущаемых перспектив.

В русле подобного универсального мифотворчества развивалось творчество ведущих художников Казахстана. А.Сыдыхан, взявший специфическим кодом своей живописи вариации тамги – родовых символов казахов, сумел преобразовать по правилам структурного формообразования всю возможную полноту окружающего мира. Условность, цветофактурный изыск подчиняют себе видимый мир и преобразуют его по своим собственным законам. Е.Тулепбай при всей сложности своих пространственно-цветовых решений так же приходит к устойчивому знаковому ряду – удлиненному силуэт, напоминающему человеческую фигуру, условность которого очень близка условности вытянутых пропорций сакского вождя – «золотого человека».

Воспоминаниями о мифах и легендах пронизано как пластическое, так и духовное пространство, насыщенное энергией солнца, напоенное запахами степи, в полотнах и сложных конструкциях А.Аканаева.

Художники разрабатывают и в результате создают собственные живописные мифы, схожие с анималистическим тотемизмом древних. Такие как А. Иса – на образе тигра как символа вселенного абсолюта, А.Есдаулетов – носороги и быки которого воссоздают густую атмосферу первозданного мира, мифологического времени, А.Ахат, в чьих живописных преданиях – сгустках ушедшего в прошлое древнего Турана, запечатлены мечты и ностальгия о прошлом, фетишизирует линеарную идею петроглифов А.Бектасов.

Реалистическая линия продолжена А.Накисбековым. Продолжает развивать экзистенциальные идеи и формальную утонченность Б.Бапишев. В русле живописного конструктивизма работает Г.Маданов. Исторические реконструкции событий национальной истории воссоздают К.Ажибеков, А.Жакыпбеков, Д.Касымов, З.Медетбеков, Б.Тургынбай. Ли-

рические образы казахского кочевья воссоздают М.Каспак, О.Жубаниязов.

Усилился интерес искусства к национальной идее на самых разных уровнях. От государственной символики (национальная волюта, герб, флаг, скульптурные комплексы, исторические полотна), до свободных творческих поисков мастеров. Любопытно, что национальная идея входит в построения нонконформистского искусства, активно манипулирующего концептами и понятиями традиционного мировоззрения казахов в своих акциях, перформансах и объектах (С.Атабеков, Е.Мельдибеков, Ю.Сорокина).

Влияние глобализационных импульсов проявляется в искусстве Казахстана скорее в активном стремлении отечественных художников к выходу на информационную мировую арену, чем на изменение внутренних достаточно интенсивно протекающих творческих процессов. Результатом стало увеличение числа казахских художников, представленных на художественных выставках и галереях Европе, Азии и США. При этом данный период верно расставил многие акценты в культурной ситуации в стране, он показал ценностное значение высокого живописного мастерства, искреннего эмоционального переживания, самобытной красоты и силы древней традиции, уникальное своеобразие национальной культуры казахов. Живопись не растеряла своих наработок и достижений. Создает новые произведения классик казахской живописи С.Мамбеев, чья юбилейная выставка с огромным успехом прошла в ГМИ им.А.Кастеева. Свободно трактуют реалистическую традицию З.Тусипова, М.Каспак. Их сюжеты, укорененные в обыденный повседневный быт, притягательны поэтическим обаянием. Своеобразно сочетает живописность и декоративные качества живописи, психологизм состояний – настроений в своих полотнах Ж.Кайрамбаев.

Традиции декоративной условности, идущие от трансформации приемов казахского декоративно-прикладного искусства и уроков западно-европейского постимпрессионизма наиболее любопытно преломляются в творчестве М.Касымбекова и Т.Муката. Новую волну с несколько иной,

авангардно трактованной этнографической нотой развивают С.Смагулов, А.Колке. Продолжают вольную, непосредственную живописную игру – интерпретацию свободных полетов воображения А.Тазиев, С.Сулейменова, А.Менлибаева, З.Султангазина, М.Бекеев, К.Ибрагимов.

Обращение к истории родного народа, его обычаям, жизненному укладу, став одной из самых характерных особенностей современной живописи Казахстана, позволяет назвать новый этап, в который вступило наше искусство возвращением к себе. Память национальной истории, цепь славных побед и событий, легенды о величии героев и воспоминания о мирной жизнь поколений предков на просторах казахской степи неодолимо манят художников, словно заключая в себе разгадку чего-то сугубо личного, сокровенного. Воспринимаемое почти сакральным причащение этнической, национальной культурной памяти выводит нашу культуру к новому витку самопознания, к философскому, интеллектуальному, осознанному пониманию своей самости, своего духовного вклада в сокровищницу общечеловеческой культуры.

В вопросе самоидентификации остро обозначилось традиционная для казахского искусства тяга к экзистенциальным, сущностным вопросам бытия. Реконструируя в живописных полотнах посредством цвета, композиции, фактуры или пластики свое национальное представление о мироздании, истоки которого сопряжены с традиционными, отшлифованными столетиями ценностями, художники словно собирают в некую совокупность утерянные и разрозненные фрагменты. Кардинальной идеей становится идея свободы творчества. Идея безграничности возможностей познания мира и самого творчества обыгрывается живописцами и скульпторами в разнообразнейших вариациях.

Одной гранью этой мысли, своего рода почвой для широчайшего диапазона творческих проявлений является ставший для искусства Казахстана практически концептуальным, принцип абсолютной свободы творчества. Возможно поэтому, не существует главенствующей стилистической тенденции. Современное искусство Казахстан находится в

бурном, непрерывном движении, в процессе непрерывного творческого эксперимента. Сосуществование всевозможных стилистик, манер, живописных и пластических подходов к миру, от прямо противоположных друг другу до различающихся лишь тончайшими нюансами мировидения становится его отличительной характеристикой. Художники пытаются научить зрителя воспринимать любое, даже трудно воспринимаемое, творческое проявление. Беспредметное искусство и фигуратив, новая волна авангарда и интерес к классическому реализму, неопримитивизм и чистая абстракция, символизм и экспрессионизм соседствуют на выставках, раскрывая усложнившееся восприятие реальности, переводятся художниками в особые авторские миры, системы метафор и пластические коды.

Экспрессивный формализм наполняет метафорические пейзажи и натюрморты К.Дуйсенбаева. Мощный потенциал внутренних сил природы и человеческой души накапливается в них, словно едва сдерживаемый силой живописно-пластической формы. Каркас мира разбивается на кусочки цвета и вновь собирается в «оптических» полотнах К.Ахметжана. Возрождается интерес к орнаментальному, фольклорному стилю, изъятому из разных пространственных и временных культурных пластов (А.Менлибаева, Э.Казарян.).

Принципиальная сосредоточенность на потребности предельно острого самовыражения находит себя в приверженности к определенным, конкретным объектам, превращающимся в творчестве в некий, емкий символ, миф о Вселенной. Вырываемый из реального контекста объект нагружается всей возможной полнотой значений, превращаясь в некий специфический шифр, через который каждый автор пытается передать всю вариативность Вселенной: от ее генезиса и величия до действующих в ней правил, законов и возможных, предощущаемых итогов. Реализуется в создании живописных легенд о мироздании – в тигровых версиях абсолюта А.Исы, анималистическом тотемизме А.Есдаулетова, фетишизме сакральной утопии балбалов Б.Бапишева, золотых, апокалиптических фресках В.Люй-ко.

Формальное многообразие живописи давно стало своеобразной нормой современного художественного процесса в Казахстане. В работах молодых художников Д.Малика, Н.Саутбекова, М.Хитахуновой абстрактный подход к форме сочетается с внешними и эмоциональными отголосками фигуратива, наполняя их своеобразный живописный аскетизм изощренным эстетизмом, сосредоточенностью на главном.

Живопись Казахстана настоящего времени можно воспринимать как постоянно движущийся вперед обогащающийся извне и из глубин собственной традиции культурный феномен. Заложенные в самой этой культуре общечеловеческие ценности раскрываются художниками в диалоге с традициями и новациями мирового искусства, новейшими явлениями философии и культуры XX века. Постижение основ национальной культуры рождает в искусстве Казахстана новые творческие концепции. В итоге современное казахское искусство, возникшее на почве инноваций меньше века назад, смогло не только не растерять собственную духовную самобытность, но и создать адекватный ей неповторимый пластический язык.

Изобразительное искусство Казахстана, принимая все вызовы глобализационных процессов, выходит через них к своим духовным ценностям и приоритетам. Входит в третье тысячелетие интеллектуально и духовно зрелым. В нем осмыслены и интерпретированы древнейшие корни казахской кочевой культуры. Заложенные в национальной культуре общечеловеческие ценности раскрываются художниками в диалоге с традициями и новациями мирового искусства, крупнейшими течениями философии и культуры XX века. При всем многообразии конкретных проявлений, искусство Казахстана отличается общими узнаваемыми чертами – интересом к экзистенциальным вопросам бытия, утверждением гармонии как основы существования человека и природы, универсальной широтой творческих взглядов, органичной преемственностью национальных традиций, свободной интеграцией в культурное мировое пространство.

Түйін

Ерғалиева Р.А. Жаһандану заманындағы Қазақстандағы көркемсурет өнерінің өзіндік бірегейлену мәселесі

Р.Ә.Ерғалиеваның баяндамасы Қазақстанның заманауи кескіндемесіндегі өзін-өзі сәйкестендіру мәселелеріне арналған. Бұл кезеңдегі өнер дамуының негізі сұранысы – ішкі тереңдегі өзін-өзі теңестіруге белсенді ұмтылыс, ұлттық идеяны қалыптастыру және әлемдік көркемөнер сахнасына шығуға деген күшті қуатты қажеттілік. Қазақстан кескіндемесі – ұдайы тек алға қарай ұмтылушы, өз дәстүрінің өзегінен және сырттай сусындап отырған мәдени феномен. Ұлттық мәдениеттің негізіне салынған жалпы адамгершілік құндылықтар суретшілер тұрғысынан дәстүрмен және әлем өнерінің байланыстары арқылы, XX ғасырдағы мәдениет пен философиядағы жаңаша құбылыстар арқылы ашылады. Қазақстан өнеріндегі нақты көріністердің көптігіне қарамастан ол жалпыға танымды қасиеттерімен – шығармашылық көзқарасының әмбебаптық кеңдігімен, ұлттық мәдени дәстүрмен жанды сабақтастығымен, әлемдік мәдени кеңістікке батыл әрі еркін интеграциясымен ерекшеленеді.

Summary

Yergaliyeva R.A. On the Problem of Self-identification of Kazakhstan Painting in the Globalization Period

Report of Yergaliyeva R. is devoted to self-identification problems in modern painting of Kazakhstan. Active aspiration to deep self-identification, formation of national idea and strong requirement of an exit to the world art scene are the main tendencies of contemporary art. Painting of Kazakhstan is a cultural phenomenon, constantly moving forward, enriched from the outside of and from depths of own tradition. The universal values put in national culture reveal artists in dialogue with traditions and innovations of world art, the newest phenomena of philosophy and culture of the XX century. At all variety of concrete manifestations art of Kazakhstan differs in the general recognizable properties – the universal width of creative views, organic continuity with national cultural tradition, courageous and free integration into world cultural space.

КУЛЬТУРА САМОСОХРАНИТЕЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ

Спанкулова Лазат Сейтказиевна,
Новый Экономический Университет имени Т. Рыскулова,
доктор экономических наук, профессор
(г. Алматы, Казахстан)
spankulova@mail.ru

В природе человека есть свойство, естественное стремление к самосохранению. Самосохранительное поведение – это система действий и установок личности, направленных на сохранение здоровья и продление жизни. Женщины больше чем мужчины вовлечены во множественную занятость, и это лишает их возможности полноценно поддерживать свое здоровье и здоровье членов семьи.

От одного-единственного источника дохода – это рискованная стратегия, так как он никому не гарантирован. Сфера классической загруженности постоянно уменьшается, а «… усиление конкуренции со стороны коллег и жесткий истощающий ритм работы с каждым годом сокращают шансы на дальнейшее пребывание в ядре организации» [1]. В «теневой экономике» они занимают самую низкую ступень: уличная торговля, «ученичество». Они работают в экстремальных для здоровья условиях (тяжелый физический труд, работа на морозе или в жару, ненормированный рабочий день, криминальные риски, среди которых насилие и т.д.). Неравенство мужчин и женщин на рынке труда так же отражается на состоянии здоровья женщин.

В своем исследовании «Неравенство и смертность в России» В. Школьников, Е. Андреев и Т. Малева [1] рассматривают гендерные различия в практиках здоровья с поведенческими аспектами. В работе отмечено что, «…Мужчинам больше свойственно вовлечение в политическую и экономическую сферу, где разочарование и ощущение потери контроля над собственной судьбой могут доминировать. Женщины, в

силу ключевых причин экономического характера также вовлеченные в сферу общественной занятости, имеют обычно традиционный круг забот: домашнее хозяйство, семья, дети, муж, родители. Эти заботы вносят в их жизнь ощущение смысла и чувство ответственности, которые в определенной мере служат защитой от социального стресса и способны компенсировать его последствия…». По их мнению, избыточная смертность во многих социально-демографических группах в большей мере связана с психологическими, культурными и поведенческими аспектами, чем с бедностью или плохой работой медицинских служб. Гендерные различия моделей приспособления к изменившимся условиям: мужчин-через большую активность на рынке труда, которая нацелена на поиск более высокооплачиваемого места работы (исполнение роли основного добытчика в домохозяйстве, а с другой –значимость социально профессионального статуса), женщин – через минимизацию потребностей (вынуждена экономить на своих потребностях). Обострение гендерного конфликта ролевых норм и структурных ограничений и у женщин, и у мужчин становилось фактором стресса, механизмом ужесточения порочного круга бедности и нездоровья в малообеспеченных семьях.

В Казахстане с середины 50-х гг. и вплоть до начала 1970-х гг. общий коэффициент смертности снижался; в 70-е – 80-е гг. немного увеличился, но колебался в пределах 7,6-8,0%. Сокращение смертности от внешних причин, перемещение смертности из детских в старшие возрастные группы, происходил у казахов в конце 1950-х – 1960-е годы. В эти годы вырос суммарный коэффициент рождаемости. В целом по Казахстану в 1958-1959 годах он равнялся 4,4, а у казахов вообще был самым высоким в СССР – 7,46. Многодетные семьи стали распространенным явлением, социальные гарантии советского государства, действовавшие до конца 1980-х годов, в принципе благоприятствовали именно такому типу демографического поведения. В то время общий коэффициент смертности значительно сокращается, рождаемость немного

увеличивается, коэффициент естественного прироста достигает максимального значения, в следствии чего наблюдается форсированный рост населения.

С начала 90-х гг. обозначился активный рост показателя: если в 1990 г. величина общего коэффициента смертности составляла 7,7‰, то в 2004 г. – 10,1%, в 2005 г. – 10,4%. наивысший уровень рождаемости был отмечено по переписи 1959 год (ОКР = 7,02) затем рождаемость неизменно снижалась. Снижение рождаемости, начиная с 1991 до 1999 года снижение показателей рождаемости происходит за счет нежелания увеличивать состав семьи из-за нестабильности экономической ситуации. На первую половину 1990-х гг. пришлось второе «эхо войны», когда малочисленное поколение детей также малочисленного поколения людей, родившихся в годы Великой Отечественной войны, вступило в фертильный возраст. Теперь последствия второго «эха войны» и кризиса рождаемости этого периода согласно прогнозам отзовутся ответной волной после 2015 г., когда это малочисленное поколение достигнет репродуктивной стадии развития.

Выборка стран обусловлена рядом критериев, в том числе размером экономики, зависимостью страны от природных ресурсов, географической близостью к Казахстану или схожими эпизодами в истории. В странах СНГ многие социально-экономические и духовные проблемы населения исторически имеют общие корни и задачи.

Определенное сходство общественно-экономической структуры стран бывшего Советского Союза, сходство исторических условий формирования национальной экономики в этих странах не могли не предопределить некоторые общие черты и тенденций в развитии экономики народонаселения.

В то же время, в каждой отдельно взятой стране дают о себе знать особенности, вытекающие из географических различий, структуры экономики, менталитета, материальной культуры этносов, национального характера, норм поведения в сфере родственных отношений, коммуникативного поведения, ценностных ориентаций людей и т.д.

В прошлом разрыв в средней продолжительности жизни мужчин и женщин во всех странах от поколения к поколению возрастал. Однако, уже в 70-е годы различия мужской и женской средней продолжительности жизни в развитых странах стали менее заметны. В СССР разрыв в средней продолжительности жизни мужчин и женщин возрастал все время и в 80-е годы достигал 10 лет.

Риски для здоровья мужчины [2]:

1. Профессиональная сфера – гендерная типизация занятости, опасная для здоровья «мужская» работа, риски, вредного и тяжелого производства; угрозы эмоционального напряжения и ответственности.

2. Семейная роль мужчины, фактор, снижающий риски Медикализация семейного статуса: одиночество и безбрачие – «отклонения».

3. Рискованное поведение в повседневности табакокурение, наркомания, алкоголизм, практики питания.

4. Безответственное отношение к своему здоровью поздняя обращаемость за медицинской помощью.

5. Проблематизация «старших» групп мужчин: возраст как фактор риска.

Выделяют несколько уровней риска утраты здоровья:

1. Риск физиологических нарушений, его последствия представляют собой экономический ущерб.

2. Риск необходимости восстановления здоровья, затраты могут быть измерены в экономической форме.

3. Риск нарушений социально-экономической жизни человека в связи с утратой здоровья.

4. Риск необходимости организации ухода за инвалидами и поддержания их полноправной общественной жизни.

Средняя продолжительность жизни вычисляется на основании данных о смертности. Применение статистики смертности для оценки здоровья населения имеет два преимущества: 1) данные о смертности доступны в большинстве стран; 2) смерть – безошибочно определяемое событие.

В ранжированном списке 221 стран по индикатору средней продолжительности жизни, Казахстан занимает 152 ме-

сто. Текущий показатель ожидаемой продолжительности жизни Казахстана равен показателю ожидаемой продолжительности жизни высокоразвитых стран в 50-ые года.

Судя по данным, отставая не только от развитых западных государств, но и даже таких слабо развитых стран как Гондурас, Гватемала, так от целого ряда бывших советских республик как Кыргызстан, Узбекистан, Украина, Туркмения, Беларусь, Молдова не говоря уже об Армении, Эстонии, Латвии и т.д. Разумеется, намеченная нами выборка стран обусловлена рядом критериев, в том числе размером экономики, зависимостью страны от природных ресурсов, географической близостью к Казахстану или схожими эпизодами в истории.

Это объясняется как минимум двумя причинами: низкая рождаемость, высокая смертность среди мужчин трудоспособного возраста. В работе Крутько В.Н. и Смирнова Т.М. «Анализ тенденций смертности и продолжительности жизни населения России в конце ХХвека» приводятся данные, подтверждающие, что существует тесная прямая связь между ожидаемой продолжительностью жизни и рождаемостью [3]. Реально существует половозрастная диспропорция среди населения и более чем десятилетняя разница в продолжительности жизни мужчин и женщин. Ведь эффективность здравоохранения принято оценивать по показателям заболеваемости (временная нетрудоспособность, инвалидность, смертность, особенно в трудоспособном возрасте) и средней продолжительности жизни.

В странах, где продолжительность жизни в 1960 х гг. была самой большой, в последующие сорок лет быстрее всего развивалась экономика. Удивительно, но в некоторых случаях продолжительность жизни надежнее предсказывала экономический рост, чем показатели, характеризующие уровень образования.

Здоровье населения и экономическое развитие страны между собой взаимосвязаны. Здоровье населения характеризуется тенденцией рождаемости, смертности, показателями здоровья, ожидаемой продолжительности жизни. Здоровые

трудовые ресурсы жизненно важны для национальной конкурентоспособности и производительности. Таким образом, инвестиции в здравоохранение важны с точки зрения морали, так и с точки зрения экономики. Добиться улучшений в данном случае будет сложнее, чем в беднейших странах – закон убывания предельной отдачи, вероятно, применим и к здоровью. Улучшения могут оказаться достаточно заметными, хотя и не столь разительными, как в беднейших странах. Если ожидаемая продолжительность жизни в 1960 году была на уровне 58 лет, то 2011 году она составила 68 лет. Следует отметить наиболее низкое падение ожидаемой продолжительности жизни при рождении в 1996 году, когда она достигла всего 64,1 года. Минимальное значение «прирост-убыль» в показателе ожидаемая продолжительность жизни – 0, 71 (в годах) и максимальное значение 30,73 (в годах).

На наш взгляд нельзя сравнивать страны мира только по уровню развития экономики, а учитывать те условия, которые создаются для демографического воспроизводства, культурного развития и благосостояния населения. Продолжительность жизни – одна из основных характеристик качества здоровья, поэтому приведенные цифры позволяют сделать вывод о том, что Казахстан очень сильно отстает по качеству здоровья не только от развитых стран, но много развивающихся стран. Текущий показатель ожидаемой продолжительности жизни Казахстана равен показателю ожидаемой продол-жительности жизни высокоразвитых стран в 50-ые года. Социально-экономические, географические факторы: материальное обеспечение, уровень культуры, национальные привычки, жилищные условия, питание, внутрисемейные отношения, обеспечение медицинской помощью – все то что, влияет на качество жизни населения. Динамика смертности населения от различных заболеваний отражает реальное снижение уровня здоровья населения, обусловленное высокой заболеваемостью. Тенденция некоторого снижения смертности за период с 1995 года обусловлена, в основном, сокращением числа случаев отравлений и травм, болезней системы органов дыхания и болезней системы кровообращения.

Следует, однако, иметь в виду, что «…Мужчины же чаще страдают от экономических стрессоров (снижение заработков, потеря работы). Проявление таких психологических ресурсов, как самооценка, само эффективность, контроль над жизнью, возвышенное чувство согласованности и др., также различно среди мужчин и женщин. Влияние социально-экономического кризиса 1990-х гг. на состояние здоровья населения: падение уровня жизни, социальная неусстроенность, деградация системы здравоохранения было значительным. В 1991-1995 годы период резко ухудшилась демографическая ситуация. Это было связано как с резким падением естественного прироста населения (превышения рождаемости над смертностью), так и увеличением отрицательного сальдо миграции (превышения эмигрантов над иммигрантами), сокращение удельного веса трудовых ресурсов в структуре экономически активного населения [4].

В 1991-1995 годах коэфициент фертильности сократился с 2,7 рождений в среднем на одну женщину до 2,1, а смертность людей в наиболее трудоспособном возрасте возрасла в 1,5-1,6 раза. В 1991-2008 годах в Казахстане умерло 2765,3 тыс. человек. Следует отметить, что пик смертности приходился на 1995 год (168,7 тыс.), при одновременном сокращении численности населения во всех регионах страны вследствие снижения рождаемости и миграционного оттока за пределы республики. Инсульты и инфаркты у нас в 50 лет считаются естественным явлением. 60% смертей связано с неправильным питанием – от сердечно-сосудистых и онкологических болезней. Говоря об ухудшении здоровья населения в переходный экономический период, обычно имеют в виду рост смертности у мужчин, однако заболеваемость у женщин также значительно выросла. По расчетам Всемирной организации здравоохранения, уровень смертности населения, превышающий 15%, считается высоким [5]. При этом преждевременная смертность мужчин – это отрицательные социально-демографические последствия – уменьшается число потенциальных женихов, растет число неполных семей. В структуре причин смертности происходят существенные из-

менения: уменьшается доля традиционных и увеличивается доля современных причин смертности. Ведь факторы смертности не постоянны, а изменяются с динамичным развитием науки, техники, культуры, образования, уровня и образа жизни. Вместе с тем, остаются высокими показатели социально значимых заболеваний. К сожалению, здравоохранение сегодня больше направлено на меры лечебного характера, нежели на профилактику заболеваний, а само население в недостаточной степени ориентировано на охрану своего здоровья.

Литература

1 Неравенство и смертность в России /под ред. В. Школьникова, Е. Андреева, Т. Малевой. – М.: Сигналъ, 2000. – 107 с.

2 http://news.mail.ru/inworld/kazakhstan/economics/20431620/?frommail=1(последняя дата обращения 12.12.14)

3 *Крутько В.Н., Смирнова Т.М.* 2002. Анализ тенденций смертности и продолжительности жизни населения России в конце XX века. – М.: УРСС.

4 *Becker D.A., Ulstad I.* 2007. Gender Differences in Student Ethics: Are Females Really more Ethical? Plagiary: Cross-disciplinary Studies in Plagiarism, Fabrication, and Falsification. 2: 77–91.

5 Данные Penn World Tables 6.3; World Development Indicators (data.orldbank.org)

Түйін

Спанқұлова Л.С. Тұрғындардың өзін-өзі сақтау іс-әрекеті

Л. С. Спанқұлованың баяндамасы Қазақстанның қазіргідей болашақта да дамуына маңызды нәтиже беретін халықтың экономикалық демографиясы мен денсаулығы саласында пән аралық мәселелердің мәнін түсінуге жаңашыл әдіс алғашқы болып қарастырылады. Кейде өте ертедегі кезеңді қозғайтын, халықтың бүгінгі денсаулық мәселелерін жете түсінуге айтуға ынталы, талдау. Халық денсаулығы қоғамның негізгі құндылығы және оның саулығының көрсеткіші болып табылады. Аталған көрініс елдің әлеуметтік-демографиялық нық дамуын қамтамасыз етуге Қазақстан үшін ерекше өзекті.

Summary

Spankulova L.S. Self-preservation behavior population

Report of Spankulova L.S. is devoted to self- behavior problems in modern Kazakhstan population. Health of the population and economic development of the country are among themselves interconnected. Health of the population is characterized by a tendency of the birth rate, mortality, indicators of health expected life expectancy. A healthy manpower is vital for national competitiveness and productivity. Thus, investments into health care are important from the point of view of morals, and from the point of view of economy.

АБАЙ «ҚАРА СӨЗДЕРІНІҢ» РУХАНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Мұхтарова Әнипа Сағидуллақызы,
«Қайнар» Академиясы тіл және журналистика кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының кандидаты
(Алматы қ., Қазақстан)
nurdidar2010 mail.ru

Адам баласының ойлау көкжиегі сан түрлі. Кей сәтте ол үшін бұрынғы таныс зат жұмбаққа айналса, ал білмейтін беймәлім нәрсе тіпті жанына жақын көрініп, «осыны қалай білмедім?»деп , таңғалатын сәттер де кездеседі.

Адамның бүгінгі күні ертеңі үшін жұмбақ болып, беймәлім зат белгілі нәрсеге айналып, өзіңе мәлім нәрсе құпия ретінде қабылданатын сәттерде Абайтану әлемі терең мұхитқа айналып, оны түсініп тану тіпті қиынның қиынына айналады. Ал әңгіме Абайдың қарасөздері тұрғысында болса, оны ұғыну, талдау биік шыңға өрмелеп шығудан кем емес.

Қазақ поэзиясының шыңы – Абайдың қарасөздерін қайталап оқығанда бұрын байқамаған көп мағлұматқа кенеліп, таңғалатын сәттерді бастан кешірдім. Қарасөздерді жазып отырғанда Абайдың өзі де жалған өмірдің көп сыры мен қырын көз алдына елестетіп, өз басындағы жағдайды осы дүниелікке арқау еткен болар деп ойға қаласың. Әрине, Абай әлемі, ақынтану көптеген сыншы ғалымдардың тақырыптарына айналып, үлкен қазынаға айналды.Сол зерттеу, ізденістерді оқи отырып, Абай туралы біраз нәрсені білетіндей болып көрінесің.Ал шын мәнісінде Абайдың алтын қазынасына тағы бір көз жіберіп қарасаң, сен еш нәрсені де білмейтіндей болып шығасың. Абай әлемі туралы зерттеу сан түрлі мақалалар, монографиялар, сыни еңбектер жариялаған авторлардың үлесінде қалып, талантты ақын, философтың мол дүниесі саған жұмбақ көмбедей өзіне қызықтырып, кең дарияның үстіндегі қалтылдап , жағаға асыққан жалғыз қайықты алыстан шақырғандай, өзіне ынтызар қылады екен. Біз бүгін осыны байқадық.

Данышпан ақынның өзі де «Бірінші сөзінде»: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, тартыстық...» дей келіп, қалған өмірді қалай өткізу туралы өзіндік ойын ортаға салады. Ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, сопылық құрып дін бағу не балаларды бағу тәрізді міндеттердің бәрін сараптай келе, «ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, оқысын» деген тәлімгерлік қызметін танытты. Ал Абайдың «ермегі» көпке азық , жастарға тәлім-тәрбие насихатына айналды.

Қара сөздің шебері ақын Абай ақылын біреуге міндеттемей, жай әңгіме айтқан адамша мысал келтіре отырып, ненің жақсы, ненің нашар екенін елеусіздеу түрде сыпайы жеткізе білген. Данышпан ақын «Екінші сөзінде» қазақ халқының өзінде жоқ жаңа нәрселерге мысқылдай қарап, сол халықтан үйренудің орнына «үй төбесіне қамыс салған сарт, отырықшы ноғайды «бакалшік», «орыс ойына келгенін істейді»деген мінеп, шенеп айтқан сөздерін мысалға келтіре отырып, сарттың , ноғай және орыс халқының қол жеткізген жетістіктерін: шаруа қуып, өнер тауып, мал тауып , өздерін танытқан істерін мақтан тұтып, қазаққа өзгеге күлгенше солардай болуға ұмтылу керек ұлағатты сөзін ұсынады.

Абайдың «Қара сөздерін» оқып отырғанда, елін шын сүйген кемеңгер жанның келбеті анық аңғарылады.Баласына жаны ашыған ата-ана жақсы болсын деп, оған қаттырақ сөйлейді.Сондағы ниеті-балам дұрыс болсын деген ой. Сол тәрізді Абай өз халқының адал перзенті ретінде «Қазақ бір-біріне қаскүнем, бірінің тілеуін бірі тілеспейді, рас сөзі аз, қызметке таласқыш, жалқау» деп, қазақтың нашар қасиеттерін көрсете келіп, олардың осындай болуының сырын «Үшінші сөзінде» дәлелдеп береді.Бұдан құтылудың жолы ретінде жастарға білім алуды, ұлықтарға халыққа адал қызмет етуді ұсынады. Болыс болып сайланған адамдарға Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Әз Тәукенің «Жеті жарғысын» білмек керек деген пара-

сатты ойын танытады. Бұл арада Абайдың қазақы заңдық, құқықтық қағидаларды жетік білгенін аңғарамыз.

Абайдың қарасөздерінде өмірлік қағидалар өзіндік тәжірибе арқылы танылады. Ақынның «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» деген сөзі дүниенің рақатын сезінбеген, бос нәрсеге мақтанып, есіл өмірді қор қылған жандарға білдірген жан ашуы сипатты.Ондай пенделерге автор «Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ-өнерсіз иттің ісі» деп, «...өз қайратыңа сүйеніп еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» деген қамқорлық ақылын айтады.

Абай – сыншыл ақын. Ол қазақтың кейбір мақалмәтелдерін сынай отырып, сол қанатты сөздердің мәнмағынасын талдап береді.Кейбір қазақтың бірлікті ас ортақ, киім ортақ, дәулет ортақпен байланыстырып, бірлікті тек осы дүниелерден іздейтініне сын көзбен қарап, «бірлік – ақылға бірлік» деген тұжырым жасайды.Ал «Ырыс алды – тірлік» мақалын талдай отырып, «тірліктің болуы кеудеден жанның шықпағандығында ма, жоқ, бұл нағыз тірлік емес», көкірегі, көңілі ояу жан ғана ырыс әкеле алады деген данышпандық ой айтады. «Күлтегін» жырында сипатталған мәңгілік ел болу көрінісі – бүгінгі күннің де басты идеясы. Ел бірлігін аңсап, Қазақстанды мәңгілік елге айналдыру – ел Президенті Н.Ә.Назарбаевтың басты мұраттарының бірі. Ал осы ұлы идея Абай қарасөздерінде де кездеседі. Халқымыз үшін бірлік пен татулықтың орны қандай екенін ұлы Абай жан-жақты көрсетіп берді. Абай қазақтың нашар мінездерін көрсетіп, одан қалай ажырау жолдарын да көрсетіп береді. «Осы мен өзім қазақпын. Қазақты жақсы көрем бе , жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді» деп, өзіне сауал қоя отырып, «Тоғызыншы» қарасөзінде «бойларынан адам жақсы көрерлік я көңілге тиянақ қыларлық бір нәрсе тапсам керек еді»дей келіп, ащы ызасын ақ қағазға төгеді. Жан ашуы шырқау шегіне дейін жетіп, «Мен өзім тірі болсам да анық тірі емеспін...Осылардың ызасынан ба...білмеймін, сыртым сау болса да ішім өліп қалыпты»деуі ақынның өз халқын шын сүйгенін, сүйе тұрып келеңсіз мінездеріне шын

күйгендігін аңғартады. «Сын түзелмесе, мін түзелмейді» деген халқымыздың ғибратты сөзі Абай ойымен өз үндестігін тапқандай. Философ ақынның әр қарасөзінде қазаққа аса қажет мағыналы ой-тұжырымдар жиі кездеседі. «Оныншы» қарасөзін оқып отырғанда, көркем сөз иесінің қазақ үшін баланың орны қандай екенін айта келіп, перзент сүюдің, оны қалай асырай білудің мәнін көпшілікке ұғындыруға тырысқанын аңғарамыз.Ақын балаға артық уәде беріп, алдап, күнәға батқаннан гөрі сол баланың болмағанының өзі дұрыс емес пе дегендей пікір танытады.Бұл арада да ойшыл ақынның бала тәрбиесіне ерекше назар аудару қажеттілігін, бала өмірге келмей тұрып оны қалай тәрбиелеп асырауды алдын-ала ойлау керектігін әр қазақтың санасына құюдың амалын іздестіргені аңғарылады. Осы сауалдың жауабын «Он бесінші» қарасөзден табуға болады.Абай ақылды кісі мен ақылсыз кісінің мінез құлқына жан-жақты талдау жасай отырып, есті адамның келбетін былай танытады: «Есті адам орынды іске қызығып құмарланып іздейді, айтса құлақ , ойласа көңіл сүйсінгендей болады», «есті әр нәрсеге қызықпайды, көңіл қалағанымен іс жасайды», «есті ақылды қолдан жібермей ізденеді екен». Ал бұдан әрі есті кісі болудың талабы ретінде «күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, ең болмаса, айына бір өзіңнен өзің есеп алуды» ұсынады, бұл – ақынның данышпандық тұжырымы. Өзіне-өзі сыни көзқараспен талап қоя білген адамның өз мұратына қол жеткізері анық.

Ақынның «Он жетінші» қарасөзінен алар ұлағатымыз-қандай сәтте де адам баласы қайрат, ақыл, жүрек бірлігіне сүйену керектігі. Абайдың қарасөздерінің тәлім-тәрбиенің қайнар көзі ретінде адам баласына берер ғибраты, жақсылығы мол. Аталмыш қарасөздерді мұқият, көңілге түйіп оқып шықсаңыз да, талай ғажайыпты сезініп, небір асыл дүниеге қол жеткізгендей болып шығасыз.Ақынның өзі айтқандай, «естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі өзі де есті болады». Қазақ үшін Абай қарасөздерінің құдіреті мен қасиеті ерекше. Әр адамға есте ұстау қабілетін дамыту туралы Абай

жазып қалдырған «Отыз бірінші» сөздің орны аса маңызды деп білемін. Аталмыш сөзді білімгерлердің оқу мен тәрбие үдерісінде, өмірлік тәжірибеде қолданулары да қажет деп ойлаймын.Сонымен ақынша айтсақ, Естіген нәрсені ұмытпауға төрт түрлі себеп бар: – «көкіректің байлаулы, берік болуы;-сол нәрсені естігенде ...көңілденіп, тұщынып, ынтамен ұғу;-сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту;-ой, кеселді нәрселерден қашық болу».

Абай «Қара сөздерінің» тәрбиелілік, рухани, философиялық, адамгершілік маңызы жыл өткен сайын арта түсіп, қазақ халқының ескермейтін құнды қазынасына айналды. Ұлы ақынның дана ойларынан жинақталған аталмыш туындыны қазақтың ақсақалдары мен жас жеткіншектеріне дейін бір мезгіл қолға алып сырына кенелсе, қазақтай кемел халықтың көп жетістікке қолы жетер еді. Бұл рухани қазына түнгі жолаушыға дұрыс жол сілтеген Темірқазық жұлдызы іспетті жас қазаққа берері мол құнды дүние болып қала бермек. Біз әдетте таныс сияқты болып көрінген бұл еңбектен өзімізге беймәлім болған талай сауалдың жауабын таптық. Өмір осылай, құпия зат таныс болып, өзіңе мәлім нәрсе жұмбақ болып қала бермек.

Әдебиеттер

1. *Абай*. Қара сөздері. – Алматы: Өнер, 2006. – 124 бет.

2 *Өмірәлиев Қ.* Абайдың нақыл сөздері. – Алматы, 1958, 151 бет.

3 *Мырзахметов М.* Абайдың адамгершілік мұраттары. – Алматы, Рауан, 1993.

Резюме

Мухтарова А.С. Духовно-философские смыслы «Слов Назидания» Абая

В статье Абая «Қарасөздер» дается анализ общественно-политическому и воспитательному значению.Через анализ назидательных слов поэта-мыслителя высказывается мнение на концепцию философским, воспитательным , гражданским , человеческим проблемам.Раскрывается влияние произведений Абая на сближения

народа и культуры, указывается путь к достижению духовной цивилизации.

Summary

Mukhtarova A.S. The Spiritual and Philosophical Meanings of the Abai' «Words of Edification»

The article is devoted to the problems of social-political and educational value of «Kara sozder» by Abay. Having analyzed the words of the poet it is reviewed about the philosophical, educational, moral and civil issues. It is seen the power of the relation between people and culture of Abay's work and it is shown the ways of achieving spiritual civilization.

«КИССА-И ИБРАХИМ ИБН АДХАМ» – ИСТОЧНИК ПО ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Молотова Гульбахрем Максимовна,
заведующая отделом литературоведения и языкознания
Центра уйгуроведения Института востоковедения
им. Р.Б. Сулейменова КН МОН РК,
кандидат филологических наук, доцент
(г. Алматы, Казахстан)
gmolotova@mail.ru

В востоковедной науке суверенного Казахстана в последние годы особое внимание обращается проблеме духовного наследия. В рамках государственных программ «Культурное наследие», «Ғылыми қазына» собран огромный пласт материала (копии), хранящихся в рукописных фондах, музеях, архивах разных стран, который может послужить базой для дальнейших исследований. Приобретенные копии материалов, безусловно, обогатили рукописные фонды библиотек страны.

Одной из «Кисса», в котором сосредоточено внимание сказителей и акынов Центральной Азии является повествование о жизни и деятельности одного из первых суфиев – Ибрахим ибн Адхама. Скудная информация приводится в энциклопедических словарях, согласно которой он был правителем Балха, затем отрекся от трона и вел аскетический образ жизни. В широком ареале, где государственной религией стал ислам, Ибрахим ибн Адхам стал прототипом для создания образа справедливого правителя, отрекшегося от трона и посвятившего свою жизнь служению Аллаху. Тексты, повествующие о жизнедеятельности Ибрахим ибн Адхама, являются весьма распространенными среди тюркоязычных и ираноязычных народов Центральной Азии. «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» стал объектом и нашего исследования. Он исследуется нами в рамках фундаментального исследовательского проекта «Суфийская поэзия XVIII-XIX веков как

феномен общности культуры народов Центральной Азии». В процессе работы нами выявлено несколько списков этого сочинения, хранящиеся в рукописных фондах России и Узбекистана, СУАР КНР. Так, в «Каталоге тюркских рукописей института востоковедения Российской академии», составленной Л.В. Дмитриевой, описаны два списка «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» [1, с. 460], которые относятся к XIX веку. Первый список назван «Ибрахим Адхам» под шифром С 2413 состоит из 31 листов (а,б), имеет дефект: нет начала текста. Еще один список под этим же шифром имеет такую же характеристику. Этот список «Кисса» интересен для исследователя тем, что Л.В. Дмитриева отмечает, что этот текст из коллекции А. Маргулана. Список из коллекции А. Маргулана по объему меньше, чем предыдущий (*лл* 101а – 111б). Оба текста написаны наста'*лиқ*ом. Второй список «Кисса» тоже имеет некоторые дефекты: нет в конце несколько строк.

Следующий каталог, где указаны списки «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» – 10 томный «Свод восточных рукописей Академии наук УзССР», где указываются несколько списков данного сочинения [2, с. 400-402]. По палеографическим данным более старым считается список под инвентарным номером 5353/17, который относится к первой половине XIX века. Составители «Свода» отмечают, что биографические данные суфия Ибрахим ибн Адхама даются в труде «Сафинатул авлийа», который издан в 1900 г. в Каунпуре. Среди списков, хранящихся в рукописном фонде Узбекистана, более полным считается список под инвентарным номером 4035/III. Именно этот список нами исследуется в рамках выше указанного фундаментального научного проекта. Текст составлен чередованием прозаического и поэтического повествования. Объем – 82 листов (а,б , всего – 164 страниц). Написан наста'*лиқ*ом. Место и имя переписчика не указаны. Некоторые поэтические вставки, как объяснил французский манускриптолог Франсис Ришар, оформлен бухарским стилем.

О существовании списков «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» в рукописном фонде СУАР КНР мы узнаем по каталогу

«Уйғур, өзбәк, татар қәдимки әсәрләр тизимлиги» (Список древних произведений на уйгурском, узбекском и татарском), составленного сотрудниками Управления планирования сбора, систематизации, издания древних сочинений малочисленных народов СУАР КНР [3]. В данном каталоге описаны 2 списка исследуемого сочинения. Первый из них назван – «Дастан Ибрахим» под шифром ХҚQ 373. Время написания и автор неизвестны. Рукопись дастана состоит из 148 страниц. Второй – «Ибраһим Әдһәм нәсиһәтлири» («Наставления Ибрахим ибн Адхама») под шифром ХҚQ 994. Объем рукописи дастана – 120 страниц. Как утверждают составители каталога, автор и место написания данной рукописи не указаны.

Следует отметить, что в рукописных фондах Казахстана тоже имеются несколько литографических изданий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» казахской и уйгурской версий. Нами выявлены 2 литографических изданий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», хранящиеся в фонде редких книг Национальной Библиотеки Республики Казахстан. Первый из них текст казахской версии, второй – уйгурской версии. Текст казахской версии – «Кисса-и Ибрахим бин Адхам» принадлежит перу Тилеке Тилемесулы, издан в 1908 году в Казани [4]. Зачин текста начинается с мотива бездетности правителя. В тексте не указывается имя правителя и страна, которым он правил. Как и во многих народных дастанах тюркоязычных народов Центральной Азии повествуется о страданиях правителя из-за отсутствия детей. После совершения многочисленного количества пожертвований и молитв рождается дочь, которую нарекли именем Гульназ (в большей части текста она названа Гульназинун). Тилеке Тилемесулы использовал мотив изоляции принцессы: для дочери неописуемой красоты отец строит дворец из жемчуга. Следует отметить, что данный мотив не получил своего дальнейшего раскрытия. Красота Гульназинун сравнивается красотой райских дев – «hур». Далее повествуется о болезни и смерти Гульназинун в 15-летнем возрасте. Повествование достаточно лапидарное. В двух-трех

строках передается информация о болезни и смерти Гульназинун. Также кратко сообщается о воскрешении Гульназинун в могиле, ее беседы с Адхамом. Автор рассматриваемого текста не раскрывает о причине появления Адхама возле могилы Гульназинун. Далее автор «Кисса» повествует о том, что Адхам ее вытащил из могилы и, что Гульназинун из своего савана сшила платье и совершили неках. Несколькими строками повествуется о рождении сына у Гульназинун и Адхама, которого назвали Ибрахимом. Также кратко передана информация о завоевательных походах Ибрахима и его справедливом правлении. Отречению от трона, согласно данному тексту, способствует встреча на охоте с куланом, который сказал падшаху Ибрахиму, это ли его предназначение. Вернувшись с охоты, Ибрахим слышит голос, который тоже повторяет, идет ли он по предназначенному ему пути, после чего Ибрахим оставив свое государство, отправился на паломничество. Сказитель делает акцент на набожность Ибрахим бин Адхама. Подчеркивается, что Ибрахим на каждом шагу читает два ракъата намаза и произносит зикр, невзирая на трудности. Следует отметить, что в «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» присутствует эпизод, повествующий о набожной Рабъии. Согласно тексту, Аллах отправляет на встречу Рабъии Мекку. Когда речь идет о Рабъии, сказитель подчеркивает, что она, как и Ибрахим ибн Адхам на каждом шагу читает два ракъата намаза и зикр.

Вариант Тилеке Тилемесулы завершается повествованием о смерти сына Ибрахима, который приехал в Мекку увидеть своего отца и самого Ибрахим ибн Адхама. В конце текста приводятся некоторые сведения о самом Тилеке Тилемесулы. В частности, он пишет, что приступил к работе в понедельник и завершил за шесть дней. По традиции Востока Тилеке Тилемесулы просит читателя произнести дуъа за него и его отца [4, с. 23].

Текст «Кисса-и Ибрахим бин Адхам» Тилеке Тилемесулы имеет много общего с литографическим изданием уйгурской версии. Хотелось бы отметить, что язык текста в ката-

логе указан узбекским. Однако работа над текстом показала – литографическое издание уйгурской версии. Общий объем текста 151 страниц, издан в 1904 г. в Ташкенте [5]. После текста «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» включены еще некоторые краткие тексты: «Кисса», повествующая о смерти хазрати Ибрахим (сыне пророка Мухаммада), «Кисса», повествующая о смерти пророка Мухаммеда и «Кисса», повествующая о смерти Фатимы, дочери пророка Мухаммеда. Эти тексты достаточно короткие. Литографическое издание «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» на титульном листе указан под другим названием – «Китаб-и қиссә-и Ибраһим бин Әдһәм Рәһмәтулла Әли қиссә-и вәфати Ибраһим бин һәзрәт» (Книга киссы Ибрахим бин Адхам Рахматулла Али, киссы кончины Ибрахим бин хазрат). Видимо издатели учли и тот факт, что в данное издание включены также и краткие «Кисса».

Как мы выше отмечали, текст литографического издания уйгурской версии объемный. Повествование построено чередованием прозаического и поэтического повествования. В отличие от текста Тилеке Тилемесулы в зачине указываются имя правителя – Малик-шах, и страна, которым он правил – Балх. Также уточнен возраст Малик-шаха, которого мучила мысль об отсутствии детей: «Малик шаһ ниччә йиллар дәврән сүрүб йаши қирқға йәтти һеч фәрзәнд йүзини көрмәди» (Малик шах правил долгие годы, возраст его достиг 40 лет, не имел детей). Согласно тексту, Малик-шах молил Аллаха о наследнике. Когда исполняется ему 45 лет, рождается дочь, которую нарекли именем Малика Хубан. Далее повествуется о приезде в Балх Адхама, который влюбляется в принцессу Балха: Адхам спрашивает у одного человека, почему люди разбегаются. Тот объясняет, что будет проезжать принцесса, в это время на улице не должно быть никого. Тут сказителем уместно использован мотив запрета и нарушение героем запрета. Так, увидев принцессу, Адхам влюбляется в нее и страдает.

Далее использован мотив сватовства и испытание героя трудным поручением. Как повествуется в тексте, Адхам ре-

шил сам идти сватать принцессу. Визир Малик-шаха, руководствуясь шариатом, советует дать Адхаму невыполнимое задание: достать со дна моря редкостные жемчуга. Как выше мы говорили, что в казахской версии кратко повествуется о болезни и смерти Гульназинун. В уйгурской версии дается объяснение причин болезни и смерти принцессы. В текст уйгурской версии введен мотив помощи морской владыки. Так, Адхам с решительностью приступает черпать воды моря. Владыка моря в беседе с Адхамом выясняет, что ради того, чтобы достать жемчуга для возлюбленной со дна моря он готов черпать воды до конца своих дней, ибо ему нет жизни без Малики Хубан. Так, решительностью и неотступностью перед трудностью Адхам завоевывает расположение морской владыки и тот приказывает отдать ему те редкостные жемчуга, за которыми пришел Адхам. Когда Адхам приносит жемчуга, то визир обвиняет его в воровстве, и Адхам, обиженный несправедливостью, совершенной по отношению к нему проклинает Малик-шаха и уходит в пустыню. Этим объясняется болезнь и смерть единственной дочери правителя Балха. Когда весть о смерти Малики Хубан доходит до Адхама он молит Аллаха о воскрешении принцессы. Именно эти подробности упущены в варианте Тилеке Тилемесулы. Женитьба Адхама, рождение Ибрахима и воссоединение Малики Хубан с родителями в уйгурской версии также описывается подробно.

В уйгурской версии, как и в тексте Тилеке Тилемесулы повествуется о справедливом правлении Ибрахим ибн Адхама. По уйгурской версии Малик-шах пригласив всех придворных, оглашает свое завещание, чтобы после его смерти на трон посадили внука Ибрахима. Этот эпизод отсутствует в варианте Тилеке Тилемесулы. Но в нем, как выше говорилось, повествуется о завоевательных походах Ибрахима, чего нет в уйгурской версии.

Поиски отца Мухаммад-ханом в уйгурской версии повествуется подробно, при котором освещен обряд посещения могил родителей в праздник «айт» и зажигание ламп. 15-летний Мухаммад-хан, узнав об отце, отправляется на его пои-

ски. Эпизоды прощания Биби Зульфии-айим с сыном и путешествия Мухаммад-хана подробны. Следует отметить, что в уйгурской версии указывается имя матери Мухаммад-хана – Биби Зульфийа-айим. Встреча с отцом и смерть Мухаммад-хана тоже имеет место в данном тексте. Как повествуется в тексте уйгурской версии, после похорон Мухаммад-хана султан Ибрахим уходит жить в пещеру, полностью отрешившись от мира людей. Сказителем включен мотив помощи хазрата Хизра Биби Зульфии-айим, которая отправляется в поиски сына. Согласно тексту, при помощи хазрата Хизра Биби Зульфийа-айим прибывает в пещеру, где султан Ибрахим провел последний год жизни в день его смерти. В заключительную часть сказителем включен мотив вещего сна. Посредством сна султан Ибрахим передает своему мюриду, что Аллах за его набожность наградил раем.

Относительно второго текста «Кисса» казахской версии хотелось бы отметить, что поэтическая обработка «Киссы» осуществлен Мулла Акылбек бин Сабалом и назван «Ибраһим Әдһәм уғлының қиссәсидур» (Кисса об Ибрахиме сыне Адхама). Это литографическое издание выявлено нами в редком фонде Научной библиотеки «Гылым ордасы». Издан текст в Казани в начале прошлого столетия[6]. Как отмечает сам Мулла Акылбек бин Сабал, он произвел поэтическую обработку прозаического текста «Кисса» широко известного на ногайском языке. Краткие сведения о дате завершения произведения приводятся самим автором, согласно которым он завершил «Кисса» 22 января 1911 года [6, с. 2].

Текст Акылбек бин Сабала начинается с изложения цели создания кисса об Ибрахиме. Он пишет, что решил оставить после себя труды, посвященные, людям, избравшим путь Истины, тем самым оставив наследие потомкам. В варианте Акылбек бин Сабала место повествуемых событий не меняется, как и в уйгурской версии назван Балх. В отличие от двух предыдущих текстов, здесь отсутствует мотив бездетности правителя. Согласно варианту Акылбек бин Сабала у правителя, прославленного на весь мир справедливостью не было

сына, была только дочь, подобной райским девам. Однако ее настигает смерть. Интересна его передача беседы дочери правителя и Адхама. Как повествуется в данном тексте, Адхам – суфий ходил по кладбище и читал молитву за души умерших. Услышав зов принцессы, Адхам думает, что ему слышится мольба покойника, который нуждается в молитве. Подобным образом акын раскрывает эпизод встречи принцессы и суфия Адхама, чего нет в варианте Тилеке Тилемесулы. Вариантам казахской версии характерна лапидарность. «Кисса» Акылбек бин Сабала достаточно короткий. Всего 19 страниц и повествование, как и в варианте Тилеке Тилемесулы без особых подробностей.

Перу Акылбек бин Сабала принадлежат еще несколько произведений. Так, в конце «Кисса-и Ибрахим сына Хазибнама» автор сочинения указывает 9 «Кисса», о пророках и святых, которых он сочинил [7]. Эти сведения показывают, что Акылбек бин Сабал не только преподавал в медресе, но имел поэтический талан.

Исследованные нами тексты уйгурской и казахской версий, дают возможность выдвинуть мысль о том, что сказители и акыны Центральной Азии при создании образа справедливого правителя в своих произведениях обратились к сведениям о суфии Ибрахим ибн Адхама. Анализ «Кисса» казахской версии и заключенные в них сведения позволяют нам сделать вывод, что среди представителей мусульманского мира широкое распространение получили повествования о жизнедеятельности пророков, суфиев и святых. Сказителями не меняется город, где правил Ибрахим ибн Адхам. Кроме рассмотренных «Кисса» для исследователя интересны и другие тексты, в которые введен образ Ибрахим ибн Адхама. Как основной герой повествования создан образ Ибрахим ибн Адхама и в другом эпосе – в одном варианте уйгурской версии «Горогли» [8]. Женитьба Адхама – отца Ибрахима на принцессе Балха, прохождение испытания: добыча редкостных жемчужин со дна моря, обвинение Адхама в воровстве визирем, тайная женитьба Адхама и принцессы Балха, сбли-

жают текст эпоса «Горогли» с литографическими изданиями «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». При передаче мотива испытания героя в «Горогли» сказитель использовал образ Хызра, который помогал ему добыть эти жемчужины. В «Кисса» этот образ заменен образом владыки моря (в уйгурской версии «Кисса»). Как в «Горогли», так и в «Кисса» о замужестве принцессы не знают родители. Если в литографическом издании «Кисса» казахской версии Ибрахима узнают, когда ему исполняется 7 лет, то в уйгурской версии «Горогли» встреча Ибрахима с родителями принцессы происходит, когда ему исполняется 12 лет. В отличие от «Кисса» в «Горогли» сказитель создал два образа – правителя, отрекшегося от трона и посвятившегося свою жизнь аскетизму, второй образ – образ его внука, который отомстил за мученическую смерть деда и был выбран правителем. Здесь прослеживается разделение на два образа биографических данных исторической личности – суфия Ибрахим ибн Адхама. Данные второй части его жизни – отречение от трона и выбор жизни каландара – возложены на образ деда и Адхама – отца Ибрахима, период правления страной – на образ Ибрахима. Что интересно для исследователя сказитель выбирает именно годы правления исторического Ибрахима ибн Адхама для создания образа справедливого правителя в своем творчестве.

В заключении хотелось бы отметить, что «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» является достаточно распространенным среди тюркоязычных народов Центральной Азии. Особую популярность данное произведение получает в XVIII-XIX вв., о чем свидетельствуют множество списков «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам», хранящиеся в рукописных фондах Узбекистана, России, СУАР КНР и литографические издания, осуществленные в Казани в XIX – начале XX века. По нашему мнению, исследуемый нами текст стал популярным среди населения Центральной Азии благодаря исламу.

Литература

1 *Дмитриева Л.В.* Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. – М.: Восточная литература, 2002. – 616 с.

2 Свод восточных рукописей Академии наук УзССР. – т. 7. – Ташкент: Наука, 1964. – 556 с.

3 Уйғур, өзбәк, татар қәдимқи әсәрләр тизимлики. – Қәшқәр: Қәшқәр уйғур нәшрияти, 1989. 557 – б.

4 *Тилеке Тилемесулы.* Ибраһім бін Әдһәм қиссәсі. – Казань: Типография Торгового Дома «Братья Каримовы», 1908. – 23 с.

5 Китаб-и қиссә-и Ибраһим бин Әдһәм Рәһмәтулла Әли қиссә-и вәфати Ибраһим бин һәзрәт. Дозволено цензурою С.-Пбург 26 апреля 1904 года. – Ташкент: Типо-литография В.М. Ильина, 1904. – 151 с.

6 *Молла Ақылбек бин Сабал.* Ибраһим Әдһәм уғлының қиссәсидур. – Қазан: Бәрадаран Каримовлар, 1911. – 19 б.

7 *Молла Ақылбек бин Сабал.* Ибраһим Хәзибнам оғлының қиссәсидур. – Қазан: Бәрадаран Каримовлар, 1911. – 12 б.

8 *Горогли.* – Булақ. 1984, № 13. – С. 1-119.

Түйін

Молотова Г.М. «Қисса-и Ибрахим ибн Адхам» Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтарының рухани мәдениетінің қайнаркөзі ретінде

Доклад Г.М. Молотовой «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам» – источник по духовной культуре народов Центральной Азии» посвящен вопросу исследования духовной культуры народов Центральной Азии. Объектом изучения стал популярный среди тюркоязычных и ираноязычных народов «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». Выявление феномена общности в культуре народов Центральной Азии базируются на результатах сравнительного анализа литографических изданий уйгурской и казахской версий «Кисса-и Ибрахим ибн Адхам». Докладчик приходит к выводу, что для создания образа справедливого правителя сказители обращались к биографическим данным одного из первых суфиев, хранящиеся в народной памяти. Созданный в варианте уйгурской версии «Горогли» образа Ибрахим ибн Адхама является показателем популярности этого суфия в мусульманском мире.

Summary

Molotova G.M. «Kissa-i Ibrahim ibn Adkham», as a Source on Spiritual Culture of the Turkic Peoples of Cen-tral Asia

G.M. Molotova's paper-presentation ««Qissa-i Ibrahim ibn Adham» as a Source on the Spiritual Culture of Central Asian Peoples» discusses the issue of research of spiritual culture of the peoples of this region. «Qissa-i Ibrahim ibn Adham» being popular among the Turkic- and Iranian-speaking peoples became an object of the study. Revelation of the phenomenon of commonality in the cultures of Central Asian peoples is based upon the results of comparative analysis of lithographic editions of Uighur and Kazakh versions of «Qissa-i Ibrahim ibn Adham». The author concludes that with a purpose of creation of righteous ruler image, the narrators referred to biographical data of one of the first Sufis preserved in folk memory. An image of Ibrahim ibn Adham created in the Uighur version of «Gorogli» is an indicator of popularity of this Sufi within the Muslim world.

ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗІНДІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Кемелбеков Қынатбек Бердалыұлы,
ОҚМФА әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, доцент
(Шымкент қ., Қазақстан)
Kemelbek67@mail.ru

Бүгінде тәуелсіздік алып, ұлттық дүниетаным үлгілерін жинақтап, жаңғыртып жатқан қазақ ұлты үшін бұл мұраны өз бойына сіңіру және келешек ұрпаққа қалдыру – асыл парыз. Әр халық өз ғұламаларын тану, дәріптеу, насихаттау арқылы ғана шын мәніндегі өркениеттілікке үйренбек. Егемендікке қол жеткізгеннен соң жаңа тәуелсіз мемлекеттер өздерінің ұлттық ой-сана, салт-дәстүрімен қоса, жалпы мәдени – рухани дүниелеріне зер сала бастады.

Осы тұрғыда ұлттық мәдениеттің өзіндік құндылықтарын айқындап көрейік. Біріншіден, ұлттық құндылық ретінде оның бірегейлену функциясын алған жөн. Адам қаншама жеке-дара субъект болғанымен, ол өзіне арқа сүйейтін тірек іздейді. Оны отбасы да, діни қауымдастық та атқара алады. Бірақ этникалық аяның орны бөлек. Ол – органикалық жолмен қалыптасқан атамекенмен байланысты ұрпақаралық сабақтастықты жергілікті деңгейде жүзеге асыра алатын бірлік. Сондықтан тәні мен рухы сау ел азаматы өз ұлтына ерекше бір жылылықпен және ұлтжандылықпен қарайды. Екіншіден, этносты біріктіретін «біз» және «біз емес» оппозициясына үңілейік. «Біз» тек қазіргі өмір сүріп жатқан адамдармен шектелмей, олардың ата-бабаларымен бірлігін қамтиды. Яғни, әрбір ұлттың тарихы бар және оның әр беттері қасиетті болып есептеледі. «Біз» деген ұлт өкілі үшін осы сипат та сокральды ұғымға жатады.

Отбасының рулық, әлеуметтік топтық деңгейде қалыптаса алмайтын этникалық маңызды құндылығына ана тілі жатады.

Құндылық екі компоненттен тұрады: пәндік құндылықзаттардың табиғи қажеттілігі, өнімнің өзіндік құны, әлеуметтік игілік, мәдени мұраттар, ғылыми ақиқаттың теориялық маңызы және практикалық пайдасы, адамдардың іс-әрекетіндегі жамандық пен жақсылықтың іске асуы, табиғи және қоғамдық объектілердің эстетикалық қасиеттері жатады. Санадағы құндылық ұғымына қоғамдық ой мен баға беру, императивтер, мақсат, оған жетудің жолдары, қоғамда кездесетін түрлі нормалар жатады.

Ал құндылықтың өз мағынасы қалай? Осыған келсек бұл ценность – бағалылықтың келтірінді баламасы ғана. Мәселен, қазақта «Құн, құныкер» сөздері көп жағдайда адамға істелген қастандыққа («әкесінің құнын сұрады», құн төлеу, «ердің құны – мың жылқы») байланысты айтылады, ал философиялық лексемада ол бағалылықты («бағасы келісті-ақ екен», бағалы дүние, бағасын білу, т.б.) білдіріп тұр.

Мәдени процестердің мәнін түсінуде құндылық оның қайнар көзі, бұлағы болып табылады. Сананың құндылығы дегенде біз рухани және материалдық өндіріс жемістерінің идеялық мәні деп түсінуіміз керек.

Адамның іс-әрекетінің арқасында құндылықтар маңыздылығын арттырады, сонымен қатар кейде орындарын ауыстырып жатады. «Құндылықтық қатынастар философияның негізгі мәселесі «Адам-Әлем» қатынасының ажырамас бөлігі болып табылады. Құндылықтар негізінен адам арқылы анықталатындықтан және олар адам үшін, оның дамуы, жетілуі үшін қажет болғандықтан әлеуметтік сипатқа ие болады» [1, 27 б.].

Өткеннен дұрыс тұжырым жасамасақ, алдағы уақытта сондай, тіпті кей жағдайда, одан да күрделі проблемаларға кездесеміз. Осының салдарынан қалыптасқан құндылықтарымыздың мәніне жете бармай, асыға ауыстырамыз немесе қоғамның барлық құндылықтарын ауыстырып жіберіп те жатырмыз.

Тәрбие мен оқытуда жаңа құндылықтарды бағалау жүріп жатыр. Себебі құндылықтар жүйесін ғасырлар бойы зерттеуден талмау керек. Сол құндылықтар жүйесі – өнегелі

тәрбиенің негізі болмақ. Құндылықтарға тәрбиелеу – тек педагогикалық мәселе емес, біле-білсек бұл қоғамның даму мәселесі. Бұл екеуін қоғамнан бөліп алып қарауға болмайды. Елімізде нарықтық экономика қатынастарының енуіне орай халық бай, орта, кедей тұратындар болып бөлініп, арасалмағы жылдан жылға алшақтауда.

Ұлттық қоғамдық ойлар ішінде дәстүр мен қазіргі уақыт арасындағы қайшылық пайда болды. Батыстың рухани байлықтарына тәнті болудан арылып, ұлттық ойдың ерекшілігін менгерудің уақыты келді. Бірақ, Еуропаға тән нәрсенің барлығынан бойды ала қашудың қажеті жоқ. Қазіргі кезде ұлттық және жалпы адамзаттық рухани байлықтарды тиімді үйлестіру мәселесін алға қоя отырып, оларды мүлдем жаңа жағдайда сабақтастыра жүйелеу қажеттілігі туып отыр. Мұның өзі өркениеттіліктің тіке жолына түсуге мүмкіндік берумен қатар, біздің қоғамдық-әлеуметтік және рухани өміріміздегі ерекшеліктерді игеруге жағдай жасайды. Осы айтылып отырған тұжырым мектеп оқушыларының қазіргі ұлттық санамыздың өткенін, бүгінгі игілігін, болашақ мақсатын диалектикалық тұтастықта қарастырып, дүниетанымдарының сапалық нәтижелерін дамытуға мүмкіндік береді.

Адам еркінен тыс санамен бейнелеуге қатыспайтын, еркіңнен тыс физиологиялық, психикалық құбылыс «санасыздық» делінеді. *Жалғыздық* – қашанда жеке адамның басындағы қайғы-қасыретке, ішкі ойға, емін-еркін егілуге де, ішкі құпия тіршілікке ерік беруге, өз сезімін қадағалауға да, қадағаламауға да құқысы бар мезет.

Көшпелі қазақ халқы туыстық-қандастық жүйені қатаң сақтаған, оны өмір сүрудің моральдық этикалық өлшемі деп түсінген. Отбасында әке-шеше, үй-іші адамдары, ал мектепте мұғалім өсіп, жетіліп келе жатқан баланы заман ағымына сай өзгерістер мен құбылыстарға талдау жасатып, өз бетімен саналы сезіне, түйсіне білуге бағыт-бағдар беруі қажет. Аталған талаптарға сай болу үшін бүгінгі ұрпақ өз халқының рухани қазынасымен, оның ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрып, дәстүрлерімен тереңірек танысып, оның танымдық,

әлеуметтік мәндеріне талдау жасап, күнделікті тіршілікте қажетіне жарата алатындай тұлға болып қалыптасуы қажет. Өйткені мұндай негіздерді білмей, өз халқының ұлттық ерекшеліктерін сезінбей, басқа халықтың өзіне тән белгісін түсіну мүмкін емес екені даусыз.

Әрбір халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген әлеуметтік, философиялық ой-пікірлері болған. Көне тарихпен зейін қойып таныссақ, қазақ халқы ежелден парасатты, өте зерек, зерделі, дархан көңілді, жаны жомарт, өмірге тез бейімделгіш, ынтымағы жарасқан ел болғанына куә боламыз.

Адам – табиғаттың бір бөлшегі. Сондықтан, қоршаған табиғи ортаның түрлі қасиеттері мен құбылыстары туралы ой толғап, дүниетанымы қалыптасады.

Табиғат құбылысының терең тынысына үңілуде адамзат баласы талай жолдардан өтіп, бай тәжірибе жинақтады.

Табиғат жеткіншек дүниетанымын қалыптастырушы негізгі және басты ұстазы. Бұл туралы А. Машанов әл-Фараби туралы еңбегінде: «Ол өзінің космология еңбегінде табиғат матбуғат деген қағиданы дәлелдейді. Оның мағынасы адам баласының білім алатын көзі – табиғат. Сол табиғатты бақылау, зерттеу оны қорыту, тексеру, оның заңын табу, сырын шешу... Ғаламның ғажайып көркі де сонда, сыры да сонда, мақамы да сонда ... ғылымы да сонда, діні де сонда, адамдардың өмірі де сонда» [2, 10-11 бб.], – дейді.

Жеке адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Адам үнемі жетілу, даму үстінде болады. Талаптану, іздену арқылы жаңа әрекеттерге итермелеуші түрткілер пайда болады. Адамның сан ғасырлық тарихында адамгершілік пен имандылықтың қозғаушы күші – сенім. Сенім адамда біртіндеп қалыптасады. Сенім өмір көріністерін топшылау – салыстыру – тәжірибе жинақтау – қорыту – сыннан өткізу. Сенім – көзқарастар қақтығысында шыңдалады. Сенім – адамның ерік-жігер, қажыр-қайраттың қандай екенін көрсететін, өмір сүру мақсатына айналған өміршең білім.

Жастардың тарихи санасын қалыптастыруда олардың тарихи танымдарын дамытуымыз керек. Тарихты тану кейбіреулердің ойлағанындай, тарихи оқиғалар мен

деректерді білу ғана емес, сол тарихи оқиғалар мен деректер арқылы ақиқатқа жету. Төл мәдениетті терең білу оған басқа мәдениеттерге қызығушылыққа іргетас қаласа, көп мәдениетті білу өз мәдениетін мақтан тұтуға негіз салады. Шындығында жан-жақты мәдениет иесі тарихи сана белгілерін мол менгерген адам. Басқаша, айтқанда тарихи сана-этикалық және жалпы мемлекттік сананың негізі. Ұлттық ой – сана, этностың мындаған жылдық аңыз этнос санасы, бейне-белгілері, наным-сенімдері халықтың тарихын білу арқылы ғана ерекшеленеді.

Жер бетіндегі тіршілік эволюциясының қолы жеткен ең жоғары жетістігі – ойлай білетін адамның дүниеге келуі. Адам санасының қалай пайда болғандығын ғылыми тұрғыдан бірден-бір дұрыс түсіндіреген марксизм-ленинизм классиктері болды. Ғылыми психологиялық сананың бақылауынан тысқары тұратын психологиялық құбылыстар болатындығын жоққа шығармайды.

Адамның санамен тілдесуі. Эволюциялық процесті білмей тұрып, әлемді түзеу мүмкін емес. Шежіре айналымға түсетін рухани әлем. Тарихи сана өз жолында мына баспалдақтардан өтеді: өмір-өлім, ұғымтал-ұмытшақ, ізгілік-зұлымдық, өсу-өшу. Бұл баспалдақтардан өту пендеге борыш, парыз.

Моральдың ұлттық жүйесін ұғыну оңай шаруа емес, оны әрбір ұлттың түпкі негізіне талдау жасау арқылы ғана жүзеге асыру мүмкін. Жалпыадамзаттық және ұлттық моральдың бір-бірімен байланысы өте тереңде, әрі жалпыға ортақ ұғымдар баршылық. Мораль қасиеттері: мораль бәріне ортақ ізгілік, тұлғаны бағалау, кісілікті құрметтеу.

Қоғамның әр кезеңінде адамзат баласы небір моральдық-этикалық талғамдарды бастан кешірді. Мысалы, бір ұлт үшін әйелдің некелік адалдықты бұзуы сорақылық болса, екінші бір ұлт үшін керісінше, «іскерлік» т.б. тарихи дерек: Палестинаны басып алған рыцарлар арабтардың көп әйел алатындығына шошына қараса, ал арабтар француз әйелінің бетін ашып жүруін нағыз әдепсіздік санаған.

Тұжырым: әрбір ел, ұлт өзінің қылық қасиетін, ұғым түсінігін ең озық, ең адамгершілік деп есептеген. Мораль,

мәдениет түсінігі көп жағдайда этика, талғам ұғымдарына тәуелді. Көшпелі тұрмыста өмір сүрген қазақ халқында өзіндік ұлттық ерекшелік болған.

Адамзат дамуы XIX ғасырдың ғылыми-техникалық жетістіктерін меңгергенге дейін әр елдің өмір сүруіне лайықталған салты, мәдениеті, моральдық-этикалық қарым-қатынасы қалыптасты. Жалпыадамзаттық мәдениет үшін ұлттардың өзіндік болмыс-бітімін бір-біріне таңу әбестік. Этнография ғылыми халықтың этникалық тегін, рухани болмысын, мәдени талғамын, моральдық-этикалық қалыптарын саралайды. Мысалы, дәстүрдің озығы бар, тозығы бар.

Адам баласының бойына жан сұлулығы мен тән сұлулығы қатар, сабақтас дамымаса, қоғам рухани тығырыққа тіреледі, оның салдарынан адамгершілік ауқымына сыймайтын қылықтар өрістеуіне апарады. Егер жас ұрпақ руханилығынан айырылса, онда ол жалаң, жұтаңдыққа бой алдырады.

Ұлт талғамы – тегінде. Рухани биіктік, рухани ізденіс, рухани талғам. Адам өзін-өзі тануға ұмтылғанда қажеттілік-ұят сезімі оянады, нәтижесі – талғам.

Қай ұлт болмасын өз бойын өзі ұдайы ұқыптап, тексеріп тұрмаса ұлт ретінде ұлық пен кішік сипаттарын, құлықтық көзқарасын, тәлім-тәрбиесін, салт-санасын, мәдени өріс, қонысына жіті зерделемесе, ол зерделегенінен тағылымдық-тұрмыстық ғибрат алып отырмаса, онда кейбір, қасиетсіз әдет-қылықтар атадан балаға ауысып, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, әр ұлтқа мінез, салт, болып ене бастайды. Асқына келе мұндай дерт ұлттық мінездің құрамдас бөлшегіне, ажырамас серігіне айналып кетеді. Мысалы, кеңестік дәуірдегі 70 -жылда тегімізден (тектілік) қалған талғам, құдіреті төтеп бере алады. 70-жылдық саясаттан рухани талғамда «қуыс» пайда болды; алған талғам адам болмысына жұғыспайды. Мысалы, теледидардағы хабарлар мазмұнына уақыт өте келе пікір өзгереді, көзқарас пайда болады. Тәрбие білім мен әлем кеңістігіне шығу мүмкін емес. Ұлттың ұлылығы оның тектестік, тұтастық деңгейінен, атадан қалған қанатты

қазынасы – тілінен, өнегесі – өрісі болатын тұрмыс-салтынан, әдет-ғұрпынан, ұрпақтан-ұрпаққа алмасып келе жатқан мұрасы-дәстүрлі өнеріне деген құштарлықтан көрінеді. Ұлт талғамының тамыры-халықтың тегінде, болмысында. Тегінде бар тозбайды. Қажеттіліктер:

1. Қолда барды бағалау, нарқын білу. Мысалы, Абай эпопеясын дүние жүзі бағалаған кезде, қазақ түсінбеді, себебі тұтастықта қалыптасқан рухани талғам болмады.

2. Әдеби шығармалар тауар, оны ұлттық әлемдік деңгейде жарнамалау, өткізу керек.

3. Рухани талғамға ширығу қажет.

4. Ұлттық деңгейдегі болмысқа тән сұраныс, талғам болуы.

Жас ұрпақты рухани мәдени мұралар негізінде баулу, өсіп келе жатқан жас өрендер өздерінің ұлттық мәдениетін дамытып отырып, ғылымда, өндірісте, әскери және құқық салаларында еуропалық сияқты алға басу, яғни өркениетте оларға теңелуі қажет. Адамның мәдени болмысы өзі туып-өскен, тәрбиеленген мәдениеттің болмысына байланысты толысады. Адам баласының рухани жетілуінде шарықтаулар мен құлдыраулар алмасып отырған. Адамзат баласының әлеуметтік және рухани өмірінде үздіксіз козғалыс болуы заңды құбылыс. Ұрпақ өткенді меңгеріп, қабылдап, түсініп, өзіміздің тарихи, рухани, мәдени байлықтарымызды, оның берік ірге таста сүйене отырып игеретін, бүкіл әлемдік өркениетке лайықты орын алатын кез туды.

Жалпы адамзаттың өркениет қазынасына өз үлестерін қосқан халықтардың мәдени және ғылыми мұраларын зерттеу-ғасырлар тереңінде өздерінің ізгі ойларын ұсынған ұлы адамдардың есімдерін ғана емес, әр ұлттың өзіне тән бай мәдениетін де көрсетеді. Басқа әлем халықтары сияқты қазақтар да бай, дамыған мәдени-ғылыми, философиялық ойлары бар халық. Мұнда зерделі халықтың әлемдік мәдениеттен тыс қалуы қиянат. Мақтануға да, өзгеге жарқыратып көрсете аларлық та рухани қазынамыз, ата-баба калдырған өткеніміз бар. Әрбір халықтың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келген әлеуметтік-философиялық ой-пікірлері болады. Жас-

тардың мәдени және рухани өсу белестерін анықтау ісі өз алдына бір мәселе.

Сонымен, ұлттың рухани мұрасы адамзатқа ортақ болғанымен, әр халық осы түсінікке өз тіршілігі тұрғысынан келді. Қазақ жерінің батысы Атыраудан, шығыс Алтайға дейін созылып, орасан зор көлемді алып, ертеден рулық, тайпалық бөлінуіне қарамастан, түрлі аймақтардағы дүниетанымдық көзқарастары ортақ. Қазақтың кең алқапқа қоныс тепкен, сан жағынан көп, өзіндік этномәдени мұрасы бар, бірегей антропологиялық тұрпаты, ұлттық мінез-құлқы бар екенін де естен шығаруға болмайды.

Жастардың тарихи санасын қалыптастыруда олардың тарихи танымдарын дамытуымыз керек. Тарихты тану кейбіреулердің ойлағанындай, тарихи оқиғалар мен деректерді білу ғана емес, сол тарихи деректер арқылы ақиқатқа жету. Шындығында жан-жақты мәдениет иесі тарихи сана белгілерін мол меңгерген адам. Басқаша айтқанда, тарихи сана – этникалық және жалпы мемлекеттік сананың негізі ұлттық ой-сана, этностық мыңдаған жылдық аңыз-этносанасы, бейне-белгілері, наным-сенімдері халықтық тарихын білу арқылы ғана ерекшелінеді. Халықтық ұлттық ерекшелігін өткен ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында болып, халықтың салт-дәстүрлі мен әдет-ғұрпын терең зерттеген, өзінің «Из Сибири» деген еңбегін жазған неміс оқымыстысы, академик В.В. Радловтың (1837-1918) еңбегінде былай деп көрсетілген: «Менің қазақтар арасында ұзақ уақыт тұрып, олардың салт-дәстүрімен танысқанымда көзім жеткен ақиқат – бұлардың өзіндік ерекше мәдениеті бар халық екендігі. Біздің отандастарымыз ойлағандай олар тіпті де тағы, ауыздықсыз, басбұзар, қарақшы, тұқымын құртуға тұрарлық халық емес. Олардың мінез-құлқына отырықшы халықтарға караған көзқараспен қарау керек... Олардың өмірге көзқарасы, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрпы, бір сөзбен айтқанда, бар өмірі мен еңбегі малмен тікелей байланысты болғандықтан жыл бойы көшіп-қонуға негізделген» [3, 54 б.]. Ойды бейнелеп беруі және ашық өткір айта білуі жағынан қырғыздарды (қазақтарды) тіпті Батыс Азияның француздa-

ры деуге болады. Қазақ халқының дара ерекшелігіне небір шетел зиялылары бас иген, құдіретін мойындаған. Демократ, интернационалист ғалым А. Янушкевич: «өзіне жоғарыдан менсінбей қарайтын халықтар арасында бұл көшпенділердің құрметті орын алатын кезі келді» [4, 88 б.] – деп, көрегендік пікір айтқаны дәлел. Егемендікке қол жеткізгеннен соң жаңа тәуелсіз мемлекеттер өздерінің ұлттық ой-сана, салт-дәстүрлерімен қоса, жалпы мәдени-рухани дүниелеріне зер сала бастады. Ұлттық қоғамдық ойлар ішінде дәстүр мен қазіргі уақыт арасындағы кайшылық пайда болды. Батыстық рухани байлықтарына тәнті болудан арылып, ұлттық ойдың ерекшелігін менгерудің уақыты келді. Бірақ Еуропаға тән нәрсенің барлығынан бойды ала қашудың кажеті жоқ. Қазіргі кезде ұлттық және жалпы адамзаттық рухани байлықтарды тиімді үйлестіру мәселені алға қоя отырып, оларды мүлдем жаңа жағдайда сабақтастыра жүйелеу қажеттілігі туып отыр. Мұның өзі өркениеттіліктің тіке жолына түсуге мүмкіндік берумен қатар, біздің қоғамдық-әлеуметтік және рухани өміріміздегі ерекшеліктерді игеруге жағдай жасайды. Осы айтылып отырған тұжырым мектеп оқушыларының қазіргі ұлттық санамыздың өткенін, бүгінгі игілігін, болашақ мақсатын диалектикалық тұтастыққа қарастырып, дүниетанымдарының сапалық нәтижелерін дамытуға мүмкіндік береді. Қазақ халқының әлемдік өркениеттегі орны немесе тарихи сахнадағы ролі туралы ой қозғасақ, әуелі жеке әрі бірегей ұлт ретінде оның өнерін, ұлттық психологиясын, салты мен дәстүрін, әдеті мен ғұрпын, мінез-құлқын, сенімін жете түсініп, дұрыс көзқараспен бағалау қажет. Тіпті, тамыры ортақ, тегі бір, тілегі үндес жатқан түркі халықтарының өздерінің де айырмашылық ара қатынасы бар. Ауыз әдебиетінсіз халық болмайтыны ақиқатты шындық. Сондықтан да қазақ халқының жеке ұлт ретінде дараланууына дәлелдердің бірі – қазақ халық ауыз әдебиеті түрлеріндегі өзіне тән ерекшеліктері. Бұл ерекшеліктер халықтың төл-тәрбиесімен ұштасып, өзекті түрде жалғасып жатыр. Заман желінің оңынан туып, қазақ халқы егемендікке қол жеткізіп өз қазынасына үңілгелі халықтың тәлім-тәрбие ілімі қайта

түлеп, жаңарып, тұрмыс-тіршілікте іске асырыла бастағаны, бұған деген халық құлшынысы қуанарлық жай. Осы жолда тәрбиенің таза, шынайы мөлдір болуы басты шарт.

Әдебиеттер

1 *Нұрмұратов С.* Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. – Алматы: ҚР БҒМ Философия және саясаттану институты, 2000. – 180 б.

2 *Машанов А.* Әл-Фараби және Ислам // Зерде. – 1993. – № 11. – 8-19 бб.

3 *Радлов В.В.* К вопросу об уйгурах. Из Сибири. – *Л.*: Наука, 1975. – 243 с.

4 *Сейдімбек А.* Көшпенділер тарихы. – Алматы: Мектеп, 1995. – 353 б.

Резюме

Кемелбеков К.Б. Ценности национальной культуры

В статье всесторонне рассматривается в качестве священного долга для казахской нации впитывание в национальное сознание и передача будущим поколениям духовного наследия на основе собираемого по крупицам и возрождаемого в условиях обретения независимости национального образа мира.

Наряду с этим, говорится, что каждый народ на земле посредством познания, прославления и пропаганды своих ученых, способен развить настоящую национальную культуру.

Summary

Kemelbekov K.K. The Values of National Culture

The article comprehensively regarded as a sacred duty for the Kazakh nation absorption into the national consciousness and the transmission to future generations of the spiritual heritage on the basis of collected bit by bit and is reborn in the conditions gaining independence of the national image of the world.

Along with this, they say that every nation on earth by means knowledge of praise and promote their of scientists capable of developing real national culture.

ЕВРАЗИЙСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИЯ – ИМПУЛЬС В ВОЗРОЖДЕНИИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ КАЗАХСТАНА

Дайрабаева Гуланда Бегалиевна,
доцент МКТУ имени К.А. Яссауи, кандидат философских наук
Малдыбек Акмарал Жұмағұлқызы,
доцент МКТУ имени К.А. Яссауи,
кандидат философских наук
akmaral.maldibek@mail.ru
Ахметова Гулдана,
магистрант МКТУ имени К.А. Яссауи,
(г. Туркестан, Казахстан)

Статья выполнена на основе научно-исследовательского проекта университета Ахмеда Ясави «Түркі әлемі және Ұлы Жібек жолы ареалындағы интеграциялық, жаңашылдық үрдістер» (договор № 15/1167)

XXI век наследовал тревоги и противоречия века XX. Это – извечные проблемы войны и мира, сосуществование разных культур и религий, геополитическая рутина. Вот почему сегодня все более очевидна ценность открытий евразийцев. Л. Н Гумилев определил историю не гуманитарной, а естественной наукой, обосновав закономерность возникновения все новых и новых этносов. Полный запрет с евразийских трудов был снят только в конце 80-х годов XX столетия, перед самым распадом Советского Союза.

К счастью, на постсоветском пространстве нашлось государство, где внимательно отнеслись к евразийскому учению. По общему признанию, именно Казахстану – единственному государству СНГ – удалось нащупать пути-дороги преодоления всеобщего кризиса: морального, интеллектуального, культурного. Это произошло потому, что началось не скованное догмами и запретами советской эпохи обращение к прошлому, глубокое освоение исторического наследия, под-

робное изучение личностей и событий от седой древности до наших дней. Совершилось (и продолжается) открытие многих ранее недоступных источников, появились многочисленные исследования по истории казахов и других народов Центральной Азии, о конно-кочевой культуре, о связях с иными культурными мирами.

29 марта 1994 года Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым было высказано предложение о необходимости евразийской интеграции постсоветских государств. Это произошло на встрече с профессорско-преподавательским составом и студентами Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова в рамках первого официального визита Президента Казахстана в Российскую Федерацию. Нурсултан Абишевич высказал тогда идею создания Евразийского союза (ЕАС) – совершенно нового объединения из стран-участниц СНГ, а позднее представил всем главам государств Содружества конкретный проект его создания, в котором обозначил формирование единого экономического пространства как неотложную и приоритетную задачу для СНГ.

Сегодня именно Казахстан становится оплотом концепта евразийства, и это неслучайно. В свое время, Л.Н. Гумилев полагал, что неотъемлемый признак пассионарности, готовности народов и культур к созиданию и творчеству, к великим деяниям и свершениям – «пассеизм» – любовь и верность к прошлому, истории, духовным энергиям народа и традиции [1, с. 112]. Стремление к будущему должно быть основано на любви к прошлому, на верности своим истокам, своим корням. Современное казахстанское общество переживает национальное возрождение – оно «пассеистично» и «пассионарно».

Идея евразийства основана на духовно-нравственном и культурно-историческом взаимодействии евразийских народов в течение тысячелетий. Сама история сформировала и одобрила Евразийский союз народов. Этот урок евразийского содружества особенно поучителен в условиях глобального кризиса, который в своей глубинной основе есть кризис си-

стемы ценностей, кризис человеческого сознания и человеческой психологии. Следовательно, его разрешение связано в первую очередь с выдвижением именно таких идей, как идея евразийская – имеющих духовно-нравственную сущность и мощный интегративный потенциал. То, что идея евразийства не отождествляется с какой-либо одной страной, что она принципиально многосубъектна, имеет для мировой политики XXI века принципиальное значение. Идея евразийства нацелена на такое единство и целостность, которые бы не подавляли и не ассимилировали уникальность народов, а, напротив, питались их разнообразием. Ведь фундаментальной особенностью современной Евразии является этнокультурное богатство и соединение в одной модели элементов тюркской, исламской, славянской и западноевропейской цивилизаций. В нашем регионе, и, даже более конкретно, в нашей стране, переплетаются и взаимопроникают традиции Востока и Запада, происходит реальный диалог культур и цивилизаций. Во всестороннем и активно развивающемся диалоге, на основе идеи евразийства, основополагающим фактом становится то, что Евразия не только была колыбелью некоторых крупнейших мировых цивилизаций, но и служила мостом между ними.

Утверждая и развивая свою этническую, культурную, языковую и религиозную самобытность, Казахстан укрепляет базу для цивилизационного сближения народов и государств на новом этапе развития евразийства. «Евразийская общность – это не интернационал «безродных космополитов», это достойный и взаимоуважительный диалог древних культур и традиций. И чем лучше человек знает свою собственную традицию, тем больше склонен уважительно относиться к традициям других». Поэтому евразийская интеграция не только не противоречит национальному возрождению, но, наоборот, немыслима без такого возрождения, основывается на нем [2, с. 21].

Чтобы найти свое место в мировой системе отношений и эффективно и свободно конкурировать на мировом рын-

ке, постсоветские государства должны делать шаги навстречу друг другу, согласовывать свои национальные интересы и основные параметры динамики социально-экономических процессов, развивать экономическую и гуманитарную интеграцию. Именно на пути региональной интеграции можно, по мнению Н.А. Назарбаева, адекватно ответить на вызовы и угрозы глобализации. От национальных государств к региональным интеграционным объединениям и от них к глобальному миру – такова перспективная формула концепта евразийства. В свете этих позитивных процессов обретает особую значимость мысль Президента РК: «…Я выдвинул и буду развивать идею евразийства, за которой, я убежден, стратегическое будущее» [3].

Любая страна, взятая в определенную эпоху, либо принадлежит к одной из существующих цивилизаций, либо тяготеет к какой-то, либо, наконец, сама по себе представляет отдельную цивилизацию, являясь страной-цивилизацией. В этой связи очень правильны, на наш взгляд, слова академика НАН РК Г. Есима о том, что: «Біз ұлттық мәдениет, қазақстандық мәдениет, ұлттық ерекшелік деп айтып та, жазып та жүрміз. Ойлаймын, осының бәрінің басын бір ұғымға сыйғызып, оны «казақстандық өркениет» дейтін мезгіл жетті» («Мы говорим и пишем о национальной культуре, казахстанской культуре, национальном менталитете. Думаю, что пришло время все это объединить в одно понятие «казахстанская цивилизация») [4, с. 31]. Этот тезис казахского философа в какой-то мере совпадает с мнением современного узбекского философа А. Д. Шарипова, согласно которому «цивилизация есть определенное единство духовно-материального состояния общества, проявляемое в контексте основных духовных особенностей и конкретных материальных стандартов разных масштабов» [5, с. 6]. К такому единству и стремится сегодня Казахстан, ставя перед собой амбициозные цели и формируя свою цивилизационую идентичность.

Казахстан как страна, находящаяся в центре Евразии, стремится участвовать в создании новой многополярной

мировой политической системы, целями которой являются обеспечение безопасности и высокая степень интеграции. Как отмечает Президент РК Н.А. Назарбаев: «Казахстан – уникальное государство в Азии, в котором переплетаются европейские и азиатские корни. Представители разных народов составляют единство в многообразии. Сочетание разных культур и традиций позволяет нам впитывать лучшие достижения европейской и азиатской культур», Востока и Запада [3].

Казахстанская модель миропорядка, предложенная Н.А. Назарбаевым, созвучна всем странам, так как она опирается на общегуманистические ценности, которые понятны каждому человеку. В таком контексте феномен межкультурного диалога в рамках евразийской интеграции приобретает первостепенную значимость. В современных условиях межкультурный диалог приобретает новые формы и значение. «Оценивая перспективы взаимодействия цивилизаций на современном этапе, необходимо выделить активную роль диалога культур, диалога цивилизаций и создание единого человеческого сообщества, которое не отрицает многообразие культур, но базируется на этом многообразии как богатстве всего человечества» [6, с. 41]. Неслучайно интеграционным процессам, предложена роль движущей силы мировых духовных ценностей, гуманистического образования и созидательного творчества на всем евразийском пространстве. Республика Казахстан, будучи активным участником интеграционных процессов, вносит посильный вклад в распространение, обогащение сокровищницы мирового культурного многообразия. Культурный пласт, который затрагивает интеграционный процесс, обусловлен логикой исторического развития и отвечает требованиям времени. Вопросы культурной интеграции требуют своего развития в контексте диалога взаимодействия и равноправного сотрудничества цивилизаций. Ввиду актуальности тематики, правительством Казахстана предпринимаются шаги по достижению лидирующих позиций не только в системе евразийской или тюркской экономики и политики, но и

науки и культуры. Перспективным направлением становится развитие и модернизация сферы культуры, и ее интеграция в систему международной культурной коммуникации. В Астане 15 июня 2012 года состоялся форум «Евразийская культура в новом мире». Культурный форум – это еще одна возможность для совместного поиска путей устойчивого развития стран, укрепления доверия и взаимопонимания между ними. Заявленная цель форума – укрепление культурно-гуманитарного сотрудничества между странами СНГ. На форуме творческая интеллигенция заявила о новом этапе интеграции – объединении усилий в сферах культуры, искусства и образования, для осмысления духовных аспектов реализации евразийской идеи и ее роли в процессах глобализации. Все выступления участников форума проявлялись в виде ведущих культурных императивов: свободы, терпимости, взаимопонимания. Озвученные на нем идеи, уникальны по свое сути. Они выступают за проявление всеобщего, консолидирующего начала культур Востока и Запада, как самодостаточного явления, влияющего на процесс формирования мировой метакультуры. На форуме особняком стоял вопрос по расширению сотрудничества между странами в сфере образования и науки. МОН РК, являясь неотъемлемым каналом интеграционных контактов должен продолжить поиск новых подходов по укреплению научных, образовательных связей для формирования модели «евразийского» патриотизма молодежи. Поиск объединяющих точек соприкосновения в этом вопросе, позволит укрепить связи Казахстана со странами Содружества. Казахстан – страна с глубокими традиционными корнями, обладающая непостижимо богатым духовным наследием. В настоящее время все больше и больше людей, осознавая это, стали обращаться к своим истокам, к культуре предков, стали стремиться осознать всю степень значимости бесценной духовной сущности традиций, искусства, мировоззрения своих предшественников. Межкультурный диалог Востока и Запада необходим не только ради изучения и понимания другого, но и для осознания самого себя. Он позволит каждому человеку

постичь всю несоизмеримость того духовного богатства, которое создавалось и накапливалось на протяжении всего периода истории мировыми цивилизациями. «Именно в диалоге цивилизаций каждая культура обретает вновь свою идентичность, возвращается к своим истокам» [7]. Астанинский форум научной и творческой интеллигенции СНГ, призвал развивать культурно-гуманитарное и информационное сотрудничество на евразийском пространстве. Считая, что «культурное взаимодействие… создает максимально благоприятные условия для наращивания сотрудничества в политической, экономической и других сферах», дает уверенность «в плодотворности сотрудничества основанного на стремлении наших народов к добрососедству, политической воле наших лидеров, порыве к сотворчеству людей культуры и искусства».

В начале XXI века возрождение идей тюркской интеграции было связано с Республикой Казахстан. В 2006 году впервые идею создания Совета сотрудничества тюркских государства высказал на саммите в Анталье (Турция) Н.А. Назарбаев. Стержнем тюркской интеграции традиционно выступает гуманитарная составляющая, где центральными являются вопросы культуры и языка. Тюркский Совет стал базой для создания нового регионального общетюркского объединения, призванного усилить единство народов, живущих в сходной языковой и культурной среде, и укрепить политические и торгово- экономические связи между ними. На IX саммите, Казахстаном было предложено создать ряд общетюркских институтов гуманитарной направленности: Центр изучения тюркского мира и Тюркскую академию, а в ее составе – Центр тюркской истории и культуры, Центр изучения тюркского языка, Тюркскую библиотеку и Тюркский музей. В мае 2010 года эти инициативы Казахстана обрели первые реальные черты. Так, 25 мая 2010 года в Астане во Дворце мира и согласия Президенты Казахстана Нурсултан Назарбаев и Турции Абдулла Гюль открыли новый научно-исследовательский центр – «Тюркскую академию». Тюркская академия стала показательным примером практического воплощения по-

литических решений, направленных на укрепление духовного единства тюркского мира. При этом, как отметил Президент Казахстана, Тюркская академия будет «через шкалу общечеловеческих ценностей способствовать глубокому осмыслению богатейшего научного и исторического наследия как тюркской, так и всей мировой цивилизации». Президент Турецкой Республики Абдулла Гюль, выступая на церемонии открытия академии, заметил, что «мир еще до конца не осознал и не оценил роль тюркского мира в общем развитии цивилизации. Наша задача – открыть человечеству богатый пласт культурно-гуманитарных ценностей, веками формировавшихся на нашей территории» [7, с. 54]. Со своей стороны Глава Казахстана подчеркнул, что «мы являемся наследниками тюркского народа и имеем общие исторические корни, поэтому должны уметь пропагандировать священное наследие на евразийском пространстве». Следующим шагом в реализации тюркского проекта стало создание международной Ассоциации историков и обществоведов, которая начала координировать деятельность ученых разных стран, направленную на изучение проблем общественно-политической и социально-культурной жизни евразийских государств. Признание Турцией лидерства в Центральной Азии именно за Казахстаном все больше привлекает к Астане симпатии тюркоязычного мира. Таким образом, сближение тюркоязычных государств в целом является важным фактором евразийского сотрудничества. Современные реалии таковы, что консолидация тюркского мира не противоречит широкой евразийской интеграции, а, наоборот, влияет на нее позитивным образом. Таким образом, Казахстан, имеющий потенциально выгодное историко-географическое расположение становится своего рода центром, связующим мостом в интеграционных процессах Содружества и тюркского мира. Решающим фактором сохранения и развития диалога культур в этом процессе становится межкультурная коммуникация. Она позволяет формировать и поддержать культурный имидж Казахстана, развивать международное сотрудничество в областях науки,

культуры, образования, способствовать распространению достижений современного Казахстана. Вместе с тем этот процесс может упрочить демократическое государство, обеспечить права и свободы общества, способствовать формированию национальной культуры, сохранить многообразное культурное наследие и обеспечить межконфессиональное согласие народа Казахстана [8]. Становится очевидным, что перспективы межкультурного диалога в рамках евразийской интеграции весьма обширны и показательны, и роль Казахстана в нем действительно ощутима. Диалог в рамках науки, культуры, и образования – едва ли не один из самых совершенных и доступных механизмов евразийской интеграции для тюркского мира.

Литература

1 *Шалабаева Г.К.* Казахстан: от древних цивилизаций к современности. – Алматы, Экономика. 2012. – 258 с.

2 *Гаджиев А.* Проблемы и перспективы интеграции тюркского мира: создание Делового совета тюркоязычных стран. // www.iimes.ru/rus/stat/2011/23-10-11b.htm

3 *Назарбаев Н. А.* Евразийский Союз: от идеи к истории будущего / Известия, 25 октября 2011 года.

4 *Есим Ғ.* Қазақстандық өркениет және өркениеттік сана /Казахстанская цивилизация в контексте глобализации и поиски путей культурной идентификации: Материалы международной научной конференции, 30–31 октября 2003 г. – С. 18-21

5 *Шарипов А.Д.* К истокам цивилизационного подхода в трудах некоторых центральноазиатских мыслителей / Материалы V Российского философского конгресса, том II. – Новосибирск: Параллель, 2009. – 544 с.

6 *Мадияр Д.* Культурная интеграция // www.centrasia.ru/newsA.php?st=134057202

7 *Нечипоренко О.В., Нысанбаев А.Н.* Россия и Казахстан в XXI веке. Опыт модернизационных реформ. – Новосибирск, 2005. – 177 с.

8 *Николенко Н.Н.* Межкультурный диалог в контексте современных казахстанских реалий // sibac.info/index.php/2009-07-01-10.../576-2012-01-17-04-53-29

Түйін

Дайрабаева Г.Б., Малдыбек А.Ж., Ахметова Г. Қазіргі қазақстандық қоғамдағы толеранттылық мәдениетті қалыптастырудың кейбір мәселелері

Еуразияшылдық идеясы белгілі бір мемлекетпен байланыстырылмайды, ол ұлттық бірегейліктің ерекшелігімен қуаттанатын бірлік пен тұтастыққа бағытталады. Қазіргі Еуразияның түбегейлі ерекшелігі бір модельге жинақталған түркі, ислам, славян, батысеуропалық өркниеттердің этномәдени байлығы.

Summary

Dayrabaeva G.B, Maldybek A.Zh, Akhmetova G. Some Issues of the Formation of Tolerance Culture in the Modern Kazakhstan Society

The idea of Eurasianism is not identified with any single country, it focuses on is the unity and integrity who would not suppressed or assimilated unique people, but rather eat their diversity. After all, the fundamental feature of contemporary Eurasia is an ethno-cultural richness and connection in one model elements of Turkish, Muslim, Slavic and Western civilizations.

ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫНДАҒЫ АДАМ КАПИТАЛЫ ҰҒЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Килыбаев Талғат Берікказиевич,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Философия кафедрасының PhD докторанты
(Алматы қ., Қазақстан)

Көне Шығыстағы адам хақындағы ойтолғамдарды байыптап, оның ішінде ежелгі Қытай мен Үнді философиясындағы антропологиялық көзқарастарға тоқталып, оны былайша жүйелеп ұсыну жөн. Демек, адамды капитал ретінде танудың мынадай ниеттелген бағыттары болғандығына көз жеткізе аламыз. Алдымен, көне Үнді заманындағы адам туралы толғаныстардың «капиталдық» қырларына үңілсек, біріншіден, адамды, алдымен, рухани капитал ретінде бағалауға кезігеміз, екіншіден, адамды әлеуметтік қабаттарға орналасқан әр түрлі тип ретінде тағайындаған идеяларға жолығамыз, үшіншіден, адам өзін шексіз жетілдіруге қабілетті дайын қор, демек, «капитал» деп бағамдаған көзқарастарды табамыз.

Бұндай адамтану мен адам қалыптастыру үлгісі, сайып келгенде, адамды рухани капитал ретінде бағалауға және тағайындауға және сол халықтың баршаға жуық адамы өзінөзі, алдымен, рухани тұлға ретінде тануына келіп бағдарланған деп тұжырымдай аламыз. Бірақ, әрине, бұл тұста, батыстық емес, шығыстық, нақтырақ айтқанда, «Көне Үнділік рухани капитал моделі» деп айтуға болатындай өзіндік бір нұсқаның стихиялы түрде қалыптасқандығының куәсі боламыз. Бірінші тарихи тұрғыдан, бұл елдің руханиятында неліктен, нирваналық жағдай, иога өнері, ахимса т.б. терең экологиялық этикалардың орныққандығымен дәйектелсе, екіншіден, әлеуметтік тұрғыдан, бұл елдің халқының басым көпшілігі, бүгін де, материалдық игілікке ұмтылмай, тым кедейшілік қалыпта өмір сүріп отырғандығымен өздігінен ұғынылады. Міне, біз, бұдан көне дәуірлердегі діни

философияға негізделген адамды капиталдандырудың ұзақ мерзімдік сратегиясын байқай аламыз.

Ендеше, руханилықты басымдыққа шығаруға тағайындалған буддизм, индуизм, сикхизм діндері олардың адамгершілік қырларына маңыз берді де, ол бостыққа медитациялармен, нирваналық жағдайлармен, физиологиялық кемелденумен көмкерілген болатын, бұл тұста, адам экстра капитал емес, «интроспекцияланған капитал» деп айтуға болатын өзіндік тұйықталумен шектелді. Бұл тұйықталу үмітсіз өзін-өзі жоғалту емес, өзін-өзі шексіз жетілдіруге қабілетті қор ретінде белгіленді. Ендеше, бұл жердегі «капитал» «адам – шексіз қорлары мен мүмкіндіктері бар тұлға» деген сияқты ұстанымменкеліп орайласты, бірақ, бұл жетілуден игілік пен байлыққа деген ұмтылыспен ниеттелетін экономикалық жағы тыс қалып жатты. Сайып келгенде, бұл қатаң варналар мен әлеуметтік қабаттардың ара жігінің алшақтай түсуіне алып келді. Демек, бұндағы тұлға «рухани капиталданған тұлға» және «материалдық жағынан қамтамасыз етілген тұлғаға» қатаң ажырап кетті деп айта аламыз.

Көне үнділік адам капиталының қалыптарындағы жағымсыз жақтар мен жағымды келбетті былайша таразылап беруімізге болады: жағымсыз ықпалдар – адамның қоғамнан оқшауланып, әлеуметтік-экономикалық капитал ретінде өздігінен ығыстырылуы, қоғамдық прогреске, ұлттық мүддеге айтарлықтай шабытты үлес қоса алмауы т.б. болса, жағымды қырлары – толыққанды, кемелденген рухани капитал ретінде жеке тұлғалардың жаппай қоғамдық сипат алуы, медитация, иога, транс жағдай т.б. арқылы үздіксіз терапиялық жағдайда болып, денсаулығы мықты ресурстардың кемелденуі, дінге ынтасымен бет бұрғандардың үлес салмағының артуы т.б. Олай болса, адамды капиталдандырудағы діни философияның ивестициялаушылық қызметінің маңызды болғандығына көз жеткізе аламыз.

Ал көне Қытай философиясының діни сипатты құрылымында да адамға баса назар аударылды. Адам қоғамдағы белсенділігі арқылы кемелденген және ізгілікті болуы талап

етілді. Конфуции іліміндегі «Қайырымды ер» идеалы мен «Дана» қастерлілігі адамды интеллектуалды және білім капиталына қарай баулуға жетеледі. Дана мүлде оқшау, аса интроверттелген емес, қоғамдық санаға ықпал ете алатын, шәкірттер дайындайтын, білім мен адамгершілік құндылықтарының идеологтары қызметін де қоса атқарды. Ендеше, Дана мен Қайырымды ер адам капиталының кемелденген, озық үлгілерін адамгершілік пен парасаттылық негізінде ұсынды. Бұдан, біз, адам капиталының сапасы оның «Қайырымды ер» болу идеалымен қамтасыз етілгендігін көре аламыз.

Бұл мұраттар Қытай дүниетанымы мен ділінде бірнеше ғасырларға созылды, сәйкесінше, мемлекетте ғылым мен өнердің дамуы да айтарлықтай нәтижеге көтерілді. Ендеше, көне Қытайлық адам капиталы туралы ниеттелген идеялар «оқшауланған-әлеуметтенген» кейіпте құрылды деп бағамдай аламыз. Бұл ілімде де адамды ұзақ мерзімге капиталдандырудың белгілі бір қалыптары мен стандарттары құрылғандығының куәсі бола аламыз.

Ал Даосизмдегі даоны асқақтандыру мен қастерлеуден туған адам болмысының құрылымы: ғарыштық үйлесімділікпен үндескен, тәні мен рух бірлігі қамтасыз етілген, қоғамда кемелденген әлеуметтік әлеует құру болып табылады. «Даоның антропологиялық және тәжірибелік мәні: адамгершілік нормаларын сақтап, ой тазалығына дейін өрбуге жол көрсететін, әлеммен үйлесімділікті негіздейтін, тұлғаны жан-жақты жетілдіруді қалайтын ілім болуында. Бұл ілімнің тағы бір ерекшелігі адамның рухани өрлеуімен қатар, тәндік жетілуін де назардан тыс қалдырмауында болып отыр», – деп бағамдаған көзқарастар да [1] біздің пікірімізді қуаттай түседі.

Н.Байтенова, А. Құрманалиева сынды дінтанушы-философтар тұжырымдағандай, даосизмнің тәжірибелік қырлары: ұзақ өмір сүруге жаттығу, эликсир мен алхимия, фэн-шуй, диета сақтау, гимнастикалар, цигун, жекпе-жек өнері, шөппен және инемен емдеу т.б. дәстүрлер мен қазіргі

ғылым негіздеріне алғышарттар болды [2]. Міне, бұдан, даостық философияның адамның денсаулығын капиталдандырып отыруға баса мән бергендігін аңдай аламыз.

Ендеше, көне Қытай мен ежелгі Үндідегі адамды капиталдандыруда дін мен философияның маңызды роль атқарғандығы туралы ой түйіндей аламыз. Өйткені, ол, біріншіден, мемлекеттік шығындарды аса көп мөлшерде қажет етпейді, екіншіден, адамның руханилық капиталы өздігінен арта түседі, үшіншіден, ол белгілі бір нақты қалыптардың сақталуын, мызғымастығын қамтасыз етеді, төртіншіден, ұлттық адам капиталының өзіндік төлтума үлгісін паш етеді.

Антикалық философияның космоцентрлік сипатынан кейін антропологиялық бағыты қанат жайғандығы белгілі. Адамға деген бетбұрыс, оны капитал ретінде ұғынудың бастапқы нышандарын былайша топтап, талдап көрсетуімізге болады:

- психологиялық-руханиланған адам: «Өзіңді өзің таны» (Сократ) – адамның инвестициялануында, алдымен, адамгершілік қорлардың қалыптасуы, әркім өзінің толыққандығы мен кемелділігін сезінуі, жеке адам капиталына қалыптастыруға маңыз беру т.б. шарттар бар.

- саясиланған-әлеуметтік болмыс: «Адам – қоғамдық хайуан» (Аристотель) – адамның еріксіз түрде әлеуметтік капиталданатындығы, саяси-мәдени тұрғыдан адам еріктіеріксіз түрде мемлекеттік инвестицияға айналатындығы т.б. ой ниеттері жатыр.

- антропоцентрленген адам: «Адам барлық заттардың өлшемі: өмір сүріп тұрғандығы үшін өмір сүретіндердің, өмір сүрмейтіндігі үшін, өмір сүрмейтіндердің» (Протагор) – адамның мүмкіндіктерін, әсіресе, таным мен білімдегі мол қорларын ашып беріп, тіпті айқындаушылық, верификаторлық-фальсификаторлықроліныңғайластырады.

- Ғарыштанған, әлеммен құрамдасқан адам: «Адам ықшамғарыш» (стоиктер), «Логостан ажырамау» (Гераклит) т.б. лейтмотивтерден анығырақ байқалады – бұл тұста да

адам капиталы тым абстрактілі және енжар адам капитал түріне жатқызылады.

- Әртарапты этикалық тұлға болмысы: гедонистік (киренаиктер), аскеттік (киниктер), эвдемонистік (эпикурлықтар) т.б. – жеке адамдық капиталға басымдылық беріледі де, өмір сүру стилінің түрлері жолға қойылады, бұнда да адамның енжар капиталдануы байқалады.

- Ағартушылық капитал: пифагоршылдар, аристотельшілдер, платоншылдар т.б. тек философтарды ғана емес, білімқұмар жастардың барлығын қамтитын экзотериялық мазмұнда болған еді – білімді әртарапты мазмұнда беру арқылы оның капиталдық өлшемін ұғына білудің бастамалы және интеллектуалдылыққа бағдарлан инвистицияларға сәйкес ұстанымдар жатыр.

Демек, біз бұдан адамның әлеуметтік болмысының бір жақты емес, әр тараптанған үлгісін тани аламыз. Бұл бағдарлар бір қырынан теориялық болса, екінші бір қырынан қоғамдағы адам қорларының қандай болуы қажеттігі туралы таза тәжірибелік нұсқаулықтар болып табылады. Мысалы, киниктер тек аскеттік өмір идеалын ұсынушы ғана емес, әрі сол бағыттың практиктері, қоғамда енжар адам капиталынының қалыптасуына үлес қосады. Бұл бағыттар, әлеуметтік адам болмысының белгілі бір қорларын қалыптастыратын жекелердің өмір сүру салтымен келіп орайласады да, бүгінгі күнгі жеке адам капиталы түсінігімен сәйкестенеді. Ендеше, адам капиталы көне Грек жерінде әмбебаптанған және плюралистік сипатта қалыптасқан еді.

Ал құл иеленушілік қоғам тұрғысынан алғанда құлдар еңбек капиталы мен қол еңбегінің ресурстары ретінде бағаланды және физиологиялық құрал, өндіргіш күштер ретінде ғана танылды.

Батыс Еуропалық орта ғасырдың теоцентрлік сипатына орай, бұл кезеңде, «адам құдай құзыретінің еншісіндегі құлы» деп атауымызға болатындай қағида үстемдік етті. Бұл кезеңдегі философия адамнан гөрі Құдай болмысын таразылаумен көбірек шұғылданғаннан кейін, адам капи-

талы хақындағы идеяларды нақыштап, туындатып шығару да қиындықтар келтіреді. Олай болса, «Адам – өмір бойы күнәсін жууға тағайындалған әлеуметтік енжар рухани капитал» болды деп ойымызды тиянақтауымызға болады.

«Человек есть по существу своему живой, личный дух; и религиозность есть состояние духовное», – деп ұсынылған ойларға [3] сәйкес, адам алдымен, дінге қызме етуге тағайындалған капитал ретінде бағамдалған еді.

Дегенмен, бұның бәрі діни білімденген енжар тұлғаларды интвестициялау деп түсінбеуіміз керек, ол кезеңде бірнеше университеттердің ашылғандығын да ескерсек, ғылыми білім капиталын қордалау жағдайлары да кездескендігінің куәсі боламыз, бірақ интеллектуалдық капиталдың басты өлшемі – діни христиандық теология болғандығы белгілі.

Орта ғасырдағы араб-мұсылмандық ренессанс кезеңіндегі білім капиталының мынадай өзіндік ерекшеліктері болғандығын былайша жинақтап беруімізге болады: ретроспективті сипат – көне Антикалық мұраларға бетбұрыс және оларды қайта жаңғырту; энциклопедизм – жаратылыстану, философия, қоғамдық ғылымдар саласын бір ойшыл тұлғаның иелену дәстүрі; мұсылмандық теология – ислам діні білім капиталының құрамдас бөлігіне айналды; аксиологиялық – жалпы білім мен интеллектуалдық жоғары құндылық ретінде бағаланды. «Білімді болу деген сөз – белгісіз нәрсені аша білу қабілетіне ие болу деген сөз» деген (Әл-Фараби) афоризмді орта ғасырдағы араб-мұсылмандық дәуірдегі интеллектуалдық капитал қалыптастырудың негізгі лейтмотиві деуімізге де болады. Бұл дәуірдегі білім капиталының стратегиялануы оңды нәтижесін көрсетті, сондықтан ренессанс 4 ғасырға созылды.

Қайта өрлеу дәуіріндегі гуманизм мен антропоцентризм – адамды капитал ретінде ұғынудың белсенді бастамалары деп тануымызға болады. Оны мынадай салаларға ажыратып көрсете аламыз: Бірінші, адам болмысының діни танымдағы орны неоплатоншылардың идеяларында анықталды: «адам періште мен хайуан арасында», «адамда жерлік, рухтық,

аспандық сапалар жинақталған» т.б. бағалаулар, алдымен, адамды өзіндік бір құндылық ретінде тануға бағдарланды. Демек, адам құндылығы мен оның қоғамдағы маңызды ролі, түптеп келгенде, оны капиталдандыруға немесе капитал, қор ретінде ұғынуға қарай жетеледі.

Екінші, дін мен ғылым, әсіресе, жаратылыстану ғылымдары арасындағы қайшылық, алдымен, білімді астрактілі құндылық деп танудан, капитал ретінде түсінуге жетелеген көзқарастардан туындады деп айта аламыз. Бұл кезеңде білім мен ғылымның бірлігі ғана емес, оның тәжірибелік қолданбалы баспалдағына көтерілуі ренессанс дәуіріндегі аса маңызды ерекшелік. Бірінші ғылыми төңкеріс, тек қана ғылыми емес, ғылыми-техникалық сипат алды. Демек, ғылым мен білімнің тәжірибеде қолданылып, қоғамдық өмірге игі ықпал етуі, сол дәуірдің өзінде оң нәтижесін беруі – білім мен ғылымның нағыз капиталдана бастауына алып келді деп тұжырымдаймыз. Ал орта ғасырдағы «адамның рухани болмысымен тұтастанған» дін, бұл кезеңде «адам капиталының өмір сүруінің маңызды рухани шарттарының біріне» ауысқандай болды.

Үшінші, экономикадағы және қоғамдық өмірдің басқа да салаларындағы адамның орны нақтыланды да, ол қор, ресурс ретінде танылды. Келесі кезекте, адамның капиталдануы мәселесі мен оның «гуманистік негізде капиталдануы» деп атауға болатындай идеялар мен тұжырымдамалар пайда болды. Бұны, Т.Мор мен Т. Кампанелланың утопиялық социализм идеяларына анық байқауға болады. Демек, адамды экономикалық жан иесі ретінде танудың алғашқы баспалдақтары, біздіңше, қазіргі экономикалық адам капиталы түсінігіне келіп жуықтады. Адамды экономикамен тығыз бірлікті қарастырып, оның экономикалық жан иесі екендігі туралы пайымдаулардың ниетін жинақтаған бұл утопия, экономикадағы капиталдың бейнесін ашуға бағытталған бастапқы қадамдар деп айта аламыз.

Төртіншіден, мәдени капиталды нығайтуға бетбұрған ренессанс – музыка, бейнелеу, архитектура т.б. өнер салала-

рын жоғары деңгейге көтерді. Бұны Италиядағы әлемге әйгілі суретшілер легінің пайда болуынан және бейнелеу өнерінің қоғамдық санада елеулі орын алып, шығармашылық туындыларының жоғары бағаланғандығынан байқауға болады.

Қазақ елінің тарихына көз жүгірстек, Р. Әбсаттаров пен Б.М. Аташ бұл ахуалды Қорқыт жырларына байланысты былайша түсіндіреді: «Ендеше, қазақ қоғамында да XIX ғасырға дейін жалғасын тауып келген осы дәстүрдің түп негізі – физикалық тұлға дайындау. Себебі, жаугершілік заман әрбір ұл баланың болашақта әскер қатарын толықтырып, жауға аттанып, елі мен жерін қорғап, физикалық жағынан жетіліп, ерлік көрсетуін талап еткен. Осыған байланысты, түркі-қазақ халықтарындағы дүниеге бала келу құбылысы салтанатты түрде аталып өтілген, оның ішінде ұл баланың өмірге келуі айрықша дәріптелді. Бұның астарында, «әрбір дүниеге келген ер бала – ел қорғаушы тұлға» (әскер) деген қағида жатыр... Нақ бүгінгі күні де жаугершілік заман болмаса да, бейбітшілік орнап тұрса да, ер баланың дүниеге келуінің қыз балаға қарағанда қуанышының ерекшелеу болуы – осы көне дәстүрлерден тамыр тартан архетиптер, яғни, бейсанамыздағы қалыптасып қалған стереотиптер... Сондықтан, жаңұя бұл кезеңде мемлекеттік деңгейдегі ұрпақ (әскер) өндіретін маңызды әлеуметтік институт болып есептелген» [4]. Яғни, ұрпақтарын ерте жастан бастап атқа отыруға, әскери өнерге, батылдыққа, отаншылдыққа баулу – түркі елінің мызғымастығы мен мәңгілігі үшін салынған «саясиланған капитал» деп тұжырымдауымызға болады.

Әдебиеттер

1 *Абдрасилов Т.* Дін философиясындағы адам мәселесі. Филос. PhD докт. дисс. – Алматы, 2015. – 135 б.

2 *Байтенова Н., Құрманалиева А.* Даосизм // Дінтұтқа. – Астана, 2013. – 221-224 бб.

3 *Ильин И.А.* Аксиомы религиозного опыта http://modernlib.ru/books/ivan_aleksandrovich_ilin/aksiomi_religioznogo_opita/read)

4 Әбсаттаров Р., Аташ Б.М. Қорқыт Ата мұраларындағы оғыз-қыпшақ ұлысының саяси-әлеуметтік келбеті// ҚазҰПУ хабаршысы. – 2014. – №2. – 16-33 бб.

Резюме

Килыбаев Т.Б. Формирование понятия человеческого капитала в истории философии

В статье рассматривается формирование понятия человеческого капитала в развитии истории философии. Автор делает анализ антропологическим суждениям о человеческом капитале, возникших на каждом этапе развития различных культур и народностей.

Summary

Kylibayev T.B. The formation of the human capital concept in the history of philosophy

The formation of the concept of human capital in the development of the history of philosophy is considered in the article. The author makes the analysis of anthropological judgments on human capital occurred at each stage of the development of different cultures and nationalities

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ ҰСТАНЫМДЫ АНЫҚТАУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ ПЕН ДІН АРА-ҚАТЫНАСЫ

Сиқымбаева Дамира Алиқызы,
ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының ғылыми қызметкері, PhD докторы (Алматы қ., Қазақстан),
Әбжетов Нұрлан,
Абай атындағы ҚазҰУ-нің дінтану кафедрасының магистранты (Алматы қ., Қазақстан)

Қазіргі ғаламдық деңгейде діннің қоғамға қайта оралу үрдісі, діннің қоғамдық санаға ықпалының күшеюі аясында мемлекеттің зайырлылық сипаты мен ұстанымы көптеген қайшылықты мәселелер туындатып отыр. Мемлекет пен діннің бөлінуқағидатына негізделген саяси жоба әлемдік мемлекеттердің басым көпшілігінде қабылданған. Дегенмен, демократияның жалпыға ортақ үлгісі болмайтындай, секуляризм (зайырлылық) концепциясының немесе үлгісінің де жалпыға ортақ үлгісі жоқ. Тіпті, оның батыстық немесе шығыстық үлгісі де жоқ. Зайырлылық концепциясы әр елде әрқалай қабылданып, түрлі жолдармен жүзеге асырылады.

Діни ұйымдардың мемлекеттен бөлінуінің құқықтық мазмұны да әр елде әртүрлі. Бірқатар елдерде мемлекет пен діни ұйымдардың бөлінуі қатаң орын алса, оларды бөлу қағидатының көлемі кең, екінші бір елдерде мемлекет пен діни ұйымның бөлінуінде аса қатаң қағидат орнықпай, мемлекет діни ұйымдарға қоғамдық өмірдің маңызды салаларында айтарлықтай қызмет ету және ықпал ету мүмкіндіктеріне жол береді. Бұл жағдай, әр мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қарым-қатынастар үлгілерінің әртүрлі болып келуінде, ал ол өз кезегінде, әр елде қалыптасқан тарихи, ұлттық-мәдени, геосаяси және тағы басқа ерекшеліктерге байланысты орын алып отыр.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттің зайырлы сипаты ҚР Конституцияның 1 бабында бекітілген. Дегенмен, қоғамдық санада әлі күнге дейін зайырлы мемлекеттің құқықтық табиғаты толықтай ашылып, зайырлы мемлекеттің нақты концепциясы қалыптаспады. Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасында мемлекеттің зайырлы сипаты қатаң және тар мағынасында қабылданып, түсіндіріледі. Бұл фактор өз кезегінде мемлекет пен діни ұйымдардың қоғамдық кеңістікте тиімді қарым-қатынас құрып, дамытуға кедергі келтіреді. Қазіргі таңда қазақстандық қоғамдағы діннің рөлі мен ықпалының өсуіне байланысты, сонымен қатар сырттан төнетін жалған діни радикализм, экстремизм және терроризм қауіптері сияқты себептерге байланысты, мемлекет пен діни ұйымдардың тығыз байланысы мен ынтымақтастығы маңызды, әрі аса қажет.

Сонымен, әлемдік тәжірибеде зайырлы мемлекеттің қандай концепциялары мен үлгілері қалыптасты, оларға салыстырмалы талдау жасау арқылы қазақстандық қоғамдық-саяси шынайылыққа сай үлгінінің концепциясын дамыту қаншалықты тиімді болмақ?

Еуропалық қоғамдық-мәдени кеңістікте секуляризмнің екі түсінігі қалыптасқан. Оның бірі – француз дефинициясына сәйкес, мемлекет пен шіркеудің жан-жақты және қатаң бөліну қағидаты. Аталмыш секуляризм концепциясы мен үрдісі екі ғасырға дейін дейін созылып, нәтижесінде Францияда «Секуляризм» Заңының қабылдануымен аяқталады. Заңға сәйкес, мемлекет азаматтарға сенім және діни іс-әрекет бостандығын қамтамасыз етіп, олардың сенім және діни мәселелеріне араласпайды.

Екінші түсінік – бұл англо-саксондық түсінік, оған сәйкес барлық діндерге бірдей төзімділік қатынас орнатып, олардың істеріне араласуға жол беріледі [1].

Элизабет Шакмэн Херд бұл екі түсінікті секуляризмнің екі бағыты немесе екі дәстүрі, яғни лаицизм және еврейлік-христиандық секуляризм деп нақтылай түседі. Ғалымның пікірінше, аталмыш екі бағыт дін мен саясат қатынастарын

анықтау және реттеудің маңызды стратегиялары ретінде халықаралық қатынастар саласында аса ықпалды теориялық негіздемелер болып табылады. Бірінші бағыт – лаицизм, дінді саясаттан жан-жақты ажырату және бөлу қажет деген сепарациялық нарратив аясында қалыптасса, екінші бағыт – еврейлік-христиандық дәстүрді зайырлы демократияның маңызды негізі деп қарастыратын аккомодистік нарратив аясында қалыптасты [2]. Секуляризмнің бұл екі бағыты бірізді дәстүрлер болып табылмайды, олардың таралу аймақтарына байланысты маңызды ерекшеліктері де қалыптасады. Дегенмен, екеуі де мемлекет пен дінді бөлу қажеттігін мойындап, оны бөлудің түрлі жолдарын ұсынады.

Лаицизмнің мақсаты-діни сенім, діни тәжірибе және діни институттардың саяси маңыздылығын жоятын, саяси бәсекелестікке түспейтіндей жеке бастың саласына ығыстырып шығаратын, бейтарап қоғамдық кеңістік қалыптастыру. Аталмыш концепцияға сәйкес, дін мен саясаттың қарым-қатынасқа түсуі аса қауіпті және иррационалды болып қарастырылды. Сонымен қатар, қоғамды демократияландыру және модернизациялау үшін дінді саясаттан бөліп, қоғамды толықтай зайырландыру қажет болды [3].

Екінші еврейлік-христиандық дәстүрге сәйкес, Христиан дінінің батыс еуропалық демократияның негізін қалаушы ретінде ерекше маңыздылығы бағаланады. Бұл дәстүр аясында дінді толықтай қоғамдық өмірдің перифериясына шығару қажет емес. «Батыс әлемі» өзінің зайырлы табиғаты мен еврейлік-христиандық саяси мәдениеті мен мәдениеті арқылы анықталады деген көзқарас осы дәстүрдің негізін қалайды [2, 6 б.].

Орта Азия елдерінде қоғамның мультимәдени және көп конфессионалды сипатына байланысты дін мен мемлекет арасындағы қатынастар өте күрделі болып келеді. Осы саладағы ең күрделі мәселелердің бірі дін мен шіркеу, немесе батыстық үлгідегі ұйымдасқан діни бірлестіктер арасындағы қатынастар мен айырмашылықтың болуы. Азия елдерінде дәстүрлі және ықпалды діндер Ислам, Индуизм, Буддизм

және Конфуциандық болып табылады. Ал Христиан діні Филиппиндер және Оңтүстік Азия мемлекеттерінен басқа көпшілік ұстанатын дін болып табылмайды. Осы тұста, мемлекеттердің діни саясат концепциясы мен бағыттарын қарастырғанда батыстық үлгіде қалыптасқан шіркеу немесе түрлі ұйымдасқан діни бірлестіктер мен мемлекет арасындағы қатынастар үлгісін емес, дін мен мемлекет арасындағы қатынастар үлгісін қарастырған жөн. Бұл жағдайда, мемлекеттер діннің мемлекетке, қоғамдық санаға қалай ықпал ететінін қарастырып, кейбір мәселелерді шешуде түсіндіру жұмыстарын жүргізіп, дін мен мемлекет қатынастарындағы клерикалды бағыттар мен жағымсыз құбылыстардың алдын алу тетіктерін анықтау қажет. Сонымен қатар саяси құрылым мен діни идеология арасындағы байланысты да естен шығармау тиіс.

Жалпы Азия елдеріндегі дін мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастарды анықтайтын барлық мемлекеттерге ортақ үлгі немесе теория жоқ. Ол үшін, әрбір елдің ерекше мәдени тарихын мұқият зерттеу қажет. Көптеген Азия және Африка елдері тәуелсіздіктерін алғаннан кейін, алғашқы кезеңдері батыстық саяси философия ықпалынан сол елдердің мемлекеттік-шіркеу қатынастарының үлгісін қатаң сыннан өткізбей, өздерінің тарихи-мәдени ерекшеліктерін аса ескермей қабылдап, жүзеге асырып отырды. Алайда, бұл қоғамдағы мемлекет және дін арасындағы қатынастар саласында бірқатар қарама-қайшылықтарға алып келді. Әлі күнге дейін, батыстық шіркеу-мемлекет аралық қатынастар үлгісінен басқа үлгілер зерттеліп, ұсынылған жоқ.

Мемлекет пен шіркеудің бөліну ерекшеліктерін зерттеуші танымал ресейлік ғалым И. Понкин пост кеңестік кеңістікте осы уақытқа дейін ғылыми заңнамалық әдебиеттерде зайырлы және діни саланың логикалық ара-қатынасы, олардың қоғамдық саладағы қарым-қатынастарының шекаралары сияқты мәселелердің анықталмағандығын айтады [4]. Көп жағдайда, постсоциалистік қоғамдық дискурста зайырлы және діни сала бір-бірін теріске шығаратын сала-

лар деп талқылайтын үстіртін көзқарас пен стреотиптер қалыптасқан.

Жалпы секуляризм табиғаты мен қағидаттарының қандай болу керектігі жөнінде талқыламалар мен концепциялардың көптігі аталмыш түсініктің өте күрделі екендігін білдіреді. Сонымен қатар секуляризм ұғымының эволюциялық дамуы аталмыш түсініктің әр қоғамдық- тарихи кезеңде маңызды мағыналық өзгерістерге ұшырағанын, түрлі қоғамдық-саяси жүйелердегі ішкі әлеуметтік-мәдени факторларға, қоғамдық күштердің идеологиялық күрестеріне байланысты өзіндік ерекшеліктерді қалыптастырғанын көрсетеді. Секуляризм және секуляризация жөніндегі XX ғасырдың 60 – жылдарында батыс академиялық дискурсында басталған пікірталастар да аталмыш ұғымдарға белгілі бір нақтылық алып келмеді. Қазіргі таңда әлемдік деңгейде қоғамдық-саяси өмірдегі дін рөлінің күшеюі, діни құқықтардың бой көтеруі зайырлы қағидаттарға негізделген либералды-демократиялық ілімдер мен жүйелер алдында бұрынғы қалыптасқан секуляризм концепциялары мен үлгілерін қайта қарастыруды талап етіп отыр. Барлық индустриалды дамыған, модернизациялық үрдістерден өткен қоғамдарда діннің рөлі бірте-бірте төмендеп, қоғамдық саладан жеке салаға ығысып шығады деген батыстық ғылыми ортада аксиомаға айналған секуляризация теориялары қазіргі қоғамдық шынайылыққа сай болмай шықты. Керісінше, жаһандық және модернизациялық үрдістер күшейген сайын ұлттық, дәстүрлі бірегейліктің ажырамас бөлігі ретінде діни фактордың күшейгенін байқауға болады. Сонымен, мемлекет пен діннің бөліну қағидатын білдіретін әлемдік мемлекеттерде кеңінен таралған секуляризм- бұл әмбебап ұғым емес, секуляризм ұғымы – бұл белгілі бір тарихи кезеңдегі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктермен, қоғамдық өмірдегі діннің рөлі мен оған деген мемлекеттің қатынасы арқылы анықталатын, мемлекет пен діни ұйымдар арасындағы қатынастардың мәні мен табиғаты жөнінде қоғамдық дискурста қалыптасқан жүйе.

Қазіргі таңдағы әмбебаптылық сипатқа ұмтылатын батыстық үлгідегі секуляризм жобасының қатаң сынаушысы,

танымал үнділік ғалым Раджив Бхаргава секуляризм концепциясын қайта қарастыру қажет екендігін айтады. Оның пікірінше, бұл концепцияны қарастыруда қоғамдық саланы тек қатаң зайырлы және діни сала деп биполярлы негізде ғана қабылдамай, діни көзқарастардың құқықтары мен дауыстарын есепке алатын жобаны қалыптастыру қажет [5].

Осы орайда, Раджив Бхаргава контекстуалды секуляризм концепциясын ұсынады. Мемлекет пен діннің принципиалды түрде бөліну идеясына негізделген контекстуалды секуляризм бұл бір контексттен екінші контекстке немесе бір-бірінен ерекшеленетін секуляризмнің таза формасы мен мазмұны емес. Оның пікірінше, констекстуалды секуляризм белгілі бір қоғамның моральдік негіздемесін ескеретін ашық секуляризм болып табылады [6]. Секуляризм мемлекет пен діннің немесе діни ұйымдардың бір-бірін терiске шығаратын қатаң бөліну қағидаты емес, мемлекет пен діннің бөлінуінің әртүрлі контекстерде түрліше қабылдануы.

Бірқатар шығыс және батыс ғалымдары секуляризмді көп жағдайда мұсылман жамағатының қабылдауы қиын деп есептейді. Мәселен, Түркиядағы кемалистік зайырландыру жобасы жоғарыдан төменге жүргізілген үрдіс болды, аталмыш жобалар қоғамдық қақтығысты азайтқаннан гөрі, оны күшейте түседі Себебі ислам іліміне сәйкес, адамның өмірін зайырлы және діни деп бөлу мүмкін емес, мұсылман күнделікті қоғамдық және жеке өмірінде шариғат заңдарына сәйкес өмір сүруі қажет [7].

Мемлекет пен діни ұйымдардың бөліну қағидаттары қарапайым бөлініс емес, бұл қоғамдық өмірдегі мемлекет пен діни ұйымдардың қарым-қатынастарының күрделі жүйесі. Зайырлылық – бұл аталмыш екі институттар арасындағы үйлесімділік.

Еуропа мемлекеттері халықаралық әлеуметтік зерттеулерге сәйкес, әлемдегі ең зайырланған аймақ болып табылады. Дегенмен, бұл ғасырлық зайырлы тарихы бар мемлекеттер пост кеңестік мемлекеттермен салыстырғанда діни ұйымдармен түрлі келісімшарттар мен тығыз қарым-

қатынастар орнатқан. Мәселен, бұны келесі кестеден анық көре аламыз.

Кесте 1

Еуро Одақ құрамындағы 27 мемлекеттің дінге қолдау көрсету саясаты пайыздық мөлшерде:

Мемлекеттің дінге қолдау көрсету саясатының түрлері	Пайыздық өлшемі
Діни мектептерге немесе діни білім беруді мемлекеттік қаржыландыру	100
Білім беру жүйесіндегі діни білім стандарты	89
Діни істермен айналысатын ресми мемлекеттік құрылымдар	67
Мемлекеттің діни қызметкерлерге жалақы төлеудегі ұстанымы	44
Мемлекеттің діни ұйымдарға жинайтын салық жүйесі	37
Діни қайырымдылық көрсету орындарын мемлекеттік қаржыландыру	33
Мемлекет тарапынан тағайындалатын діни қызметкерлер	26
Ресми діндері бар	19

Европа мемлекеттері әлемдегі ең либералды мемлекеттер қатарына жатқызылып, діни сенім бостандығын қамтамасыз ету саласында алдыңға қатарларды иеленеді. Еуропадағы ресми діндері бар, діни ұйымдар мен діни білімді қаржыландыру жүйелері бар елдер АҚШ-тағы, Франциядағы, Түркиядағы қатаң бөліну қағидатына қайшы келеді, дегенмен, осындай дәстүрді орнықтырған мемлекеттер тұрақты либералды мемлекеттер саналады. Діни қызметкерлер мемлекеттік құрылымдарда, нақтырақ айтсақ, пенициналрлы құрылымдарда, оқу орындарында қызмет атқарып, мемлекет тарапынан қаржыландырады. Осы тұста айта кететін жайт, мемлекет діни қызметкерлер мен діни ұйымдардың іс-әрекеттеріне араласпайды, дегенмен, діни сенімге мұқтаж және діни көмек сұраған азаматтарының

сұраныстарын азаматтық құқықтарын қамтамасыз ету деп қабылданады.

Бірқатар канадалық зерттеушілердің пікірінше, секуляризмнің кез-келген үлгісінің негізгі төрт қағидаты болады, олар: азаматтардың моральді теңдігі; ар-ождан және сенім бостандығы; мемлекеттің дінге бейтарап қатынасы; мемлекет пен діннің бөлінуі. Жалпы, бұл қағидаттар негізінде құрылатын секуляризм үлгісі анық және түсінікті. Алайда, зайырлылық табиғаты бір мемлекеттен екінші мемлекеттен аталмыш элементтердің қайсысына көбірек көңіл бөліп, оларды қалай талқылауына байланысты түрлі жолдармен жүзеге асырылады [8].

Қоғамдағы діни серпіліс жағдайында, әсіресе, мұсылман елдерінде, дінді қоғамдық өмірдің барлық салаларынан ығыстырып шығару, қатаң секулярлық зайырлы саясат ұстану қаламайтын нәтижелерге алып келуі мүмкін. Қазақстан Республикасы халқының басым көпшілігін мұсылман қауымы құрағандықтан мемлекет және ислам, зайырлы режим және ислам арасындағы әлемдегі ислам мемлекеттері немесе басым көпшілігі мұсылмандар болып келетін елдердің осы мәселелерді шешудегі артықшылықтары мен кемшіліктерін ескеретін тәжірибесін де қарастыру қажет. Сол себептен де, біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасы үшін мемлекет және дін қатынастары тарихында болған кемшіліктер мен жағымды тұстарды зерттеп, дінді идеологиялық қарсылас ретінде емес, оның ұлттық бірлікті күшейтуде, азаматтық қоғамды интеграциялаудағы біріктіруші функцияларына маңызды назар аудара отырып, дәстүрлі діндерге қоғамның моральдік тұрғыдан кемелдене түсуіне барынша мүмкіндіктер жасау қажет. Осы орайда, қазақстандық қоғамдық шынайылық үшін мемлекет пен дәстүрлі және дәстүрлі емес діндер арасындағы қатынастарды жүйелейтін, зайырлы мемлекет концепциясын қалыптастыру аса маңызды.

Қазақстандық халықтың басым көпшілігі мемлекеттің зайырлы ұстанымын қолдайды. Белгілі отандық дінтану-

шы А.Г. Косиченконың пікірінше, елдегі интенсивті діни сана-сезімнің өсуі мен түрлі діни топтардың қызметтерінің белсенділігі мемлекет, қоғам және дінаралық сұхбаттың қажеттілігі туындады, осындай сұхбаттың теориялық негіздемелері кейінірек мемлекеттік діни саясатының концепциясын жасауға негіз болады [9].

Мемлекет пен діни ұйымдардың бөліну қағидаттары қарапайым бөлініс емес, бұл қоғамдық өмірдегі мемлекет пен діни ұйымдардың қарым-қатынастарының күрделі жүйесі. Зайырлылық – бұл аталмыш екі институттар арасындағы үйлесімділік. Секуляризмді дінді қоғамдық өмірдің барлық салаларынан ығыстырып шығару емес, дін мен мемлекеттің бір-бірінің ісіне араласпау арқылы, бөлінуі деп түсіну қажет. Секуляризм либералды, консервативті, діни және атейстік және тағы басқа көзқарастарды қамтып, үйлестіруші жүйе ретінде құрылуы керек. Сонымен қатар белгілі бір діннің қоғам және мемлекет өміріндегі доминантты позицияға ұмтылуына жол берілмеуі тиіс. Зайырлы мемлекет зайырлылық ұстанымды қатаң құғындаушылық идеологияға айналдырмай, керісінше мәдени және діни плюрализм жағдайында түрлі топтардың бейбіт өмір сүріп, көзқарастар алуандылығын сақтаудың бір құралы немесе жолы ретінде қарастырыуы тиіс.

Қазіргі таңда мемлекеттердің басым көпшілігі зайырлы болып табылады, діни көзқарас қоғамдық және саяси өмірде басым болатын жағдайлар әлемдік мемлекеттердің тәжірибесінде санаулы ғана. Зайырлы мемлекеттердің басым көпшілігі діннің қоғамдық өмірдің маңызды салаларында ықпал ету және маңызды рөл атқаруына төзімсіздікпен қарап, оның ұмтылыстарын шектеп отырады.

Қазақстан Республикасының көпұлтты және көп конфессионалды сипатына байланысты мемлекеттің зайырлы ұстанымының маңызы зор. Дегенмен, өзге мультимәдени қоғамдары бар батыс елдеріндегі мемлекет түзуші және мәдениеттің қалыптасуында ерекше орын алған діндерге басымдық беру тәжірибесін негізгі ала отырып, мемлекет

және белгілі бір діндер арасындағы кооперациондық, яғни серіктестік үлгінің әдіснамалық негізін қалыптастыруы тиіс. Себебі дін интеграциялық және үйлестірушілік қызметі қазіргі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени шарттар аясында ұлттық бірлік пен келісімді нығайтуда зор потенциалға ие.

Әдебиеттер

1 *Marieme L.* Religion and politics in Europe in the New Europe. –Washington D.C, 2009. – P.19.

2 *Hurd E.* The Politics of Secularism in International Relations. – Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008. – P. 5.

3 *Tamimi A.* The Origins of Arab Secularism // Islam and Secularism in the Middle East.– New York: New York University Press, 2000. –P.15.

4 *Понкин И.В.* Светскость государства. –М., 2004. –С. 9.

5 *Rajeev B.* Rehabilitating of Secularism // Rethinking Secularism. – Oxford University Press, 2011. – P. 110-111

6 *Rajeev B.* Political Secularism: why it is needed and what can be learnt from its Indian version // Secularism, Religion and Multicultural Citizenship. – Cambridge University Press, 2009. – P. 83.

7 *Sayyid S.* Contemporary politics of secularism // Secularism, Religion and Multicultural Citizenship. – Cambridge University Press, 2009. – P. 192.

8 *Mebs K. and Kuipers R.* A Complicated Story: Exploring the contours of Secularization and Persisting Religiosity in Canada // Faith in Democracy?: Religion and Politics in Canada. –Newcastle: Cambridge Scholars, 2009. –P. 18.

9 *Косиченко А.* Социально-политические и духовно-культурные аспекты взаимодействия религиозных и светских ценностей в Республике Казахстан и проблемы секуляризма и ислама в регионе Центральной Азии // Материалы международной научно-практической конференции «Современные модели развития мусульманских стран. Секуляризм и ислам в современном государстве. Что их обьединяет?». – Алматы, 2011. – С. 126-149.

Резюме

Сихымбаева Д. А., Әбжетов Н. Становление РК как светского государства: основные векторы в поисках оптимальной модели

В статье рассматривается теоретические основы секуляризма, основанного на разделении государства и религии. Также, в статье анализируется традиционные модели светского государства и особенности их функционирования в общественном пространстве. Республика Казахстан является светским государством. Тем не менее, в современных условиях глобальной и региональной религиозной ситуации, автор обосновывает необходимость пересмотра и расширении концепции светского государства в Казахстане. бекітілген. Дегенмен, мақалада қазіргі таңдағы діни жағдайдың үрдістерін есепке ала отырып, зайырлы ұғым аясының кеңейту және тереңдету қажеттілігі негізделеді.

Summary

Sikhimbaeva D.A., Abzhetov N. Formation of Republic of Kazakhstan as a secular State: the main venues insearching for effective model

In the article there are considered the theoretical bases of secularism that is based on the division of state and religion. Also, there were analyzed traditional models of secular state and its manifestation in public space. Republic of Kazakhstan is a Secular State by the Constitution. Nevertheless, author raises the necessity of revising and broadening the concept of Secular State in Kazakhstan taking into consideration the current trends in religious situation in the world and in the country, in particular.

«Қазақстанның рухани өмірі: тарих және қазіргі заман» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның

ҚАРАРЫ

Алматы қ., Достық үйі, 22 қазан 2015 ж.

Біздің еліміз әлеуметтік жаңару, нарықтық экономика мен демократиялық жаңғыру жолында батыл қадамдар жасап келеді. Бүгінде Ұлы Дала елінде төрткүл дүниеге есігін айқара ашқан егемен және бейбітсүйгіш мемлекет қалыптасу үстінде. Елдің саяси тұрақтылығы, азаматтық, діни және ұлтаралық келісім аясында өмір сүруі осы жылдардағы басты жетістігіміз екендігін баса айтуға болады.

Елбасының жарлығымен 2015 жыл, Қазақстан Халқы Ассамблеясы жылы болып жарияланған болатын. Атаулы жылаясында Қазақстандағы бірге өмір сүретін барлық халықтың рухани толеранттылығын бүкіл әлемге үлгі ретінде танытуы керек. Сондықтан аталған конференцияның «Қазақ хандығының қалыптасуына 550 жыл», «Ұлы Отан соғысы жеңісінің 70-жылдығы», «Қазақстан Республикасының Конституциясына 20 жыл» және «Қазақстан Халқы Ассамблеясына 20 жыл» сияқты атаулы іс-шаралармен қатар өтуі орынды болып табылады.

«Халық тарих толқынында» бағдарламасының шеңберінде өткізіліп отырған конференцияның жұмысында қазақстандық қоғамның рухани әлемін «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы аясындағы пайымдауға, Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаевтың толеранттылық пен қоғамдық келісім үлгісі жайлы маңызды концептуалдық идеяларына аса мән берілген. Конференцияға қатысушылардың бірауыздан пайымдауы бойынша, әлем өзінің рухани бастауының біртұтастығы, бейбітсүйгіштігі мен қоғамдық келісімі арқылы терроризмге, экстремизмге, радикализмнің түрлі формаларына қарсы тұра алады.

Конференция барысында ұсынылған концептуалды тәсілдерді, нақты ұсыныстарды талқылай отырып, қатысушылар төмендегідей негізгі қорытындыларға келді:

1. Қоғамның рухани өмірі мәселелерін табысты зерттеу үшін жоғарғы құндылықтық-дүниетанымдық бағдарларға барынша бағдарланып, әдіснама саласындағы жаңа тәсілдерді дамыту қажет.

Ежелгі кезеңнен қазіргі заманға дейінгі қазақ халқының философиялық ойларына тән белгілер мен негізгі бағыттарын тұтас тәсіл негізінде анықтау маңызды рөл атқарады.

Бүгінгі таңда ұлттың өзінің рухани келбетін анықтау мәселесі алдыңғы қатарға шығып отыр. Сондықтан да, теориялық тұрғыдағы, сонымен қатар, елдің жалпы білім үдерісіндегі әдіснамалық және дүниетанымдық мәселелерді жаңаша шешуді қажет ететіндіктен дінтану, этнопсихология, этнология, философия тарихы, мәдениеттану, этнопедагогика сияқты білім салаларындағы руханият пен рухани сабақтастықты жаңаша ұғыну мүмкіндіктері ашылуда.

2. Қазақтардың мәдени-тарихи үрдістегі рухани өмірінің қалыптасуы мен дамуын зерттеу – қазақ халқының өткені мен қазіргі шағын ғылыми-теориялық тұрғыда танудың, түсінудің тағы да бір маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Түркілік кезеңнің ойшылдарының еңбектері мен қазақ философиялық ойларының дамуын тарихи-философиялық, герменевтикалық тұрғыдан талдау арқылы тарихи үрдістердегі адам мен қоғамның рухани өмірін қалыптастыру және дамытудың дүниетанымдық негіздері мен кезеңдеріне үлкен көңіл бөлу керек. Оған қоса конференция қатысушылары қазақ халқының болмысына тән дүниетанымдық әмбебаптар шеңберінде этностық, діни және азаматтық руханияттың терең мәселелерінің мәнін белгілеп өтті.

Қазіргі жағдайда қазақ халқының рухани тарихы туралы толыққанды білім Қазақстандағы жаңа саяси-идеологиялық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени-ізгіліктік кеңістікті

қалыптастыру үрдісіне конструктивті үлесін қосып отыр. Бұл рухани басымдықтарсыз «Қазақстан-2050» Стратегиясында қойылған міндеттердің орындалуы, сонымен қатар біздің көпмәдениетті қоғамымыздың ерекшелігі мен біртұтастығын сақтап, әрі қарай дамыту мүмкін бола алмайды.

3. Жаһандану мен өркениеттік сын-қатерлер кезеңіндегі Қазақстанның рухани өзін-өзі бірегейлендіруі ерекше өзектілікті иеленіп отыр.

Осы орайда қазақстандық қоғамның рухани өмірінің діни факторларын бөліп көрсетуге болады. Діндарлық біздің қоғамның рухани өмірінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып бара жатыр, бірақ, ол көпұлтты және көп конфессиялы Қазақстанның рухани-адамгершіліктік парадигмаларымен үйлесіп отыруы керек.

Қазақ халқының сана-сезіміндегі, оның рухани өміріндегі исламның орны барлық халықтардың рухани келісімі мен қазіргі Қазақстанның рухани қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі рөлі өзінің дәстүрлі жоғары күйінде қалып және жаңа даму үдерісін иеленіп келе жатқаны сөзсіз. Сол себептен біз мемлекеттік және мәдени құрылымдауда, өсіп келе жатқан ұрпақты тәрбиелеудегі, қоғамның рухани негіздерін нығайтудағы исламды, оның құндылықтары мен идеяларын, рухани және идеологиялық негіздерін, олардың дәстүрлермен және дәстүрлі мәдениеттің рухани негіздерімен арақатынасын дұрыс түсініп, сәйкесінше теориялық тұрғыдан да түсіндіруіміз керек.

Қазақстандық қоғамды дамытуда – исламның жоғары идеалдарын, уақытпен тексерілген рухани дәстүрлерді қолданып, олардың әлеуметтік әділеттілікке, рухани және ізгілікті тазалыққа, өзге діндердің өкілдерімен рухани келісім орнату ұмтылыстарына деген бағыттылығын барынша сақтап қалу керек.

Халықаралық ғылыми конференция қатысушыларының қорытындылары мен ұсыныстарының негізінде келесі ғылыми-практикалық ұсыныстарды Қазақстан Республикасының мемлекеттік құрылымдарына жіберуге болады:

Конференция жұмысының нәтижелерін Қазақстан Республикасының рухани және діни келісім саласындағы мемлекеттік саясатты жетілдіру үшін, еліміздің рухани-адамгершілік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін, сонымен қатар қазақ халқының мәдени ескерткіштерін және оның тарихи жадын сақтауға қолдануға болады.

Біздің ғылыми форумда көтерілген көптеген идеялар этникалық болмыстың рухани қалыптасу мәселелерін объективті ғылыми талдауға негіз бола алады. Сондықтан, гуманитарлық ғылым және еліміздегі қазіргі білім беру жүйесі креативті-шығармашылық, ізгілікті-сыни ойлауы мен шынайы тарихи санасы бар біртұтастанған адамды қалыптастыру мен дамытуға бағдарлануы тиіс.

Конференция материалдарын Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ҚР БҒМ ҒК Тарих және этнология институты орындайтын көптомдық «Қазақстан тарихы» академиялық жинағын, сонымен қатар ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты орындайтын «Ежелгі заманнан тәуелсіздік кезеңіне дейінгі Қазақстан тарихы» базалық оқулығының хрестоматиясы үшін және басқа да тарих, мәдениет, философия салалары бойынша оқулықтар мен оқу құралдарды қалыптастыруда пайдалануға болады.

Ұсыныс етіледі:

- халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарын қатысушылардың мақалаларының жинағы форматында басып шығару;

- инновациялық әдіснамалық сипатта және қазақ мәдениеті тарихының тәжірибесі негізінде философия, дінтану, этика және эстетика пәндері бойынша жаңа оқулықтарды басып шығару;

- мемлекеттік тапсырыс негізінде отандық балалар және жастар әдебиеттерінің, рухани мәдениетті қалыптастыру бойынша танымдық еңбектердің жарыққа шығуын қамтамасыз ету;

- бейбітшілік және келісім идеяларын насихаттау практикасында G-global алаңын кеңінен қолдану;

– БАҚ-да рухани келісімнің қазақстандық моделінің оң тәжірибесі туралы материалдарды жүйелі шығарып тұруды енгізу.

Қонференция қатысушылары Қазақстан халқын Қазақстан халқы Ассамблеясының 20 жылдығымен, Қазақ хандығының 550 жылдығымен құттықтайды. Бейбітшілік пен рухани келісім мәдениеті біздің мемлекеттіліктің дамуының және біздің ортақ үйіміз Қазақстан Республикасының гүлденуінің сенімді негізі болып қала беретініне сенімдіміз.

РЕЗОЛЮЦИЯ
международной научно-теоретической конференции «Духовная жизнь Казахстана: история и современность»

г. Алматы, Дом Дружбы АНК, 22 октября 2015 г.

Наша страна уверенно движется по пути социальной модернизации, становления рыночной экономики и демократических преобразований. В Стране Великой Степи в современных условиях создается свободное и миролюбивое государство, которое открывает себя всему миру. Можно смело утверждать, что самым главным достижением за эти годы является то, что страна живет в обстановке политической стабильности, гражданского, межконфессионального и межэтнического согласия.

2015 год, объявленный Указом Президента Годом Ассамблеи народа Казахстана, должен продемонстрировать современному миру духовную толерантность всех этносов Казахстана. Поэтому вполне логично, что работа конференции проходила в едином комплексе с мероприятиями, посвященными 550-летию образования Казахского ханства, 70-летию Победы в Великой Отечественной войне, 20-летию Конституции Республики Казахстан и Ассамблеи народа Казахстана.

Особый акцент конференции, которая проходит в рамках программы «Народ в потоке истории», сделан на осмыслении духовного мира казахстанского общества в контексте общенациональной идеи «Мәңгілік Ел», на продвижении модели и концептуальных идей толерантности и общественного согласия Президента Казахстана Н. А. Назарбаева. Участники конференции единодушны в стремлении подчеркнуть, что мир может и должен противостоять терроризму, экстремизму, различным формам радикализма только через целостность духовного начала, миролюбие и общественное согласие.

Обсудив предложенные концептуальные подходы, конкретные предложения, высказанные в ходе конференции, ее участники пришли к следующим основным выводам:

1. Для успешного исследования проблем духовной жизни общества необходимо ориентироваться на высшие ценностно-мировоззренческие ориентиры и развивать новые подходы в сфере методологии.

Основные направления и характерные черты казахской философской мысли с древнейших времен до наших дней важно выявлять на основе целостного подхода.

Сегодня на первый план выходят проблемы духовного самоопределения нации. Поэтому большие возможности открываются при новом понимании духовности и духовной преемственности в таких отраслях знания, как религиоведение, этнопсихология, этнология, история философии, культурология, этнопедагогика и т.д., где давно назрела потребность в разрешении методологических и мировоззренческих проблем теоретического плана, и в образовательном процессе страны в целом.

2. Формирование и развитие духовной жизни казахов в культурно-историческом процессе – еще одна важнейшая составляющая в понимании прошлого и настоящего казахского народа.

Значительное внимание необходимо уделять мировоззренческим основам и этапам формирования и развития духовного мира человека и общества в историческом процессе путем историко-философского, герменевтического анализа трудов мыслителей тюркской эпохи и эволюции казахской философской мысли. Вместе с тем участники конференции подчеркивали значение глубинных слоев этнической, религиозной и гражданской духовности в рамках мировоззренческих универсалий, соответствующих сущности казахского народа.

В современных условиях целостное знание о духовной истории казахского народа вносит конструктивную лепту в процесс формирования качественно нового политико-идеологического, социально-экономического и культурно-нравственного пространства в Казахстане. Эти духовные приоритеты становятся тем необходимым национальным ресурсом, без которого невозможно не только решение поставленных в Стратегии «Казахстан-2050» задач, но и сохранение и развитие самобытности и целостности нашего поликультурного общества.

3. Особую актуальность духовная самоидентификация Казахстана обретает в эпоху глобализации и цивилизационных вызовов.

Здесь следует выделить религиозные факторы духовной жизни казахстанского общества. Религиозность становится важной составляющей духовного мира нашего общества, но она должна быть соотнесена с духовно-нравственными парадигмами многоконфессионального и полиэтничного Казахстана.

Роль ислама в самосознании казахского народа, его духовной жизни, в обеспечении духовного согласия всех народов и духовной безопасности современного Казахстана остается традиционно высокой и имеет тенденцию к росту – это бесспорный факт. Поэтому в государственном и культурном строительстве, воспитании подрастающего поколения, в укреплении духовных оснований общества мы должны правильно понимать и теоретически освещать ислам, его ценности и идеи, духовные и идеологические основания, их соотнесенность с традициями и духовными основаниями традиционной культуры.

Необходимо использовать в развитии казахстанского общества высокие идеалы ислама, проверенные временем духовные традиции, сохранить их направленность на социальную справедливость, на духовную и нравственную чистоту, на стремление к духовному согласию с представителями других религий.

На основе выводов и предложений участников международной научной конференции можно предложить следующие конкретные практические рекомендации для государственных структур Республики Казахстан.

Результаты работы конференции могут быть использованы для совершенствования государственной политики в сфере духовного и религиозного согласия в Республике Казахстан, духовно-нравственной безопасности, а также сохранению памятников культуры казахского народа и его исторической памяти.

Многие идеи, выдвинутые на нашем научном форуме, способствуют объективному научному анализу проблем ду-

ховного становления этнического бытия. Поэтому гуманитарная наука и современная система образования в стране должны быть ориентированы на формирование и развитие целостного человека, на человека, обладающего креативно-творческим, позитивно-критическим мышлением и подлинным историческим сознанием.

Материалы конференции следует использовать при составлении академического многотомного издания «История Казахстана», выполняемого Институтом истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова КН МОН РК, а также для хрестоматии базового учебника «История Казахстана с древнейших времен до периода независимости», выполняемого Институтом истории государства КН МОН РК, и для других учебников и учебных пособий по отечественной истории, культуре, философии.

Рекомендуется:

– издание материалов международной научно-теоретической конференции в формате сборника статей участников конференции.

– издание новых учебников по религиоведению, этике и эстетике на базе инновационных методологических подходов и опыта истории казахской культуры;

– на основе государственного заказа обеспечить выпуск отечественной детской и молодежной литературы, познавательных трудов по формированию духовной культуры;

– широко использовать площадку G-global в пропаганде идей мира и согласия;

– в СМИ практиковать систематический выпуск материалов о положительном опыте казахстанской модели духовного согласия.

Участники конференции поздравляют народ Казахстана с 20-летием Ассамблеи народа Казахстана и 550-летием Казахского ханства. Уверены, что культура мира и духовного согласия будет оставаться надежной основой развития нашей государственности и процветания нашего общего дома – Республики Казахстан.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институты туралы мәлімет

Институт 1999 жылдың ақпан айында 1958 жылы ашылған Философия және құқық институтының және 1991 жылғы Философия институты-ның негізінде құрылды. Ол 2012 жылдың мамыр айында ҚР Үкіметінің қаулысымен Философия, саясаттану және дінтану институты болып қайта аталды.

Институттың мемлекеттік ғылыми-зерттеу мекеме ретіндегі негізгі міндеттері қазіргі қазақстандық қоғамның зияткерлік және рухани-адамгершілік әлеуетін дамытуға бағытталған философиялық-дүниетанымдық, философиялық-әдіснамалық, саясаттанулық, дінтанулық және әлеуметтанулық зерттеулер жүргізу болып табылады.

Бүгінде Философия, саясаттану және дінтану институты жоғары кәсіби ғылыми-зерттеу орталығы болып табылады. Институт оның құрылымын айқындайтын үш басты бағыт бойынша жұмыс істейді: философия, саясаттану және дінтану. Онда ҚР ҰҒА 1 академигі, 2 корреспондент мүшесі, 20 ғылым докторы мен 8 ғылым кандидаты, 4 PhD докторы, 12 PhD докторанты, 5 магистрант ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысады. (Институт қабырғасында әл-Фараби атындағы ҚазҰУмен бірлесе отырып «Ғылым Ордасы» негізінде ғылыми-зерттеу институттардың ғылыми кадрларды даярлау бойынша ғылым мен білімнің бірігуі жобасы аясында 5 PhD докторант пен 5 магистрант білім алуда).

Институт Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру шеңберінде «Еліміздің зияткерлік әлеуеті» басымдылығы аясындағы 24 ғылыми-зерттеу жобалары бойынша (2012–2014 жж.) жұмысын бітірді. Қазіргі уақытта аталған басымдық бойынша 5 ғылыми-зерттеу жобасы орындалуда (2015–2017 жж.). Сондай-ақ «Халық тарих толқынында» бағдарламасы ауқымында Институт келесі бағыттар бойынша зерттеулер жүргізуде:

«Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін» жобасы (2014–2016 жж.); «Қазақстанның тарихи және рухани-мәдени дамуындағы діннің рөлі: дәстүрлер мен қазіргі заман» ғылыми бағдарламасы (2014–2016 жж.); «Қазіргі Қазақстан аймағындағы дін тарихы» және «Қазіргі Қазақстанның аумағындағы ислам мәдениетінің тарихы» бөлімдері бойынша нақты тарихи кезеңдерге сәйкес оқулықтар мен оқу бағдарламаларын жасау (2014–2015 жж.). Институт «Қазақстан-2050» Стратегиясын» ғылыми сүйемелдеу жөніндегі ҚР Президенті Әкімшілігінің зерттеулердің Тақырыптық жоспарын жүзеге асыру бойынша «Тәуелсіз Қазақстанның құндылықтары және идеалдары» атты бағдарламасына жетекшілік етуде.

Институт негізінде Қазақстан халқы Ассамблеясының Алматы қ. бойынша Ғылыми-сараптамалық тобы қызметін атқаруда, сонымен бірге Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі Дін істері комитеті жанындағы Консультациялық-сараптамалық кеңестің отырыстары өткізіледі.

Институт қызметкерлері саясат, ғылым, білім беру, мәдениет, дін, қазақ және әлемдік философия мәселелері бойынша монографиялар мен ғылыми мақалалар жариялайды. Институт қызметкерлерінің ғылыми жарияланымдары таяу және алыс шетелдердің ғылыми рейтингтік басылымдарында сұранысқа ие.

«Мәдени мұра» бағдарламасының бойынша Институт «Шығыс Аристотелі» – әл-Фарабидің шығармалар жинағын (10 том), «Әлемдік философиялық мұрасын» (20 том), «Қазақ халқының философиялық мұрасын» (20 том) басып шығарды. «Ғылыми қазына» пәнаралық ғылыми бағдарламасы аясында (2012–2014 жж.) «Қазіргі Қазақстандағы идеологиялық концептілерді конструкциялау» бағыты бойынша 18 монография жарық көрді. 2013 жылы Институт жаңа саяси терминологияның қазіргі сөздігі – «Қазақстан-2050 Стратегиясы» Терминологиялық анық-тамалығын дайындауға белсенді қатысты.

ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған екі журнал шығарады: «Адам әлемі» (1999 жылдан бері) және «Әл-Фараби» (2003 жылдан бері). Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі Институттың өз сайты бар (www.iph.kz).

Институт үнемі халықаралық ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер, семинарлар, пікірталас алаңдарын өткізіп тұрады. Бұл іс-шараларға қазақстандық және шетелдік ғалымдар қатысады. Институт Ресейдің, Беларустің, Әзірбайжанның, Қырғызстанның, Қытайдың, Германияның, АҚШ-ң, Түркияның, Иранның, Өзбекстанның, Тәжікстан-ның және басқа да елдердің ғылыми-зерттеу орталықтарымен тығыз ынтымақтастық орнатқан.

Философия, саясаттану және дінтану институтының базасында әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Абай атындағы ҚазҰПУ және т. б. жетекші қазақстандық жоғары оқу орындарының магистранттары мен PhD докторанттары тағылымдама мен ғылыми-зерттеу тәжірибесін өткізеді.

Институтта қызметкерлердің кәсіби және ғылыми тұрғыда өсуі үшін барлық қажетті жағдайлар жасалған.

Философия, саясаттану және дінтану институты туралы анағұрлым кең ақпаратты мына мекен-жайдан алуға болады:

Қазақстан Республикасы, 050010,
Алматы, Құрманғазы көшесі, 29 (3 қабат)
Тел.: +7 (727) 272-59-10
Факс: +7 (727) 272-59-10
E-mail: iph@iph.kz
http://www.iph.kz

Информация об Институте философии, политологии и религиоведения Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан

Институт был образован в феврале 1999 г. на базе созданного в 1958 г. Института философии и права, преобразованного в 1991 г. в Институт философии. В мае 2012 г. постановлением Правительства РК он был переименован в Институт философии, политологии и религиоведения.

Основной задачей Института как государственного научно-исследовательского учреждения является проведение философско-мировоззренческих, философско-методологических, политологических, религиоведческих и социологических исследований, направленных на развитие интеллектуального и духовно-нравственного потенциала современного казахстанского общества.

Сегодня Институт философии, политологии и религиоведения является высокопрофессиональным научно-исследовательским центром. Институт работает по трем ключевым направлениям, определяющим его структуру: философия, политология и религиоведение. Здесь проводят научные исследования 1 академик, 2 члена-корреспондента НАН РК, 20 докторов и 8 кандидатов наук, 4 доктора PhD, 12 докторантов PhD, 5 магистрантов (в рамках проекта интеграции науки и образования по подготовке научных кадров научно-исследовательскими институтами совместно с КазНУ им. аль-Фараби на базе «Ғылым ордасы» обучаются 5 докторантов PhD и 5 магистрантов).

Институтом завершена работа по 24 научно-исследовательским проектам в рамках грантового финансирования научных исследований Министерства образования и науки Республики Казахстан по приоритету «Интеллектуальный потенциал страны» (2012–2014 гг.). По данному приоритету в настоящее время выполняются 5 научно-исследовательских проекта (2015–2017 гг.). Также в рамках программы «Народ в потоке истории» Ин-

ститут проводит исследования по следующим направлениям: проект «Духовный мир казахов: от аль-Фараби до Абая» (2014–2016 гг.); научная программа «Роль религии в историческом и духовно-культурном развитии Казахстана: традиции и современность» (2014–2016 гг.); подготовка учебников «Разработка новых учебников и учебных программ по разделам История религий на территории современного Казахстана» и «История исламской культуры на территории современного Казахстана» в соответствии с конкретными историческими периодами (2014–2015 гг.). Институт осуществляет руководство программой «Ценности и идеалы независимого Казахстана» по реализации Тематического плана исследований Администрации Президента РК по научному сопровождению «Стратегии «Казахстан-2050».

На базе Института функционирует Научно-экспертная группа Ассамблеи народа Казахстана г. Алматы, а также проводятся заседания Консультативно-экспертного совета Комитета по делам религий Министерства культуры и спорта Республики Казахстан.

Сотрудниками издаются монографии и научные статьи по вопросам политики, науки, образования, культуры, религии, казахской и мировой философии. Научные публикации сотрудников Института востребованы в научных рейтинговых изданиях ближнего и дальнего зарубежья.

По программе «Культурное наследие» Институтом изданы собрание сочинений «Аристотеля Востока» – аль-Фараби (10 томов), «Мировое философское наследие» (20 томов), «Философское наследие казахского народа» (20 томов). В рамках междисциплинарной научной программы «Ғылыми қазына» (2012–2014 гг.) по направлению «Конструирование идеологических концептов в современном Казахстане» было опубликовано 18 монографий. В 2013 году Институт принял активное участие в подготовке современного словаря новой политической терминологии – Терминологический справочник «Стратегия «Казахстан-2050».

Издаются два журнала: «Адам әлемі» (с 1999 г.) и «Аль-Фараби» (с 2003 г.), рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК. Институт располагает собственным сайтом (www.iph.kz) на трех языках: казахском, русском и английском.

Институт регулярно проводит международные научные конференции, круглые столы, семинары, дискуссионные «площадки», в которых принимают участие казахстанские и зарубежные ученые. Институт тесно сотрудничает с крупнейшими научно-исследовательскими центрами России, Белоруссии, Азербайджана, Кыргызстана, Китая, Германии, США, Турции, Ирана, Узбекистана, Таджикистана и других стран.

На базе Института философии, политологии и религиоведения проходят стажировку и научно-исследовательскую практику магистранты и докторанты PhD ведущих казахстанских высших учебных заведений, таких, как КазНУ им. аль-Фараби, КазНПУ им. Абая и др.

В Институте созданы все необходимые условия для профессиональной работы и научного роста сотрудников.

Более подробную информацию об Институте философии, политологии и религиоведения можно получить по адресу:

Республика Казахстан, 050010,
Алматы, ул. Курмангазы, 29 (3 этаж)
Тел.: +7 (727) 272-59-10
Факс: +7 (727) 272-59-10
E-mail: iph@iph.kz
http://www.iph.kz

Information about the Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies of Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

The Institute was established in February 1999 on the base of the Institute for Philosophy and Law which established in 1958, that renamed to the Institute for Philosophy in 1991. By the Kazakhstan Government's resolution, the Institute was renamed to Institute for Philosophy, Political Sciences and Religious Studies in 31 May 2012.

The main objectives of the Institute as a public research institution are conducting the philosophical view of the world, philosophical-methodological, political, religious studies and sociological studies aimed at social-cultural and sociopolitical development and strengthening the independence of Republic of Kazakhstan, developing its intellectual and spiritual-moral potential.

Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies is a highly skilled scientific research center. Institute has three key directions that define its structure: philosophy, political sciences and religious studies. Currently, scientific projects are conducted by 1 academician, 2 correspondent members of the National Academy of Sciences of RK, 20 doctors of science, 8 candidates of science, 4 PhD doctors, 12 PhD candidates, 5 undergraduates (within the framework of the integration of science and education in the training of scientists research institutes in cooperation with al-Farabi KazNU on basis of Gylym Ordasy is being trained 5 PhD candidates and 5 undergraduates).

The Institute successfully conducted 24 research projects within financing grants for 2012–2014 by Ministry of education and science on a priority of «Intellectual potential of the country». This priority has its continuous in 5 projects (2015–2017). Also in the framework of «The people in the flow of History» Institute conducts research in the following areas of the project spiritual life of Kazakhstan: tradition and modernity from al-Farabi to Abai (2014–2016) research program «The role of religion in the historical, spiritual and cultural

development of Kazakhstan: Tradition and Modernity» (2014–2016), preparation of textbooks on «The history of religions in present Kazakhstan» and «The history of Islamic culture on the territory of present Kazakhstan» (2014–2015). Institute also has the program «Values and ideals of independent Kazakhstan» to implement the research plan of the Presidential Administration on scientific support of «Strategy «Kazakhstan-2050».

At the Institute operates the scientific - expert Group of the Assembly of People of Kazakhstan in Almaty, as well as consultative meetings of the Expert Council of the Committee for Religious Affairs under the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan are also held.

The researches publish monographs, scientific articles on the issues of politics, science, education, culture, religion Kazakh and world philosophy. The publications of the Institute are demanded in high – rated publications near and far abroad.

By the program «Cultural Heritage» the Institute published collection of the works titled «East's Aristotle - Al-Farabi» (10 volumes). «World philosophical heritage» (20 volumes) «The philosophical heritage of the Kazakhs» (20 volumes). As part of an interdisciplinary research program «Gylymi Kazyna» (2012–2014) «designing ideological concepts in modern Kazakhstan» were published 18 monographs. In 2013 the Institute took an active part in the preparation of a new vocabulary of modern political terminology – Terminological reference «Strategy «Kazakhstan-2050».

Institute publishes two journals: «Adam Alemi» and «Al-Farabi» recommended by the Committee for Control of Education and Science of RK that been published since 1999 and 2003. The Institute has its own website (www.iph.kz) in three languages: Kazakh, Russian and English.

Institute of Philosophy, Political Sciences and Religious Studies regularly organizes international scientific conferences, seminars, «round tables», where not only leading Kazakhstani political scientists and philosophers, but also many scientists from foreign countries are participants. Institute has cooperation with scientific-research centers of Russia, China, Germany, the USA, Turkey, France, the Great Britain, Iran, Azerbaijan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Belarus and others.

Undergraduate Master's degree and Doctorate students from leading Kazakh universities, such Al-Farabi KazNU, Abai KazNPU and others are conducting their research projects and are trained at the Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies.

The Institute has provided all necessary conditions for professional and scientific development of employees.

More detailed information about the Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies can be found at:

Republic of Kazakhstan, 050010,
Almaty, Kurmangazy Street, 29 (3rd floor)
Phone: +7 (727) 272-59-10
Fax: +7 (727) 272-59-10
E-mail: iph@iph.kz

ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА:
ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ ӨМІРІ:
ТАРИХ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Компьютерный дизайн и верстка *Л.Н. Токтарбекова*

Подписано в печать 07.12.2015. Формат 70/1001/16
Усл. п.л. 28. Печать офсетная.

Отпечатано в типографии «ИП Волкова Н.А.»
г. Алматы, пр. Райымбека, 212/1, оф. 319
Тел.: 330-03-12, 330-03-13